

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ: ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

ЛИК СТРАНЦА У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Радослав Ераковић   Кандидат: Срђан Орсић

Нови Сад, 2015. године

**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Srđan Orsić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Radoslav Eraković, vanredni profesor
Naslov rada: NR	Lik stranca u srpskom romanu 19. veka
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	Srpski / engleski
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2015.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	(16 poglavlja / 428 stranica / 0 slika / 0 grafikona / 166 referenci / 0 priloga)
Naučna oblast: NO	Srpska književnost
Naučna disciplina: ND	Istorija srpske književnosti
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Srpska književnost 19. veka, roman, imagologija, stranac, karaktertizacija, slika drugog, auto-slika, hetero-slika, humor
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Odseka za srpsku književnost, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Važna napomena: VN	Nema
Izvod: IZ	Doktorska disertacija naslovljena Lik stranca u srpskom romanu 19. veka imagološkim istraživanjem identifikuje i osvetljava dominantne obrasce opisivanja drugoga (hetero-slika) kroz reflektovanje sopstenog identiteta (auto-slika) u razvojnom putu od staroga, preko novoga, do modernog srpskog romana. Slika stranca u srpskom romanu 19. veka kroz vreme istovremeno prikazuje i sam razvoj srpskog romana kao književne vrste od skromnih početaka, do najviših dostignuća. Slika stranca se kroz faze rada usložnjava i postaje od pukoga stereotipa, originalan autorski izraz stvaraoča, koji osim književne, ima i kulturološku, sociološku, psihološku i političku vrednost. Nudeći svoj uspostavljeni sistem kao obrazac, novo čitanje klasika koje se u ovom radu preduzima predstavlja istraživanje koje sažima i reinterpreтира, revalorizuje i ponovo otkriva do sada zapostavljene, a u ovom radu potvrđene vrednosti srpskoga romana 19. veka. Rezultati koje takav pristup daje, mogu biti primenjeni i van okvira nauke o književnosti. Njihova multidisciplinarnost proizlazi iz čitavih studija o karakterima, nacijama i pojedincima, proizašlih iz devetnaestovekovnog konteksta stvarnosti prenesene u srpski roman. Ovi rezultati kao relevantni mogu biti primenjeni u savremenim istoriografskim, politikološkim i sociološkim istraživanjima celokupne srpske

	devetnaestovekovne kulture, jer pružaju savremen i unikatan pristup složenoj problematici društvenih procesa koji su u 19. započeti (npr, stvaranje nacija, izmišljanje tradicija), a na Balkanu im se ni danas ne vidi kraj.
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	07.11.2014.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: Sava Damjanov, Prof. dr, redovni profesor, Filozofski fakultet u Novom Sadu član: Željko Milanović, Doc. dr, docent, Filozofski fakultet u Novom Sadu član: Goran Maksimović, Prof. dr, redovni profesor, Filozofski fakultet u Nišu

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral dissertation
Author: AU	Srđan Orsić
Mentor: MN	Radoslav Eraković, PhD, associate professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Title: TI	The character of a foreigner in a Serbian 19th century novel
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	Serbian / English
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY	2015.
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad, dr Zorana Đinđića 2

Physical description: PD	(16 chapters / 427 pages / 0 pictures / 0 charts / 166 references / 0 attachments)
Scientific field SF	Serbian literature
Scientific discipline SD	History of Serbian Literature
Subject, Key words SKW	Serbian 19th century literature, novel, imagology, foreigner, characterization, image of the other, auto-image, hetero-image, humor
UC	
Holding data: HD	The Library of the Department of Serbian literature, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	None.
Abstract: AB	<p>Doctoral dissertation <i>The character of a foreigner in a Serbian 19th century novel</i> uses imagology research to identify and illuminate the dominant patterns of describing another (hetero-image) through the reflection of own identity (self-image) from the old, through a new, up to the modern Serbian novel. Chronological image of a foreigner in the Serbian 19th century novel through time simultaneously displays the development of a Serbian novel as a literary genre from its humble beginnings, to the highest achievements. The image of the foreigner complicates through the phases of work and becomes from mere stereotype, genuine artistic expression of the creator, which in addition to literary, has the cultural, sociological, psychological and political value. Offering its established system as a model, a new reading of classics done in this study takes the survey that summarizes and reinterprets, revalues and rediscovers so far neglected, but in this study, confirmed values of the Serbian 19th century novel. The results that such an approach provides, can be applied outside the framework of the science of literature. Their multidisciplinary nature arises from the entire study on characters, nations and individuals, derived from nineteenth-century context of reality transposed into Serbian novel. These</p>

	<p>results can be applied as relevant in the modern historiography, political science and sociological research of the entire Serbian nineteenth-century culture, because they provide a modern and unique approach to complex issues of social processes that started in the 19th century (for example, the creation of a nation, inventing tradition), which end in the Balkans, even today, is not yet to be seen.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on: AS</p>	<p>07.11.2014.</p>
<p>Defended: DE</p>	
<p>Thesis Defend Board: DB</p>	<p>president: Sava Damjanov, PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>member: Željko Milanović, Phd, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>member: Goran Maksimović, PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš</p>

САДРЖАЈ

1. Увод.....	10
2. Атанасије Стојковић: први српски романописац.....	20
3. Милован Видаковић: утемељивач српског романа и имаголог-претеча....	29
4. Јован Стерија Поповић: први српски иновативни писац-имаголог.....	49
5. Богобој Атанацковић : слика странаца за српске читатељке.....	64
6. Јаков Игњатовић: народи и народности <i>брудер Јаше</i>	79
6.1. Српско родољубље и мађарско домољубље Јакова Игњатовића	79
6.2. <i>Ђурађ Бранковић</i> : аутоимаголошка историјска хроника.....	87
6.3. <i>Милан Наранџић</i> : брандербургершки космополитизам Јакова Игњатовића.....	97
6.4. Јаков Игњатовић, странац међу <i>Чудним светом</i>	104
6.5. <i>Трпен-спасен</i> : урбани хуморни преплет ауто и хетеро-слика....	113
6.6. <i>Васа Реишпект</i> : артикулација двоструке <i>другости</i>	121
6.7. <i>Вечити младожења</i> : хроника града-странца у централној Угарској.....	132
6.8. <i>Стари и нови мајстори</i> : памфлетизовани лик странца.....	140
6.9. <i>Патница</i> : финални ликови странаца у стваралаштву Јакова Игњатовића.....	149
7. Лазар Комарчић: братство-јединство на супрот погубног утицаја правих странаца на Балкану.....	161
8. Јанко Веселиновић: лик странца у Мачви 19. века.....	187
9. Симо Матавуљ: странци на новим домаћим поднебљима у српском роману 19. века.....	206
9.1. <i>Ускок: Извањчева слика добјеглице</i>	206
9.2. Бакоња фра-Брне: <i>Слика живота далматинског и народа обију вјера</i>	220
10. Стеван Сремац: класични ликови странца у српском роману 19. века.	235
10.1. <i>Лимунација у селу</i> : тенденциозно илуминисана <i>философија паланаке</i>	237

10.2. <i>Ивкова слава: прекопловски</i> поглед на Оријент.....	249
10.3. <i>Поп Ђира и поп Спира: интернационализам</i> Сремчевог хумора равнице.....	260
10.4. <i>Вукадин: одвојена другост</i> странаца у сатири о другачијем домаћем.....	274
10.5. <i>Зона Замфирова: слика изгубљеног</i> домаћег блискоисточног завичаја.....	280
10.6. <i>Кир Герас: Хуморни предложак</i> за цинцарску националну историју.....	289
11. Светолик Ранковић: тип странца на почетку српског психолошког романа.....	308
12. Чедомиљ Мијатовић: Развојни пут општенародне имагологије кроз простор и време.....	316
13. Милорад П. Шапчанин: <i>славјански</i> имаголошки светоназори.....	329
14. Стеван Матијасић: Потрага за идентитетом на границама семиосферног језгра.....	343
15. Драгутин Илић: Исток као исходиште слике <i>другог</i> у српском роману 19. века.....	352
15.1. <i>Хаџи-Ђера: Аутентична представа</i> странаца из Првог српског устанка.....	353
15.2. <i>Хаџи Диша: Прилог</i> за цинцарску националну историју кроз лик домаћег странца.....	364
16. Закључак.....	392
Литература.....	416

1. Увод

Докторска дисертација насловљена *Лик странца у српском роману 19. века* има за циљ да имаголошким истраживањем идентификује и осветли доминантне обрасце описивања *другог* (hetero-image) кроз рефлектовање сопственог идентитета (auto-image) у развојном путу од старог, преко новог, до модерног српског романа. Природа грађе у себе укључује феномен смеха као амбијент кроз који се врши описивања *другог* и самоописивање, па ће теорије о смеху чинити паралелну теоријску апаратуру дисертације.

Термин *лик* подразумева „скуп извесних моралних, мисаоних и осећајних својстава, одређених особености реаговања, говора и понашања, које представљају људску личност у књижевном делу“, док се термини „*лик, личност, јунак (позитивни јунак, негативни јунак), карактер, тип и портрет* употребљавају и у својим ширим значењима, тако да се могу и узајамно замењивати“ (Живковић 2001: 423-424). Третирајући кроз овај рад *лик* изолованог појединца, као и издвојену националну заједницу која је у поједином делу представљена, поред појма *лик*, користићемо имаголошку одредницу *карактер*, јер у пракси ове гране компаративне књижевности, нарочито у делима Јупа Лирсена¹, *национални карактер* и његова представа кроз време² у потпуности одговарају нашем приступу истраживању *лика* странца у српском роману 19. века.

---

¹ Јуп Лирсен се наведеном проблематиком бави нарочито у есеју *Реторика националног карактера: национални преглед*, тј. у његовим поглављима *Структурни узорак 1: Повијест националних карактеризација* и *Структурни узорак 2: Граматика националне карактеризације* (у: *Како видимо стране земље, Увод у имагологију*, уредили Давор Дукић, Зринка Блажевић, Лахорка Плејић Поје, Ивана Брковић, превод Ивана Брковић, Средња Еуропа, Загреб, 2009, стр. 99-125.).

² Лирсен у наведеном есеју *Реторика националног карактера: национални преглед* сагледа развој националног карактера на ленти времена од 17. века и Дидроове *Енциклопедије*, која национални карактер дефинише као одређену уобичајену предиспозицију душе, која у једној нацији превладава више него у другима (иако се та предиспозиција не мора сретати у свих чланова такве нације), преко нама централног деветнаестог века, до модерног доба. Деветнаести век који се сматра добом процвата националног мишљења, преко Фихтеа, Хегела, Грима и Хердера, помогао је полагању темеља виртуелној идеологији нације-државе и етничко-расне чистоте грађанства државе, у којој је књижевност постала „очитовање карактера нације путем умјетности ријечи“ (Лирсен). Такав деветнаести век, по Лирсену, узроковао је постављање националног карактера као једног од општих места западњачког мишљења и писања у двадесетом веку. Национални карактери постали су напослетку подлежни иронијској употреби, у којој „аутори теже бити иронијски неодређени, било

„Имагологија подразумева да је национални карактер оно што је различито од других националних карактера“ (Милановић 2012: 37). Лик другачијег националног карактера којим се у овом раду бавимо *странац* је из нашег наслова и из дефиниције предмета имагологије коју је у своме раду дао француски компаратиста Ив Шеврел, одредивши имагологију као „проучавање фикционалних дјела која или изравно приказују странце или се тичу неког више или мање стереотипног заједничког виђења неке стране земље“ (Chevrele 1989: 25-26), а који је и ту у складу са социолошком одредницом странца Улриха Билефелда, која говори да „странац отеловљује неког ко стоји насупрот прихваћеној, постулираној заједници, трансформише је или угрожава“ (Билефелд 1998: 28). У сагласју са модерном етнологијом, сагледаћемо у раду „*слике у главама*, стереотипне представе које групе и народи имају о себи и другима“ (Рот 2000: 7) које су аутори нашег деветнаестовековног романа представили у својим делима, истражујући те књижевне слике странаца по Данијел-Анри Пажоу као „скуп идеја о страном које се процењују кроз процес литераризације али и социјализације“ (Pageaux 1994: 59).

Српски роман деветнаестог века, како је у наслову истакнуто, биће основна грађа нашега истраживања. Узевши у обзир да је деветнаести век познат у светској историографији као раздобље дуже од сто година³, а како периодизације српске књижевности још увек боље чувају давно превазиђене поделе на раздобља установљена мимо идеје интерактивности са европским токовима и визије њене полифонијске суштине⁴, ово истраживање ограничено је временском одредницом и делима која су настала у току деветнаестог века или на његовој самој граници са

да се националне карактеристике које призивају схваћају озбиљно било као шалтиве алузије на банална опћа мјеста“ (Лирсен 2009: 106). Обзиром да као паралелну теоријску апаратуру овога рада користимо радове о феномену смеха, који смо управо кроз честу употребу ироније пронашли као једну од неизбежних полазних тачака у истраживању српског романа 19. века, развојни пут имагологије самеравамо и са развојним путем српског деветнаестовековног романа, потврђујући тако још једном да је ово истраживање у потпуности теоријски изводиво и постављено на одговарајућим методолошким основама.

³ Енглески историчар Ерик Хобсбаум у својим истраживањима *Доба екстрема: историја кратког двадесетог века: 1914-1991* (Хобсбаум 2002), сковао је две речите, тачне, и данас готово општеприхваћене синтагме, „дуги 19.“ и „кратки 20. век“, одређујући као камен међаш ова два раздобља по много чему преломну 1914. годину.

⁴ О неопходности нове периодизације наше књижевности убедљиво пише Сава Дамјанов, у есеју *Нова периодизација српске књижевности: културни идентитет прошлости или 21. века?*, у зборнику *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (Дамјанов 2014).

двадесетим. Дела настала у књижевној епоси српске модерне, романи Иве Ћипика, Борисава Станковића, Светозара Ђоровића, Милутина Ускоковића и Вељка Милићевића, иако настала у временском оквиру који се поклапа и са нашим радом, не улазе у оквир овога истраживања.

У временском периоду од појаве првих српских оригиналних дела овога жанра, романа *Кандор* и *Аристид* и *Наталија* Атанасија Стојковића из 1800 и 1801. године, па до дела која су у деветнаестом веку и по његовим премисама писана и из штампе изашла у сам смирај *La Belle Époque*, уз развијени систем семиосфере⁵ Јурија Лотмана, који даје теоријске основе и полазишта за истраживање, српску културу представљену кроз књижевна дела у форми романа сагледаћемо моделом *са-против-постављања*: упоређивањем по сличности и разликама. Разнородност семиосфере, која је у српској култури одређена чињеницом постојања прво вазалске, а потом и независне српске државе, и истовременог постојања и живота српског народа у границама суседних тада постојећих царевина, доприноси да при самоописивању семиосфере (у смислу самоидентификације, систематског и систематичног означавања и етаблирања самосвојности), слика коју српска култура даје о себи из више суседних углова омогућава сагледавање и самог себе као условног *другог*, уз јасно одређено постојање страног у тадашњој разједињеној српској култури.

Поделом света на унутрашњи (*наш/мој*) и спољашњи (*њихов*) простор, сагледаћемо односе света који се успоставља на семиосферним границама, које условно могу бити упоређене са сложеном мрежом зидова комора пчелињег саћа. Семиотички простор *језгра-центра семиосфере*, најмање флексибилног и најинертнијег на промене и нове садржаје, супротстављамо *периферији семиосфере* и свим њеним граничним просторима, у којима су промене честе и јасно изражене. Специфичан, условно речено *номадски* карактер српског народа, који се често селио унутар и ван тада постојећих, а често промењивих граница, условио је да уместо једне установљене перспективе, српски живаљ из пограничних и

---

⁵ Семиосфера означава глобалне комуникационе сфере с аспекта човекове партиципације у њима; проучава целокупност односа текстовних и вантекстовних (контекстуалних) структура култура у њиховој синхронијској и дијахронијској комуникацији (Лотман 2004).

периферних простора покушава да остане отворен према алтеритету и разлици, док у границама матичне државе, специфичан етноцентризам спречава икакво прихватање и *домаћих*, и правих странаца. Док билингвални и мултилингвални Срби по инерцији прихватају постојање другачијег, менталитет типичних сељака, варошана и паланчана онемогућава икакво разумевање страности у властитом поднебљу, што узрокује појављивање и учвршћивање стереотипа о властитом и туђим народима, специфичне бинарне имагинарне географије, која стоји на граници окциденталистичке и оријенталистичке⁶ стереотипије епохе.

Представе о странцу путују у српском роману 19. века кроз простор и време, мењајући визуру сагледавања *страности* у зависности од тога да ли се Србин на пут у страна поднебља због потребе одважио или је на њега био приморан, односно да ли је странац у његову средину дошао ношен ветром рата или другим потребама, тј. да ли према њему наступа примарно са добрим или лошим намерама. Од свог самога почетка, од дела Атанасија Стојковића у којима се и странствује у далеким поднебљима, и појављују странци, Египћани и Грци, у српском роману 19. века, пре свега историјском, честу промену пејзажа прати и филмско смењивање странаца у фабуларним токовима. Од Јелисијума Милована Видаковића, специфичног раја на Земљи, а у стварности села у Тесалији, до кога се стиже преко измаштаних слика и пејзажа Србије, Бугарске, Грчке, Турске, Египта и егејских острва, у друштву средњовековних јунака који се понашају као угарски пургери, у овоме и у осталим романима овог аутора, путујемо кроз дело, и сагледаваног странца одређујемо према потреби, скидајући и стављајући маске иза којих се крију главни и споредни ликови. Од слика Египта у *Роману без романа*, преко Косова и средњовековног босанског краљевства у друга два романа Јована Стерије Поповића, па до романтичних представа у роману *Два идола* Богобоја

---

⁶ Окцидентализам и оријентализам представљају два приступа приказивању култура Запада и Истока из угла у коме се друга култура увек чини априорно и непомирљиво другачијом и страном. Сlike оријента које су у прошлости доносили представници западне културе, а које су готово увек негативно одређене према народима и културама Истока, описао је Едвард Саид у својој књизи *Оријентализам* из 1978. године (Саид 2008.), док је окцидентализам као појам до краја утврђен у делу Ијана Бурума и Авишаи Маргалита *Окцидентализам: Запад у очима његових непријатеља* из 2004. године (Ian Buruma and Avishai Margalit, *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism*, Atlantic Books, London, 2004; дело код нас још увек није преведено).

Атанацковића и лутања његовог Младена по Западној Европи, Северној Америци и Африци, уз дате слике мржње према суседима Мађарима и ликове сељака Буњеваца са њиховим типичним дијалектом, стижемо до појаве Јакова Игњатовића, који је у својим историјским романима одушевљен арапским светом и господственошћу српске средњовековне историје, која је, напоследку, инспирисала и Чедомиља Мијатовића, који је у својим романима писао о славној прошлости, али и о потурченим јањичарима и Цариграду. Идеализована слика западног витештва у романтичној литератури о Средњем веку, која је утицала на опис прошлости у историјским романима, за резултат има и карикатурално самоописивање прошлости српског народа и странаца који су се у народни живот укључивали као пролазници или сапутници српске историје.

У географски и национално широком простору који укључује и наш и страни свет, дешава се и радња дела Симе Матавуља, који Црну Гору, њене специфичности и странца затеченог у њој описује у роману *Ускок*, приказујући чешког бунтовника Јана. Поред Црногораца, Матавуљ слика и Далматинце, у роману *Бакоња фра Брне* обухватајући *све сталеже и народ обију вјера*.

Оновремену друштвену стварност угарских Срба описује најбоље и најтачније Јаков Игњатовић, укључујући у своје описе и све друге народе и народности који су живели са Србима и поред њих. Највећа галерија ликова у историји српског романа, помодни дендији који путују у Венецију, храбри трговци на путу ка далеком краковском трговишту, вешти хусари и превртљиви адвокати и чиновници, дати су у Јашином реалистичком стваралаштву. У хроникама варошког живота, описана је трагичност периферије, пропадање српског грађанског друштва 18. и 19. века, те је најављено касније померање жаришта књижевног живота од националне периферије ка новуспостављеном националном центру, самосталној српској држави.

Живот српског села описује у делу *Сељанка* из 1895. Јанко Веселиновић, дајући *етнографски роман*, који описује кроз визуру живота једне сеоске жене типичну породичну задругу у Србији. Живот српског села у доба турске владавине и Првог

српског устанка и игњатовићевки романтизовану слику хајдука исти аутор доноси у свом роману *Хајдук Станко*.

Ипак, са своје *три географије*, у којима слика родну Војводину, тада тек ослобођени југ Србије и Београд, Стеван Сремац даје најбоље слике српског менталитета. Он описује војвођанске Србе, од повлаштених свештеника и попадија, до довитљивих брица и боктера, богослова и учитеља; такође, описује и старе газде из турских времена на српском југу, младе предузимљиве мајсторе, оријенталне боеме и бадавације, увек уз саме Србе сликајући и странце, домаће Мађаре и Немце, и Чехе који су због вина дошли у Србију, те Турке и Цинцаре који из ње нису ни одлазили. На крају, верне слике странца у нашој средини оставља у својим романима и Драгутин Илић, описујући у роману *Хаџи Ђера* из 1898. без наивности и идиличности систем турске владавине у Србији, а у роману *Хаџи Диша* (1906.) београдску чаршију тридесетих и четрдесетих година деветнестог века кроз сукоб градских Срба и Грка.

Бавећи се илустративним примерима странаца и у осталим делима поменутих аутора, а тематизујући поред тога из аспекта странаца у њима и романескна остварења Лазара Комарчића, Светолика Ранковића, и данас заборављеног Стевана Матијашића, на крају нашег рада, сажимајући закључак имаће за циљ да конституише коначну слику и функцију страности у српском роману деветнаестог века.

Стручна литетрагура на коју ће се дисертација ослањати може се поделити на три теоријска оквира која ће се, у складу са предметом истраживања, напоре до укрштати. У том смислу, разликујемо: а) литературу о роману као књижевном жанру, б) имаголошку литературу и в) литературу о феномену смеха.

а) Литература о роману као књижевном жанру заснована је, пре свега, на канонским текстовима Михаила Бахтина. Роман као жанр доноси уметнички организовану друштвену разноликост, у којој ауторова реч живи на граници свог и туђег контекста, а смех је чинилац у роману од почетка. Културне и књижевне традиције живе у облицима културе, а хронотоп је конкретна манифестација времена у простору и центар конкретизације и карактеризације (Бахтин 1989: 16,

39, 401, 378, 380). Бахтин, уз овакве претпоставке о роману као жанру, истиче његову оспособљеност за нова читања (Бахтин 1989: 436), док српски роман деветнаестог века захтева управо такву ревалоризацију и проблематизацију општеприхваћених књижевноисторијских ставова, по угледу на поставке Саве Дамјанова и Радослава Ераковића.

б) Имаголошку литературу представљају канонски текстови ове интердисциплинарне гране науке о књижевности, чији аутори су утемељивачи ахенске школе имаголошке мисли (Хуго Дисеринк, Манфред Фишер, Јуп Лирсен и Карл Улрих Синдрам), прожети схватањима њихових француских претходника Жан Мари Кареа и Мари Франсоа Гијара, а уклопљени у контекст српске књижевности по раније кориштеним обрасцима које су у својим радовима увели српски имаголози⁷. Имагологија се бави књижевним проучавањем представа о страним земљама и народима, али и о својој земљи и народу. Њена функција је стицање критичке свести о властитим културним навикама и о менталним рефлексијама, те пропитивање и ново усвајање културе у којој се развијају и истраживач и његово истраживање. Имагологија се залаже за друштвено-историјски концепт и наднационални приступ, који омогућавају разумевање стереотипа као представа о другој земљи или људима више обликованих сликама о њима, него објективном стварношћу. Проучавање националних карактера, њихово обликовање и утицај на српски роман 19. века, засновани су на имаголошким премисама да књижевни извори имају дуготрајну вредност јер књижевност делује

---

⁷ Наш угледни комапаратиста Зоран Константиновић пионир је ове области на нашем језику, о којој је у својим књигама и есејима први код нас писао још средином осамдесетих и почетком деведесетих година двадесетог века (*Увод у упоредно проучавање књижевности*, СКЗ, Београд, 1984, стр. 15, 26, 134, 197; *Од имагологије до истраживања менталитета: о једном значајном кретању у савременој методолошкој мисли*, *Умјетност ријечи*, XXX, св. 2, Загреб, 1986, стр. 137-142; *Компаративно виђење српске књижевности*, Светови, Нови Сад, 1993, стр. 24.) Имаголошки текстови Владимира Гвоздена (међу бројнима, истичу се већ цитирани *Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности*, те књиге *Јован Дучић путописац: оглед из имагологије*, Светови, Нови Сад, 2003. и *Српска путописна култура 1914-1940. : студија о хронотопичности сусрета*, Службени гласник, Београд, 2011.), Иване Живачевић Секеруш (обједињени у књизи *Како (о)писати различитост? : слика Другог у српској књижевности*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2009.) и Жељка Милановића (помињана књига *Два писца и Други*, те књига која јој је претходила *Од слика о другоме ка поетици : Стваралаштво Драгутина Ј. Илића*, Службени гласник, Београд, 2009.) такође су у раду будућих српских имаголога неизоставне упоришне тачке.

на претпоставци обустављања сумње у ауторов рад и својеврсном поверењу публике у њену личну вредност. Такав приступ за резултат има низ откривених, тенденцијом аутора или новим читањем уочених, смеховних аспеката сваког дела, кроз које се слика странца у српском роману 19. века најбоље приказује.

в) Литература о феномену смеха представљена је теоријским погледима Пропа, Бахтина и Бергсона. Пропово синонимско схатање смеха и комике, преузимамо у потпуности. Смех, као феномен без изричите дефиниције, објашњив је најбоље на примерима, на релацији објекат - субјекат. Класификујући примере, Проп највећу пажњу посвећује *подсмешљивом смеху*, наводећи, као остале врсте смеховних продукција и *злобни, цинични, ведри, обредни и раскалашни смех* (Проп 1984: 143-148). Проп истражује, између осталог, и смешно у природи, човеково физичко биће, комику сличности и разлика, пародирање, исмевање, преувеличавање, комичне карактере. Свему што је изван сфере људскога, неживој и живој природи, човек се смеје само када га оно подсети на њега самога.

Такође, и Анри Бергсон тврди да „не намеравамо уклопити комичну фантазију у једну дефиницију“, те „да нема комичног изван онога што је чисто људско“ (Бергсон 1920: 1-2). Он инсистира на неосетљивости, крутости механике, аутоматизму, прерушавању, професионалној комици, антропоморфизацији животиња. Комика ситуација, речи, недостатака физичких и карактерних (порока, мана), служи да би казнила људске аномалије.

Сви сегменти Проповог и Бергсоновог проучавања смеха видљиви су у српском роману 19. века, а ставови Михаила Бахтина најбоље могу послужити у најочитијим илустрацијама најизраженијих смеховних пасажа у српском роману 19. века. „Крајња превласт *материјално-телесног* начина живота, слика самог тела, једења, пијења“ (Бахтин 1978: 16), присутна је код наших романописаца и приказана код Бахтина на примерима *лакрдјашког смеха* (одговарајућег Проповом *раскалашном смеху*), предимензионираним сликама гротесконога тела и општег друштвеног паразитизма калуђера код Раблеа, који сви своје пандане налазе и у српском деветнаестовековном роману.

Вођени теоријским поставкама које је у својим радовима успоставио Горан Максимовић, посматрамо смех као феномен у делима писача српског реализма, дајући му и тумачење и из анахроне позиције старовременских критичара, пре свих Јована Скерлића.

Конкретни истраживачки задаци у овом раду састоје се од праћења слике странаца кроз српски роман деветнаестог века и постепено груписање алтеритета у категорије које страност одређују као националну, регионалну, етничку, полну, класну итд. различитост. Објашњеним *системима у систему*, биће представљени странци српског деветнаестовековног романа у времену и простору у које су их њихови аутори сместили, а које ће за нас имати значај групишућих форми при стварању тзв. огледних примера, за које ћемо узимати најистакнутије представнике који у романима одишу својом посебношћу и потребом да им се додатна пажња читалачке публике посвети. Сам садржај докторске дисертације биће одређен хронолошким приказом српског романа и његових јунака.

План нашег рада заснован је на праћењу развоја слике странца кроз време, која истовремено приказује и саме развоје српског романа као књижевне врсте. Како српски роман у деветнаестом веку напредује од својих скромних почетака, до чак и својих највиших достигнућа, и слика странца се кроз фазе нашег рада усложњава и постаје од пукога стереотипа, оригиналан ауторски израз ствараоца, који осим књижевне, има и културолошку, социолошку, психолошку и политичку вредност.

Циљ нашег истраживања је успостављање система међусобне преплетености имагологије и теорија о феномену смеха као смернице за ново читање српске деветнаестовековне романескне традиције. Нудећи свој успостављени систем као образац, ново читање класика које се у овом раду предузима представља истраживање које сажима и реинтерпретира, ревалоризује и поново открива до сада запостављене, а у овом раду потврђене вредности српскога романа 19. века. Резултати које такав приступ даје, могу бити примењени и ван оквира науке о књижевности. Њихова мултидисциплинарност произлази из читавих студија о карактерима, нацијама и појединцима, произашлих из деветнаестовековног

контекста стварности пренесене у српски роман. Ови резултати као релевантни могу бити примењени у савременим историографским, политиколошким и социолошким истраживањима целокупне српске деветнаестовековне културе, јер пружају савремен и уникатан приступ сложеној проблематици друштвених процеса који су у 19. започети (нпр, стварање нација, измишљање традиција), а на Балкану им се ни данас не види крај.

2. Атанасије Стојковић: први српски романописац

На самом почетку нашег бављења српским деветнаестовековним романом, налази се аутор првих оригиналних романа наше књижевности, интелектуални великан и ерудита, универзитетски професор и један од првих српских доктора наука⁸, из данашње опште културе незаслужено још увек скрајнути, а у своје време цењени српски просветитељ Атанасије Стојковић (Рума, 20. септембар 1773 - Харков, 2. јун 1832). Аутор, који на наговор Доситеја Обрадовића од 1801. до 1803. пише и у Будиму објављује, тротомну нашу прву *јестаственицу*⁹, књигу *Фисика, простим језиком списана за род славено-сербскиј*, дело које је по своме значају у нашој култури сразмерно доприносу Њутнове *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* за светску науку, због размимоилажења са Вуком Караџићем и сукоба око ваљаности и утемељености превода *Новог Завета*¹⁰, описиван је „као зломом испуњени славеносрпски фарисеј“ (Ераковић 2014: 122).

У новије време, подвргнути новом читању, Стојковићеви књижевни радови полако почињу да из строго академског круга допиру и до шире читалачке публике, и надамо се да ће и овим радом његов заслужен повратак са маргина наше културне историје бити још једним новим увидом потакнут и бар мало убрзан.

Након и више него позитивне рецепције првих модерних преведених романеских дела која су објављена на нашем језику, Мармонтеловог романа

---

⁸ После Бојана Јована Стефановића Балевећа, који је докторирао у Халеу 1752. године, докториравши на гетингенском Универзитету 1799. филозофију, Атанасије Стојковић је постао други Србин са докторском титулом уопште.

⁹ *Јестастство* - општа наука о природи, животу и свету. Назив је настао према Аристотеловом појму *фисис*, природа. Ова књига није била наш први уџбеник физике као науке, него је у себи објединила и српском читалаштву презентовала сва оновремена знања из теорије и праксе проучавања свих животних појава у целини, те обухватала не само физику већ и метеорологију, астрономију, минерологију па чак и ботанику и зоологију.

¹⁰ Атанасије Стојковић објавио је свој превод *Новог завета* 1824. године у Санкт Петербургу, а поновљена издања уследила су 1830. и 1834. године у Лајпцигу. Памфлетски текстови, отворено планско унижавање доприноса и вредности дела Атанасија Стојковића, чак и навођење на закључак да је угледни харковски професор и руски академик покрао ловорикама овенчани превод *триићког свезнадара*, објављен чак двадесет и три године након првог издања Стојковићевог превода(!), били су прихваћени као чињеница, чак и од стране Јована Скерлића (*Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд, 1967, стр. 119). све док нису у раду Светислава Марића *Стојковићев превод Новог Завета (Зборник Матице српске за књижевност и језик, књига 17, 1969, свеска 1-2, стр. 16-40 и 217-239)* дефинитивно одбачени као потпуна и тенденциозно пласирана неистина.

Велизариј из 1776, у преводу Павла Јулинца, и *Робинзона Крусое* Данијела Дефоа, у преводу Николе Лазаревића, из 1799¹¹, управо Атанасије Стојковић аутор је два прва оригинална српска романа, филозофског романа *Кандор или откровење египатских тајни* из 1800. и сентименталистичког романа *Аристид и Наталија* из 1801. године. Иако се прво наведено Стојковићево романескно дело до сада није третирао нужно као роман, него као романескни филозофски спис¹², у овоме раду дело настало на самој размеђи осамнаестог и деветнаестог века сматрамо првим српским филозофским романом, нудећи за то једну компаративну повезницу, неспорно заједничку семантичку основу коју деле *Кандор* Атанасија Стојковића и филозофско-дидактички спев *О природи ствари* Лукреција Кара.

Еп настао по узору на поему *О природи* (Περὶ φύσεως) грчког филозофа Емпедокла, са насловом једнаким једном Епикуровом спису, послужио је Лукрецију да изнесе филозофске истине кроз мелодичне стихове, да би оне тако биле лакше прихваћене. У филозофско дидактичком спеву, без ликова и са централним тематизовањем филозофије и физике, кроз песнички облик, користећи на више места алегорију о лекару који болеснику на врх чаше са пелином ставља мед, да би горко лековито својство лакше било конзумирано, римски песник и филозоф одабрао је начин да се обрати и публици изнесе својеврсну *јестаственицу* за коју је сматрао да заслужује ширу и подробнију пажњу. Излажући филозофски систем грчког филозофа Епикура, Лукреције приближава грчке филозофске идеје Римљанима, гради латински филозофски вокабулар и врши велики и значајан утицај на Вергилија и касније римске песнике. Сама чињеница да је Лукрецијев еп сачуван у целости, имајући у виду велико непријатељство хришћанске цркве према епикурејској филозофији и самом Лукрецију, сведочи о његовом квалитету који је надвисио сва временска ограничења и све накнадне ревалоризације.

---

¹¹ Целокупна библиографија преведене књижевности наведене епохе доступна је у раду Александре Лазаревић *Библиографија оригиналних и преведених романа у српској књижевности од 1776. до 1850. године* (У: *Књижевна историја*, годиште 14, свеска 56, 1982, стр. 643-663.) .

¹² Овакву одредницу потенцира Јован Деретић (У: *Српски роман 1800-1950*, Нолит, Београд, 1981, стр. 63.), као и Светислав Марић (У: *Да ли је Стојковићев Кандор роман*, *Научни зборник Матице српске – серија друштвених наука*, свеска 1, 1950, стр. 159-165.), те Јован Радонић (У: *Атанасије Стојковић*, *Глас САН*; свеска 212, Одељење друштвених наука; књ. 2, Српска академија наука, 1953, стр. 97-154).

Попут Лукреција који бира Емпедоклов већ постојећи наслов, *Кандор* (латински *искрен, поштен*) Атанасија Стојковића већ самим насловом пажњу скреће на дело објављено 1759, на Волтеровог *Кандида* (француски *простодушан, срдачан*), али наш аутор свој роман користи да представи, као Лукреције светоназоре Епикура, у нову форму излагања обавијену Кантову моралну филозофију. Пишући паралелно и своју тротомну помињану *Фисику*, Стојковић је разумео да своје филозофске идеале тешко може сувопарним уџбеничким терминима приближити оновременом српском грађанству, слоју који је желео да просвети и упути у рукавац филозофске мисли који је званична Аустрија толико спутавала (па чак и само читање Канта у извесним тренуцима забрањивала), да самога кенигзбершког филозофа у своме делу нигде и ни на какав начин експлицитно не наводи као извор и узор. Одабирајући форму романа, тада жанра који кроз преводе осваја све већу читалачку пажњу, Стојковић у форми монолога својих ликова, младог Кандора и тајанственог старца, излаже читаоцима Кантову трансценденталну логику и естетику родоначелника класичног немачког идеализма. Кандора, који жели да оде у египатски Мемфис у коме цветају науке, тајанствени старац одводи у прекрасни врт у коме му излаже филозофска учења и открива му како да постигне врлину.

Поред компарабилних елемената на идејном плану, ова два филозофско дидактичка текста деле и отежану рецепцију коју је у првом случају условио неупитни ауторитет хришћанске цркве а у другом огромни рушилачки труд Вукових савременика и следбеника. Жанровска комплексност присутна је у оба случаја. Са једне стране, може се закључити да се Стојковић жанровски свесно опредељује за роман већ у самом наслову, називајући свој морално-дидактички спис по имену главног лика. Са друге стране, Лукреције формом пева литераризује захтевну филозофску грађу. Свакако, Стојковићев филозофски спис *Кандор* ближи је жанру романа него што Лукрецијев спев *О природи ствари* одговара традиционалном жанру пева.

Формом краћом од *Фисике*, жанром приступачнијим од сувопарног научног стила, те и самим језиком који ауторовом интенцијом у овом делу има много више одлика српског, него рускословенског, па самом пуком већом приступачношћу

једне књижице штампане у Будиму у односу на тротомно дело у настанку објављивано у трогодишњем временском размаку, јасно је да је баш роман форма у којој је Стојковић одабрао да се читалаштву *Кандором* обрати и поучи га.

Својом снажном ауторском личношћу и својим остварењима у овом жанру, који након више од две стотине година, ослобођени баласта вуковских предрасуда, читалаштву стоје доступни у новим издањима, са осавремењеном лексиком и шансом да се њихов разнородни потенцијал коначно истражи и постави на право место у историји наше књижевности, Атанасије Стојковић стоји у 21. веку јасно потврђен као почетна станица било којег модерног проучавања српског романа.

У нашем имаголошком кључу, романе Атанасија Стојковића посматрамо као почетну тачку нашег истраживања лика странца у српском роману деветнаестог века. У *Кандору*, првом српском деветнаестовековном роману, и слика странца је једноставна. У делу у којем простор и време радње нису јасно одређени, осим одреднице да млади Кандор жуди за науком која се у велелепном граду Мемфису предаје и изучава, лик странца представљен је управо једним, појединачним странцем, и сликама које таква појава производи. Живот младог Кандора, који одраста уз *разумне* родитеље у пријатној, смерној и угодној идили, мења се из корена када:

„једног летњег вечера, када смо по завршетку тешког пољског посла седели при простој вечери и више се наслађивали разговором но јелом, изненада неки странац, изгубивши пут, дође нама у колибу, назва нам помоз бог, и упита може ли код нас преноћити“ (Стојковић 2008: 67).¹³

Као да има у виду модерне ставове о положају усамљеног издвојеног странца у новој заједници, у којој се појединачни странац може врло брзо превести у статус пријатељ или непријатеља (Билефелд 1998: 14), Атанасије Стојковић кроз *Кандора* износи једну од стандардних стереотипних одлика наше културе која

---

¹³ Сви цитати из српских романа деветнаестог века у овој раду наведени су ортографски, правописно и графички у облику истоветном изворним текстовима у кориштеним књигама, у намери да се и на тај начин стил аутора, приказан и кроз сам визуелни идентитет дела, задржи у потпуности.

управо захваљујући пренаглашеном угошћавању појединаца опстаје кроз векове, ауто-слику о *нама*¹⁴ као о добрим домаћинима:

„Гостопримство према странцима у нашем је крају природно. Моји родитељи се стану веселити тој срећи, приме странца, и чиме су могли и што је доба године донело угосте га (...) Нарочито је мом оцу пријало странчево присуство. Цело вече се разговараше с њим, и испитиваше се разне ствари“ (Стојковић 2008: 67).

Описано идилично време, у себи не носи никакве назнаке ксенофобије, те Кандоров отац доноси одлуку да је са гостом „из неког великог града где су у то време науке цветале“ рад и свога сина тамо послати, на општу радост свога потомка, који даје подробну слику измаштаног велеграда временски далеке епохе.

Одвојен од пасторалне средине у којој је растао и спознавао свет, у којој је сваки појединац који на праг куће дође дочекиван као благослов посећеном дому, младић се сусреће са урбаним пејзажом, у којем га у тачно и данас актуелно описаним призорима градске вреве посебно узбуђује какофонија у којој у свеопштој вики људи једни друге не разумеју. Сусрет са мноштвом странаца, младића измешта из *простосердачног* начина мишљења и деловања на које је навикао на селу, те и он свет почиње да посматра критички. Видевши да свет постоји и изван свога родног краја, младићу се врата спознаје чине доступнима, те он чувши да и ван града у коме борави постоји веће и боље училиште у далеком Мемфису, своје оцу, навиклом на сужени свет познатих и доступних димензија, поверава своју жељу за даљим путовањем и новим *прикљученијима*, која код припадника старије генерације која се на пут науке, као ни на сам чин дужег физичког путовања, радо не одважава, изазивају одбрамбену реакцију. Ипак, за младића који је спреман и вољан да учи и да се изложи новим сазнањима и утицајима, границе отаџбине нису довољне, али се он и даље колеба да ли да послуша оца, те уз дужно поштовање лирски, својом *беседом на гори*, обраћа за помоћ персонификацији провиђења, седоме старцу којег у сред свога двоумљења на планини среће:

„Ја сам Кандор, син простих родитеља, који у једној колибици проводе свој срећни живот. Имао сам намеру данас у својем отачаству последњи пут излазак сунца видети, у

---

¹⁴ Стојковић не наводи нигде да пише тачно и одређено о Србима, нити Кандора као припадника и једне нације тачно одређује, али с обзиром да пише за српску читалачку публику, и касније јасно дефинише остале *странце*, Кандор је *ми* колико и Аристид, без обзира на име несловенског порекла.

Мемфис поћи, и тамо се посветити тајнама мудраца тога града. Дошао сам на ову планину да, пре него што заувек напустим мој родни крај, последње *збогом остај* кажем мојој отаџбини, и себе препоручим преблагим Творцу на овом месту осаме. Опрости заиста, о владаоче ове горе! Опрости погрешку која је проистекла из срца пуног захвалности и дужне љубави према отаџбини. Ако је злочин волети своју отаџбину и с таквим срцем од ње растајати се, шта је онда врлина? Ко би рекао да ову жељу испуњавајући погрешити можеш? Уверен буди да од сада моја нога никада неће прећи утврђене границе ове горе“ (Стојковић 2008: 37).

Свестан да се свет не може упознати у границама властите културе, ма колико њоме облежен или већ припремљен на устаљене обрасце очекиваног мирног живота био, младић прати новог странца којег је упознао, који пред њиме износи оправданост његове запитаности о природи људске среће и потреби за сазнавањем више истине из искустава других и другачијих појединаца и култура:

„Сви људи, мој сине – дозволи ми да те зовем овим милим именом – истину траже, и тражили су је откако је века. Ова жеља усађена је у људско срце и одатле се никаквом силом искоренити не може. Први од свих смртних отаца – Адам – који није могао да се противи овом закону који је у њега усађен, окусио је плод дрвета које му је Бог забранио – дрвета познања добра и зла, то јест познања истине. Толика је у њему била жеља за истином да се усудио тражити је, иако је то значило кршење заповести свога творца. После тог покушаја ништа се не зна све до времена Египћана - они су, између свих осталих народа, најближе дошли истини, али ова није могла ту имати природну своју корист зато што се код њих све то предавало у тајности. Сви они премудри Грци, благоглагољиви Аристотел, дика људског рода; божанствени Платон, онај Платон обдарен највишом снагом имагинације и остали филозофи – до Сократа, узалуд су тражили истину“ (Стојковић 2008: 71).

Од Адама, преко Египћана и Грка, до даље представљене Кантове филозофије, кроз искуства контакта са страним и посматрања света и кроз спознаје других и другачијих, од нас и физички, и просторно и временски удаљених људи, Стојковић води младога Кандора кроз монологе његовог учитеља, за којег се на крају дела испоставља да је то „анђео Божији“. О уским границама спознаје света, кроз затвореност у матичну културу и страх од свега страног, неприродан онима који странца не доживљавају аутоматски и претећим фактором, Стојковић проговара филозофијом изнешеном у роману *Кандор*, остављајући тако већ у првом српском роману довољно путоказа да се кроз слику странца може у српским романима пронаћи много више од онога што се на први поглед иза простог описаног сусрета два или више до тада међусобно непознатих појединаца крије.

О потреби за променама у наивности културе која неометана у неименованом рајском поднебљу не допушта спољашњем свету да на њу врши утисак и тако је оплемени и преобрати, од странца који је нужно, када долази као појединац, изједначен са положајником, већ у своме другом роману, који настаје 1801, само годину дана након првог ауторовог огледања у овоме жанру. У форми првог сентименталистичког европског осамнаестовековног романа, Атанасије Стојковић у свом делу *Аристид и Наталија* опет проговара о сусрету са странцима, али и свог протагонисту доводи у интензивнији положај странца у новој средини, те кроз њега износи и нове поуке и искуства.

У петој глави свога дела, у којој су побројани и описани поједини „Примери који опомињу – и правила живота – путовање у град – игра – вино – кајање – други град“, Стојковић се кроз искуства свог главног јунака обраћа својим читаоцима саветом за понашање ван властитог завичајног животног простора:

„Ако какав незнанац пожели да вам покаже пут, слушајте глас искуства и благовремено најфинијом прецизношћу испитајте каквог ли је он духа. Немојте предати ваше најдрагоценије благо у руке непознатог, страног човека; немојте предати у првом врењу ваше срце и ваше тајне, док год нисте сасвим дознали да је такав достојан вашег поверења“ (Стојковић 2010: 27).

Како млади Аристид, у складу са поетиком сентиментализма, савете свезнајућег приповедача увек прво опробава осетивши на властитој кожи деловање сила на чије се погубно дејство апелује, у тренутку када је као издвојени појединац дошао у нову, градску средину, те се опет нашао у положају усамљеног странца којег средина лако преводи у пријатеља или непријатеља, он страда због своје искрене добродушности и вере у људе:

„Снажни коњи возе од Аристидове куће путнике у прекрасан град, у коме наслађујуће разоноде очекују његов дух. Окупљања на јавним местима, најразличитије игре, радости које слабе дух и тело вежбали су се на души Аристидовој. Кога једном струја брзе воде узме, мора да следи њен ток. Узалуд ће се његова слаба рука трудити да се ухвати за нешто што нигде не постоји. Узалуд ће хтети да попусти сили кад она неће да га остави. Аристиду је било дражесно све што год да је очима видео. Осим што он тако уметнички и укусно украшене предмете до тада видео није, све је за њега имало и још једну другу драж, драж новине. Још више га је за собом привлачила чињеница да су га као странца свуда најљубазније примали и са сваким поштовањем сусретали“ (Стојковић 2010: 27).

Добродушност која проистиче из поставки света патријархалног, Кандоровом поднебљу сродног руралног завичаја, о главу се обила Аристиду, који је био, као странац у новој средини, злоупотребљен на начин на који у његовом завичају никад нико не би ни помислио да придошлицу искористи:

„Сиромах! Он није знао да све то гостољубље није ништа друго до само једна маска под којом се скрива људско самољубље. Он није довољно света познавао нити је довољно био сујетан да би помислити могао да је ова срдачна предусретљивост усмерена не толико ка смерности његовог духа и његовој непорочној искрености колико према његовом богатству“ (Стојковић 2010: 29).

Кроз доживљаје у којима као млад и наиван, а странац, Аристид буде искориштен и осети на себи и све добро, и све лоше што странствовање у себи носи, обogaћен искуством упознавања нових људи и културе, напослетку у срећном завршетку своје авантуре, Аристид је неко ко је упознао свет ван његових дотадашњих уских завичајних граница и ко може да сведочи о културама и обичајима са којима се у положају странца срео и које је апсорбовао и све њихове препреке успешно надвладао. На самом крају романа, који обједињен у једну целину са својим жанровским претходником *Кандором* даје прву Стојковићеву слику положаја лика странца на самом почетку српског романа деветнаестог века, у савету Наталијиног оца Селијана, јунацима дела и читалаштву дат је савет који све оне који су у недоумици, опредељује на пут и контакт са другим и другачијим људима и културама, ради њиховог властитог уздизања. У складу са поетиком епохе, завршни ауторов савет, који кроз уста оца који саветује ћерку на верност будућем супугу бива свима одаслат, изражен кроз стихове, гласи: „Бој се Творца свога,/ Љуби цео људски род“ (Стојковић 2010: 81). Атанасије Стојковић на овај начин као и да нама поручује да излазак из тада доминантних форми (превасходно народне епске књижевности) у друге жанрове, попут романа, са собом носи и другачије, боље и лепше представе и вредносне судове, који излазе из устаљених клишеизираних стереотипних представа, и дају шансу да и странци у нашој култури, или наша култура међу странцима, поприми и пошаље утицаје који ће обе стране у таквом имаголошком сусрету оплеменили и припремити за *откровеније тајни* које се крију у пружању шанси другачијим искуствима, поднебљима и карактерима да у интеракцији измене нашу културу и нас саме.

Речником семиотике културе, може се закључити да се Атанасије Стојковић у својим романима залаже за отвореност према другости којом се омогућава хибридизација кодова. „Хибридни код настаје у процесу дијалога прожимањем доминантних кодова двеју култура или више њих, с тим да битне карактеристике поменутих кодова остају препознатљиве“ (Кошничар 2011: 193). У овом случају, у сусрету другости не примећује се само асимилација и афирмација различитости него и Стојковићева наивна вера у апсолутну комуникацију која није посредована дискурсима.

2. Милован Видаковић: утемељивач српског романа и имаголог-претеча

„Први писац у новој српској књижевности којег је Србија дала“, „творац романа у српској књижевности“ (Скерлић 1967а: 150, 151), Милован Видаковић (Неменикуће 1780 — Пешта 1841), *први српски бестселер писац* (Ераковић 2011) и стваралац за којег је још 1987. Сава Дамјанов, након готово век и по негирања вредности романописчевог доприноса, убедљиво доказао да је у доминантним сегментима свога рада *модернији од Вука* (Дамјанов 2002), узима се готово увек као почетна тачка истраживања било које тематике српског деветнаестовековног романа. Узевши у обзир да ми наше истраживање почињемо од самога почетка и поменутог века, и овога жанра код Срба, након Стојковића и код нас логично следи Видаковић, за кога је, иако је за само његово романескно дело сматрао да „нема књижевне вредности“, већ и Скерлић одредио да је „прелазан писац између рационалистичког 18. и романтичног 19. века“, односно први и прави настављач Стојковићевог дела, поготово када се у обзир узме и још један Скерлићев поетски тачно локализован став о Видаковићу, који гласи да

„он је дидактичар, моралист, педагог, и главна му је намера да поучи и да васпита своје читаоце. Он остаје *воспитатељ* и *наукољубитељ*, који Србе учи *просвећенију духа*, *изображенију срца* и *исправленију нарави*“ (Скерлић 1967а: 152).

Аутор који је у 19. веку био синоним за романописца, радо читан, прештампаван и присутан на књижевној сцени, омиљен посебно код широке читалачке публике, упркос противљењу и малициозности вуковске струје, био је „један од најзаступљенијих аутора у приватној библиотеци припадника српске грађанске класе, нарочито током прве половине 19. века“ (Ераковић 2011: 7), и представљао је у најбољим својим делима „својеврстан заметак друштвеног романа, до сада везиван за Јакова Игњатовића“ (Ераковић 2011: 12). Превреднован и поново прочитан, допринос романа Милована Видаковића јасно је презентован у избору насловљеном романописчевим именом (Видаковић 2011), а у нашем истраживању, бавићемо се сегментом Видаковићевог рада који до сада није привлачио већу пажњу - ликом странца у свим његовим романима.

За разлику од Стојковића, који у неодређено време и непознат простор измешта јунаке несрпских имена, Видаковићеви романи јасно су локацијски и хронолошки одређени, и он у њима говори из угла који је доминантно и отворено српски. Иако су и Стојковићева дела била намењена наравно Србима, израженија жеља да их подучи филозофији спречила је харковског професора да у форми романа представљене догађаје определи у време које би читаоце још више заинтриговало, у прошлост српскога народа, која је на почетку деветнаестог века, са наслагама неколико векова формирања епске и митске свести о прошлим временима, била схваћена као искључиво херојска, мученичка и, иако не по много чему другачија од осталих балканских повесница, уникатна. И сам одушевљен и дирнут јунаштвом својих далеких саплеменика, Милован Видаковић налази у њиховим делима изворе за своје писање, и кроз њих проговара и када о савременим темама има нешто да напише.

Управо тај тренутак неразумевања чињенице да су Видаковићеви романи по свему, како је то убедљиво Сава Дамјанов дефинисао, псеудоисторијски¹⁵, а не историјски, од првих Вукових критика романа *Усамљени јуноша* и *Љубомир у Јелисијуму*, наваливао је страشان баласт на плећа аутора, који је морао да се правда за своја стилска улепшавања и тобожње географске омашке. У секвенци у којој у доба цара Душана на српском двору племенита господа доколиче уз кафу и бурмут, који тада историјски нису још увек ни стигли у Европу, Вук тријумфално инсистира на стравичној ауторској омашки, не разумевајући да тим сликама Видаковић управо подешава сценографију за своје оновремено грађанско читалаштво, које и овај роман ужива уз идентично послужење, и преко којег аутор само жели да приближи дело публици. У одговору на Вукову критику, Видаковић свестан скромног тадашњег Вуковог читалачког искуства, истиче и сам разјашњава

---

¹⁵ „Вук је од романа очекивао максималну историјску, географску, психолошку, етнографску и уопште стварносну веродостојност, аутентичност, и при том није имао слуха чак ни за ситније искорак на том плану; исто тако, он сасвим занемарује разлику (или је кроз своје читалачко искуство и не уочава) између историјског романа којем историја представља основну, примарну тему и историјског романа у којем је историја више оквир за тематизовање савремености или извесних општијих, надисторијских проблема: Видаковићеви романи ближи су другом поменутом типолошком обрасцу (зато су кадкад у литератури именовани као псеудоисторијски), што значи да им превасходна интенција и није тачно, аутентично реконструисање једне минуле стварности – напротив, пре би се могло рећи да они теже успостављању мостова између прошлости (средњовековне) и свог времена“ (Дамјанов 2002: 64).

ову сцену, реченицом која и тој полемици око отмених ситних уживања даје имаголошки и хуморни крај: „ја у роману волео сам и кафу господи за фруштук дати него сланине или мандаре“. Како Вук свако географско поднебље сравњује са својим завичајем, инсистирајући између осталог да ни језик који се „у Маџарској, по варошима“ говори није *довољно српски*, њему никако не може бити јасна пука етикеција грађанског слоја друштва, те он доручак уз кафу аутоматски сврстава у стран утицај и очигледну мањкавост, не схватајући да проста фигура отмености изражена тиме само доприноси Видаковићевој креацији богатства и племенитости српске средњовековне властеле. Слично данас присутном стереотипу¹⁶ у којем се на нашем двору јело виљушком док је остатак света и даље као прибор користио неопране екстремитете, који се узима као опште место којим се већина Срба пред странцима хвали са својим цивилизацијским достигнућима и доприносима, ова имаголошка ауто-слика имала је за циљ да измишљеним податком слику нашег племства учини и савременицима блиском, те поврх свега и још доминантијом у датом историјском тренутку, јер смо *ми* на *нашем* двору у *нашој* херојској и велелепној прошлости, по Видаковићу, толико били изнад *других*, да смо могли да уживамо стимулансе који су још пар столећа остатку старог континента били недоступни. Данас ова слика, овако истумачена, делује готово пајтоновски и са тенденциозном хуморном потком, али је њоме аутор, као и случајевима када у свом делу географски приближи удаљеност између Херцеговине и Централне Србије на пар сати јахања, својим читаоцима само желео да јаче, брже, интензивније и пластичније дочара раскош или пренесе основну потку радње, подразумевајући национално-митски контекст локалитета које помиње. Истоветно је у делу употребљен и топос робијања у царском граду Призрену којим се постижу лепши утисак и пријатније асоцијације, него у географски и временски највероватније истинитом оновременом Гургусовцу.

---

¹⁶ „Стереотип има једну форму и једно значење. Стереотип настаје када се измешају атрибут и суштина, тако да су преласци из посебног у опште готово не приметни. Он је израз у садашњости ванвремених суштина (Данијел Анри Пажо), његово време је безвременост. Стереотип је нарочито делотворан јер трајно уноси пометњу између природе и културе. Његова опасност лежи у објашњавању културе Другог његовом природом. Иако су слике Другог замишљене, оне могу произвести реалне последице“ (Милановић 2012: 40).

Уз једно ново читање, где се „комично у Видаковићевим романима манифестује у два вида: као хотимична комика, која је израз свјесног ауторског одређења, и као нехотична или иманентна комика“ (Максимовић 2003: 50), можемо у романима Милована Видаковића да уживамо једнако као и у каприциозним књижевним критикама Јована Скерлића. Знајући да се не смејемо аутору, нити тренутку настанка дела, али разумевајући и његову интенцију и контекст, као и каснији развој чињеница, можемо уживати у ономе што се ранијим генерацијама чинило као омашка, кроз два непоновљива стила, које су узалуд бројни епигони, у случају Видаковића, а и код Скерлића, покушавали да имитирају.

Управо Скерлић, који ове романе сматра врло мањкавима, са временског одстојања, из свога времена, цени и историјским квалификује национални рад који је Видаковић предузео у њима, хвалећи пре свега његово освештено српство, које се најбоље огледа, по нашем критичару, у чињеници да је, поред тога што је за форму романа и нашу националну историју заинтересовао читаве генерације читалаца, он је и „својим јунацима давао лепа српска народна имена, које је раније православна црква код Срба била прогонила као паганска и замењивала их календарским. Више но ишта његови романи учинили су да народна имена замене календарска“ (Скерлић 1967а: 155).

Узимајући у обзир случајеве наших потоњих књижевних стваралаца да своја крштена имена, попут Атацковића и Радичевића, из грчких облика Тимотије и Алекса посрбљују у народне Богобој и Бранко, те и саму чињеницу да су из лексикона имена Видаковићевих књижевних ликова читаве генерације понеле бројна и својевремено честа стара српска народна имена (Велимир, Љубомир, Светозар, Веселин, Миливој, Босиљка, Драгиња, Милена, између осталих), овај Видаковићев облик карактеризације ликова именовањем можемо схватити као својеврсну имагологију у пракси, која је туђа, тј. грчка имена, заменила нашим народним, откривајући да врло често за нешто страно, када његово значење спознамо, можемо олако пронаћи и домаћи, у случају имена, примеренији и разумљивији облик.

Пратећи кроз дела овог плодног романописца развој српског романа као жанра, којим се до Стеријиног *Боја на Косову* 1828. Видаковић једини код нас и

бавио, слику странца кроз његов опус ћемо пратити хронолошки, настојећи да осветлимо сваки лик који у свом представљању *другости* крије и хуморни потенцијал.

Први роман Милована Видаковића, *Усамљени јуноша*, објављен је 1810. године. У њему „наш писац није могао да избегне сторију о Косовскоме боју, у то време једну од најважнијих тема српске историографије и народне епике“ (Савић 2010: 45), те је већ у своме првом роману на сцену извео и Вука, Бајазита, Стевана Мусића, Милеву (србизовано име под којим је принцеза Оливера Хребељановић била у 19. веку познатија него под својим историјским и данас у народу популарним именом), али и Тамерлана, Каравлахе, Арапе и првог, касније тако за српски роман карактеристичног, стереотипног Цинцарина, кир Ставру пекара.

Управо чињеница да Милован Видаковић већ у свом првом роману мора да се дотакне косовске трагедије из 1389. године, јасно позиционира и једну од упоришних тачака српске имагологије, слику Турчина, која је готово неизоставно од самог почетка експлицитно негативна¹⁷. Установивши на почетку романа да су Срби „сами себи Турци били, и да је наша неслога узрок пропасти нашег отацтва“, једноставном и разумљивом заменом термина *непријатељ* и *Турчин*, Видаковић описујући узроке и последице косовске трагедије чини и још једну имаголошку референцу, која је из нашег угла посматрања, у танкоћутним премисама омнитолерантног 21. века, готова да буде проглашена расизмом, али која на најбољи хуморни начин описује једну безизлазну ситуацију: „Вука сада правдати, значи толико као кад би ко прао Арапина сапуном“ (Видаковић 2010: 20). Представа о Турчину и Арапину у њиховом првом појављивању у српском роману 19. века, пренешена је из наше народне епике, уз то да се епитет *црн* уз Арапина толико сродно, да и када је изостављен, у свој својој негативној конотацији је у потпуности подразумеван.

---

¹⁷ Након видовданског сукоба из 1389, „поприште битке постало је симболом жртвовања, а проглашењем кнеза Лазара за светитеља и Косово је добило епитет свете српске земље. Косовска битка постала је српски *antemurale christianitatis*, а кнез Лазар је добио ауру хришћанског мученика, (...) која је у изградњи мартиролошког светитељског култа кнеза Лазара обликовала и одговарајућу слику његових непријатеља и егзекутора – Турака. На тај начин створени су и вербализовани корени представе о Турцима Османлијама који ће у каснијим временима добити своје пуне обресе и додатно се развијати под различитим околностима и утицајима“ (Шуица 2010: 290).

У роману, у сцени у којој је дат опис сусрета заробљеног Тамерлана и Бајазита, „оног свирепог лава из Азије што је зинуо на цео Запад“, у којој Бајазит говори Тамерлану да ће са њиме поступати исто онако какав би и његов положај сужња био да је он допао шака татарском емиру, тј. да ће га користити као постоље при узјихавању и силаску са коња, Никодим тумачи свом младом пријатељу ову сцену описом у којој религијску разлику хришћана и муслимана замењује цивилизацијска дистанца Европљана и варвара¹⁸:

„Ето, видиш какви су варварски обичаји и како поступа зверска сила; код варвара закона нема по којим се управљати ваља и без којих човек неки пут бива гори него звер“ (Видаковић 2010: 28).

На наредним страницама свога дела, Милован Видаковић у причу и у српски роман 19. века уводи „сталног Другог српске књижевности 19. века, неизбежни лик Цинцарина“ (Милановић 2012: 79). Стереотипни лик цинцарског, данашњим речником речено, *малог привредника*, у овом роману представља пекар кир Ставра који, како то већ и сам стереотип налаже, из својих личних интереса има аспирације на брак са много млађом и лепшом девојком, у овом случају младом Миленом. На овај начин, Видаковић је на трагу представа о Цинцарима у српској грађанској поезији 18. века, али и представља камен темељац слике која ће се кроз цео 19. век понављати¹⁹.

Као и при сваком представљању Цинцара, и код описа лика кир Ставре аутор се не суздржава да хуморном епизодом опише цинцарски, понајчешће ситним страстима обележен карактер. Тако у овоме роману, Видаковић кир Ставру

---

¹⁸ Обзиром на васпитање, лектуру и уопште схватање света Милована Видаковића, јасно је да он ову паралелу остварује пратећи и европски образац, у којем је се слика верског другог замењена сликом непомирљиве цивилизацијске разлике, а која и у европској књижевној и културној традицији корен вуче од догађаја који се збио на тлу данашње Србије: „Прекретницу односа европских сила и *Турчина* представља Карловачки мир (1699), будући да је то први случај да је *Турчин* позван да учествује на једном европском конгресу. Но, упркос слабљењу војне претње, *Турчин* је и даље доживљаван као културна претња. Стога је Европа наставила жестоко да прогони свога бившег освајача. Иако су многи то поновно доба освајања и царства доживљавали као стару реинкарнацију верских ратова, бивши неверник прометнуо се у варварина. Односно, рекло би се да је, у смислу видне разлике Европе од *Турчина*, религију заменила цивилизација“ (Језерник 2010: 17).

¹⁹ „У српској грађанској лирици 18. века честе су осуде Цинцара. Најчешће се осуђује брак младих Српкиња и старих и богатих Цинцара. (...) Цинцари су постали конкуренти у економском и социјалном погледу. Они улазе у књижевност да би били одбачени као други; реконструишући слику о Цинцарима, српски књижевници ће упорно понављати стереотипну слику њихових негативних особина. Примери за то су Видаковићев кир Ставра, Стеријин кир Дима и Илићев кир Ламбре“ (Милановић 2012: 120).

слика као трбушастог прождрљивца, који посебну страст гаји према младом кајмаку, због којег се често труди да неопажен уђе у *млекарницу* и у истом ужива. Када је газдарица једном приликом решила да безбедност својих млечних прерађевина осигура и *гвожђем*, ловачком ступицом за курјаке, кир Ставра је био прва штеточина која се на припремљену замку ухватила:

„Али ето ти кир Ставре! Лагано отвори млекарницу, пак онако после ручка, како је спавао био, бунован уђе у вајат и, будући да му је трбух велики, не виде шта је пред њим, док наједанпут пуф! с папучом на босој ноzi те у гвожђе. Стане га сиромаша урлик по млекарници. Притрчимо ми деца, гледамо кроз прозор како се мучи, стење и грчки нешто псује, а не може од трбуха добро да се придигне и гвожђе скине. Деца облећу око врата, вичу *кил Ставја, кил Ставја, ухватио се у гвожђе!* На ту вику ђипи маћеха и, онако срдита што су је пробудили, потрчи с тојагом к млекарници, а кир Ставра помисли да ће њега. *Не госпоја, да од Бога нађеш!* Повиче сиромаша, на то она погледа и када га виде у гвожђу, ухвати се од тешка смеха за трбух, пак седне на земљу. Он сиромаша виче: *Аман, госпоја, имас дусу море! Оди да ми помозес, пак се онда смеј бре! Каква си жена, Бозе мој! Сто ти је вулгар, ја плацем, а оно се смеје!*“²⁰ (Видаковић 2010: 80-81).

Већ од прве појаве у српском роману, јасно је да карикирани српски којим проговара лик Цинцарина има за циљ да га трајно као странца обележи²¹. Брак који кир Ставра у плану има треба да буде договорен на свечаном ручку, који млада потенцијална невеста ужурбано спрема и размишља ко ли може да буде њој непознати гост и добра прилика, и онда реагује онако како Видаковић од сваке честите Српкињице и очекује:

„Кад, али ето ти кир Ставре! Згрозим се кад га видим. *Милена, дусо, је ли готов руцак море?* Ах, море ти гроб било, помислим у себи, ти ли си тај гост за кога се ја журим. Ја се клоним од њега као од демона, а он све около мене...“ (Видаковић 2010: 83).

Наравно, у складу са ауторовом поетиком, роман се завршава, као и сви остали, срећним завршетком, и ове имаголошке слике представљају само увод у његово даље стваралштво, које у осталим делима имагинарну географију српског романа 19. века проширује на бројне друге народе и пределе.

Роман који је уследио одмах након *Усамљеног јуноше, Велимир и Босиљка*, „чија фабула највише одговара типу грчког љубавног романа, али којем доживљај природе, развијени описи предела и уметнуте лирске песме дају такође карактер поетског романа“ (Деретић 1981: 72), објављен 1811, доноси читалаштву причу у

²⁰ Милован Видаковић, *Усамљени јуноша*, наведено дело, стр. 80-81.

²¹ „Цинцарин говори лошим српским језиком. Тиме се појачава његова другост, он се на тај начин измиче националној хомогенизацији“ (Милановић 2012: 81).

којој млади Велимир, син Богослава Вукашиновића, слуге на двору *графа од Рудника* (још једна ауторова слобода, који аустријске титуле дели српским средњовековним велможама, да би њихово господство довео у тада актуелну равну друштвене хијерархије), допада ропства, те бива продаван и купован, ослобађан и бегом спашаван, те преко Варне, Цариграда, Египта завршава напослетку у Црној Гори, док са друге стране, путописци Медитераном истовремено пролази и његова драга Босиљка.

Као роб, младић у контакт долази са до тада готово непознатим ликом у нашој књижевности: добрим и душевним Турцима. Робујући са два млада Јерменина, са којима није због језичке баријере могао у разговор да ступи, путујући галијом од Варне ка Цариграду, на броду долази у контакт и са два млада Турчина:

„Старијем бјаше име Јусип, а млађем Ибраим. Старији је понешто знао српски, но гречески знали су обојица добро. Ја, будући да сам од учитеља гречески такођер прилично био научио, пустим се с њима у разговор; које српски, које гречески, могли смо један другом мисли изражавати. Они тако почну са мном дружески и невино поступати као да смо се бог зна од кад познавали. Помислим у себи: *Свјата невиности, ти у сваком племену и у роду царствујеш, но оле само дотле док страсти нису тобом овладале. Боже благи, зашто да човек природну ову невиност, коју при првому возраста свога степену получи, не задржи? (...) Тко је тому узрок? Тко би игда рекао да ови младићи християнски нису воспитани!* Падну ми Спаситеља слатке речи: *Ако не будете као деца, нећете ући у царство небесно*“ (Видаковић 1982: 45).

Васпитан у детињству на двору, са познавањем грчког и присутним библијским реминисценцијама, Велимир успева да се у страшном положају у страном свету образовањем издигне из тешке ситуације, да стекне пријатеље и да са пута у ропство понесе и путописне утиске о људима и пределима.

Млади и пријатељски настројени Турци, уз опаску да у Цариграду „има више християна него наши“, и да „оно ћеш видети што нигда ниси видио и оно ћеш чути што нигда чуо ниси“, говоре Велимиру и да покуша бег из ропства, у којем би они на сваки начин гледали да му помогну. Примивши дарове од оца својих младих пријатеља, Велимир се са њима са жалошћу „премда су Турци“ растаје, да би даље био продан „добром и побожном човеку“ Муси, код којег као један од бројних слуга време проводи радећи на лепом имању на острву.

Робовски предрадник на острву, иако му је у тексту посвећен сразмерно мали простор, централна је имаголошка фигура овога дела. Служивши ту „парапасију веру, који је у ропству већ оматорио“, Велимир о њему оставља запис:

„Ови је се звао Ађалија. Кога је закона и рода био бог би га знао, језик је сваки понешто знао, а ни једним говорити управо није могао. Но не верујем да је икакав закон могао имати, кад је онакав био. Дополдне би се казивао да је Турчин, а пополдне, кад би се отрескао и опио, каже се да је християнин. Но, истину рећи, да је сами неки чловјечески лик на себи имао, а наравију сасвим је бесловесни био. А да је морао с нами онако поступати, нека би, но само би показати себе код настојника верна и ревњива, орјатски нас је мучио. У њему је душа црна морала бити“ (Видаковић 1982: 48) .

Лик који не припада никоме, који изгледа физички одбојно онолико колико се чини да и душевно јесте, наравно да мора у оваквом делу, које показује да људи има међу припадницима свих религија, бити потпуни апатрид. Странац који се по свему издваја, служи код Видаковића и као лик којим се читалаштву јасно до знања даје да неко ко нема ни род, ни веру, ни језик који би сматрао својим, не може бити ни на какав начин окарактерисан него поменутом синтагмом *парапасија вера*, која изненађује својом снагом карактеризације и језгровитошћу и подсећа на лексику којом се пригодно чаште од Видаковића два века удаљени демократски изабрани представници народа у парламенту Србије.

Припреман за даље образовање, полиглота и за свој узраст ерудита, Велимир јасно да није у физичким пословима могао представљати икакво појачање. Ипак, своме господару прирастао је срцу служећи га као дворски слуга, те је благонаклони Муса хтео да га потурчи и пружи му шансу да тако у служби даље напредује. Иако свестан свога положаја, српски младић тврдо при ставу стоји и изјављује: „нећу Турчин бити, нити ону њихову кад турче церемонију подићи макар главу на рамени више не носио.“

У даљем току радње, аутор кроз дијалог пустињака и свога ипак непотурченог протагонисте износи поново ауто-слике о историјској несрећи која је после боја на Косову задесила наш народ, скрећући пажњу на сегмент који је, поред „худодушија несрећног Волка“, пресудио нашој средњовековној сили и слави:

„Наши праоци да су се и полак у науки колико у оружију трудили не би, воистину, ово потомци њиови дочекали, али они никаквога науки укуса имали нису. А народу који се

просвешченије и нужни закон не уведе колико је силнији толико, та пре та после, мора постати несрећни“ (Видаковић 1982: 74).

Нашу пропаст млади Велимир самерава са пропашћу грчком, о којој му учитељ говори:

„Грци су славнејши на свету народ како у оружију тако и у науки био. Њима ће се имати зашто, докле год је рода чловјеческог на земљи, благодарити, обаче напоследок њи гордост поквари. Грци последњег времена у срањенију с првима једва се може рећи да су њиови потомци. Јербо потомци славом претков своји возгорде се, постану о себи високоумни и, као да они и без труда мудрост ону и сваку добродетелъ претков својих наследити могу, стану о науки слабо радити, о благостојанију царства лењиво промишљати. Уведу којекакве игре и забаве, све нове и нове обичаје и увесељенија. От овуда је следовала раскош, која им дух раслаби. Предаду се страстем и падну у женску мјакост, од које јесу ли се добра очекивати могла сљедствија? Они су сада, као и ми, сожаљенија достојни. Варварин дође и све пода се покори“ (Видаковић 1982: 75).

Ипак, и када је најтеже, не треба очајавати, јер и Србе и Грке чека боља будућност, „они ћеду се опет пробудити и потећи ће вода опет куда је текла, што веле наши Сербљи“, а пустињак још Велимира саветује и да не очајава, речима:

„Не придај се очајанију! Не пуштај се у женску унилоост! Опомени се да си Сербин и да си наследник њине хероическе крви!“ (Видаковић 1982: 102).

У даљим својим прикљученијима, младић стиже и до Египта, у којем поново успева да, иако се тамо налази не својом вољом, ужива у поднебљу у ком се обрео, али и даље задојен српством своју изгубљену домовину осећа као једину и најлепшу, те након Видаковићевог путописа, следи и носталгичан уздах:

„О мила моја Србијо, у теби овога не има, но зато си ти мојему серцу најмилија и најљубезнија на целом свету! Ах, сладак је мени твој воздух, но бог зна буду ли ја кад њим дисати!“ (Видаковић 1982: 113).

Странствујући тако и даље по свету, Велимир наилази и на странце који српским језиком говоре, а који на његово чуђење то своје знање бране љутити:

„Опет он! Откуд српски научи! Толики народ српски просут по свету пак да ја, који се од детинства којекуд скитам, њиов језик не научим!“ (Видаковић 1982: 137).

У даљим својим авантурама, среће млади и већ искусни путник коначно и своје сународнике, који одмах са поносом и у туђини истичу своје порекло: „Ми смо прави Сербљи, као и сам што си, из Церне Горе, ако си кад за место Никшићи чуо“. Са тим људима и међу њима, који су „једини од прочи Сербља у независности от Турчина заостали“, у њиховој постојбини на крају Велимир и завршава своје путовање, обревши се заједно са својом и са Босиљкином породицом међу херојима који њега, бившег слабашног и невештог, науци

окренутог младића, због храбрости у боју са Турцима на крају романа својим војводом изабиру.

У централном романескном остварењу Видаковићевог опуса, тротомном *Љубомиру у Јелисијуму* (1814, 1817, 1823), налазе се слике које су подобне представљању првенствено Срба и у осталим романима овога аутора, те једна нова и занимљива имаголошка фигура и епизода дата у лику још једног искаркираног странца нејасног порекла. Дело поднасловљено са *Светозар и Драгиња*, чија прва књига је смештена у „прекрасном месту, у тихој пустињи“, тј. у тесалском селу у којем се Љубомир Соколовић обрео, преплетени је низ прича о изгубљенима и пронађеним, у којима „има читаво мало обданиште наочади: Светозар, Драгиња, Чедомиљ, ни једно од њих не зна своје порекло, па ни Љубомир не зна ко су они“. „На крају се све то расветљава: Светозар и Чедомиљ су браћа и Љубомирови унуци. Они такође налазе своју мајку Косару, за коју нису знали, као што ни Љубомир није знао за њу“ (Деретић 1981: 67).

Док се растављени чланови породице кроз дело губе, траже и састају, слике о Србима које дају Срби и други се ређају, а међу њима налази се и једна пословица:

„Бадава ме је, вели српска пословица, отац научио, да ја другог не варам, кад ме није научио да се чувам, да ме други не превари“ (Видаковић 2011: 53).

Међу страним гостима које у свом дому угошћава стари Харитон (како је Љубомир своје име на грчки превео, када је инкогнито прешао границу и настанио се у Тесалији), истиче се и један у јесен пристигао странац, који

„је био родом из Париза, престонице у Француској, и прави Француз, млад човек око своје 34 године, по имену Жан. Српски је знао чисто говорити. На Љубомирово питање, каже да је још као мали с оцем својим у Албанију дошао, који разумевши, да се у војеној служби код краља Стевана силни Французи налазе, пређе у Србију и ступи и сам у војску, у којој срећан буде и добије за храброст своју у рату са Бугарима лепо достојанство, но затим с краљем у једној бици с Грцима пред његовим очима падне. Каже даље за себе да је био у петој војсци музикант, као што су се после о том и уверили да је у свирци врло искусан“ (Видаковић 2011: 92, 93).

Младом и ученом човеку, притом сину француског *гастарбајтера* у Србији²², Љубомир показује гостопримство и задржава га преко зиме у своме дому, у коме

---

²² Чињеница да су бројни страни радници, не само војници или рудари, у Србију у Милутиново време заиста долазили *трбухом за крухом*, у очима нас из 21. века, надреална је готово као легендарни скеч сарајевских Надреалиста, у којој у реформисану предратну другу Југославију долазе шведски радници да радом на црно обезбеде себи голу егзистенцију и напросто се спасу из

младић подучава дечаке у домаћинству француском језику и музици. Исплаћен и почашћен, из култури и васпитању окренутог српског дома у Грчкој, преко Дуборовника бива отправљен за своју тада са вишком радне снаге суочену прапостојбину, а радња романа стиже до помињаног централног имаголошког лика, учитеља Пармениона, код којег је у Атини *квартир* за даље образовање својих младих укућана Љубомир пронашао. Окарактерисан као старац од педесет и четири године (на истој страници романа на којој је тридесетчетворогодишњи Француз младић, јер у том тренутку у времену, тј. 1814, толико има година и сам аутор дела), учитељ је описан као

„доста добар, у разним наукама искусан, знао је српски но покварено, и у предавању приличан је био, но велики среброљубац, никад се новаца наситити није могао. Човек мален, дебео и мало грбав, с проседом дугом брадом. На питање Љубомирово, кажу му многи, да је добар, 32 године има како непрестано школу ту држи, но карактера је, рекну, доста свакојака“ (Видаковић 2011: 93).

Старац наравно, као и сви Цинцарима подобни и цинцарски ликови, жели да ступи у брак са много млађом и лепшом девојком. Да би се учинио подеснијим за младожењу, брије браду и бркове, не би ли свој физички изглед подмладио. Младићи којима је код њега погођен стан, његову изненадну промену личног описа доживљавају као физичко нагрђивање, а истовремено, старчев баштован шеретски повлађује старцу и само храни његов „добро наквашен“ его комплиментима: „На моју душу, не би вам ни каква најлепша госпођица у граду замерити могла. (...) Као год Бахус! Још сте лепши од њега“ (Видаковић 2011: 96).

Схвативши као комплимент то што сада у очима посматрача изгледа као стари римски бог плодности, вегетације, живота, вина и уживања, а не разумевши да је „комично у смејачу, у посматрачу“ (Бодлер 1979: 242), на своме – наравно – исквареном српском:

„Старац (седећи при столу, почне сам булазнити): *Некем да поједем, сто имас браду. Сада немам браду џаном! Нисто брада! Еј дусо Јано! Док ме сада видис! Окем младо! Ама море младо нема новце џаном! А сто младо? И ја нисам старо.* Устане брзо од стола, протеже своје старошћу укочено тело, извија се силом, врат кочи, ноге исправља, и стане неке комплименте правити, на које она двојица с поља гледајући га, да се покоче од смеха“ (Видаковић 2011: 96).

Онај који у очима других изгледа као „суви пањ“, и за кога ако успе у својим намерама одабиру пословицу да и „медвед најлепшу крушку поједе“ и кога

своје земље, коју су погодили *немири*. Имаглошка визура понекад отвара и ракурс кроз којег се понављање историје, са замењеним или истим улогама, може схватити и тумачити и као потенцијално савршен сценарио за кратке хумористичке форме.

потенцијална млада, девојка Милиса, својом „кугом“ назива, у свом понашању довољно је дрзак и самоуверен да се решава да од девојке и друго, млађе и примереније друштво растерује, своју удварачку каријеру завршава сценом која као да је извучена из енглеског телевизијског *The Benny Hill Show* програма²³, у којој му финални урес његове вештачке друге младости, *барока* (перика) са главе одлеће на врх дрвета баш у тренутку када својим изгледом покушава да освоји младу девојку и од ње отера другог младића. Док се он бори да тупе са дрвета некако на земљу скине, и покрије своју откривену главу, која се бели „сва гола, као телећа кад се обари“, те напослетку се и сам на дрво успиње, око њега се остали стану „од тешка смеја ваљати по трави“, и тек када он увређен оде, открива се његово право порекло:

„Та Бога вам, ко је он? Запита га Кузман. Он нити грчки, нити српски говори као што треба. Ја не верујем да је он Грк. – Е, Грк! Албанез, он не зна ни један језик честито, а од сваког готово што их има у Европи, зна по нешто. Једном речју, он је светска хуља. У цркву никад не иде, све држи за луде. Наврзао се око тог нашег детета, но Боже сачувај“ (Видаковић 2011: 107).

Наравно, млада девојка не допада на крају шака старом Албанезу, него добија *спрам себе прилику*, а у самом роману, уз поједине речите ауто-слике (нпр, „Нашла си ко ће пред женском клечати! Моја драга! Ти то од Србина нећеш дочекати, јер они нису кукавице“ (Видаковић 2011: 176), те јединствен лик андрогиног Пладића²⁴, стиже се и до самог краја овога дела радње, у којем Љубомир држи слово о стању и тематологији свеопште балканске јавном извођењу намењене поезије датога тренутка:

„Ни у једном народу нећеш ти међу простим људма наћи толико способних за песнике, колико у српском народу, нити ћеш чути од правога Србина, да он какве скаредне и срамне

---

²³ *The Benny Hill Show* хумористички је програм коју је британски јавни сервис емитовао од 1955. до 1989. године, у којем је главну улогу имао тада најпопуларнији острвски комичар Алфред Хоторн Бени Хил. Основна матрица на којој се заснивао хумор овога шоу-програма садржана је у бескрајно рециклираној краткој форми скеча која као да је пресликана из лика Цинцара у раном српском роману 19. века: старијем и полно занемоћалом, али најчешће имућном грађанину, допадају се младе девојке, које жели да импресионира својим претварањем и маскирањем у лик младића. У томе, наравно, не успева, а секвенце убрзане радње често су праћене наивним сценама јефтиног хумора у којем протагонисти или губе делове одеће, или им са глава одлећу перике, опадају протетички наставци и све маске брзо падају, изазивајући салве смеха гледалаца.

²⁴ „Наглашено нехеројски карактер протагонисте који својевољно бира преслицу уместо мача – уз посебан осврт на његове недоумице око сопственог полног идентитета – омогућава нам да га означимо као рани прототип реалистичког *вечитог младожење*, прослављеног у истоименом роману Јакова Игњатовића“ (Ераковић 2011:12).

песме пева о милосницима и милосницама, као што то чине у Тесалији. Наши православни Срби понајвише при столу певају црквене песме, а кад иду кроз шуме и пољане, онда певају јуначке песме. Па и Грци док су јуначке песме певали, донде су боље стајали, а сад како су почели којекакве љубавне песме певати, онако су и постали као жене, па их Србин са својим мачем у руци сад потискује. Најнежнија је код Србина песма, која је заиста и похвале достојна, о љубави према својој мајци, сестри, брату и добром и верном другу“ (Видаковић 2011: 199).

У другој књизи *Љубомира у Јелисијуму*, која, као и трећи део, представља преплет епизода над којима је, чини се, аутор изгубио моћ контроле, те читаочева пажња бива развучена и готово злоупотребљена на безброј за сам фабуларни ток сасвим непотребних детаља, појављују се, са хуморне и имаголошке стране посматрани, један гротескни контрасни пар, оријаш Бурјам „сродан комедиографском типу јунака неотесанца, и *шалџивац* Мон ами (Леон), који носи препознатљива обиљежја лакридијаша“ (Максимовић 2003: 51), те једна до тада незабележена реткост, ауто-слика у којој је Марко Краљевић без епског јуначког ореола, приказан као необразовани простак. Лик поменутог финог и отменог Француза Мон амија, „који се облачи по моди и за кога Марко у почетку мисли да је то један од оних који играју на конопу“ (Деретић 1980: 72), служи аутору управо да би у његовом и Марковом сусрету јасније истакао негативне особине и комичност лика младог турског вазала.

Наредни објављен Видаковићев роман, *Касија царица* из 1827, дело је „у чијој је основи витешка историја карактеристична за барокни херојски роман, у којој много мање него у другим романима има елемената што не припадају тој основној фабули, али, с друге стране, начином обраде фабуле и односом према витешком свету ово дело се приближује типу комичног, пародијског романа“ (Деретић 1980: 72)

Овај роман, поднасловљен као *Травестирани Октавијан*, дело је у коме су сви ликови странци, јер представљају целу галерију која дефилије Европом у којој се дешава породична драма на двору римскога цара, чија два сина преживљавају догађаје које је назвати хуморним и пародијским можда и најподесније, јер читани савременим приступом могу да буду доживљени у складу са поетиком кратких прича Вудија Алена, пошто се у њима догађаји на траци смењују том брзином и таквом силовитом имагинацијом која се у данашње време може упоредити једино са делом великог њујоршког хумористе. Иако свесни да у своје делу Видаковић нема намеру да читаоцима нанесе респираторне сметње изазване салвама смеха

које буди сликама у којима нпр. децу отимају мајмуни и из мора спасавају лавице веште пливању, него да им износи само једну дубоко, до наивности романтизовану причу о растављеној породици, у овоме роману тај накнадно пронађени смех морамо нажалост да баштинимо као једини јасан квалитет. Ликови у овом роману, подесни за добре карактеризације, који потичу из редова Римљана, Француза, Турака, Шкота, Енглеза, Шпанаца, Ираца, те „вараварских сила са шест страна, Турака, Арапа, Татара, Персијанаца и свих Сарацена“, па све до црногорског кнеза Љубомира и хрватског бана, због силних потреба динамике дела, представљени су на начин који ни једнога од њих не издваја на имаголошку чистину са које би као лик странца мога да буде сагледан. Уз четрнаестерачку песму о сукобу француског краља Дагоберта и татарског кнеза Демирбега, те Видаковић страх од муслимана приказан и њиховим импозантним и Европљњима страним у рат донетим религијским утварима, попут огромног у злату ливеног кипа Мухамеда²⁵, те татарске принцезе која открива дражи хришћанства и од Марцибеле постаје Вилхелмина, ово дело само поменути, накнадно учитани хумор у свим пренаглашеним представама може и данас учинити занимљивим за читалашто.

Следећи роман нашег плодног романописца, насловљен *Силоан и Милена или Српкиња у Енглеској*, објављен је 1829. године. Протагонисти дела су ликови из наслова романа,

„млади Силоан²⁶, Енглец и лорд, једини син богатих родитеља, који после њихове смрти, јединац и у првом цвету свом, наследи силна добра. Млад, здрав и богат био је свуда у великој части због заслуга предака својих. Он је имао по фамилији својој у једној провинцији право и на престол, на који су га многи од велмуџа и желели, али он о томе није хтео ни мислити; заљубљен у тихи свој живот и находећи цело своје увесељење у читању књига, и у путовању по страним земљама и по мору, није марио ни за какво друго достојанство, а још мање за књажевску титулу“ (Видаковић 1912: 5).

---

²⁵ Општепознато је да Ислам забрањује вернику да прави слике, скулптуре или на други начин приказује лик Мухамедов, из било ког разлога, због могућег иконопоклонства које може водити до обожавања Пророка уместо Алаха.

²⁶ Одабиром имена Силоан као типичног енглеског, Видаковић поново чини један од у његовој поезици честих намерних превида. Да би онообичио лик Енглеца, одабире име које звучи страно, али библијски, тј. довољно удаљено да би читаоцима јасно представило да је лик који га носи од нас другачији, али и хришћанско, да би његову потенцијалну блискост са нама преко те основе лако у сваком тренутку могао да у делу оствари. Једини превид овога иначе лепо замишљеног плана је то што је име Силоан у оновременој, тринаестовековној Енглеској, било учестало и омиљно једнако као и нпр. име Часлав.

Силоан је у тренутку заплета радње таман напунио двадесет и четири године и доспео већ за женидбу, а млада Милена шеснаест. Она је кћерка Ивана Драшковића, бившег конзула у Дубровнику, пређашњег Урошевог дворјанина, који је оженио Италијанку, са чијом сестром после смрти родитеља млада девојка живи у енглеском Доверу и борави повремено у завичајном Дубровнику, где је у православној вери крштена и где „отац јој је под аманет оставио и заклео је, да за другог не полази, него за Србина“ (Видаковић 1912: 14).

Саветован од старијег сународника који за себе каже „ја волим своју част више него живот, и као прави Енглез и не дам ником да је вређа“, Силоан се отиснуо на путовање на којем је желео да пронађе изабраницу за брачни живот. На путу за Венецију, „из љубопитства сврати се најпре у Дубровник“, где „падне му у очи једна красна девојка, лепа, струка повисока и витка, но у лицу беше прилика небесноме анђелу“.

Непознавши језик којим девојка прича, „упита друга, на које му одговори друг: српским господине!“ (Видаковић 1912: 7), Силоан бива прилично изненађен да се на његовом даљем пропутовању Јадраном на броду као сапутнице придружују и поменута девојка и њена тетка, те опет, у потрази за њима, пита поново где су и у којим језиком причају, на шта опет добија одговор: „илирически, то јест српски, но знају и талијански врло добро“. Остваривши на италијанском језику комуникацију, представивши се и упознавши и девојчину животну причу, Силоан још више почиње да се одушевљава младом девојком, и прича јој о својој домовини и завичају:

„близу Довера, код ушћа Темзе, докле се и моја добра простиру, ја онде имам, видићете поред мора леп двор, прекрасне моје вртове, моје шуме, многе фабрике“ (Видаковић 1912: 15).

У, како је Видаковић види, индустријализованој Енглеској у време Хенрија Трећег и Едварда Првог, Силоан спасава из невоље младог престолонаследника Илариона, те се са њиме братими, али онда, због неспоразума, одлази у Палестину, „за крстоносном војском“, а својој љубљеној Милени саветује: „склони срце твоје Илариону и признај, да те је достојан, а на мене мало и заборави, или ме се у мисли као брата спомени“. Милена се и венчава са Иларионом, постаје књагиња, Енглези природно „до обожавања је поштоваху и љубљаху“. Наравно, како је овај роман намењен емотивном читалаштву, и витез се „маскиран у холандског ритера“ из

Палестине враћа, те прича напоследку има срећан крај, уз још једну имаголошку сцену, у којој два црна Арапина и један маскирани „бесни Талијанац“ као разбојници отимају кочију, при томе на француском вичући на кочијаша. У сцени која је такође имала напоследку срећан завршетак, један од Арапа, „црни Арапин с великом носиним и у црно јапунце завијен“, изговара једну реченицу којом Видаковић, опхрван разним теретима које је својом имагинацијом на своје дело и његове ликове ставио, са себе бар дефинитивно скида терет икаквог новим читањем намерно накнадно учитаног деветнаестовековног, у европску културу укореењеног расизма, која гласи: „Ми ако смо овако и црни, дода зато нисмо ђаволи, но бољи људи и од вас белих“ (Видаковић 1912: 115-116).

Претпоследњи Видаковићев роман, *Љубезна сцена у веселом двору Иве Загорице*, објављен 1833, смештен је својом радњом поново у српску историју, у доба краља Милутина, у поднебље призренског Загорја, лепих и богатих предела у околини првобитног Душановог вечног почивалишта. Иво Загорица, његова супруга Круна, син Веселин, усвојени Миливој, манастирски ђак, песма о боју Срба и Турака, посета Срба Цариграду и цару Палеологу који их је након извојеване победе над Турцима обдарио, ипак, иако често понављају и незнатно варијарају у осталим романима већ створене ликове, не нуде у овоме роману посебне, до тада не оствариване визуре ликова странца у стваралаштву нашег плодног романописца.

У свом последњем, недовршеном делу, роману *Селим и Мерима* из 1839. године, у причи о љубавним перипетијама младог персијског принца који од трона хоће да абдицира да би могао да ожени девојку неплеменитог рода, Видаковић даје своју визију муслиманског световног и духовног живота, која кулминира наравно преласком протагониста у Христову веру, чије се светло одувек и на Блиском Истоку видело, макар било скривено као проста амајлија у облику крста са ликовима Константина и Јелене око врата, добијеног од грчких васпитача на двору. Учитељ младог принца Селима, Грк Иполит, његова супруга Аритида, представа грчке културе, обичаја, политке, благонравија коју получи младић од свога васпитача, у њему побуђују жељу да и он буде хришћанин, а исте поуке прима и од своје васпитачице Гркиње Касије млада Мерима. Имаголошки сиже издвојен је из мноштва, из данашњег угла гледања, напосто смешних епизода, у којима се

маскирани, до саме границе здравога разума једно у друго заљубљени млади људи, у вишечасовним разговорима или чак данима заједно проведеним на препознају. Пресвлачење мушкарца у девојачке хаљине, девојака у мушке, интриге које изазивају дворани, браћа по оцу и завидне сестре, који такође властите сустанаре не разликују уколико лице заклоне провидним велом, опашу јатаган или се украсе вештачким младежом, инвентивне промене имена тако што се Мерима преименује у младића Амирема, па је нико више не препознаје, чине овај роман, који је настао у најтежим могућим условима неимаштине и у сам смирај Видаковићевог живота, само достојним данашње екранизације у облику теленовеле у земљама Латинске Америке и, ипак, једним од његових слабијих остварења.

Својом појавом, делима и популарношћу коју су она својевремено имала међу широком читалачком публиком, Милован Видаковић заувек треба и мора да остане у свим истраживањима српскога романа као једна од почетних и темељних тачака. У тренутку свога настанка, сва појединачна дела овог романописца свакако су читалачкој публици са лакоћом и радошћу испуњавала видокруг очекивања²⁷, и у томе и лежи тајна њихове популарности. Поетска размимоилажења, завист због побране пажње и великог утицаја на ширу књижевну сцену у настанку, разлози су због којих су и настале рецензије славом овенчаног Вука, а затим и текстови његовог сарадничког и наследничког круга, који су на све начине настојали да маргинализују дела на којима су њихове генерације одрасле.

Ликови странаца у романима Милована Видаковића дају јасне почетне координате за истраживње *Другог* у српском роману деветнаестог века. Од Косовског боја, неизоставне упоришне тачке са које се српски народ у наредних пет векова орјентисао, преко стереотипне представе Вукове издаје као и из народне књижевности преузетих ликова Турака и *црних* Арапа, Видаковић своје читаоце кроз романе упознаје са амалгамом епа и историје²⁸, у којем ликови и даље личе на

---

²⁷ „Видокруг очекивања, везан за једно дело и подобан за овакву реконструкцију, омогућава да се уметнички карактер дела одреди према врсти и степену његовог деловања на извесну претпостављену публику (...) Начин на који књижевно дело у историјском тренутку свога појављивања испуњава, превазилази, разочарава или оповргава очекивање своје прве публике очигледно пружа критеријум за одређивање његове естетичке вредности.“ (Јаус 1978: 63, 64)

²⁸ „У Србији је епска поезија била посебан историографски род, а главни извори из којих се ова епика обликовала били су митски мотиви и архаична историја, те се у епици помињу имена владара, вођа,

типове преузете из свима познатих образаца. Када се са Балкана помери, своје ликове води на путовања у којима директни сусрети са другим народима и културама мењају њихове светоназоре, и у којима „кроз преломне моменте, човек постаје неко други“ (Бахтин 1989: 229), те се тако појављују и ликови које протагонисти доживљавају, по први пут код Срба, као „добре и душевне Турке“. На путовањима бродом, Видаковићеви ликови обилазе цео Медитеран, а стижу и до британских обала. Варна, Цариград, приморски Египат и Црна Гора, Дубровник, Венеција, Довер, луке су у које упловљавају, другачији него што су на пут пошли. Видаковићеви читаоци виде да писац симпатију гаји према Србима, наравно, али и према Грцима, којима прориче бољу будућности, коју условљава постојање херојске прошлости, али и тужне садашњости. Када се од Срба помери, читаоце из угла браниоца хришћанских вредности упознаје и са свим европским народима, представљајући или бар помињући и Италијане, Французе, Шкоте, Енглеze, Шпанце, Ирце; који сви стоје насупрот „варварским силама са шест страна: Турцима, Арапима, Татарима, Персијанцима и свим Сараценима“. Као да прати одредницу Цветана Тодорова да „упознавање других није само један од начина упознавања себе, он је и једни“ (Тодоров 1994: 92), српски роман већ на својим почецима странце уводи као константу без које ни једна прича не може бити до краја испричана.

Данас, ако дела сагледавамо и са најмодернијих тачака гледишта, у савременом свету поново можемо да им пронађемо извесне квалитете који неоспорно потврђују њихову ванвременску вредност. Наравно, нису сва Видаковићева дела достојна неупитне реafirмације и ревалоризације, али у сегментима који су до сада на овим пољима предузети, у готово свима пронађени су закључци који српску књижевност данас могу само да обогате и чињенице у њој пресложе на новији и свеобухватнији начин. Од аутопоетичких *Предисловија* у романима, која су програматски есеји првога реда, до ликова, ситуација и слика које је Видаковић одабрао као илустративне превасходно из српске историје, у његовим романима можемо пронаћи и зачетке историјског романа, али и сам

јунака, држава и народа, као и описи стварних или парадигматичних догађаја“ (Лазаревић Радак 2011: 188).

почетак српскога реализма. Надахњујући Стерију, антиципирајући Јашу Игњатовића, те бивајући присутан кроз лектуру ликова и у наредним српским романима током целог 19. века, Милован Видаковић је српску књижевност задужио, и свако ново читање, начин је да му се уоченим вредностима у њему, након готово века и по клеветања, за заслуге одужимо.

4. Јован Стерија Поповић: први српски иновативни писац-имаголог

Романескни опус Јована Стерије Поповића (Вршац, 1. јануар 1806 - Вршац, 26. фебруар 1856), посебно његови романи са историјском тематиком, био је, како се поводом једнога од њих изразио Мирон Флашар, „пасторче књижевне историје“ (Флашар 1988: 130).

Наш први комедиограф, који је на књижевну сцену ступио као *одаџија*, како се сам касније изразио о песницима који су у класицистичкој форми певали по узору пре свега на Овидија и Лукијана Мушицког, већ у свом првом публикованом раду, спеву *Слезы, има же Болгарія, нецасшіе лета 1374. сбывшееся оплакиваети*, објављеном 1825. године у Темишвару, даје слику странаца, Бугара. На истоме месту, најављује излазак још једног дела које за директну тему има *странце*²⁹, своју никад објављену песмарицу насловљену *Седмостручны цветаци борехими се Грцима*, у којој је сабрао, у доба општег хеленофилства, у своме српском преводу грчке патриотске песме, међу којима и три дела Риге од Фере. У тим тренуцима, у којима се као млад човек одушевљава науком из рада Вука Карацића, па чак Вуку посвећује и једну класицистичку оду, Стерија поред бројних дела из страних књижевности ипак ужива и у оновременој најчешћој српској лектири, романима Милована Видаковића, на чијој доста разрађенијој тематској матрици настају и два прва његова дела у форми романа: 1828. године у Будиму публиковани *Бој на Косову или Милан Топлица и Зораида* и у рукопису заостали роман из 1830. *Дејан и Дамјанка или Паденије босанског краљевства*. У своме последњем делу које и у наслову садржи одредницу роман, писаном 1832. а објављеном 1838. године у Новом Саду, *Роману без романа*, Стерија је начинио изванредан аутоироничан поетски заокрет, у којем је, попут израза-жаоке *одаџије* за песнике провенијенције са којом је и сам ступио на књижевну сцену, раскинуо са ранијом својом ауторском праксом.

Ново читање Стеријиног Боја на Косову које је у истоименом есеју из 2004. предузео Радослав Ераковић (Ераковић 2009:65-75), уз ранија истраживања која је

---

²⁹ *Странце* из угла књижевности за коју је ово дело преведено, јер Грци Стерији, који је био по оцу цинцарског порекла, нису били прави странци, него још само једна манифестације његовог подвојеног српско-цинцарског идентитета.

на овом пољу урадио Мирон Флашар (Флашар 1988), те и само реиздање овога романа 2006. године (Стерија 2006), вратиле су први Стеријин роман из корпуса заборављених дела српске књижевне традиције међу дела којима се и данас са правом посвећује пажња. Са скинутим теретом негативне рецепције коју је роман вукао још од првих критичких осврта Стојана Новаковића и Андре Гавриловића, а затим и Јована Скерлића, а које су га пре свега дисквалификовале због експлицитног присуства шпанско-маварског романа *Гонзалво од Кордове* из 1791. године који је кориштен као предложак за ово дело, Стеријин роман данас стоји потпуно стилски и жанровски расветљен, рашчлањен на преплетене токове радње и хронолошки оправдан, али се лику странаца у њему, у опширнијој форми, пажња није до сада посвећивала.

Уз став да „модерна балканологија има у Стерији свога мудрога и далековидога претходника“ (Радојчић 1956: 8), пратићемо развој лика странца, који у овоме роману почиње још у *Предсловију* дела, у коме Стерија образлаже из Флоријановог дела делимично преузету појаву Мавара у своме роману:

„част романтичке ове повести, заузимају тако названи Маври или Арапи, народи славни, који су у четрнаестом веку на гласу у Европи били. Надам се да ће овај увод свакоме по вољи бити, с тим више што ће млади читатељи, поред упознавања с туђим земљама, видети какви су други махомедани кромје познатих Турака, какви су код њих закони и обичаји, каква богатства и лепоте, о којима силне историје довољно сведоче“ (Стерија 2006: 35).

Описујући, како већ у наслову стоји, једну од централних тема српске књижевности, Косовски бој, Стерија описује и „љубезне соотечественике своје“, али и Маваре, које аутор представља речима њихове принцезе Зораиде:

„Неће вам непознато бити до какве су славе Маври у Шпанији, красном круга земном пределу, дошли, и до какве је висине њихово царство под мудрим управитељима допрло. Ту су наши праоци, оставивши африканске пустиње под предводителством Тарика, најславнијег војводе, пре шест стотина година населили се, престо утврдили и од тога доба све једнако исполинским кораком к слави теже. Други народи, особито христијани, наше племе за варварско држе, али карактер Мавара сасвим друго описаније заслужује, јер су они побеђенима слободно богослуженије, цркве и сопствене судије постављали, само опредељни данак искајући; и тако побеђени Шпањолци, не бојећи се њихове суровости, лако се с њима соједине, многи предели својевољно одаду се влади њиховој, многи и бракосочетанијем сојузе се с њима, и тако Маври после друге буре славу и престол у Гранади поставе“ (Стерија 2006: 55).

Дајући лепу слику Гранаде, у маварској престоници Стерија посебно истиче да „овде су храмови наука и художества подигнути, из најдаљих крајева Азије и Африке долазе краљеви, учени и јунаци, да своје знање вежествама и примерима распротране“.

У таквој заједници људи са свих страна, стереотипна представа црних Арапа, Мавара и Сарацена из до сада обрађиваних српских ромама, замењена је народом који, у контакту са другим културама и обичајима, и сам поприма најбоље од свега што га окружује:

„Наши од природе за љубов створени младићи, забораве варварска она правила и источне обичаје; но од својих непријатеља Шпањолаца ону нежност и почитаније, оно постојанство приме, које серце шпанског љубавника пуне, њему љубезни предмет као извор судбине показују, њега више себе подижу и њега надеждом допасти се гоне красне добродетели сабирати и себи их присвојавати“ (Стерија 2006:55).

У оваквим сликама Арапа, које до појаве Јакова Игњатовића неће бити надмашене симпатијом коју аутор према њима гаји, Стерија налази место и за до тада оволиком пажњом уопште неприказиване ликове жена странага народа:

„наше пак жене достојне су таквог почитанија; оне су лепе, али њихова лепота особиту дражест добија од чедности и целомудрија, њихова црна коса до пете им се вуче, зуби бели као алабастер, украшавају румене њихове усне, које увек вид умилног смешења показују; њихов ход, игре и сва друга движенија код њих су тиха, љупка и благонебрежљива, које сву осталу дражест надвишује. Њихово је саобраштеније живо, у ком се досетљивост и оштрота њиховог разума показује. Они се труде оног господства које над серцем младежи имају, достојнима показати; никаквој слабости нису подложне, јер би срећом морале платити; оне су целомудрене, да би љубведостојне биле, и верне да би у том блаженству дуже остале“ (Стерија 2006:56).

У даљим описима бајковитих предела Андалузије, принцеза истиче и да

„наши Маври, као и сви источни народи, премда једном племену принадлеже, по старом обичају патријаршејски живе; наше породице никада се не мешавају, но свака из свог сопственог порекла производи и њени членови се између себе са свачем узаимно се помажу, заједно на бој иду и заједно друге љубе или мерзе“ (Стерија 2006:58).

Племенска раздељеност Мавара, која је једне на друге окренула Еминијане и Зегре, одразила се и на стање у држави цара Кадикса. Овај владар био је у наинтимнијој вези са странкињом, својом од Мурата из *Греције* добијеном робињом Леонором, која „упојена християнским млеком, без надежде као и без жеље над махомеданима царовати, љубила је Кадиска за његове душевне даре и лепоту телесну, а не за неизмерну владу“. Плод њихове љубави било је бројно потомство, међу којим је најмлађа била принцеза Зораида.

Преко описа богатих маварских сватова, рата са Шпанцима и коначног Кадисковог приспећа у Бугарску, коју је као из Гранаде протеран добио на управу од Мурата, пресељењем Мавара на Балкан, стиже се и до контакта са Србима. Управо тада, на „мирољубивог Лазара“ Мурат у два наврата покреће велику војску, у коју за други поход позива из „оближње Африке“ „од тамошњих махомеданаца помоћ“, те пристиже још до тада код нас неописиваних странаца, племе Бербера.

„Племи Бербера, народ при подножју Атласа, пошаље 6 000 коњаника под предводителством Исмаила и Зоре, љубведостојога пара (...) њима је следовао принц Боабдил, још у Етиопији познат за своју јачину и храброст; он дође са 10 000 Арапа к распрострањеној вери махомеданској“ (Стерија 2006: 90).

Поменути Боабдил, „продерзљиви Африканац“, Муратов миљеник, добија право да затражи Зораидину руку, што се маварској принцези никако не допада, те она уз помоћ племените *Амазонке* Зоре, уз на верност до последње капи крви тридесет заклетих *Нумидијана*, бежи из Трнова.

У то време, и догађај из наслова дела треба да се догоди, и две војске чекају бој, Срби са *христијанским* душевним миром и свеопштим врлинама, а

„Турчин³⁰ пун гњева к закону христијанском завишћу водим, с отвореном чељушћу из које мед притворства и пламен јарости излазаше – зијајући, свакојачке начине умишљавати почне, како би им силу разрушио, срца разделио и какву штету нанео“ (Стерија 2006: 95).

У сукобу на Косову, поред Агарјана из Азије, српској војсци супротставља се апсолутно друго, потпуни странци, људи друге боје коже и са другог континента:

„Султан Мурат, пород азијатски, познавајући храброст и јунаштво српско, не усуди се јавно с њима ударити; његова свирепа душа на превару мишљаше, његов дивљи карактер ни за какво правило које се код ратника налазило, не знађаше, скопчан и серцем и нарављу са дивљим Боабдилом, којег безчеловечно срце пламеном букташе крв соперника својих просипати, тајни уговор учине војску ноћу послати, на Лазара ударити и њега или распудити, или му силе умањити. Свирепи Боабдил ово дело на себе узме, познавајући нарав дивљих својих Нумидијаца, који су једнаким, као и он, млеко одојени“ (Стерија 2006: 100).

Преплашени од *неверничке* силе која је на њих ударила, у редовима Срба

„мертва тишина царствоваше између Херцеговаца, Црногорци страх показиваху, Бошњаци на ред забораве, сво Српство дрхташе, сваком бекство на памет дође, и о!“,

---

³⁰ Стерија користи зборне именица Мавари, Срби, Шпањолци, Грци јер о њиховим културама гаји априорно позитивне ставове. Ипак, за Турке је и збирна именица у форми једнине, јер „Типична западњачка стереотипна представа о *Турчину* произлази из претпоставке да ће он (јер *Турчин* је увек мушкарац) уништити све што се сматра нормалним. Он ће опљачкати, убити и поробити. Турчин је мушкарац, плачкаш. *Он* је сушта супротност *цивилизованог*, антипод нормалности“ (Муршич 2010: 34).

као *deus ex machina*, правовернима помаже вера њихова:

„Вероисповеданије, вероисповеданије, колика је твоја влада! (...) Само вером, само законом привезани остану Србљи на Косову. Свештеници укажу се народу, свети Христова распетија знак носећи (...) они нам извесну победу показују, подижући гњев Божји против махомедана, који неправду увек гони, а невиност и добродетелъ брани“ (Стерија 2006: 104-105).

У међувремену, Милан Топлица, који је рањен *инкогнито* иза непријатељских линија под Зораидиним надзором лежао, слушао је принцезину лирску песму на харфи извођену, са њом се зближио, и док су Маври тражили „ужасну ову Србенду“, наш витез свој идентитет открива Зораиди, која му се тада открива као – наравно – „од мајке васпитана“ потајна хришћанка.

И док се Топлица бори са Маврима, Обилић на Косову заробљава Бербера, који је пресећан што је роб таквог јунака, јер се води по високим нумидијским законима, над којима је највиши „буди срећан, другог не вређајући“, и где

„од четрдесет векова странопримство највећа, најслађа и најсветија је наша дужност: сваки путник, пријатељ или непријатељ, он је код нас свети предмет, како праг наше колебе пређе: његов живот, његов мир и његово имање нама је највећи аманет од Вишњег дани: сваки дан га молимо да нам ову љубов не одрече: старешине пак наших породица често се зато и препиру, никад не уживају јело у колеби, но при уход сваки стол поставља, столице празне стоје и поглавица пређе не седа, док трипут не повикне: *У име оца небеснога! Ако се који путник, ил' сиромах бедан ил' невољан наводи, нека дође и подели хлебац са мнош, нека дође и изјави тугу своју*“ (Стерија 2006: 130,132).

Разоткрива се, наравно, да је Обилићев роб помињани велики херој Исмаил, који воли *Амазонку* Зору, који је на турски позив у џихад у Србију дошао, али се разочарао непоштовањем према женама које исказују други мухамеданци:

„никакав порок није код нас већи, него нечисти поглед на наше супруге; овај срам казнити, свака је освета слободна. Тада одбацимо наше тихо пријатељско срце па постајемо варвари, дивљији него исти лавови што по нашим пустињама ричу, кад им тко у лавиће дирне“ (Стерија 2006:136).

У самеравању српске и исламских удружених снага, наш највећи епски косовски јунак, Милош Обилић, сукобљава се са „свирепим Боабдилом“, кога наравно побеђује, али наша војска не задобија на Косову победу. „Претворни Вук, нови српски Јуда“, уноси раздор у наше редове, те тада коначно у борби „проклето злодјество! (...) Проклето неверство! О, сујетне жеље! Сујетне мисли“ наводе Бранковића на издају, а Србе одводе у коначан пораз.

Са косовског стратишта, уз песму којој се за српским великанима нариче, и роман се тужно и у општем плачу завршава, а Стерија на тај начин чини искорак из дотадашњих Видаковићевих најчешће срећних и чак и веселих завршетака. У своме првом роману, који је у добу од само двадесет и две године на свет издао, наш велики књижевник обрадио је тему којој се накнадно и у својој поезији и драми више пута враћао, овде је приказавши на инвентиван и другачији начин, довођењем ликова у нашој књижевности до тад непознатих и другачијих, потпуних странаца из Андалузије и Африке. Ликови племенитих Мавара, који иако у бици супротстављени Србима стоје, не носе негативне особине које су до тада обавезно наше непријатеље красиле, и по много чему позитивном и код мушкараца, и код жена, остају у успомени нашим оновременим читаоцима као достојни противници, које као Турке после битке не треба омрзнути, него због њихове исказане величине и људских вредности поштовати. Форма шпанско-маварског романа, која је између осталог послужила и за транспоновање овакве слике лика странца на сам почетак српског романа 19. века, доведена је кроз овај роман у корпус жанровских подврста српске књижевности. Иако је управо због обелодањеног извора своје инспирације овај роман био кроз историју наше књижевне критике готово увек означаван као *посрба* или чак и неинвентиван плагијат, само кроз ову форму наш романескни имагинаријум могао је да буде проширен сликама прелепе Гранаде и ликовима народа који су велику културу вековима у њој уздизали. У реактуелизацији овога Стеријиног романа, ликови странаца, посебно положај жене у маварском друштву описан у овом делу, чине *Бој на Косову* из још једног вредног новог теоријског аспекта сагледан, свакако и данас достојним читалачке пажње.

Други написан Стеријин роман, *Дејан и Дамјанка или Паденије босанског краљевства*, чекао је од тренутка свога настанка, датираног на самом рукопису 1830. годином, на прво објављивање све до 2007. године, када је објављен у пишчевом родном Вршцу. С обзиром да је сто седамдесет и седам година стајао као полузавршен и, чини се, од аутора напуштен рукопис, овај роман у свом првом издању донео нам је шансу да прочитамо најромантичније остварење Јована Стерије Поповића, у чему можда и лежи разлог његовог необјављивања за ауторовог живота.

Наиме, уколико овај роман, настао у години која се код Стерије доживљава преломном³¹, самеримо са чином постхумног објављивања последњег романа Иве Андрића, *Омер-наше Латаса*, можемо пронаћи сличности које, из једног новог угла читања, повезују нашег првог комедиографа и јединог нобеловца. Ако се прихвати чињеница да је Иво Андрић, по узору на максимум из *Моста на Жени* „У ћутању је сигурност“, својевољно напустио рад на свом роману, што потврђује и стање ауторових бележака из којих су редактори дело и реконструсали, овај поступак код оба аутора можемо правдати на једнак начин: стилским заокретом који се догодио код самих твораца дела и условио престанак рада на текстовима. Због неминовних промена у оквирима сопствене поетике али и у оквирима читаве књижевне епохе у којој су стварали, Стерија, и век и по касније Андрић, своја дела напуштају због страха од рецепције истих, али свесни појединих вредности које су у делу неумитне, рукописе не уништавају, него остављају у затеченом стању, да нека ближа или даља књижевна историја сведочи о њиховом квалитету. У једном таквом новом читању, ми у овоме раду истражујемо ликове странаца у другом Стеријином роману, на тај начин осветљавајући и аспект дела на који пажња није до сада бивала усмерена.

Као прву истакнуту чињеницу у овоме истраживању, морамо да подвучемо да у овом роману поднебље на којем се радња дешава и народ који га насељава Стерија именује географском одредницом Босна и Бошњаци, на једнак начин на који би и Црну Гору и Црногорце онога времена одредио: јасно схватајући да живаљ који те пределе насељава од његовог народа не разликује управо ништа, односно да исти народ, само овде конфесионално диференциран, насељава просторе са обе стране Дрине:

„Храбри босански роде, китнасти цвете поносне Србије, кога је природа јуначким прсима окружила и умиљатом чувствителношћу обдарила. – Тебе ја за предмет данашње беседе узимам, у оном виду узимам кад си јошт отечествено млеко у јуначким прсима осећао, кад си са сестром – загрљајом поносним загрљен – венце похвале сабирао. Оно је био златни век за тебе, који је храбре ироје рађао, верне патриоте изродио да ти круну, неувелу, заслужи!“ (Стерија 2007: 39).

---

³¹ „Од 1830. године Јован Стерија Поповић учинио је, као што је познато, јак заокрет у своме књижевном пословању, и тако, из спорних почетака, изашао као најранији реалист у српској књижевности. (Јован Скерлић)“ (Флашар 1988: 118).

У овоме роману такав став Стерија није, како то Сава Анђелковић одређује, ту „због својих хуманистичких осећања и космополитизма“ (Анђелковић 2007: 9) наменио, јер управо због наведених људских квалитета он нпр. далеке Маваре у свом роману првенцу доживљава цивилизацијски равноправним или чак напреднијим, и по људским квалитетима Србима блиским, док све Јужне Словене онога времена, који истим језиком говоре, као и сви остали писци деветнаестог века, и Стерија доживљава као народну датост коју готово све заједно веже и једном целином чини, а тек их само религија у извесној мери раздваја.

Ликови странаца у овом роману свакако су турски завојевачи, који самосталност босанске средњовековне државе у рату покушавају и успевају да уруше, и који специфичним странцима чине и појединце међу домаћим живљем, који из разних побуда и разлога, напуштају своју исконску хришћанску вероисповест подељену у три у Босни домицилне цркве, те прелазе у до тада туђи и на том поднебљу по свему страни ислам. Писан из угла аутора који је по вероисповести православни хришћанин, у овом роману дат је и опис богумилске заједнице, која је у Босни потрајала дуже него у осталим нашим крајевима.

У историјском тренутку у којем Босна остаје сама пред најездом Турака, ближи се битка „у Краљском пољу – овом босанском Косову“ и у Босни се појединци решавају да се од надлазеће силе одбране тако што ће се учинити њеним интегралним делом, прихватајући основно обележје идентитета у османској царевини, ислам као нову вероисповест. Први лик добровољног конвертита³², босански принц „бедни Момчило, жалосни отечества изрод“, приказан је у свом преобращеништву као „свирепи Момчило“, који

„једва прилику нађе ватру бљувати, која му одавно у прсима тиња, и с којом ће своју браћу, своју веру и закон угасити. Сам Бошњак, - перо се при описивању грози – из недара свога отечества утече и веру и светињу погази, би Мухамедовој несвети прилепљен“ (Стерија 2007:41).

Насупрот лика конвертита, стоји врли Дејан Алтомановић, у Србији рођен, који када „српског благородства младеж и без силе и без нагона похити утешњеној

---

³² „Преобраћеник је, другим речима, *непостојано* и преображавајуће, па зато заправо и збуњујуће и непожељно Друго, које је макар једним делом још увек Исто, односно Исто које је знатнијим делом већ Друго; он је, према томе, Исто/Друго које никад није само *ово* или само *оно*, само *наше* или *њихово*, него, управо захваљујући својој промењивости и својеврсној *реверзибилности*, трајно задржава и понешто од оне каквоће која је наизглед напуштена“ (Брајовић 2007: 138).

браћи да нужду с њима дели“, стиже у поднебљу у ком „сви предмети и сва природна красота, која се у Босни више него у другим земљама развојава“, да се занесе лепотом лепе младе Дамјанке.

У слике народа који се у Босни налази у ратном метежу и ишчекивању своје коначне судбине, Стерија доводи и самог турског цара Мехмеда, преобученог у просјака, који, када се разоткрије на двору, слуша од босанског суверена Томашка говор и поуку о гостипримству и моралним дужностима:

„Царе Мехмеде, који си храбростју твојом, покоривши Цариград и владу грчку цео свет испунио, знај да си ти код Бошњака дошао, коме је дужност милија него сав овај свет. Ја твоје дружбе не тражим, ал' ти ни зла учинити нећу, јер си се ти мени, као што кажеш, у госте наканио. Иди ти у твој Цариград мирно, као што си и дошао, и увек помисли да је оно у Томашка срце, које ни најмању љагу не трпи да земљу своју подлостју окаља“ (Стерија 2007: 66).

Ефекат који је учинио на свога госта, био је такав да је Мехмед морао свој одговор да заодене у фразе најчистијег дивљења:

„Томашко! Ја видим живост твога духа. Не мисли да су Турци лишени оног дара, ког ви толико почитујете – храбрости и постојанства. Моја је жеља, право да ти речем, била вашу земљу видити и размотрити је да је лакше покорим. Но мужество твоје и тврда ова добродетелъ моју вољу и намеру мења. Ја остајем, до смрти, твој пријатељ. Здрав буди и надај се да ћу те од сваке беде, која ти предстоји, као друг и сојузник бранити“ (Стерија 2007: 66).

Ипак, држава у којој је пропаст била пред вратима, није опстала упркос оваквим претворним речима силника који је на њу војску дигао. Због велике међусобне верске подељености, и властољубља поменутог Момчила, Босна је огрезла у братоубилачки грађански рат, коме је као повод послужило још једно Момчилово преобраћеништво када је, слагавши да је и сам њиховог верозакона, себе ставио на чело војске патарена, која се сукобила са војском Стефана Томашевића, који је наследио са трона свргнутог Томашка, коме народ није опростио чак ни нежељено и од јавности тајно састајање са турским царем.

Отклонивши бар на час турску опасност од себе, Босна је, као и век и по касније, проврела од унутрашњих међуconfесионалних трвења. Описујући верску слику прекодринског предела, Стерија пише историју међухришћанских сукоба у Босни, дајући и опис дела народа чија се вероиповест у потпуности угасила:

„нигди, може бити, није толико смесе у закону као у нашој земљи. Грчког вероисповеданија и римског, на различите секте раздељени, на много мести и турског,

чудновату смесу по земљу чини и осим свију ових, ниједни нису толика гоненија окусили као манихеји или патарени свуда за јеретике проглашени. Другог благочастоја људи гнушају се прим самом спомену имена њиховог као сушних поганика. При сваком спомену имена њиховог, моле се внутрење Богу, не имајући другога оруђа, да их он ка правој вери и на прави пут изведе да до века не буду несрећи у тами и паклу своје биће проводећи и проклињући. (...) Они јединога Бога, творца и создатеља свију ствари као и ми верују. Ученију Христа спаситеља верно следујући добродетелъ будућем животу за темељ полагају. Љубов сваком, и најгорем поданику, дружевни сојуз и благо пријатељство, презираније страсти и гнусних порока – јесу главне черте њихова закона, и сам сад расуди јесу ли гоненија достојни?“ (Стерија 2007: 70).

Овај пасус, у којем Стерија готово са симпатијама образлаже толерантна верска учења богумила, наставља се сликом њиховог страдања. Преварени од „подлог Момчила“, којем су поверовали да је он борац за њихове верске слободе, у борби да се он постави за новог владара, у рату са остатком хришћана, патарени страдају, а цела земља постаје криво бојиште. У даљој борби за власт, Момчило путем Мехмеда лично покушава да дограби власт, и „он један оцрни Бошњаке изданијем отечества, оцрни душу променом вере, а себи и земљи, може бити, својој горко паденије приуготови“, те на конвертитство наводи и своју сестру Јелисавету, која завршава у Цариграду у султановом харему. О положају своје сестре, Стефан Томашевић пресуђује:

„Она је своје отечество увредила. (...) Она је моју и матере њене љубов презрела и Момчила следујући, себе у наручје неверног непријатеља предала. Ја јој помоћи не могу. Земља би ме за издајницу држала кад бих страну отпаднице бранио“ (Стерија 2007: 86).

Кроз цело дело епски храбри Дејан Алтомановић, наравно, и о конвертитству трезвено размишља, и поручује окупљеној босанској господи: „Није она са законом и крв изменула! Још тече у њеним жилама босанско млеко, које је у детинству посисала“, те сам полази у акцију њенога спасавања, у којем и успева, те је враћа поново на родитељски двор.

У даљем току радње, и сам Мехмед удара на Босну, те се у борби силовито ломе копља и супротстављају хришћански јунаци азијским завојевачима. У даљим ратним сукобима, Момчило се поново ослонио на преостале патарене, и довео их до коначне биолошке пропасти у још једном боју у којем им је обећавао верске слободе, а који је опет изгубио. Ипак, након краљеве смрти, у земљи следи велики талас присилног и тек понегде добровољног Турчења, у коме

„Турци почну робити, пленити и палити, насилија свакојака отимања и проче без сваког призренија чињаху се. Који су благороднији бивали, шиљали су их Турци у Азију, а кућу им робили. Простаке силом гонили да имена мењају и да се турче и тако се Босна коначној пропасти преда“ (Стерија 2007: 161).

Сам крај романа, достојан је Милована Видаковића, и у њему у Цариград одведена Дамјанка, бежи из ропства преобучена у мушкарца и сусреће се на ободима града са у Турчина предевеним Дејаном који је кренуо да је ослободи. Они ступају у дуготрајну борбу у којој млади заљубљени пар не успева да се распозна, те се међусобно напослетку и усмрте. Роматични завршетак, у којој Бошњаци „лепо сахрањују“ једно до другог млади несрећни пар, те реченица „са њима и Босна пропаде“, последње су хиперромантизоване представе у романескном стваралаштву Јована Стерије Поповића. Он, оставивши крај овога романа у неразрађеном сижеу, оставља и ово, посебно из данашњег угла гледано, вредно сведочанство о паду последње слободне балканске државе, са посебним освртом на босанску мултиконфесионалну погубну братоубилачку трагедију. Да је о овој теми било више речи, могуће да би и разумевање међу представницима различитих вероисповести било на вишем нивоу, те да би даља прошлост својим порукама могла да у нашем непосредном историјском контексту зазвучи и као глас који позива на разум, а не само на даље и још крвавије сукобе.

Последње дело Јована Стерије Поповића сврставано у романескни жанр, 1832. објављен *Роман без романа*, за разлику од других Стеријиних прозних остварења, одувек је било присутно код критике и читалаштва, и доживљавано је као „први сатирички роман у српској књижевности“ (Скерлић 1967а: 171). *Роман без романа* је у савременим анализама читан и тумачен као проза, тј. више као „неутрално прозно дело, него као роман, па чак и као антироман.“ (Дамјанов 2008: 121). За ово дело убедљиво је потврђено да „егзистира вредносно и поетички усамљено у српској књижевној историји, али и да поседује непоновљиви сјај борхесовски измаштане Књиге која говори о себи самој говори и о Књижевности, тачније – о култури и цивилизацији уопште...“ (Дамјанов 2008: 121).

Са епитетом „најрадикалнијег типа пародичног смијеха у српској прозној књижевној уопште“ (Максимовић 1999: 122), ово дело хумором проткива сваки свој сегмент, па тако и приказ лика странца у њему. Имајући довољно смелости да се превасходно критички осмехне својој књижевној продукцији, по форми

романописаца ранијих епоха, већ од самога почетка свог последњег дела које у наслову крије и име, и термин *роман* који у старој форми својим пуким постојањем негира, Стерија и помињање странаца користи искључиво да би и кроз ту визуру, на до тад невиђени начин, кроз ироничан хумор, указао на неку интертекстуалну и метатекстуалну везу.

Већ у *Вступленију* „одређује комично/шљиве претензије романеског жанра“ (Максимовић 1999: 115):

„наводим да моје дело ништа друго у себи нема, него оно што Латин каже *sales et facetiae*, Немац *Witz und laune*, а Србин – ми, дао бог, ових речи и немамо. Нек их преводи сваки како му на језик дође: шала, досетљивост или лакрдија, мени је свеједно“ (Стерија 1999:19),

Такође, ту чини и несвакидашњу инвокацију, зазивајући, уместо муза, *половачу вина*, коју у имаголошкој и цивилизацијској равни, локализује у великим културама, па и у нашој:

„Ти, која си код Чивута од Ноја, код Грка од Бахуса, код Римљана од Силене, а код Србаља од Краљевића Марка, пофаљена и представљена да срце човеку веселиш и свепозможном храброшћу пуниш; која ћуталицу оратором, простака историком правиш, и чиниш да твоју силу познавши нико не мисли да штогод не зна“ (Стерија 1999: 19).

Спреман да све мањкавости наше тадашње књижевности и уопше културе покаже на примеру, Стерија наводи примере како „је врло паметно кад списатељи наши мешајући латинске, немачке, француске и енглеске речи, доказују пред светом да су учени“, свог протагонисту Романа води кроз „предел Египет“, и оставља ауто-слику шта наши гости „Наш Шандор (то је име путника кога је кум Алексом крстио)“ у страним пределима чине: „како дође у село, метне свилен прслук на себе, углади косу, узме бич у руку и звиждући пође сокаком, на сваки прозор завиривајући тко тамо седи“ (Стерија 1999: 21).

Даље у свом роману, помиње Стерија своје претходнике романописце, наводећи како свештеник који крштава младог Романа чита управо *Љубомира у Јелисијуму*, и цитира затим и да „она која роди, а не доји, као што Стојковић вели, само је полак мати“, а затим као кључну ставку Романове литературе и узоре према којима се младић води, наводи тренутак који је младог читаоца изменио, и који се десио

„кад другу част *Љубомира у Јелисијуму* прочита, опет у свој први елемент дође! Ах, Бурјам, Бурјам! Каква је то слава, како мачеви севају, како штитови јече, брда се тресу, а он на коњу и пешке лети, како непријатељи пред њим као муве падају! Тко ће његово

положеније описати? Он сожаљиваше свога љубимца Велимира да није као јунак него као жена ходио, и у свом ентузијазму закључи и њега и Бурјама у једном репрезентирати, то јест по свету ићи, али не јецати и уздисати само, и судбини нигда мир не давати, него сваком слободно у очи погледати, и гди нужда буде, мачем се огледати. Ово је идеал који је наш Роман себи достићи изобразио, и ја не знам јел боље изабрао него Дон Кишот и Нови Амадис“ (Стерија 1999: 31).

Наводи даље Стерија, објашњавајући несрећу имена Чимпеприч које носи његова јунакиња, и каталог за улепшавање наших народних имена, по већ поменутом образцу Алексе који се Шандором назива:

„Манда, дакле, нека се по моди каже Мендин; Сара, Сирен; Наста, Нерина; Перса, Исидора или Сиде; Макра, Мигрен; Пела, Бианка; Рокса, Розмарин; Фема, Филис или Филида; Алка, Луиз; Пулхерија, Пулхрин (ово је од латинског *pulchra*, лепа); Илинка, Илиада; Савка или Савета, Серена; Ана, Жанет; Агница, Агнес; Јека, Јунона (ово је била богиња); Кумрија, Крумелин; Пауна, Паулин – и тако даље, по овом кључу могу сва имена која су ружна, или, боље, која се чине ружна, поправити и полепшати“ (Стерија 1999: 69).

Свог јунака Романа, Стерија по угледу на старе романописце, одводи у Египат, одакле је „може бити обичај од Египћана на нас прешао да ретко која свадба бива гди се главе не лупају. Као да су главе будневе!“ и тамо га, као што је у свим старијим романима био обичај, оставља „међу непознатим људима, без леба, без новаца, без кума, без пријатеља“.

Стерија пише, осим о познатим људима, и о чувеним магарцима кроз историју, те наводи и магарца пророка Валама, Мухамедовог магарца и са њима и чувену рагу Росинанту. Потпуно нови ниво страног, Стерија пише када говори о женама на Месецу, о њиховој моди и шминки, наводећи како оне користе „плаветнила и зеленила“ уместо земаљских „белила и руменила“.

У својим романима и делу које има одредницу роман у наслову, а од романа као жанровске норме удаљено је колико и од раније српске списатељске праксе, Јован Стерија Поповић показао је на своје примеру и развојни пут српског романа 19. века. Почевши од устаљених тема и мотива, те уводећи полако иновације које мењају перцепцију читалаштва и о поједином роману и ликовима у њима, и о самом овом жанру, Стерија је био јасан настављач Стојковића и Видаковића, али и још јаснији претеча Јакова Игњатовића и Стевана Сремца.

Гледано кроз каталог ликова странаца, те кроз хумор као оруђе којим се писац вешто и убедљиво служи, Стеријина веза са његовим наследницима Јашом и Сремцем још је очитија. Почињући од спева о Бугарима и превођења грчке поезије,

Стерија јасно даје до знања да њему појам страног не одређује аутоматски и непознато/ туђе/ нежељено. У роману, као и Видаковић, креће од *Боја на Косову*, али види много даље од својих претходника. Представљајући Маваре у Шпанији и на Балкану, те афричке народе, као и ратом разорено босанско краљевство, он културе о којима пише коначно доводи у директан контакт. Као резултат тог сусрета, у маварској Андалузији имамо транскултурацију, а у Босни, тј. верским ратовима и присилним променама вере становништва у њој, имамо јасан пример акултурације³³. И код Стерије, у приказу догађаја у време отоманског продора на Балкан, „епска историчност остаје последица амалгамирања историјског знања са оним што је на плану грађе и поетике у усменој традицији запамћено“ (Антонијевић 2007: 82). Напослетку, Стерију видимо као некога ко у својим делима, која ни сам не схвата као модерна и иновативна, међу првима има став у којем је модернији од мноштва својих и савременика, и настављача. Традиционално схватање културе као опозиције некултури, које се развило у Европи у току XVIII и XIX века, заправо изједначава културу и цивилизацију, супротстављајући их обе природи. Док, у том смислу, традиционалне теорије, инсистирајући на неједнакости унутар европских друштава, разликују цивилизованост од мање цивилизованих земаља, савремене теорије одбацују ово монадно схватање културе, истичући да су неелитне културе једнако културне као и елитне. Стерија афирмише до тада непознате аспекте културе исламских народа, изједначавајући је, или понегде, као у случају Мавара, чак и стављајући је испред матичне, тада аутономно схватане европске културе.

Чак и у делима на која је и сам гледао касније са смешком разумевања времена и прилика у којима су настала, каква су његова два прва романа, Стерија је оставио вредна и добра сведочанства о ликовима странаца који су насељавали и походили наше просторе у прошлости. Вредност његових дела, подвргнутих новом читању, кроз слику ликова странаца у њима, може бити само већа и њихово место у српској

---

³³ Додир између две културе може да резултира дифузијом (транскултурацијом), али и акултурацијом. Ови термини везани су за традиционалну теорију културе, те док са једне стране дифузија подразумева додир двеју култура који се заснива на плодној размени културних образаца без утицаја насиља, акултурација подразумева наметање својих или насилно присвајање туђих културних творевина у условима насиља, политичке и економске неједнакости.

књижевној историји, из које су често олако бивала скрајнута, само је потврђеније и утемељеније. Као први српски иновативни писац-имаголог, који је увео странце које наши читаоци до тада нису познавали у светлу којим их је његово дело обасјало, Стерија је и у романескном стваралаштву потврдио своје место једног од наших најзначајнијих књижевних стваралаца 19. века.

5. Богобој Атанацковић: слика странца за српске читатељке

Након Стојковића, Видаковића и Стерије, српски роман добио је дело које представља „скроман почетак једног новог књижевног правца“ (Скерлић 1967а: 287), на трагу „сентиментално-бидермајерског наслеђа из романа Милована Видаковића“ (Поповић 1985:103), тј. први наш роман са темом из савременог живота: *Два идола* Богобоја Атанацковића из 1851. и 1852. године. Атанацковић (Баја 1826 – Нови Сад 1858), који је своје крштено име Тимотије посрбио у Богобој, на студијама у Бечу средином четрдесетих година деветнаестог века, другујући са Бранком, као писац који се у својим делима експлицитно обраћао *српским читатељкама*, за које је од првих својих објављених збирки новела *Дарак Српкињи* из 1845. и 1846. и стварао, за време свог живота био је популаран и цењен, али је касније, већ од Скерлића, његов допринос ваљано процењен и у нашој књижевној традицији постављен на место које му по вредности и припада. Стваралац који је, у времену од јесени 1848. до 1850. путовао по Европи, обилазећи Немачку, Холандију, Француску, Швајцарску и Италију, баштинио је „и у композицији, и у језику, два слоја: стари - сентиментални и нови - романтични“ (Поповић 1985: 105), које је свом читалаштву нежнијег пола презентовао кроз своје након повратка у отаџбину објављено дело, које дотадашње српске романе свакако надилази чистоћом и лепотом јаснога језика, и који доноси и представу ликова странаца са којима је становништво ондашњег Војводства Српског било у непосредном контакту.

У два дела подељени роман *Два идола* обрађује тему револуције из 1848. године која је потресла темеље аустријске царевине, из угла српског народа у Бачкој, који је у борбама са Мађарима, бранећи обећане и неиспуњене привилегије из *царствујуице Вијене*, још једном био изигран и страдао. Са врло малим историјским отклоном, о догађајима у којима је и сам, барем у њиховим горљивим политичким почецима³⁴ узео учешћа, аутор причу доноси „лепим својим читатељкама“ (Атанацковић 1983: 5), настојећи да и дело, и његов аутор засијају на

---

³⁴ По Миодрагу Поповићу, који се позива на Атанацковићеве дневнике, и наводи да „после патетично-родољубивих говора у Баји, бојиште је препустио другима, а он се, како се види из његовог дневника, путујући по свету, играо каменка с девојкама по Славонији“ (Поповић 1985: 106).

хоризонту очекивања као суза у оку фрајли-реципијената. Користећи се искуствима са својих наведених путовања, а желећи да дело украси географијом која би ишла даље од тадашње бач-бодрошке и сремске жупаније у Јужној Угарској, осим Младенових видаковићевских одисеја по Европи и Африци, у свој роман тенденциозни аутор уплиће и поређења јунака са портретима и киповима који се налазе у музејима европских велеграда³⁵, која данашњем читаоцу можда и пружају могућност да исте барем на интернету виде, али која су у време настанка дела служила само да лепотом и звучношћу својих имена посведоче ерудицију аутора. Управо овај податак, осветљава ово дело као роман чији један од главних ликова чини управо и оновремена читатељка, млада Српкиња са половине деветнаестог века, те се мора имати на уму да је целокупно дело подешено да се допадне *њој*, а не да, како су то радили Стојковић и Видаковић, буде *на ползу* свим писменим Србима. Управо због тога, несланих шала, грубости, огњева и мачева има у делу сразмерно мање него бидермајерских и сентименталистичких епизода, а савремени ликови не постају хероји по обрасцу Милоша Обилића и Марка Краљевића, него посрбе у рату затечених младих Вертера.

Уместо предела који су ранијим ауторима представљали поднебља која из митске свети народа на папиру евоцирају друштвене просторе који су „међе историјских територија и свети центри моралне географије националног идентитета“ (Смит 1998: 32), уместо тада већ вековима само из народне песме познатог Косова и Старе Србије, Богобој Атанацковић одабире подручје у којем се историја догодила недавно, и које је већини његових читатељки познато из личног искуства:

„Ала је лепа земља то Српско Војводство, - право да је српска земља, ал' и јесте гнездо од соколова – баш је Бог красну земљу створио за красан народ! (...) Је ли мајка родила Србина који не зна за Сремске Карловце – српски Јерусалим, - у ком се родила наша слава,

---

³⁵ Јован Скерлић такође замера писцу овакав поступак, називајући га „галеријском наивношћу Богобоја Атанацковића“ (Скерлић 1965: 252). О истоме поступку, Миодраг Поповић пише: „Вештачки, на пример, делују Атанацковићева честа поређења јунака романа са портретима и киповима по европским музејима и сремских предела са швајцарским пејзажима. Натегнуте су и повремене 'висококултурне' асоцијације којима претенциозни писац покушава да дочара европску господственост. Таквим поређењима и асоцијацијама Атанацковић неодољиво подсећа на каћиперну госпожу: да не би била као остали прост свет, она наручује намештај по бечком или париском узору“. (Поповић 1985: 107).

од куд нам је синило јарко сунце, те нам се родио красни данак, ускрс наше старе самосталности – 1. мај 1848. године?“ (Атанацковић 1893: 3,4).

У њему су, наравно, у *пивари*, „сами Сремци, леви високи људи, јуначког стаса и здравог и ведрога лика“, а ту је и Бачванин, „здрава људина“, који сународницима прича своју тужну причу о породичној пропасти „простих људи“ (земљорадника и сточара) за коју криви туђинску, мађарску господу,

„а кад је ову последњу реч изрекао сав се зарумене, по гласу му се познавало како мрзи и како су му криви они, који се тако зову“ (Атанацковић 1893:16).

Имућнији српски сељаци морали су трпети обесне пљачкашке походе мађарских великаша, који су себи за право давали да по слободној вољи поступају и отимају од сељака марву и имање. Окарактерисани од аутора збирном именицом *чорда*³⁶, силовни Мађари били су разлог српске пропасти, која је у ситуацији у којој је „Бог високо а цар далеко“ (Атанацковић 1893: 23) убрзо уследила.

„Проклетници знали су како Србину на срцу лежи закон његов и како је рад да у весељу проведе своје благе дане по старом обичају, па су баш такве дане чекали да нам жао учине и напрокосе“³⁷ (Атанацковић 1893: 24),

наводи кроз монолог свог протагонисте аутор, и додаје да су Србима убрзо и у „наше славне обичаје“ и саме верске слободе дирнули, те да

„није још доста што су нам наметнули господу од туђег рода, који нас гуле и злоставе, већ нас хоће да отуђе и од наше красне вере“ (Атанацковић 1893: 27).

Начин на који је отуђење од вере планирано законски је акт којим је вођење богослужбених књига на територији целе Мађарске постало обавезно на мађарском језику као јединоме, што је у пракси значило да се српска народна или календарска имена имају заменити мађарским панданима. Сам Атанацковић, коме ни његово крштено календарско, грчко и православно име Тимотије није било довољно српско, те га је превео у Богобој, епизоду насилног однарођавања путем туђих имена слика кроз случај Саве Србина, кума који треба да крсти српско дете,

„коме нису дали српско име Јован, као што смо ми желели, већ маџарско Јанош“, јер „татарин им мајку“, „тако су свршила господа на дијати, па то од сад тако мора бити“ (Атанацковић 1893: 27).

Наравно, у овој пренаглашеној сцени,

---

³⁶ На селу, овим именом се назива повећа група стоке (бикова или коња) којој је потребан људски надзор, да не направи неку велику штету на људском имању. Чобани, већином деца, чувају стада, а за чорду је одговоран чордаш, снажан и спретан старији човек. Стадо из хришћанске терминологије, које има пастира, антоним је чорди која, у случају овог приказивања народа хунског порекла, јасну паралелу може имати у *дивљој хорди*, устаљеној синтагми којом се описује и начин, и природа доласка Хуна у европске пределе.

³⁷ Исто, стр. 24.

„Онај још дан умре ово красно и здраво чедо. Браћо, није било благослова на њему! Та како би и било благослова, кад је више горких суза пало на њега него воде на крштењу?! А и боље што је умро, Боже, опрости – рече Бачванин побожно прекрстивши се. - Истина, он је био грешно детенце, мало анђелче, ал' ја сам га гледао крвавим очима... Јанош! Јанош? Та тако се звао и судац... А ко је икада видео да се поштенос Србина дете Јанош зове? - Ја волим своје дете и не носити на крштење него му тако име наденути. - И ја, и ја! повикаше сви у глас. - И јесте боље не имати од срца порода, него га учинити издајицом свог рода – уђе у говор Бачванин - а како да буде онај наш, који ни не зна какво је име правог Србина?“ (Атанацковић 1893: 28).

Поред мађарске осиноности, и поменути локални јеврејски зајмодавац, „Исак сеоски Чивутин“, лажним је износом на меници додатно оптеретио Србе, те је још и додатни ударац на породичну част била сцена у којој при судском извршењу принудне наплате из куће желе да изнесу и продају и породичну реликвију:

„Имали смо ми једну дугу србијанску пушку, с којом се борио наш један стриц у Србији, кад су се оно ослобађала браћа наша од турског зулума, и коју ми чувасмо у кући као свети аманет“ (Атанацковић 1893: 30),

коју бранећи, затвора и физичке казне допада и један од млађих укућана. Напоследку, резигнирани човек у кафани у Карловцима резимира своју и тужну судбину свога народа у тренуцима пред револуцију 1848:

„Дакле од оне господе на дијати је наше добро? Ваљда што су нам на врат послали изелице, које не разумеју нас, ни ми њих, ваљда што су нам наружили децу са њиховим именима, - та сад није отац господар од тога какво ће му име чедо на крштењу добити; ваљада што нам хоће да утамане име, језик, народност и цркву; ваљада је то оно добро!... Не треба нам ништа од њих! Проклет био ком што треба“ (Атанацковић 1893: 34)!

Дајући на личном примеру пресек проблема који погађају целокупну српску заједницу у аустријским земљама, један Бачванин покренуо је све Србе, од којих један у кафани, непознати, тужну и поразну ауто-слику покреће ка бољитку:

„Људи, који љубе народ, они иду сад светој глави српског народа, нашем старом митрополиту, да га моле нека их води цару, да му кажу како су Божји отпадници љуто злоставили српски народ, верну децу нашега доброг цара, па после да нас пошаље на њих, јер су се сад ови и од цара отели – ето, браћо, од ових ће нама доћи наше добро“ (Атанацковић 1893: 35).

Наравно, ситуација из кафане, осећа се и на карловачким улицама, и убрзо је народ, огорчен на тиранију, пре узимања оружја у руке, подстрек тражио у патриотским напевима: „После се могла лепо чути и разумети племенита српска песма: *Устај, устај, Србине, / устај на оружје!*“ (Атанацковић 1893: 35).

Овој мирољубивој, за родољубиви хор зачас подешеној Стеријиној песми, народ се обрадовао, како и доликује сваком кафанском изливу патриотизма, од

Маричке битке до најсавременијих наших сукоба, уз то да је деветнаестовековни припев ипак мало другачији:

„Кад се ова песма заорила, лице свима плане од весеља, поустајаше сви на ноге јуначке, а млад човек онај, који је одушевљење донео међу њих, поведе својим љупким и умиљатим гласом песми овој познати припев: *За ран' Срби, за рана Хрвати, / за рана нам славу донесите!* А припев овај заори се из свију груди тако силно, тако сложено и угодно, да су гласови допрли до оних, који су долазили, а ови из јединога гласа као одговор весело ускликну: *Хура! Хура! Хура!*“ (Атанацковић 1893:36).

Ововремено родољубље, „красан знак у човечјем карактеру“, како га аутор назива, није било „ускогруди национализам“ и „политичка назадноост“, како сматра Миодраг Поповић у својој студији, у којој се од двадесетшестогодишњег дебитанта у романескној форми, који пише за „лепе читатељке“ очекује да се о недавним историјским дешавањима огласи као историчар са искуством, познавањем и изношењем фактографије, разумевањем за жртве и тачним дефинисањем узрока сукоба „у самом устројству феудалног поретка“. Атанацковић једноставно пише у духу и по такту епохе, имајући разумевања за словенско национално буђење у тренуцима мађарске револуције у аустријској царевини, а српски „ускогруди“ угао гледања напосто је визура из које се прича насловљена *Два идола*, која тематизује *патриотизам и љубав*, дубоко сентиментална, најбоље може *сервирати лепим читатељкама*.

У даљем току романа, Атанацковићев протагониста „Младен сеђаше у својој соби на угодном дивану, са цигаром у устима, из које се дизао леп плаветникасти дим у малим прстенчићима“ и у разговору са Иваном размишља „о томе како ће се уздигнути царство Душаново“, те закључује: „Бог је срушио српско господство ради неслоге српске, вера моја! Бог ће га ускрснути ради постојанства, верности и чврстоће српске!“ (Атанацковић 1893: 49).

Ипак, из позиције лешкарења на канабету, тачнијом од Младенове прогнозе показала се она коју су, за седам дахија које су у положају истом као Младен чекале да им се судбина каже, хоће и ваизи истумачили из књига инцијела у *Почетку буне на дахије*. Постајући и сам свестан да „не може се царство задобити; на душеку, све дуван пушећи“, и Младен се, морен и љубавним јадима, из Аустрије отиснуо у једну праву одисеју, у којој је, од хамбуршког морског пристаништа и

ондашњег „Cafee of the Great Britain“, Атанцковић свога јунака носио морима и океанима, приповедајући

„Како се на једном пароплову, који је из Хамбурга у Хул пловио, налазио један млад човек, који је имао лице бледо као самртник, стас израстао и витак као дух, а очи ватрене и поглед оштар као у вампира, човек из далеког света, који је знао говорити са свима матрозима њиховим матерњим језиком, његовим нико“ (Атанацковић 1893: 60).

Изгледом подобан Пратовом Корту Малтезеу или неименованом Далматинцу суматраисти из Црњансковог *Дневника о Чарнојевићу*, по коме „и други матрози потврђиваху, да су и они видели таквог истог чудноватог младог човека, ко на северном, ко на источном мору“, Младен је напослетку доспео на копно. На прелазу „преко вековечите снегом покривене горе, која се Свети Готхард зове“ обрео се у друштву у којем

„бејаше један Енглеz, један Талијанац, један Рус, један Немац, један Шпањолац, два Француза и један млад висок човек бледога и белог лица, црне косе, ватрених очију, за кога нико није знао од куда је и од ког је народа. Он са сваким говораше његовим језиком, и то тако чисто и правилно, са тако чистим народним акцентом, да га Енглеz за Енглеза, Талијанац за Талијанца, Рус за Руса, Шпањолац за Шпањолца, Немац за Немца, а Французи за Француза држаху. Ал' он није ни од једног тог рода био“ (Атанацковић 1893: 63, 64).

У ситуацији у којој лик потпуног странца представља неидентификовани Србин, који у највећој опасности пева лирске песме из свег гласа, тек при растанку са интернационалном групом планинара, делимично се открива његово порекло:

„*Баволски човек*; - рече Немац улазећи у гостионицу – *човек се мора посумњати да ли је он од овог света! Тог је заиста изванредна жена родила, ако је он од жене. – Какво је то срце, каква ли крв?*, прихватише други. – *Словенска, Бог и душа, словенска*, рече Рус поносито. – *Од куд ви то закључујете?*, запитају га сви. – *Из његове одважности и постојане воље, која не зна за опасност, нити хоће да познаје тешкоти и препреке*; - па после из песме, коју је певао, и која је словенска, одговори овај“ (Атанацковић 1893: 69).

Србин, странац у туђој земљи среће, наравно, Србе странце, па тако и Младен пред касарном у Милану среће као стражаре Србе из слуњске регименте. Кордунашки граничари, на питање да странцу учине услугу, као „брату по роду и по крви“ непознатом човеку помажу, а он у знак захвалности даје на спомен бурму и њоме се братими са војником који му је помогао. Помоћ која су сународници пружили Младену огледа се у томе што су га одвели код православног свештеника смештеног у касарани, ком „из очију му видела се доброта и љубав“, а који је придошлицу исповедио и причестио, саветујући га при томе да остане веран „роду,

отаџбини и владоцу“. Младен свештенику одговара износећи свој животни *вјерују*, да након планираног полугодишња странствовања ће „у мом срцу бити други идол, а тај ће бити света тројица, која се зове: род, постојбина и владалац“ (Атанацковић 1893: 75). Младен се потпм, и даље као странац, након Милана отиснуо бродом у Алжир, где је планираних пола године странствовао.

И сам Младенов бајроновски порив да оде у туђ рат далеко од куће, романтичарски нејасан и завијен у тајне које јунаке наводе на странствовање и другачија *прикљученија*, још од Одисеја, наводи се у овој књизи да би читатељкама лик, који данас нас асоцира на Корта Малтезеа, изгледао као из стране лектире познати Манфред или Чајлд Харолд. Ипак, Младен корен има у Видаковићевим ликовима и сижеима, које је још у *Роману без романа* Стерија исмевао, и у којима се готово увек млади заљубљују, па их живот раставља и одводи на авантуре у непозната поднебља. Бидермајер и сентиментализам налазе се у основи љубавних историја и Младена и Руже, и Петра и Смиље, и иако се Видаковићеви идилични завршеци не понављају при поновним сусретима јунака овог романа, атмосфера пренаглашене осећајности и дух који опседа младу женску публику овога дела подешен је од стране аутора оним узорима који и Сремчеву фрајла-Јулу терају да се завлачи „иза клајдерштока“ и „ноћом у сну све говори из књига: 'о Едмонде, ми се морамо навјеки растати!'“ (Сремац 1977а : 108).

У описима страних земаља у којима млади човек због љубави на коцку ставља живот, након швајцарских Алпи и италијанских градова, у Алжиру у који је Младен доспео, наш јунак не следи прави романтичарски импулс и не прикључује се борби потлачених Арапа за слободу, него управо са француским окупатором по пустињи ратује против домицилног живља. Атанацковић звучи бескрајно евроцентрично и оставља слике које Арапе из средине деветнаестог века односе далеко од, у нашим романима представљаних, идеалних, Стеријиних херојских Мавра, или по Игњатовићу дичних, и Србима најближих, храбрих житеља пустиња. Код Атанацковића, о Арапима проговарају странци који их на њиховој земљи прогоне. Док са Французима или сам тумара кроз пустиње северне Африке, „први замеће кавгу“ и пева при том песму која га чува да га не погоде „ни бедујинско

тане ни копље“, Младена описују француски војници, проговарајући уснут и о народу на чијој се земљи непозвани понашају као најсуровији властодршци:

„Он је храбар – реко би обично један стари Француски сержант – али ће лудо погинути; ови *дивљи пси* (курзив С.О.) већ га познају да је он увек међу нама, па га зато мрзе, а наићи ће на њега кад по свом обичају сам тумара, па онда не помаже му ни његова песма; јер бадава, јунак, јунак, али један против двадесеторице њих се не може борити“ (Атанацковић 1893: 76-77).

Када је након шест месеци тумарања афричким негостољубивим пределима Младен нестао из пустиње, Французи поново за то окривљују Бедуине:

„сигурно су *дивљи ти пси* на њега самог набасали; он је храбар био, ал' није ни он свемогућ. (...) данас се то њему догодило а сутра може нама, али – смрт *тим псима* који су узроци његове смрти!“ (Атанацковић 1893: 77).

Прежаљен од Француза, Младен се вратио у своју постојбину, у којој више никога није имао, јер је уместо родитеља затекао „два гроба“. Дао се тада у вредни просветитељски рад, помажући свима колико год је узмогао, а највећма деци, којој је без плате био приватни учитељ.

У складу са стереотипијом епохе, и већ у овом делу опањканог Јеврејина који даје новац под интерес у Бачкој, те на менице уписује лаковерним и неписменим Србима много веће новчане суме од оних које су заиста од њега и узимали, и Младен у помоћ свом народу прискаче када „оно начуо беше је један Јуда напао на сиромашног сељака“, и тада помаже породици Бачванина из крчме са почетка дела да се некако одбрани од *Чивутина*. Ипак, права борба тек предстоји, јер

„Прошао беше 1. мај 1848 године. Српски народ у карловачкој скупштини изрекао беше своје тегобе и своје жеље, и тим изјаснио свој ултиматум. Властољубље, надувена охолост и пакосно напрезање Мацара одговори праведним српским жељама са мачем, пушком и – ужетом. Лицем на Духове пале су прве српске жртве; тог дана управо се и заметнуо рат између српског и мацарског народа. А како се овај рат започе, одмах у целом српству закуца једно срце; од тог дана сви Срби имађаху једну намеру, једну жељу. Којима је могло бити скупљаху се уједно, и дизаху оружје на одбрану своје народности. (...) Младен је био међу првима. (...) па је све све чинио, све, све за народност – која беше његов идол“ (Атанацковић 1893: 87-89).

Срби су се борили „за своју народност, за правичност и за свога цара!“³⁸, а Атанацковић од „лепе читатељке“ тражи да сузом спомене и оне који су страдали

---

³⁸ Богобој Атанацковић јасно на више места у роману напомиње да Срби признају централну царску власт и не буне се против ње, већ да се само боре за своја национална права, која им оспоравају мађарски властодршци на локалу. Каснијим јасним окретањем Аустријанцима, који потпомажу и лажним надама потпирују српско-мађарски сукоб, српски народни покрет у Угарској, приказан у

без кривице, само се Богу молећи за српску победу. Ипак, „Бог је окренуо своје лице од српскога народа ради неслоге и кавге, која се у њему заметати стаде“, и ако су се борили „на царској и народној страни“, Срби су у рату поражени.

Уместо слике крвавог боја, Атанацковић Младена доводи инкогнито у Ружину кућу, у којој „у сладуњавим салонским оквирима“, „Младенов херојски лик сасвим се разнежио и истопио у типично бидермајерском ентеријеру Ружине собе, у којој се одиграва сцена његовог хапшења“ (Поповић 1985: 108) а сам ратни сукоб трагично је завршио изгубљеном битком код Суботице.

Слика Мађара у овом роману по свему личи на слику Турака у народним песмама, а Мађари се служе и једнаким стратегијама као и *епски* Турци: прво нуде благо ономе ко изда, а затим шаљу ултиматум, који по опису Богобоја Атанцковића изгледа као да је одаслан у време окупације Смедерева, а не у време рата за Војводство српско и тамишки Банат:

„Перцел, који је Мацаре на С. Томаш водио, оправи књигоношу с књигом, у којој поздрављаше Србе и мољаше их да се лепо предаду па ће их он чувати и бранити од сваког зла, па ако усхтедну војевати уз њега обдариће их боље него ма који цар, даће свима светло оружје и господско руво, даће им част и достојанство, осим тога поделиће међу њима небројено благо, - а ако се противе и за 24 сата се не предаду, он ће ударити силом на С. Томаш па га огњем попалити и тако га разрушити да му се не зна ни места, а што год се живо нађе поклати па још ни детету у утроби материној неће опростити“ (Атанацковић 1893: 113).

У ратном сукобу, херојски малобројни Срби борили су се колико су могли:

„Све што човек јунаштвом учинити може, Срби починише, ал' бадава, сила Бога не моли! А каква је била сила у Мацара, према нашем шанцу где беху само два три-фунташа топа! Па још томе и та несрећа, што је ветар нашим прах у очи сипао, наше је здраво бунила, а Мацарима толико служила да су око 9 сати продрли. С. Томаш паде. Мацари, бесни од радости, секоше, палише и рушише“ (Атанацковић 1893: 114).

овом роману, потврђује мисао Ерика Хобсбома да је „држава оквир за колективне акције грађана у мери у којој су они били званично признати.“ (Хобсбом 2002: 385). Истичући своје давне привилегије и царске гаранције, Срби се боре за своју територијалну јединицу у оквиру аустријског царства, са стеченим и већ загарантованим правима, и против оних за које они мисле да су непријатељи државе и круне. Њихов цар у овом тренутку, по Атанцковићу, столује у Бечу, а интимне жеље за васкрсом царства Душановог, остају ван иницијалних порива српске народне револуције из 1848.

И даљи опис Мађара не представља у рату сукобљену страну као људску, већ су „Маџари бесни од радости; вино тече као крв што је тог дана текла! Та српско је и једно и друго, зашто би жалили Маџари пролевати?“ (Атанацковић 1893:115).

Сценом згаришта и општег страдања, где Срби тумарају уништени и певају тужне лирске песме („Развија се барјак у Србина, / у Србина који рода нема – итд.“, „С. Томашу, Лазо еј, / С. Томашу, српски Цариграде, / еј, Лазо, еј“ (Атанацковић 1893:115), завршава се ратна епизода.

У даљој слици пропасти, у поратним временима, даје се и расплет судског процеса са јеврејским лихваром:

„Они су преварили, они су отели од нас наше добро па делили с погаником, с Чивутином; али зато смо се намирили. Кад не може моја кућа бити која је моје дединство, неће баш ни Чивутин се по њој ширити! Ти знаш шта сам учинио. Ја сам је запалио и, што огањ није покварио, то сам порушио и поломио...“ (Атанацковић 1893: 149).

У завршетку романа, у монтираном процесу на суду, Младен, Иван и Ђорђе осуђени су у Суботици на смрт, „криви што су Срби“, и сладе се пред саму смрт до њих дотуреним увозним цигаретама, те их још и хвале: „Без шале, Иване, цигаре су особите. Бадава над *Хавана регалијама* нема цигаре“ (Атанацковић 1893: 172). Афектирано господство, које код читатељки изазива још додатних саживљавања са настрадалим безгрешним Србима, који и у том тренутку износе још једну слику свога страдања, кроз Иванов монолог о обесним Мађарима који и угошћени траже преко хлеба погаче, тј. у Атанацковићевој интерпетацији, преко вилањског вина шампањер.

Иван описује њихова дружења и пијанке, у којима је до раздора дошло када је обесни мађарски гост тражио шампањско пенушаво вино, те одбио десет донешених флаша, сматрајући да је то мало за такву господу. Када је Ивану поручено да прода зоб и купи још луксузног послужења, на његов бунт „Ја не дам зоб за Кошутове банке!“, његови доскорашњи пријатељи одговорили су са пеном на устима од љутине, и већ сутрадан зоб „у име отачаства“ без пристанка продавца откупили за девалвирани новац из времена мађарске револуције, а Ивана оковали и бацили у тамницу као „издајницу“.

При крају романа јавља се и лик који је код Атанацковића ређи од именице без украсног придева, добри Мађар, који у тамницу пушта жене заточеника, и не жели да прими за то поклон или мито јер, како сам каже

„Има и међу нама Маџарима, који знамо шта је поштење, па се не дајемо поткупити; ја сам своју главу у торбу метнуо кад сам вас у ову собу противу заповести пустио, а то нисам учинио за дукате“ (Атанацковић 1893: 188).

Испоставило се, наравно, да доброта долази до мађарског народа само преко српског посредништва, тј. да је млади хонвед добар јер му је, доследно сентименталистичкој традицији, у рату спасао живот, даровао бурму и на добро последњим својим речима заклео, граничар са којим се Младен у Милану побратимио, а којег је, по истоветном прстену, садашњи затворски чувар препознао.

У даљем току радње, аутор уводи још два странца, ликове из народа којем је посветио и своју најбољу приповетку, насловљену *Буњевка*. У сцени из једне од многобројних и препуних суботичких *винара*, буњевачким дијалектом, Атанацковић преноси разговор три Буњевца о на смрт осуђеним невиним Србима:

„Један поведе разговор: Требе господаре по мало! – Да, то је добро; али мени је жао за господарем Ђорђем; он је наш човик. – Јесте; пре, кад сам код њега био, звао ме да ужинам с њиме; а и господар Иван је нама увик добар био. – Та ваљда није ни право што ће њих погубити; они нису никоме скривили. – Како нису? Зар ти ниси чуо да су они хтели продати нас србљанском војводи и довести из Турске патријарку?! – Да, Богме, да, - дода трећи – па би они довели и Србијанце, да нам узму наш пашкум. – А патријарка би отерао наше фратрове и свитога Патера Силверија, па би нас све повлашио, и свакога би убио, који не би тио ић' на влашку мису. – Та је ли то истина? – Јесте борме; па би они онда још и салаше наше себи узили, па би међу собом подили нашу земљу“ (Атанацковић 1893: 192).

Наравно, да је овакво мишљење Буњевца производ туђег деловања, открива се већ на наредној страници романа:

„– А ко ти је то казивао? – Та казивао нам Мато. Он је био у Кошутовој војсци и разговарао се с Кошутом. – Е гле! Па шта му је казивао још Кошут? – Ето тако, липо диванио с њиме, питао га и за моју Мару, је ли здрава и је ли се удала... – А од куд зна он за њу? – Зна он за све. И за тебе је питао; он је чуо да си ти добар газда; он је казивао за све наше познат; фалио је наше цуре. – Та то је врло паметан господар! – Е, мислим, он је толико шкула учио, он је све научио, па кад више није овде шкула било, он је ишао на море, па је и тамо учио. Он све зна. Он је казивао да ће Суботичанима дати још већи пашкум; па ће све царске земље нама подилити; узеће од спахија све овце и коње, па ће свакоме дати по један пар липи коња и једно шише, само док истреби господу што се томе противе. – Та шта оклевају толико, што већ не воде те, да погубе!, викне нестршељиво онај исти, који је говорио да му је жао за Ђорђа. Тако су обмањивали простоту маџарски чиновници у Суботици и у другим Буњевачким местима, и на много места им је за руком излазило“ (Атанацковић 1893: 192).

Атанацковићеви богоугодни Срби, опањкавани од „маџарских злотвора“, гину на путу на губилиште, од српске руке која их из пушке погађа, и оставаља на месту са кога је пуцала „један барјачић од српске народне боје“, са поруком да је јунацима суђено да погину од јунака, а не да буду мете на којима се Мађари „уче нишанити“.

Бачванин са почетка приче, кога су мађарске спахије и јеврејски лихвар упропастили, успева да на крају романа зароби мађарског судију, за кога се испоставило да је исти онај „господин“ који преферира пенушавац из Шампање над вилањским вином. Као невина српска жртва, са чијом су страшном судбином сви искрено саучествовали, заробљенога Мађара до тад безгрешни – осим што је у инату своју кућу запалио – Србин планира да стави на *муке староставне*:

„Јеси ли чуо, господине, на какве су муке наши стари метали своје злотворе? Ниси никад слушао да су им усијаним гвожђем очи испаливали, да су живоме зубе из вилица и нокте из прстију кидали, да су клинце сабијали у жива... Ниси то никад чуо? И после ових речи, извади из свога гуњца једно заишијасто гвожђе, клеште, чекић и клинчиће, па све то метне на трпезу пред себе“ (Атанацковић 1893: 199).

Пошто се Мађар, уплашен овом живописном реминисценцијом на казнене мере законодавног система српског златног Средњег века, отимао за живот, Бачванин му је пресудио као Бановић Страхиња Влах-Алији: „Простак га је зубима заклао као курјак јагње“ (Атанацковић 1893: 200).

На самом крају дела, кад лепе читатељке роне сузе јер у хладном гробу већ почивају сви у роману описани српски див-јунаци, аутор кроз говор још једног Србина подсећа на дужност даље борбе:

„Веже нас, брате, наша заклетва, коју положисмо, да ћемо верни бити српском народном и царском барјаку. Ја сам јуче дочуо да се тај барјак вије, и браћа се наша опет под њим купе, око јунака и сокола српског Стратимировића. Ми ћемо тамо, а рука Божја, која нас је до сада чувала и свуда срећно провела, провећше нас и кроз Маџаре, да срећно дођемо до српске војске“ (Атанацковић 1893: 204-205).

„На послетку обадвоје падну мртви“, у борби са многобројнијим Мађарима, и тиме се, уз ликове племенитих преживелоих Руже и Иванове удовице роман, уз неоизоставне сузе саучешћа читатељки, и завршава.

Ликови странаца у овом роману оно су најбоље што читалац, а не више само читатељка, у двадесет и првом веку може из њега да получи. Младенова одисеја по

свету, у којој стиже и да броди од Хамбурга до Хула и даље по светским морима, као и да планинске венце Алпа и Швајцарску обиђе, доводи у дело и странце („Енглеза, Талијана, Руса, Немца, Шпањолца и два Француза“) који по први пут дају заједничку слику странаца о Србину, чиме аутор посредством хетеро-слике конституише ауто-слику. Млади Словен, који својом појавом и песмом друге чуди и усхићује, постављен је у позицију странца у делу српскога аутора, а његов наивни и роматичарски занос потврђен је и од оних који борбу за његове *идоле* не познају, већ само на основу визуалног утиска о њему доносе суд.

Ипак, за време у коме је настао, уз прекратко и за критичку анализу недовољно временско растојање од догађаја који је описао, овај роман остаје као прва целокупна и у својој намери успела слика догађаја из савременог српског живота деветнаестог века. Ликови странаца у њој, представљени су најчешће збирном именицом *Маџари*. Њихова различитост је потпуна, и иако живе једни поред других, са њима је суживот приказан као немогућ, јер они говоре другим језиком и припадају другој цркви, а поврх тога желе и да своје животне обрасце силом наметну суседима као једине исправне. Пројекат стварања мађарске политичке нације предствален је у делу по свом стварносном обрасцу, сведеном на социолошку дефиницију да „не постоји добар странац, ако га волим, мора бити као ја“ (Билефелд 1998: 18). Основне идеје које су руководиле Мађаре у устанку 1848, борба за народност и самосталност која би своје постојање темељила и на инкорпорацији свих страних фактора у држави у „политичко тело“ мађарског народа, потекла је, како се у делу приказује, од чланова „дијате“, владајуће политичке елите, која је, негирајући остале, желела да законски и силом утемељи своју нацију као једину у држави. Овај процес руковођене и усмерене мобилизације ширих народних маса јасно прати постулате настанка нације³⁹. Масе су овде сведене ма минијатуру наивних и преварених суботичких Буњеваца, који за ситне користи верују лажима и стављају се на страну силника, чиме је колективни лик Мађара јасно уобличен као неко ко и генерално, и на појединачном плану, не преза ни од чега да своје циљеве оствари. Приказани као такви, *Маџари* служе да својим

---

³⁹ „Нација постоји од тренутка када шачица утицајних људи реши да то треба тако да буде, и у већини случајева ту шачицу чине припадници урбане елите, но, да би постала и делотворно политичко средство, нација ипак мора да стекне и подршку међу масама.“ (Ериксен 2004: 182).

црнилом боље осветле ореоле Срба, и да сузу, која на оку читатељке титра, спусте и на сам папир дела које држе у рукама.

У овоме делу, штампаном у доба самог почетка Баховог апсолутизма, аутор се декларативно закleo на више места, кроз монологе својих ликова, на верност цару и отаџбини, једнако као и на верност народу којем је припадао и његовом барјаку. Миодраг Поповић у своме наведеном раду истиче да

„Уносећи четрдесетосмашку патетику у ликове својих јунака, писац је, као стваралац, пошао у сусрет револуционарној романтици Уједињене омладине српске из шездесетих година XIX века“ (Поповић 1985: 109).

Две реченице после, закључује и да

„Исто тако, ни његов патриотизам, који се испољава и као поданичка верност ћесарско-патријаршијском поретку створеном на згариштима поражене револуције, тешко се може довести у тешњу унутрашњу везу са револуционарним патриотизмом Уједињене омладине српске. Атанацковић се ни романом *Два идола* не укључује у демократске, прогресивне и национално-револуционарне токове српске културе. Он, у овом смислу, не усаглашава у потпуности свој корак с романтичарском епохом, која је сва била прожета новим, национално-револуционарним идејама.“ (Поповић 1985: 109)

Обзиром на истакнуту чињеницу да тада млади аутор о овоме историјском догађају пише у тренутку непосредно након самог збитија, док га историчари још увек нису вивисецирали на начин који би задовољио напредног космополиту Поповића, те да у њему Мађари заиста изгледају као обесна старија браћа Турака из народних песама, можемо се сложити са критичарем који ово дело не види као чисти романтизам и претечу деловања Уједињене омладине српске. Ипак, морамо узети у обзир и да само устројавање овог омладинског друштва (1866) спада у време осам година након смрти Богобоја Атанцковића (1858), и у политичким приликама које диктирају сарадњу са Мађарима, и да антимађарско расположење након револуције 1848. и слома Војводства 1849, након седамнаест година, у српским круговима замењује, бар краткотрајна, сарадња са Мађарима и непријатељство према Немцима. У тренуцима док се јавно, бар на кратко, слави лик и дело Јаше Игњатовића, тад већ покојном Богобоју Атанцковићу и његовом делу пажња не може бити посвећена, а критика наклоњена. Међутим, у тренутку када је дело настало, уз сва помињана позивања на српску народност и њена права у оквиру државе и под круном Хабсбурга, Богобој Атанцковић пише за младе српске девојке, које већином бораве и образују се у немачким *леровима*. Он нема

идеју моменталног уједињења свег српства, него му је Српско Војводство идеал коме тежи, те свој национализам јасно, и чак и данас модерно дефинише као „идеологију народа, а не државе“, према којој и „аутономија је циљ сваког националиста“ (Смит 1988: 120, 124).

Ускогруд или не, неоспориви национализам Атанцковићев само је бидермајерски пренаглашен, и из угла једног новог читања, напосто смешан у својој претераности у црно-белом портретисању добрих и лоших ликова, у којем апостолски добри Срби за час кољу зубима као вуци, или одлазе у далеке земље да се и тамо боре на страни империјалних царевина против побуна и револуција локалних народа.

Колико год Павловић налазио оправдања за мађарску револуцију, и српска побуна против исте, пренаглашена у роману *Два идола* на начин који подсећа на режију балканских телевизијских дневника са почетка деведесетих година двадесетог века, има реално оправдање, и у својој трагичности, карактер који при сваком новом читању овога дела мора бити узет у обзир. Млади аутор, тежећи да досегне романтизам из својих на немачки преведених лектира, дао је ауто-слику Срба који као да су побегли са страница дела Милована Видаковића, и који кроз свој аутопортрет и грубе скице још грубљих Мађара, чине слику и времена и народа осветљеном на један наглашено женски начин.

Наиме, у роману у коме се писац обраћа искључиво читатељкама, српски јунаци су они за којима се мора уздисати, док су чак ни у целости именовани мађарски ликови они који морају бити омражени. Историја, географија, разумевање теорија друштвеног развоја и рата као сукоба у коме напослетку нема поражених и побеђених, него само жртва са обе стране, морају бити остављени по страни, да би се једини украс који овај роман жели да измами, патетична суза неке *иза клајдерштока* завучене госпођице, везао за ово дело као епитет. Овај роман тежио је да буде читатељкама драг и напосто, *леп*. Како емоција из срцепарајућих дела српског романтизма у повоју није, ни када је најискренија, уметнички најбоље на папир транспонована, у неком новом читању, ова *лепота*, која је увек у оку посматрача, може бити доживљена као неинтенционални хумор или мањкавост овога дела.

6.1. Јаков Игњатовић: народи и народности *брудер Јаше*

Српски књижевник Јаков Игњатовић (Сентандреја, 8.12.1822. – Нови Сад, 5.7.1889.) и његова романсијерска и приповедачка проза, као и публицистички и јавно-политички рад, били су и остали значајна тема за многе тумаче и историчаре српске књижевности. За живота објављивани прикази, похвале и покуде, сезали су од глорификације и уздицања на пијадестал највећег и најзначајнијег живог српског писца (у тренутку врхунца романтичарског заноса омладинског покрета шездесетих година деветнаестог века), до потпуне скрајнутости и маргинализације ауторовог лика и дела (у наредном периоду). Напослетку, ревитализацијом и спознавањем књижевних вредности одвојених од политичких ставова, највећа пажња свих изучавалаца Јашиног књижевног дела била је заснована на романескном делу ауторовог опуса, коме су до данас посвећени бројни есеји. Ипак, „посматрано из савремене књижевноисторијске перспективе, нова читања прозног опуса даровитог реалисте не могу више бити утемељена на поједностављеној скерлићевској констатацији о Јакову Игњатовићу као хроничару биолошког и духовног пропадања изоловане заједнице на периферији српства“ (Ераковић 2014: 59), те „чињеницу о раскошној умјетничкој снази приповиједања овог утемељивача српског реализма“ (Максимовић 2014: 31) у овоме раду потврђујемо новим истраживањем, имаголошком потрагом за ликовима странаца у прози Јакова Игњатовића, која нас ка резултатима води уз хумор којим сва Јашина дела обилују.

6.1. Српско родољубље и мађарско домољубље Јакова Игњатовића

Јаков Игњатовић инсистирао је да „Европу треба упознати са истином о Србима“, и то је у својим делима стално и настојао да учини, мешајући своју романтична историју и *овејани* српски *шовенизам*.

Као у много чему, Јаков Игњатовић био је јединствен и по схватању националне историје свога и других европских и светских народа, из које је и произашло његово специфично приказивање опипљиве стварности око њега. Он приказује богату слику свих *врста и подврста* Срба, али и слика и остале народе

Аустроугарске, као и географски далеке, али њему блиске Арапе. Његове слике понекад одговарају стварности, а некада нас може насмејати расписани Јаша и његова типологија страног света. Како „сваки човек, сваки писац, свака друштвена групација и сваки народ развијају своју представу (image) о другом народу, његовој књижевности, филозофима (...) која понајчешће може бити само привидна, неадекватна стварним приликама, а то значи да је заправо у питању mirage (фатаморганa)“ (Константиновић 1984: 14-15), и Јашине представе и фатаморгане, морају се увек сагледати из његовога српског угла, другачијег од угла осталих Срба његове епохе, па самим тим, и занимљивијег, а понекад и заиста хуморног.

У својим публицистичким текстовима, Јаков Игњатовић изнео је највећи део својих запажања везаних за прошлу, тадашњу и будућу верзију српске историје, а у својим приповеткама, приказао је сав романтизам својих, за време у коме је стварао, ипак, донекле општих ставова. Пошто „свака епоха и сваки народ поседује посебно, за њих специфично осећање хумора и комике, које је понекад нејасно и недоступно другим епохама“ (Проп 1984: 30), можемо само да покушамо да реконструшемо у делима Јакова Игњатовића историјску стварност коју је веровао да описује и фикцију којом је желео да дочара или образложи неки свој став. Како год третирали ауторове текстове историјске природе, неминовно је да ће нас Јаша поново насмејати, некада вољно и свесно, а некада сасвим ненамерно, желећи управо супротно да делује на читаоце који су у доба њиховог настанка били у контакту са његовим делима. Ново читање Јакова Игњатовића омогућиће нам да пронађемо из визуре нашег доба хуморно у ономе што је аутор сматрао смртно озбиљним, а озбиљно тамо где је смех био првобитна ауторова интенција.

Јаков Игњатовић, опште је познато, био је добар српски родољуб и осведочени мађарски домољуб. Из тога угла, такви су били и његови историјски јунаци који су се, на разне начине, ипак некако напоследку налазили под угарском заставом и крв лили и за род, али и за мађарску домовину. Војно Радић и браћа Бакићи ратују и у борби на Мохачком пољу се истичу као први јунаци, а поред тога, по Јакову Игњатовићу *жива веза* Срба и Мађара успоставља се и венчавањима међу племством, када описује *доброг духа Србије*, мађарску принцезу Катарину, потоњу Драгутинову супругу. Да романтичарски савез ова два народа

буде потпун, имамо и неостварену, несрећну љубав између ћерке угарског властелина Апора, Иде и дичног краљевића Милутина, који оставља хиперболисано описане пределе Старе Србије и у шумама у Мађарској „уздише за лепом Мађарицом и лови јеленове“ (Скерлић 1965: 104). Ипак, Јаша не би био Јаша, када би његов став и о једној теми (осим о Арапима) био апсолутан и необорив: током револуције, као уредник *Весника* у Карловцима, писао је текстове о тада војним противницима Мађарима и (за плату) називао их у текстовима изразима⁴⁰ које му Коломан Тиса и благајници његових диспозиционих фондова не би никада опростили. Међутим, познавајући Јашу, морамо раздвојити његов плаћени, новинарски посао, од његове књижевничке струке, пошто је свима јасно да је Игњатовић пристајао да пише и потпише било какав текст који би му доносио финансијску добит и не би га терао у њему мрски свет адвокатуре.

Своје порекло и отаџбину својих предака јасно је Јаша доживљавао као један од одређујућих фактора у целокупном свом животу и стваралаштву, али никада није спорио да истинском својом домовином сматра земљу у којој је рођен, школовао се и живео у њеним границама безмало током целога живота. Западао је често у задивљујуће ћорскокаке⁴¹ које је такво тумачење наметало, али се осећао и у њима као риба у води, вешто меандрирајући између сасвим дозвољеног схватања народа, и тадашње званичне државне дефиниције народности. Српски народ, чији

---

⁴⁰ Јаша матични народ своје званичне домовине у *Веснику* ословљава као: „угнетатељи Мађари“, „крволоци мађарски“, „душмани мађарски“, „главни душмани“, „мађарски душмани“, „бесни Мађари“, „злотвори Мађари“, „дивљи Мађари“, „крволоци мађарски“, „наш највећи непријатељ Мађари“, те, најкреативније, „мађарски србождери“ (Игњатовић 1989а). Заиста, реторика које се не би постидео ни новинар РТС-а у доба НАТО бомбардовања Србије 1999.

⁴¹ Неко ко је напустио Угарску само у периоду свог петогодишњег (још увек велом тајне обавијеног) одсуства након револуције 1848, није се либио да, залажући се за сарадњу са Мађарима, изрекне, помисли и у *Мемоарима* напише и овакве мисли: „Каква Војводина? Сложимо се са Мађарима, па да се вратимо одакле смо дошли.“ Иако, као прави Србин пречанин, и он машта о обнављању Душановог царства, а при томе се не осећа ипак подаником икоје од династија које тада Србијом на смену владају, он не жели да све српске земље буду његов саставни део, него да се сви Срби, који у том тренутку већ вековима завичајем називају крајеве у које су насељени после велике сеобе, врате одакле су дошли, након што, помогнути Мађарима, из Старе Србије и *Мађедоније* истерају *мрске Турке*. Ипак, колико год имали разумевања за другачије мишљење, несхватљив је, из положаја икаквог српског осећања националне припадности, манир са којим Јаков Игњатовић велича мађарског војсковођу Јована Дамјанића, кривца за погром међу Србима и једног од осведочених заговорника идеје зазирања српскога национала. Он Дамјанића хвали као верног сина Угарске, а његове изјаве у којима жели да све Србе побије, правда чињеницом да се он залаже само за то да сви Срби морају бити јуначни и дурашни као исти генерал, те да ако су мањи хероји, нису достојни да носе славно име свога народа као властиту националну одредницу (Игњатовић 1989б: 30-34).

је он био неутуђиви део, био је само једна од народности многољудне Угарске, и то је Јаков Игњатовић држао непроменљивим. Идеју Војводине и догађаје у буни 1848, у којима је и сам био учесника као новинар у Сремским Карловцима, за разлику од Богобоја Атанацковића, као Србин из сентандрејске српске оазе у дубокој унутрашњости Мађарске, видео је као страховиту узалудну жртву коју је преварени српски народ беспотребно поднео, подлежући слаткоречивим лажним обећањима угрожене бечке камариле и у патриотизам препакованом подворништву патријарха Рајачића:

„Пало их је хиљадама које од оружја, које од болештина; села, вароши претворени у пепео; породице, жене, деца, распућени све без основаног изгледа; јер оно што се доцније назвало Војводином, било је љуска без језгра и служило је за раскомадање Угарске после оборене уставности.“ (Игњатовић 1989б: 47)

Јаков Игњатовић је „налазио да књижевност има да се стави на чисто национално земљиште, да у прошлости и садашњости народној писац искључиво тражи грађу за своја дела, да за њега има само два извора, народна историја и садашњи друштвени народни живот“ (Скерлић 1965: 94). Иако и Скерлић примећује да „редак је наш писац који је имао лепше и више мишљење о српском народу но Јаков Игњатовић“ (Скерлић 1965: 73), већ он јасно одређује да вредност његових историјских приповедака и романа није ни по чему досегла његово деловање у реалистичком приказивању друштвеног живота. Покушавајући да из угла народног просветитеља побуди национално осећање и да историју представи читалачкој публици којој она није била доступна из штампаних публикација, него само из усмене традиције, он пише своја романтизована схватања историје по Јовану Рајићу, Миловану Видаковићу, Стерији⁴² и народним песмама и легендама. Као уредник Матичиног *Српскога летописа*, доноси он и исписе из српске историје, али, као да му строге форме нису биле довољне, па је у приповеткама решио да да одушка своме патриотском романтичарском заносу. У тим приповеткама, у *сликама нас и других*, посебно у за Јашу врло карактеристичној слици *нас* и других *нас*, специфичној колизији *ауто-слике* и *хетеро-слике*, у којој су вуковски „Срби сви и свуда“ уперени једни против

---

⁴² У тексту „Три српска списатеља“, Јаша наводи своју литературу у периоду одрастања: „У оно доба читао сам већ неколико српских књига, као: *Светислав и Милева*, *Бој на Косову*, *Љубомира у Елисијуму*, и нешто народних пјесама. Иза тога читања постао сам заклето непријатељ Турцима. Држао сам тврдо, да сам се ја ондје десио, Бајазит не би Светиславу отео Милеву. Више пута сам у љутини доњака у маџарски картама, који представља Турчина, тако злоставио, да сам му чиодом очи, врат и трбух избо“ (Игњатовић 1988а: 54).

других, тј. они који по Јаши предствалају историјску истину, против свих који су се о себе саме огрешили, ми налазимо много више од описа међуљудских односа и карактера, па чак и оно што некада вољно, а некада сасвим случајно накнадно из њих извирује: хумор Јакова Игњатовића.

У доба шездесетих година деветнаестог века, односи између Срба и Мађара били су на врхунцу, а Јаша Игњатовић у зениту своје списатељске славе. Тада он пише, како их сам одређује, историјске приповетке *Манзор и Цемила* и *Крв за род*, које су, за време ауторовог живота, биле део незаобилазног репертоара његове читалачке публике. Ликови супериорних и јуначних Срба описани у њима само су последица схватања историје које можемо назвати, термином Јаше Игњатовића, којим он описује свог литерарног јунака Игњу Решпекта, а у стварности свога стрица Симу Игњатовића, српски *шовенизам*⁴³.

Тај шовенизам, био је прави, чисти, Јашиним речником казано, *овејани*⁴⁴. Састојао се из поменутих романтичарских *вуковских* ставова да су „Срби сви и свуда“, Срби три вере, али једне нације, да су Срби и сви штокавци који по вероисповести нису верници Српске православне цркве, и сви словенски мухамеданци, а да су, нпр. „Бугари, српски језички бастарди“ (Игњатовић 1989а: 45). Такав став, Јаша је бранио дословно, као и да за њега из диспозиционих фондова Коломана Тисе добија финансијска средства, и то је у своја дела најчешће убацивао честим увођењем лика фратра који долази у српску средину и својим деловањем настоји да помути чисти поток православља који ври у венама Срба.

Од фратра Ивана Бродарића из *Спљета*, професора полемике посланог да у име Рим-папе Србе на двору у Приштини приволи јединој *спасавајућој вери*, из приповетке *Краљева снаха*; преко Ђорђа Сријемца родом из Каменице, *улака краља Лауша*, који Манзору, љубопитивом Арапину, објашњава ко су *Срби хришћани*, а ко *Срби кришћани*; па до фратра из Босне, који у Будиму службује и поново, пар векова након својих претходника, настоји да у приповетки *Кнез у купатилу Влахе* изведе из религиозних заблуда и приволи *римској курији*, Јаша не

---

⁴³ Ово је честа Јашина синтагма, у овом неправилном облику, коју он употребљава на више места у својим делима *Васа Решпект*, *Мемоари* и *Мисли о српском народу*.

⁴⁴ У приповеци *Кнез у купатилу*, на устаљено питање „А јесте л' ви прави Срби?“, које кнез Танасије Шамшалов поставља свим својим сапутницима који говоре српским језиком, млади Барањци у глас одговрају: „Чисти, *овејани*!“ (Игњатовић 1988б: 451).

успева никакао да прикрије своје ставове према свештенству западне цркве. Када их слика као паметне људе, што већина њих заиста у његовим приповеткама, нескладно своме наступу, заиста и јесу, он опет не одолева да истакне како њих фасцинира православна побожност српска, или их толико надвиси неким православним живим свецем (нпр. отац Теофан у *Манзору и Цемели*, владика Никодим у *Краљевској снахи*) или пак обичним човеком (Кнез Марко из Тукуље на Чепелској ади, Јашин истомишљеник и завичајни земљак, у приповетки *Кнез у купатилу*), да сви који Богу служе другачије него баштиници византијске традиције испадају у најмању руку смешни.

Фратар из Босне, Иван Капистран, *великохрват*⁴⁵, на шта је Јаша прилично лоше настројен у самоме старту, покушава да одроди *Србе католике*, Шокце, и да разједини богати српски језик штокавскога наречја у све деривате који је исти, касније, кроз векове заиста и дао. Јаша увек успева да му фратри, иако обављају своју световну функцију, зазвуче као најгори комунистички агитатори из доба колхоза и радних задруга, који за своју *ствар* не бирају ни време, ни место, ни публику, и битно им је да само прибаве, ма каквим средствима, што више истомишљеника. Игњатовић упада у развучене дијалоге, у којима фратри говоре:

„Ви нисте неверни као незнабошци, већ што не верујете да је римпапа свети отац глава свег света кршћанског, јер он је заступник бога Исукрста на овом свету, а свети Петар му је предао кључе од раја.“ (Игњатовић 1988в: 282).

Хтео је Јаша да буде врхунски озбиљан и посвећен укореењавању дуговековне православне традиције кроз своје књиге у свој народ, али су му, игром случаја, Скерлићевим речима, од фратара *испадали* слични невољници као што су били у најгорем светлу представљене њихове колеге из православних манастира. Једина разлика је што су приче о грешним *хришћанским* свештеницима много занимљивије од сувопарних наклапања о *крћшанима*, па Јаков Игњатовић, уместо да опомене на тада заиста и присутну опасност уније и покатоличавања у српском верском свету, уместо да *испадне* верски последник првога степена, вредан сваке грамате и новчаног додатка уз њу, *испада* досадан и смешан у преклапачким разговорима који не воде никуда и не говоре ништа без чега основни ток

---

⁴⁵ Израз којим Јаша осликава политику која гаји нетрпељивост према Србима на територији јужне Угарске; својим обликом етнолингвистички пар са у недавној прошлости много употребљиванијим и општепознатим термином *великосрби*.

приповедака не би остао неокрњен са стране интересантног у штиву. Остаје једина жалост што се незајажљива пијаница, православни монах Висарион из *Манзора и Демиле*, није до краја огледао у испијању манастирског вина са својим колегом из струке другог верозакона:

„Штета што је отишао, да видимо је ли ваљан, је ли сријемски јунак бољи од метохијског. Запамтио би кад се са Висарионом чашице куцати почео!“ (Игњатовић 1988б: 88).

Колико год пажње је иначе посвећивао дигресијама у својој историјској прози, овде је Јаков Игњатовић пропустио фантастичну прилику да се изрази у најфинијем раблезијанском маниру.

У приповеци *Краљевска снаха*, у расправи на Немањином двору, Срби су сачували своју веру од католика, који и сами, истина само међусобно, признају лепоречивост и уверљивост ставова и лика владике Никодима. Прича у којој „*ни сам аутор није знао шта је хтео да да*“ (Скерлић 1965: 111), можда је могла због своје стамености у вери да сентименталној публици понуди извесну утеху и душевни мир након читања, али читана у 21. веку, последња довршена и у целости објављена историјска приповетка Јакова Игњатовића (објављена 1885), представља промашај у конципирању фабуларних целина и изношењу романтизоване историјске грађе.

Такође, у истом делу, Јаша доказује и самом себи да је по вокацији реалистички писац, јер поновним поетским узлетом у једном опису, он досеже висине патетике до којих се виноу само још описујући „цвеће, које увенути неће“ и које ће, у због њега самога пресрећној флори и фауни, цветати кад његов Милан Негован крене са својим штапом даље од адвокатуре. Описујући срећне и просперитетне године успона средњовековне Немањине државе, Јаша слика српску стварност тога времена, дајући ауто-слику рајског насеља, а не Србије:

„Сав народ ради. Ратар у зноју лица дубоко оре своју земљу да из њезиног сока измами обилат плод. Виноградар негује лозу скадарку, метохијку, неготинку и смедеревку да весели срце србињско. Рукоделци од сваке струке марљиво раде. Неимари граде, красе куће и дворове. Трговац, најнапред дични Дубровчанин, иде на море, те је сретнику ветар погодан, једрила су му успешна. Морје одоси сувишак блага земаљског, а двојином и тројином доноси га натраг из далеких залива и пристаништа. Ново брдо, бисер Србије, пуштало је из својих руда сјајан зрак у свет. Земља је била плодна, паше тусте, брзи коњи, воци гојни. Војник се вецбао у јуначкој игри, да сачува и прошири домовину, - био је у

боју жесток, у победи милосрдан. Правда се подједнако делила. Родитељ и старији поштован, млађи цењен. Брат брату није завидио, помагао му сваком приликом, друг другу и обитељи му част срамом никад не оскврни. Нико туђе не зажели. У домовини све мирно, душману Србин страшан. То је било златно доба Немањино" (Игњатовић 1988б: 269).

Заиста, еденски врт оваплоћен на Балкану. Неоспоравајући стабилан и напредан друштвени развој српске државе у томе периоду, непоновљен дуги низ векова од тада, овакве слике измамиће смех, због своје неоспорне хиперболисане лепоте, али и аутентичне Јашине реченичне творбе. Замислимо да овакав текст у своме изворном нагласку прочита аутор лично и само се осмехнимо реакцијама публике.

Описујући догађаје у српској историји, Јаков Игњатовић заборавља да „реалности је у свету далеко мање него што изгледа, реалност је преувеличана на основу остатака из прошлости, предрасуда, илузије, фантастике, маште." (Бахтин 1978: 140), и да је „смех друга истина о свету, која се простире на све, из чије компетенције ништа није изузето“ (Бахтин 1978: 99), али се и правда, на другоме месту, речима:

„ако сам гдје жешће рекао, опрости ми, то излази из тежње к истини; ако сам што јаче увеличао, опрости ми, Србин сам, па ми је најмилије" (Игњатовић 1988а: 90).

Разумевајући да је и истина као и смех, за свакога другачија и третирана у односу на специфичности контекста и рецепције, заиста можемо опростити Јаши његове пропусте и омашке у историјским делима, али тако што ћемо их подвргнути оку новог читаоца, са ставовима друге друштвене реалности и позиције комике у њој, те се добродушно насмејати наивности духа епохе у којој је он стварао. Његов српски *шовенизам* ништаван је према манифестацијама шовинизма које су уследиле у времену када су Јашине приповетке биле већ заборављени део српског књижевног наслеђа, а када би се у њима још, очима читаоца који разуме прочитано, сагледале неке поруке, које своју тенденцију озбиљности не губе ни у савременом свету⁴⁶, могло би се, забављајући се уз лако штиво, и много тога о животу унапред сазнати.

---

⁴⁶ У једној од својих најбољих друштвених приповедака, *Кнез у купатилу*, стандардна сувопарна расправа око народног имена и језика међу јужним Словенима, резултира једним болно тачним закључком, који из наивног осмеха прене и најнаивнијег савременог читаоца: у тренутку када се три *врсте* народа из Босне споре око питања порекла и заједничке будућности, Србину из Мађарске, који говори босанском аги да према хришћанском народу буде блажи, ага одсечно говори да нема повластица за рају, те да „Што је на сабљи изгубљено, нек се сабљом поврати!", на шта кнез Марко антиципира догађаје са краја 20. века пророчком, опомињујућом реченицом: „Онда ћете се клати, док вас не нестане“ (Игњатовић 1988б: 513).

6.2. *Ђурађ Бранковић*: ауто-имаголошка историјска хроника

Дело које у стваралаштву Јакова Игњатовића стоји као спона између двојне поетике⁴⁷, национално-романтичарске кад је писао о Србима из средњовековне Србије, и друштвено-реалистичке када је писао о Србима из Угарске његовог времена, ауторов је први делимично објављени⁴⁸ роман, *Ђурађ Бранковић*. Роман који је тек 1988. публикован у једној књизи као целина, обимом уз раме са преопширном и развученом *Патницом*, донео је између осталог и ауто-слике и хетеро-слике које не одударају много од оних виђених у историјским приповеткама, али које дају и до тада ненаписане и необјављене, из угла епске националне историјске традиције, готово бласфемичне слике, пре свега, детронизовани лик кнегиње Милице.

У роману који свој насловни лик по први пут приказује на деведесетој станици текста, у хроници која обухвата период од седамдесет година⁴⁹, Игњатовић описује, по његовом мишљењу, након цара Душана⁵⁰, другог најзначајнијег владара из српске прошлости, деспота Ђурђа Бранковића, превасходно кроз слику времена

---

⁴⁷ Ову типологију одредио је Живојин Бошков у свом уводном тексту о роману *Ђурађ Бранковић* (Бошков 1988б: 171).

⁴⁸ Делимично објављени, јер је роман излазио у неколико наврата и ауторских редакција. Дело је Игњатовић почео да пише 1854, а да објављује у *Летопису* Матице српске, у тренуцима када га је сам уређивао и махом и попуњавао личним прилозима, 1855. Излазивши у наставцима, дело се протегло кроз наш најстарији књижевни часопис све до 1858. године, а наредне године се у издању Митрополитско-гимназијалне типографије у Сремским Карловцима појавило као посебна књига. Због сукоба са патријархом Рајачићем, дело није било дистрибуирано ни на време штампано у целости, а наставак његовог публиковања одгођен је, уз бројне додатне перипетије, чак до 1880. и Јашине могућности да у листу који је сам покренуо и издавао, *Недељном листу*, читаоцима поново представи и до тада обављене, и нове делове романа. Током наредне две године, аутор је издао целокупну прву, другу и почетак треће књиге свог најобимнијег романа, али је због престанка публиковања свога листа, и обелодањени остатак рукописа, по Живојину Бошкову, четврта и пета књига, пропао у Јашиној заоставштини након његове смрти. Узимајући у обзир да здраво за готово не можемо узимати ни једну тврдњу нашег плодног романописца, над тим непубликованим наставцима стоји ипак сенка сумње, и сасвим је могуће – чак, и извесно – да их је Јаша као већ написане само у јавности рекламирао, а да је дело стварао и објављивао двонедељно, од броја до броја *Недељога листа*. О томе сведоче и повремене паузе и необављивање нових одломака романа у непрекинутом низу, тобоже због „нагомиланог материјала“, и то у листу који је био слабо читан, а још слабије сарадницима, осим самог уредника и аутора већине текстова у свим рубрикама, обасипан прилозима.

⁴⁹ Примера ради, Толстојев *Рат и мир*, као и Црњанскове *Сеобе*, у обиму подједнаком *Ђурађу Бранковићу*, дају приказе десетогодишњих исечака времена, од 1805-1814, тј. између 1744. и 1753.

⁵⁰ Цару Душану је Јаша посветио спев *Слом Бугарах или Душанијада* (1848), из кога је објављен само један одломак, те романтичарски чланак *Душан, српска слава* (1862).

и прилика које су пре успостављања деспотовине у Србији владале. Иначе сувише жустри у својим критикама, Светислав Вуловић и Јован Скерлић, иако у фокусу имају само прву од три књиге овог романа, у праву су када кажу да у њему Ђурађ јури

„као лутка по гвозденој жици историјске комедијашнице“ (Бошков 1988б: 179), „као сенка која лети од двора до двора, од града до града, са бојнога поља на бојно поље, ван своје средине, без одређеног карактера, без боје и израза, без пола готово“ (Бошков 1988б: 180).

У овоме роману, уз слике двора које су подесније за мађарске спахијске куће деветнаестог, него за српске владарске домове четрнаестог и петнаестог века, један од централних ликова је и Петошко, који од Лазарове дворске луде напредује до турског паше, и који српство чува онда када се чини да му управо од њега самог највећа опасност прети. У обликовању овога лика у позним деловима романа, Јаков Игњатовић као да је српској јавности правдао ондашњи свој политички лик и намере, желећи и да себе, омраженог *мађарона*, представи као Србина који за Србе гине и када се чини да им својим деловањем само суноврат потпомаже. Ако је у Петошковом лику то чинио у завијеној форми, при опису Марка Краљевића Јаша је врло директнији. Правдајући Марков положај турског вазала тешким историјским приликама у којима се васколико српство нашло, Јаша пише: „Има људи који велики дух показују онда када се, опште користи ради, другоме сасвим понизе“ (Игњатовић 1987а: 275).

И за српску пропаст на Косову, Игњатовић има објашњење које у себи сједињује историју и мит, када гласници са самог Косова „са својом војеном свитом ујездише, сиђу с коња, и упуте се управо к трпези“, извештавају да:

„Погибе нам цар, изгибе српска војска. *Издаше нас Арнаути, но још горе, издаде нас Вук Бранковић* (курзив С.О.). Све је пропало. Но дајте нам да седнемо и да се мало поткрепимо, јер цео дан нисмо ништа окусили“ (Игњатовић 1987а: 262).

У овоме роману, као и у већини Јашиних патриотским осећањем надахнутих дела или пасажа у реалистичким остварењима, аутор не одолева да у тренуцима највећег епског надахнућа јунаке одмах приводи ка постављеној богатој трпези. У овом роману, јунаци који из боја долазе као авети у америчким савременим серијама високе продукције: „млади Јаблановић сав крвљу обојадисан; поред њега млади Војновић од жестоки' рана једва мили; Костреш војвода без леве руке и десног ока“,

чим поднесу извештај, сваки од њих „са својом дружином седне и поткрепив се са чашом вина почне са осталима јести“ (Игњатовић 1987а: 262).

Јуначки атрибути свих ликова, и наших и страних, релативизују се у тренутку када поседају да се окрепе. У жељи да буде аутор великих трагедија које ће народ подстаћи на устанак против свих завојевача, Јаша не уочава старо правило да „јунаци трагедија не једу, не пију, не играју се“, „чим се умеша брига за телом, бојати се извесног продирања комичног“ (Бергсон 1920: 39), и не види „да прелазимо из трагедије у комедију самим тим што седнемо“ (Бергсон 1920: 39). У делима Јакова Игњатовића, када у заносу тренутка сви најхрабрији елементи народа, од хајдука, до дволичног клера, поседају да једу и пију, постају обични лакрдијаша. Било да су у приповеткама у манастиру огрезлом у греху, са хајдуцима у шуми или са српским херојима за столом, њихова реферисања о ужасима бојева или *наздравице* и заклетве уз вино делују, противно ауторовој првој интенцији, заиста хуморно. Наравно, узимамо у обзир да је у контексту епохе овакво приказивање *мамино сузу* и будило патриотска осећања, али, у двадесет и првом веку, заклињање нпр. пијаних људи преко чаше да ће дати *крв за род*, или реферисање искасапљених витезова којима је после битке прво на памети *блаоутробије*, делује више него клишеизирано и карикирано. Уместо *див-јунака*, Јаша Игњатовић као да слика своју кафанску сабраћу „Код Камиле“ у добу најбурнијег омладинског националног заноса шездесетих година деветнаестог века.

Лик хваледостојног Арапина, створен по обрасцу арапске честитости који је у својим историјским приповеткама установио, у овом роману Јаков Игњатовић представља кроз младог Персијанца Хасана, побратима Марка Краљевића, који је

„оставио отаџбину да види земље и јунаке, да се јошт чему научи и да сваком што може помогне, па онда да се натраг врати, да своју старост у Ширасу проведе, онде где му његов брат Хафис и његова мила Зулејка лежи“ (Игњатовић 1987а: 278).

Наравно да је Хасан посебно племенитог порекла, јер је речени Хафис нико други до Мухамед Шемсудин познат као Хафиз (преведено на српски “онај који зна читав Куран напамет”, 1320 — 1389) аутор *Дивана*, чувени персијски лирски песник газела. И сам Хасан је

„од свог брата Хафиса много мудрости стекао. Хафиса је цео исток обожавао; он је у години косовске битке умро, без да је свог милог Хасана видети могао. Хафис је био цвет

источне мудрости као песник и обожаватељ љубави и вина, мало са вишег је гледао него обични смртни“ (Игњатовић 1987а: 278).

Противкуранску потрошњу вина која упада у очи у овом цитату, писац тумачи Хасановим верозаконским објашњењем:

„Ако пак ја вино пијем, зато Коран почитујем. Који цео Коран научи, видеће да се и вино може пити. Запрећено је исто због нужне умерености, дакле запрећено је неумереним. Који су добро Коран проучили, ти су и вина пили“ (Игњатовић 1987а: 280).

У друштву Марка Краљевића, познатог по аскетској умерености, посебно у пићу, којом се и његов Шарац одликовао, овако срочено оправдање могло је послужити као изговор за уживање поред Ситнице у добрим метохијским винима.

У даљим српским историјским недаћама, Јаков Игњатовић износи турски план да се преко женидбе Бајазита Милевом⁵¹ са ћаурима постигне савез и мир. И он и Сулејман цитирају правила брачног живота и уопште положај жене код *ћаура*, онако како их они као мухамеданци разабиру и приликама у свом верозакону и друштвеном поретку супротстављају:

„У ћаура женске више важе него мушки. Што женска хоће, том се ћаур клања. Ако хоћеш код ћаура шта да докучиш, то без женске не можеш ништа учинити. (...) Ћаур има сваки по једну жену, две не сме имати, и кад ју већ једанпут има, не може се тако лако од ње, ако му је неверна ил' му с не допада, курталисати. Ћаур каже, код њега је жена више него роб. За нас су жене опредељене да нам живот сам ославе, ал' даље ништа. Ћаурка, кад је код муслимана, држи се да је у ропству. И тако пре би бегала на крај света, него што би и самом позиву у харем слѣдовала. Но онако треба ту красну птицу уловити да и теби, и пророку служи. Треба то знати да кад који ћаур чију кћер узме, онда улази тиме и у сродство њене породице. Ћаурској ђевојци мора и од оца што припадати наслеђија, браћа ју не могу из тога искључити. Тако су наредиле њихове муфтије и имами“ (Игњатовић 1987а: 292,293).

Управо код сцене у којој турски изасланик долази да запроси Милеву, Јакову Игњатовићу старији књижевни критичари (Светислав Вујовић и Јован Скерлић) никако нису могли да опросте прву у нашој књижевности забележену детронизацију до тада готово светачког лика и природе кнегиње Милице, коју је Јаша представио готово модерно, као жену које и земаљске страсти могу да занесу:

„Милица је била добра, али је била женска, и то од они' женски' којима се власт, слава, богатство јако допадало. Нисмо ју ради опорочавати, јер је она супруга српског цара Лазара и мати тако дивног књаза као што је Стеван, а при том је у жалости, али не знамо шта би било да је султан њу уместо Милеве запросио!“ (Игњатовић 1987а: 297).

---

⁵¹ И Јаша користи ово име када говори о принцези Оливери Хребелановић, оп. С.О.

Овако детронисану, деветнаестовековну *царицу* Милицу српска књижевна јавност ни у наредним епохама није могла олако да схвати, а још силнију детронизацију Јаков Игњатовић извео је када је Милицу довео у позицију делотворне провадацике. Милица, рачунајући да ће њеном детету, држави, па и њој самој боље бити уколико се Милева одлучи за Бајазита, а не за младог Светислава, ћерку наводи да донесе одлуку речима: „Ја, да сам као ти па да ме Бајазит запроси, с драге воље би пошла, јер, богме, неће нас Светислав од беде сахранити“ (Игњатовић 1987а: 300).

Издавајући готово увек из контекста први део реченице, сви књижевни критичари видели су овде, практично, само непатворени безобразлук Јакова Игњатовића, заборављајући да у роману мотивација за овакву слику жене лежи у турским ставовима о *ћаурским* женама уопште, и да је млада Милева овде само добила комплимент, а да је Милица одиграла, по први пут, улогу *типа* класичне српске жене која се, иза кулиса, за све пита, а не *лика* светитељке из народног предања. Напослетку, колико је положај жене од ране младости самеравао са својом несрећном судбином, у којој је без мајке растао, а током живота се венчавао и разводио званично и незванично као његови бонвивани из друштвених романа, Јаша је потврдио и интенционално хуморно резимирајући целокупну ситуацију око једне од централних удадби наше историје. Говорећи кроз искрену примедбу слуге на двору, за разлику од слике коју су имали Турци о српским женама, дао је ауто-слику српске жене, за коју је из свог реченог искуства сигурно сматрао да се кроз векове није много на боље, нити на горе мењала:

„Грман се од невоље насмеје. -Та зар су луде Српкиње да Турцима иду, кад они више жена имају; та не један с једном не може да изиђе на крај, па жена не може да се слаже са свекрвом, јетрвом и заовом, а камоли где су толике жене!“ (Игњатовић 1987а: 311).

Слику Милевиних сватова, романтизовао је, али и вулгаризовао. Јаков Игњатовић поново његовим *несвесним попашним* које је увек излетало у тренуцима највећег лирског патоса, у коме се слика јела, пића и сватовског весеља ставља испед целокупне жалосне ситуације одвођења принцезе у харем :

„Сирота Милева, какво ће весеље имати! Нити кума, нити девера, нити старог свата! Више Турака нег' Србаља у двору. Рекао би, да се већ све истурчило. Пун Лазарев двор самих турбана! (...) Тако смутног весеља још никад није било. Турцима се особити ручак справи и особито су ручали. Срби такође“ (Игњатовић 1987а: 316, 317).

И саму слику харема, Јаша је дао својим читаоцима, и није из ње одузео ни део збиље, првенствено јер ју је ставио у последњи у лику дворске луде маскирани монолог лика са којим се у овоме делу највише идентификовао, лик Петошка, будућег Ферхад-паше:

„Човек би мислио да је булама у харему бог зна како добро, а оне су несрећније него код нас најубогије девојке. Представите си само њихов живот. Затворене су као у каквом граду, ил' бољем кавезу. Кроз мале, гвожђем испрекрштане пенцере, једва што и виде. Унутри, истина, има доста миндерлука и душека, ал' шта вреди када се онај на њима шири, ког сироте буле не трпе“ (Игњатовић 1987а: 319).

Завршавајући своју епизоду дворске луде⁵² на двору Хребелјановића, Петошко се од српских великаша растаје речима:

„Е видим да се већ и ја морам потурчити, и луд сам што већ до сад нисам. Та видим већ и онако да ће се Србин са Турчином сродити, а земља ће Турчину у мираз припасти. (...) ја сам досад волео бити будала у мудрому царству нег' мудар у лудом, ал' сад сам видео да су сви полудели, па сад морам ја мудровати“ (Игњатовић 1987а: 321).

Иако Живојин Бошков инсистира да Јаков Игњатовић у свом најобимнијем делу пише „први историјски, (...) и први политички и документарни роман у српској кижевности“, на мноштву страница које следе, налазимо пре свега романтизовану Рајићеву историју. Описујући како Срби за турски рачун ратују са Власима, те како у држави „Народ је био на четири партаје поцепан. Један слуша Милицу, други Мару, трећи Стевана, четврти Ђурђа, а пети се, опет, Турчина боји“ (Игњатовић 1987а: 326), Јаша брзо прелази преко брака Ђурђа и Гргура са женама од Кантакузине и Палеологове лозе и братоубиачки рат између претендента на деспотски трон у Србији слика као сукоб „два орла у једном кавезу“.

И Турке Јаша поново слика, међутим, занесен њиховим историјским врхунцем који омогућава разнородна уживања, као да искрено жали што му историја није пружила шансу да у том тренутку буде један од њих, те исте слике малопређашње српске пропасти сада даје из турске визуре, у којој му оне поетски лепше *испадају* и неизоставно ако не у кафани, а оно завршавају у сценама још путенијег уживања:

---

⁵² „Обешењак, лакрдијаш и луда стварају око себе посебне мале светове, посебне хронотопе. (...) само постојање тих ликова нема директно, него има преносно значење: њихова спољашњост, све оно што чине и говоре, нема директно или непосредно, него преносно, понекад супротно значење, не треба их схватити буквално, нису оно што представљају“ (Бахтин 1989: 287).

„Где год видиш Турчина, на образу му читаш неки понос; а на Србину видећеш неку загушену тугу. Није ни чудо. Турци насред пазара телале, како је добро Турчином бити; сваки мали је султан, и већ на овом свету рајем се наслађава. Што је тек икоја земља красно од'ранила, то ћеш код њих видети. Султан, паша, ага и спа'ија, какве хареме имају! Онде је врноока и лепог стаса дражесна Гркиња, онде питоме красноте Бугарака, онде опет белог лица и граораста' очију Српкиња, коју и да ти је душманка, волети мораш. Турци могу ли се само дочепати какве дивотне девојке, тој нису опростили него одма' с њом у харем. И сам пупољак нису поштедили: и силну красну дечицу су са собом вукли. Врати ли се Турчин из рата, а он поред шербета и баклаве, и међу својим булама своје едемско хашиковање проводи. Кад му се и то досади, а он ако не у кавану, а оно у мермерилицу, па измив се, масти се и таре мирисавим зејтином, а жубором из олука хујећа вода умилно га успављује, па тек после на мекане душеке, да о оном што му је најмилије сања. Ко не би Турчин био? Кад проћеш мимо харема, бациш око на мали прозор, а ти видиш два милостива а четири несташна ока, и теби се срце у грудима стегне; или идеш поред џамије, па видиш у црвеним 'аљинама булу, са покривеном главом, а ти из љубопитства издалека за њом гледиш, а она од ветра бранећи се каткад се окрене, па кад уђе у башчу, па хоће да врата затвори и ветар ти убаве шалваре и дивни стас покаже, а ти тек онда жалиш што ниси Турчин“ (Игњатовић 1987а: 340).

Цитирани одломак, својом снагом готово песничких слика, може да стоји као крунски доказ о чињеници да Јаков Игњатовић у раније помињаним спорним годинама у својој биографији заиста јесте био барем у Цариграду, јер знајући да овако полетно може да опише само неку ситуацију из *виртшафта*, *шмајхлунга* или пејзаж који је сам видео, не остаје нам места да сумњамо у његове године међ Турцима и иним мухамеданцима.

После ове лирске епизоде, Јаша одмах прелази на епске див-јунаке, који су били такви „да им од садашњег нараштаја ко, који по ваздуху плови и на пароброду и на жељезници вози се, у очи погледати не би могао, а да грозницу не добије.“

У даљем току радње, када се и Ферхад-паша открије Ђурђу да је он у ствари потурчени Петошко, појављује се поново и побратим Марка Краљевића, Персијанац Хасан, који даје слику српског хероја из угла војника који и сам далеко од отаџбине војује:

„Но аферим Срби, и јест' да сте јунаци! Нема рата, нема битке 'де вас нема; крв без престанка проливате, па гле чуда, јошт вас доста има. Колико вас само под турским барјаком војује. Ако се Турци бију са Власима, то ћеш видети српски' делија и у турској, и у влашкој ордији; ако са Мађарима, и код Мађара има их доста. Осим тога деспот колику јошт војску има. Тако ми се види, као да је сваки Србин прави делија“ (Игњатовић 1987а: 347).

У тренуцима када о слици Србије монах Пахомије проговара да „пола ће се потурити, па ће ова пола другу полу опет тако исто на силу, па ће онда тек бити Погибелъ твоја од тебе Израилју“, и када Турчин „хоће цео свет Кораном да калдрмише“, Јаша Игњатовић завршава прву књигу свог историјског романа. Другу започиње сценом у Београду, у часу када Ђурађ Бранковић, после смрти Високог Стевана, већ влада Србијом, и држи говор у коме на косовску трагедију даје осврт другачији од онога до тада у епским песмама и романтизованим историјама негованог, у коме је битка на Косову спасла сигурне пропасти пре свега средњовековну босанску државу: „Није издао Вук на Косову, он је спасао Босну, јер да се са својима тамо не повуче, не би задржали Турке босански пастири и чобани“ (Игњатовић 1987а:377).

У новим политичким приликама, у којима вешто планирана савезништва са Угарима могу Србији донети ако не спас, а оно бар предах од турских налета на земљу, јавља се и страх од напада на православну веру, који Деспот разгони речима које, на самом крају, Јаши страна и форсирана ијекавска артикулација јата оставља као хуморни моменат у тренутку који је требао да представи врхунску узвишеност и синергију владара и народа са вером и њеним материјалним наслеђем:

„Што вас бојазан мучи, да је римпапа учитељ Угарах, да ће се лацманство увлачити, и да ћеду фратри православне душе покуповати, од тог нек вам није страха. Ето Хилендара, Високи Дечана, Ресаве и Манасије, и сви ти дивни остали манастири, цркве и храмови бдити ћеду да се праве српске душе од сатане не улове. Велика је моћ тих светих обитељи. Турци ако и опустоше, попале који манастир ал' после опет допуштају, јер из *пјепела свјетих* (курзив С.О.) обитељи осветници се рађају“ (Игњатовић 1987а: 386).

Када „турство се натуштило над Србијом“,

„и најстарији и најхрабрији војник потресе се у срцу, држи да већ ту нема страха за српско царство, да је то привиђење, сатанина спрема за судни дан. И тај сатана није нико други већ Турчин, ком сви ђаволи, ма и у туђем лику служе, а да хришћанству пркоси“ (Игњатовић 1987а: 432).

Бројне Србе је тај Сатана „под ушур узео“, те се турче и црквени великодостојници, а војводе склапају споразуме не би ли сачувала материјална добра и своје повлаштене положаје, али тада, као део војске мађарског краља Жигмунда, у Србију стиже и још један нови странац:

„Црни Завиша, кнез од Грабове, из Пољске, од јуначке лозе старе сарматске властеле, доиста диван јунак. Канда је од стене исечен, сав састав орјашки, руке као од челика, црно мрко лице, црна коса, у дубљини ока видиш му јуначку душу која тек за бој живи. 'Де се

мегдан дели, било ма у којој краљевини, ма у ком царству, против немачки' ритара, против Татара ил' Турака, Завиша је свуда“ (Игњатовић 1987а: 396).

Он са собом води и своје војнике, храбре пољске стрелце, а

„Завише стрелци нису обични стрелци, већ имаду јаке пушке, дебеле гвоздене цеви, и напуњене пушчаним прахом хитаху кругле, и ког стигне, кида му утробе, цеви главу пребијају. (...) Бије издалека јунака, пробија и штит и панцир. Краљ Жигмунд донео је ту справу из Алеманске и Латинске, фратори су то изумели, и не једном јунаку стегне се срце кад види то ново оружје“ (Игњатовић 1987а: 430).

Технолошка новотарија у одлучујућем боју чини бар на трен превагу и придошлице због ње јуришају аловито:

„Завиша види да одољети не може, већ са својих неколико јунака, дивних Пољака, грухне међ хатлије као у јато, јунаци га заклањају с бока и с леђи својим сабљама и буздован'ма, а Завиша као рањен лав, гордно крчи си путе својим стрелцима и пушкама“ (Игњатовић 1987а: 467).

Ипак, и уз појаву позитивно, али укратко портретисане Јерине Бранковић, која такође одступа од придева *проклета* који јој је народни певач уз име и у свести пука везао, и у роману нигде не чини никакво зло, те бива достојна супруга српског деспота, централни лик странца остаје потурчењак Петошко. Он је сада у турској служби већ стигао до највећих положаја, постао Ферхад-паша и делујући иза плашта османлијске државне службе, склањао за свој моћни скут „сав јадни и незаштићен народ српски“.

По доласку у Србију, он чини бројна тајна добротинства, и открива се српским великашима, али сматра да је боље да остане за јавност турски слуга, јер тако и најнижим слојевима друштва, а и онима који ситуацију разумеју подробније, може боље и више помоћи, него да погине сулудо у једном чину храбрости. Карактеризацијом одредивши овај лик да буде од народа схваћенији Вук Бранковић, чија жртва је на примерима и у пракси јаснија, а заслуге веће, Јаша као да је, посредно, и свој у народу свуда раширени мађаронски положај, на листовима свога *Недељног листа*, пред читаоцима правдао. Не могавши да свој, по себи природан, али за оно време стран и свакако несхватљив положај Србина из централне Угарске међу Србима из Војводине, објасни другачије него кроз верност и домовини, и народу коме припада, кроз мађарско домољубље и горљиво српско родољубље, Јаша је остао несхваћен и проказан готово као потурчењак. Због тога, кроз величање Петошкових достигнућа постигнутих иза леђа власти којој је био

веран, али за народ којем је остао одан, и његов Ферхад-паша изговара „Ја сам Ферхад, турски паша, ал' у срцу сам бољи Србин нег' што сте ви“; али се и исповеда у тону у којем би исповест могла и о Јаши да говори:

„Борио сам се против арапских племена у Арабистану, срећа ме послужи, те ево ме паше, и на царском дивану сам од првијех. Српско хришћанско робље сам искупљивао, и испод руке свом завичају шиљао. Што су други погријешили, то сам ја исправљао“ (Игњатовић 1987а: 490).

Наравно, наш велики књижевник није био паша, али је у два наврата био посланик у скупштини у Пешти, и радио је тамо на ублажавању оштрих тонова који су из тада названих Доњих Земаља долазили, настојећи да Србе оптужене пред мађарским судовима ослободи кривице или бар отпрати на издржавање казне ближе дому. Захвалност коју он никада није добио због тога, у његовом роману барем добија Петошко/Ферхад, којем деспот Ђурађ „загушљивим од туге гласом“ говори: „Ти си анђеол хранитељ Србије“ (Игњатовић 1987а 491).

У последњој, трећој књизи, из које су само почетни одломци објављени, Јаша од имаголошких слика – међу бројнима које већ речено понављају или варирају – износи кроз лик владике Леонтија једно занимљиво запажање о природи суседа са којима кроз историју имамо замршене односе, који тек у најмодернијем добу добијају обресе добросуседских. За слику хришћанске разједињености и римокатоличког погубног утицаја на Балкану, Јаша окривљује народ који ће после, кроз ликове Цинцара, најчешће у српском роману, уз Турке, бити портретисани као лош:

„Грци нису искрени пријатељи Срба. 'Де су Грци на Косову? Било их је из даљних крајева који су крвљу Ситницу бојадисали, а Грци прекршеним рукама гледаше како српско царство пада. Цариградски великаши шурују са лацманима у Риму, тргују са вјером код римпапе, погађају се како да буду оптадници. Патријарх цариградски нема снаге, а ни ми је немамо; па гле Босне, колико су већ из нашег стада однијели. Римпапа помаже новцем Маџарима, а ови су му обрекли да наше стадо лацманству примамљују. Ако с Маџарима против Турака успемо, њих помаже лацмански Запад, па ће нам папом грозити; рекох, у неслози христијанства сакривена је турска снага“ (Игњатовић 1987а: 529-530).

Овај роман није довршен, али њиме Јашино романтичко-историјско романескно стваралаштво, које се прекидало, па настављало, ипак чини целину, у којој са приповеткама и романом, као и публицистичким текстовима, ипак можемо да назремо слику странаца из прошлих српских времена. За разлику од Срба, које Јаша портретише у својој расписаној и у роман преточеној историјској хроници као

са трона скинуте див јунаке, не либећи се да ореол скине и самој *царици* Милице, странци се појављују онакви какви у народном предању и јесу, са свим позитивним и негативним својим странама, те само креација *имагинарног Арапина* остаје као трајни допринос историјске прозе Јакова Игњатовића сликама странаца у српском роману деветнаестог века.

У роману *Ђурађ Бранковић*, Јаков Игњатовић двоструко релативизује идентитет Петошка/ Ферхад-паше: најпре чињеницом да је Петошко дворска луда која флуидност свог сопства заснива на амбивалентном присуству лудости односно мудрости, а затим и фигуром преласка, преобраћања у другу веру. Тако је Петошко двоструко гранични лик који парадоксално својом лиминалношћу доводи у питање саму *могућност преласка*⁵³.

Игњатовићева трансгресивна интенција када су у питању културни, семиотички системи, видљива је и у потреби да се о сопственој култури говори из перспективе *Другог*, чиме се наивно покушава освојити неутрални поглед, без свести о међусобној условљености ауто-слике и хетеро-слике. Уколико је говор о *себи* из перспективе *другог* проблематичан на семиотичком плану, Јаков Игњатовић га успешно употребљава на структурном плану романа, стварајући значајну фигуру његове романескне стварности.

6.3. *Милан Наранџић*: брандебургершки космополитизам Јакова Игњатовића

О странцима међу српским народом свога доба, Јаша је писао у романима који су постигли и већу популарност од Ђурђа Бранковића, и по којима је и данас познат.

---

⁵³ „Преобраћање у другу веру обично је тумачено, описивано, тј. текстуално артикулисано као најдрастичнији пример постајања другим, ситуација у којој појединац прелази границу између два инкомпатибилна света и потпуно је изгубљен за једну заједницу. Али, ако ствар структурално посматрамо, тај исти појединац учествује у безброј других друштвених активности, тако да и кад је, са аксиолошког становишта, припадник неког другог етнитета, он може, праксеолошки гледано, бити део исте групе (на памет ми пада Мехмед Соколу ил Соколовић, али и стотине занатлија и трговаца у чаршији, итд.)“ (Тодорова 2010: 80).

„Први реалистички роман Јакова Игњатовића и целе наше књижевности“ (Бошков 1988в: 23), како Живојин Бошков назива Игњатовићевог *Милана Наранџића* – кога би ми ипак сврстали у бидермајер⁵⁴ - појавио се упоредо са Јашиним историјско-романтичарским приповеткама, публицистичким списима и романом *Ђурађ Бранковић*: први део 1860, а други 1862. године. Док је на једном краку свога стваралаштва разгоревао буктињу српског романтизма у настанку, дајући у својим делима примере због којих су многи тадашњи млади *брат Србин и сестра Српкиња* на самопрегорни национални занос и рад још више били потакнути, Јаша је представио и „друштвени живот онакав, какав је доиста, а не какав само замишљамо и какав бисмо хтели да буде“ (Иванић 2014: 80).

Милан Наранџић роман је који тематизује тада актуелна дешавања и који „има у наслову једно непознато и незнатно име некаквог српског пештанског ђакеле, сина сиромашног шнајдерског мајстора из једне варошице у срцу Угарске, која се још једва могла називати и српском“ (Бошков 1988в: 20), уместо да се бави као до тада што је била пракса, славном српском прошлости, царским лаврама и светородним династијама, или барем јунацима овенчанима славом у најчувенијим бојевима наше богате средњовековне историје. Колико год својим првим читаоцима можда због тога био и стран, био је одлично прихваћен од публике, и нова и другачија прикљученија насловног јунака и његове дружине толико су била популарна, да је после првога дела, готово на захтев публике, Јаша написао и објавио и други. У бројним радовима о овоме делу, тема су били готово сви његови аспекти, те ћемо се ми уско окренути само нашој теми истраживања, ликовима странаца у овом роману.

---

⁵⁴ О бидермајерском стилу Јакова Игњатовића, у истоименом есеју писао је први Драгиша Живковић (Живковић 1970: 287-325). У новијим истраживањима, као дело тог правца, који се наставља на класицистичке облике и чини спону између романтизма и реализма, и овај, а и потоњи друштвени романи Јакова Игњатовића потврђени су у студијама Драгане Вукићевић. У студији *Љубав галантома или љубав на бидермајерски начин* налази се и одредница: „У књизи Ц. Нормана (Geraldine Norman) (1987), *Biedermeier painting 1815-1848, reality observed in genre, portrait and landscape*, поред значења културног модела (уметничког стила) упознајемо се са још једним значењем речи: бидермајер је наиван, обичан и побожан мали грађанин; Bieder значи виртуозан или усправан, а Maier је уобичајено презиме – нешто налик нашем презимену Петровић. Бидермајери би, у том контексту, симболизовали свет самозадовољних, себи важних иако историјски непримећених, многобројних Петровића. У Игњатовићевој номенклатури они су Наранџићи или Кирићи, код Трифковића – Петровићи, Поповићи, Дражићи, Видићи, код Стерије - барони Голићи (Алекса), Ружичићи“ (Вукићевић 2014: 79).

Већ на самом почетку дела, у ијекваски написаној *сачинитељевој* белешки, лоцираној и датираној у Новом Саду, у октобру 1859, Јаша се своме васколиком читалаштву правда да

„У овом дјелу језик није онај исти којим сачинитељ пише, него онакав истоветни каковим је јунак истог дјела говорио. Зато молим да се одговорност у том призренију на Милана Наранџића баца“ (Игњатовић 1987б: 27).

Већ на овај начин, Јаков Игњатовић уводи нас у простор периферије семиосфере⁵⁵, у којој у контакту са туђим културама и српска култура бива другачија него што је у свом самом језгру. У делу у којем евидентно неће бити јунака из прошлости, и језик је савременији, под великим утицајем суседних и званичних језика средине коју описује, а ауторово оправдање излишно је, јер управо на идиому којим се кроз ово дело обраћа читаоцима, види се да Јаков Игњатовић није био неписмен и непознавалац властитог матерњег језика, како му је то посебно Скерлић спочитавао, него да је нашу културу обогатио још једном његовом, данас готово изумрлом дијалекатском формом, која је у употреби била у српским оазама у централној Угарској у деветнаестом и ранијим вековима.

Пишући на своме матичном дијалекту, Јаков Игњатовић забележио је причу о животу Милана Наранџића и његовог ђачког окружења, представио живот у угарским варошима и градовима Будиму и Пешти и већ у овом роману оставио галантомску матрицу за своје ликове, коју ће понављати у свим другим друштвеним романима и већини приповедака. Сам насловни јунак већ на другој страници романа од свезнајућег приповедача преузима улогу наратора и у првом лицу износи бројна *прикљученија*, међу којима као прво износи и дуалистичку способност свога, по обрасцу из Стеријиног *Романа без романа*, промењивог имена:

„Моје је име јошт и по томе срећно било што сам га могао двоструко употребљавати: у простијем друштву Милан, у ноблијем Емил“ (Игњатовић 1987б: 30).

Ако је име судбина, како кажу стари Латини, већ самом чињенцом да своје произвољно прилагођава ситуацији, Милан Наранџић поручује да и његова судбина неће пратити дотадашњи устаљени пут јунака српскога романа. Међутим, Миланов најбољи пријатељ, друг од школских дана па надаље кроз живот, Бранко

---

⁵⁵ Појам семиосфере, те систем њеног језгра и периферије које је установио Јуриј Лотман, објашњен је у уводном поглављу овога рада, оп. С.О.

Орлић, својим је презименом – што је једна од константи Јашине карактеризације - већ одређен као неко ко ће стремити у висине, и настојати колико год може да се у њима и задржи.

Милан и Бранко били су ученици у Пешти, у школи међ ђацима „различите коже и длаке“, а у свом младалачком бурном животу, од најраније младости проводили су време подједнако и по „грчким, чивутским и разним кафанама“. Љубав су – више Милан, него Бранко – тражили и налазили тамо где су и корист од ње имали, код разних куварица, Резика и Бебика, док нису удобан квартир због тога морали напустити и настанити се у скромном ђачком стану, у којем је предузимљиви Милан већ почео да тргује сваштаријама на ситно, те је и сама њихова соба изгледала „као чивутски дућан“.

У том простору, Бранко је стигао да одболује и прву ђачку љубав према, испоставиће се, бароници Иди, која је била њихова сустанарка, и сама млада и изузетне лепоте, али већ са двогодишњим сином и са мужем *шпрахмајстером*, који је давао лекције у француском и енглеском језику и боравио врло ретко код куће са породицом. Тужна животна прича девојке која је на превару удата за већ ожењеног човека, Бранка је силно погодила, а изненадна и брза смрт дечака, након које је грофица отишла из Пеште на породично имање у провинцији, означила је крај овога познанства. Идина слика, коју је на поклон при растанку као *минијатурпортре* уз прстен у спомен добио, наравно, заувек се урезала као Орлићев идеал.

Ипак, весели ђачки живот наставио се даље и након те сентименталне епизоде, чак и жешћим темпом него раније. Студенти, подељени међусобно на *филистере* или *ћифте*⁵⁶ и *бранденбургере*⁵⁷, проводили су дане у кафанама, ови први градећи потенцијални социјални капитал, а други у бесконачној потрази за добрим проводом, уз обилну трпезу и циганску музику. Бранденбургери, којима су и Милан и Бранко припадали, знали су да при својим пијанкама са људима који са

---

⁵⁶ Филистар (хебрејски) - ћивта, човек ограничена духа (чији духовни живот не прелази границе његових анималних потреба и ситних зарада); у студентском језику: презриво име за грађане и све који нису студенти (израз постао по Филистејцима, ратоборном несемитском народу у југозападној Палестини, који је дуго ратовао са Израљцима).

⁵⁷ Бранденбургери (немачки) – у контексту овог романа и 19. века, друштвени, дружевни младићи, бојници који се не држе узуса уобичајеног понашања.

стране у Пешту дођу, какав је нпр. случај био са *формундером*⁵⁸ из села К., да на недоличан начин терају шегу. Већ пијане људе подстицали би да пију док се не онесвесте, да би им онда они запојали „сви у хору кинеско хектеније, а Цигани су морали акомпанирати“ (Игњатовић 1987б: 59).

Док су довијајући се и сналазећи завршавали правне школе, обилазили су младићи и балове, а касније се врбују и у хусаре, те опет походе разна весеља, међу којима се истиче једно посебно славље, за које аутор апострофира:

„Заборавио сам споменути да је ово мађарско весеље. Једе се, пије се, наздравља се, Цигани свирају, све је весело. Но девојке једва чекају да се устане, па да могу играти. Кад уједно устане се. Сад сви напоље, па играј. Девојке, онако праве Мађарице, жустри' очију, све осврћу се, гледе на Бранка, да ли ће играти, и с којом ће“ (Игњатовић 1987б: 83).

Пошто је Бранко био примљен за хусара, а Милан тек за собара региментског начелника, у униформи су се разликовали, и опет привлачили пажњу у иностраној средини, којој је Миланова ливреја била одећа какву су ретко имали шансе да виде:

„Закупе ме више њи'. Пита ме један каква је та моја хаљина. Кажем му да је енглеска. Онда други повиче: - Ха, овај је Енглец! Ја сам чуо како је један Енглец од Пеште до Беча по Дунаву ходио, па није му била вода ни до чланака, па замоли и мене да им правим какве кумстове. Држао ме за комедијаша. Ја љутито кажем да сам обрштеров камердинер. Онда трећи прослови: - Ха, сад знам шта је, то је господски кочијаш. Код њи', истина, није ни то био баш мали ранг, господским кочијашом бити, ал' мене је то врло једило“ (Игњатовић 1987б: 84).

Правећи планове како да службу при војсци замене цивилном, младићи настоје да што пре заврше школе, а Милан користи своја стара познанства са мађарским кухињским особљем да преко послуге стекне материјална средства која би им планове учинила реалнијим, обричући брак обема куварицама са којима је стајао у пријатељству, и узимајући од обе новац за исхођење докумената потребних за венчање. Наравно, он ни у какав брак не ступа, него када добију напоскон дипломе о свршетку правних студија, обојица код пештанских Чивута исте залажу за готов новац, који троше немилице, под девизом да дуг који на наплату доспева за три године, и није неки дуг, јер у предстојећем временском периоду може се свашта десити, те је најбоље време до тада провести у весељу и на најбољи могући начин. Носили су се „као барони“, понашали као „енглески центлмени“, и на послетку је, после бројних перипетија, Милан вешто удешеном женидбом и стекао материјално

---

⁵⁸ Формундер (немачки) – сиротињски старатељ при општини.

богатство за којим је чезнуо, а да би се сетио свог бившег тешког положаја и „у спомен да се тешко мора човек борити док до чега дође“ држао је и живо сећање на своје момачке дане, „слугу који такву исту либерију носити мора као што сам ја носио“.

У другоме, доста слабијем делу романа, насталом искључиво због популарности првога, Милан Наранџић је свеж удовац и спреман да, материјално збринут, у весељу проведе наредни период свога живота. Пратимо га на његовим путешествијима, која предузима да би „жалост растерао“, и у којима напоследку у већем делу романа по ондашњим доњим мађарским земљама, у данашњој Славонији и Војводини, тражи младу. Сliku странаца у овим тада доминантно српским пределима проналазимо тек у реминисценцијама протагониста, који о странцима износе своја знања и закључке, као нпр. када у разговору Милан и Бранко помињу и пореде карактер и навике аустријских и енглеских жена и господе:

„Слушао сам како је једна велика енглеска дама била у Бечу. Енглескиње су, као што кажу, врло доброг састава, па добро једу и пију. Та Енглескиња је појела на фруштук, околу једанаест сати, један бифтек, а попила је пет чаша јаког пива. Бечке даме, које нису тако здраве, чудиле су се, па су је држале за бранденбургерку, а овамо била је врло учтива и паметнија нег све Бечкиње. – Немој се, Милане, томе чудити. Те бечке даме, које нису тако здраве, пију место тога три пут на дан кафу, а увече теја, зато и јесу мизерабл. Тако је исто и код нас. Па да видиш какви су још Енглези. Сви њи'ови велики људи љуште и вино и пиво, и то најбоље. Зато опет највише они путују и најлакше сваку климу сносе. Кад би какав славан енглески министар, ког у новинама читамо, овамо дошао, ево моје главе, ако га за месец дана за првог лумпа прогласили не би, а он би се тек смејао њи'овој лудорији“ (Игњатовић 1987б: 262).

У још једној друштвеној ситуацији, препирци око господског преимућства, у којој се два Шиђана, чувени Чика и *приватијер господин Г.* на колима снебивају ко треба да се понесе као ниже рангирана персона, те отвори пред селом дрвену капију која служи да марва не излази на друм, поново се помињу Енглези. Наиме, након што је Миланов кочијаш отварањем капије спасао господу деградације положаја⁵⁹, Наранџић примећује да је такав каприц путника на колима „баш енглески“, и елаборира:

---

⁵⁹ О чињеници да Јаков Игњатовић не измишља блазирану сремску деветнаестовековну господу, већ да су се овакви догађаји заиста и дешавали, говори и преживела, данас модификована, тј. времену

„Тако је један Енглеz стајао на једној стазици па је читао новине. С обе стране велико блато. Дође насусрет други Енглеz, па рад је прећи, ал' не може, јер је свуд блато, а онај чита, па бриге му није. Овај сад стоји пред првим, па га чека да га пропусти. Но први чини се канда га не види, док се другоме не досади чекање, па га ослови: - Милорд! Молим вас, кад прочитате те новине, дајте ми да и ја после мало читам. Онда се тек тргне и пропусти га“ (Игњатовић 1987б: 267).

Последња за имаголошко истраживање значајна референца у овом роману, заснива се на чињеници да је Милан Наранџић, дуго се бавивши на женидбеном *лустрајзу*, почиње за својим домом да жали, и говори: „напала ме чежња за мојим отачаством, као кавог Швајцера“, те се враћа напослетку *дамишфом* своме доме у Будиму.

Странци у првом друштвеном роману Јакова Игњатовића нису више типски представљени и епски обојени туђинци на Балкану из његових романтичарских дела. Знајући да „интелектуалци користе историју за национално буђење“ (Смит 1998: 110), Јаша је у тренуцима у којима је Омладински покрет настајао и био на врхунцу из својих дела слао поруке из историје, а касније је управо кроз историју настојао да и свој лик у будућности, кроз карактере из својих дела, пред читалачком публиком представи другачијим него што је ондашњом друштвено-политичком свакодневицом био уобличен. У „уметнички организованог друштвеној разноликсоти, понекад вишејезичности“ (Бахтин 1989: 16), коју његов први роман који говори о урбаној средини и тада временски блиском тренутку свакако доноси, Јаша се много боље сналази него у приказима Средњег века. Од средњовековних витезова, много су му ближи сви хусари, од калуђера ученици и студенти, а брандербургери заиста и јесу били све оно на шта су се Јашине представе готово свих ранијих хероја неинтенционално сводиле. Као становник града, о градским ликовима и пејзажима Јаша говори као космополита, и сви странци који у овом роману добијају глас, бивају очас посла преведени на српски, иако говоре својим матерњим језицима. И његови ликови језички регистар напречац мењају и прилагођавају, и Јаша превасходно кроз прву књигу *Милана*

прилагођена сеоска изрека, која служи за истицање преимућства над неким, а гласи: „Зна се ко *тера* трактор, а ко отвара капију“.

Наранцића показује да је пронашао свој прави стил⁶⁰, у којем ће дати и најбоље резултате. У сценама из *кујни*, учионица, са балова, из кафана и касарни, са ђачких пијанки и из јефтених пансиона, у живим контактима људи, народност и ако буде поменута, није онај фактор који међуљудске односе усмерава и одређује, и сплет језика у којем се преплићу жаргони свих поменутих друштвених класа и група, даје у својој унутрашњој раслојености⁶¹ као резултат једну космополитску полифонију. У тако организованом свету, реминисценције о странцима из далеких земаља (Енглеске, Швајцарске) имају само хуморну ноту и функцију, а Јаша у представи богатог живота града нема потребу да романтизује и дограђује своје суграђане, као што је то раније чинио са ликовима Арапа. Јаша је српски родољуб, мађарски домољуб и грађанин, који иако воли свуда да се завуче и о свему да остави писани траг, не поступа маловарошки и паланачки, него својим посебним стилем даје слику времена у којој сви ликови имају јасну функцију, у којој национална карактеризација служи само да прича даје додатно богатство, колорит и тон, а не да догађаје у њој усмерава или њима руководи.

6.4. Јаков Игњатовић, странац међу *Чудним светом*

Након романа из ђачког и бранденбургершког живота, Јаков Игњатовић је у свом наредном објављеном роману писао о средини у којој је, од 1863-1879, провео најдужи период свога живота, дуже него у родној Сент Андреји или у два наврата у Новом Саду: о Даљу, тадашњем средишту властелинства Карловачке митрополије и варошици на Дунаву на раскршћу Славоније, Барање, Срема и Бачке. Напустивши градску средину и по први пут се нашавши међу сеоским светом,

---

⁶⁰ „Стил романа је у слагању стилова; језик романа је систем језика. Сваки издвојени елемент језика романа најтачније одређује оно потчињено стилско јединство у које непосредно улази: стилски индивидуализовани говор јунака, свакодневнички сказ приповедача, писмо и сл.“ (Бахтин 1989: 16).

⁶¹ „Унутрашња раздвојеност јединственог националног језика на друштвене дијалекте, манире група, професионалне жаргоне, језике жанрова, језике генерација и узраста, језике праваца, језике ауторитета, језике група и пролазних мода, језике друштвено политичких дана па чак и часова (сваки дан има своју паролу, свој речник, своје акценте), та унутрашња раслојеност сваког језика у сваком датом тренутку његовог историјског постојања нужна је претпоставка романескног жанра: друштвеном говорном разноликошћу и индивидуалном дисонанцом израслој на њеној основи роман оркестрира све своје теме, сав свој приказивани и одржавани предметно-смисаони свет“ (Бахтин 1989: 16).

Игњатовић је упознао све његове лепе и мрачне стране, и под утиском свега написао роман који је по своме окружењу назвао *Чудан свет*, али о којем, већ на самом почетку, оставља белешку:

„Свет једнако пише и говори о царевима, краљевима, великашима, о господи, а о сељаку ништа. И сами списатељи пишу једнако о грофовима, баронима, госпођама, фрајлама, а о сељаку и за сељака ништа. А колики је велик и жив свет у сељака! Колико туге и јада, радости и весела у сељачком животу има!“ (Игњатовић 1987в: 27)

У средини у којој су и странци другачији од до тада у Јашиним делима описаних, Игњатовић пише дело које је „криминална историја села у којој главну реч има један лопов, једна блудница, адвокати варалице и Цигани“ (Деретић 1981: 122). Он село не романтизује, него га слика онаквим какво је оно тачно и било, и већ на почетку самога дела даје одредницу попут географских цртица у оновременим путописима:

„Село Б. доста је велико, људи готово сами сељаци. Има и свештеника; неколико грка⁶², то јест тргујућих православних Србаља; па онда нешто занатлија; има и један фарбар, да се може сукња и кецеља у селу обојадисати; још и неколико Чивута, који увек вуну за јевтине новце купују; па онда још путујуће господе вармеђаша, погдекојих за послом тумарајућих фишкала, а натарош не сме фалити“ (Игњатовић 1987в: 27).

Доминантни странци у овоме роману су поново присутни јеврејски, тј. *чивутски*⁶³ зеленаш, Јаков Чивутин, који је присутан готово при свакој трансакцији са готовим новцем, и разни представници ромског народа, названи старим својим народним именом Цигани. Ликове Цигана виђамо већ од самога почетка романа, када један од српских домаћина саветује другог да ослободи сина војске пре регрутације уз помоћ сеоског за такве работе спремног и оспособљеног Рома:

---

⁶² Одредница *грк*, писана малим словом, представља метонимију, у којој је по занимању назван и цео народ који се њиме превасходно бавио. Цинцари, који су себе доживљавали у словенским срединама као део грчког народа, те се називали Грцима, махом су се у Јужној Угарској бавили трговином, и то са успехом, те се назив грк за трговца уврежио и у срединама у којима монопол над овом привредном граном нису држале дућаније пореклом из Епира. Као сведок тога, и презиме Грк се задржало међу Србима у панонској равници.

⁶³ Име које за припаднике јеврејске заједнице и у овом роману, а и на готово свим другим местима користи Јаша, као и бројни остали српски писци деветнаестог века, погрдан је назив, персијско-турски, донет у Аустроугарску из Србије, али присутан као најобичније име за народ, без априорне негативне конотације. Додатни аргумент томе је и чињеница да Јеврејин у овоме роману носи име исто као и сам романописац, Јаков. И ауторов однос, и номенкалтура, говоре више о њему као типичном представнику грађанства Угарске, него као о антисемити српског порекла. Овакав однос према Јеврејима, био је општеприхваћен у жуто-црној монархији, и није сматран за наopak и друштвено непожељан. До чега је то, само пола века након Јашине смрти, довело, може указати и на веће, дубље проблеме и њихове корене у аустроугарском друштву, за које овога пута никако Срби не могу да снесу ма какву кривицу.

„зови Чигру Циганина, па нек му одсече други ил' трећи прст на десној руци, па сигурно проћи ће визитација, а он неће тамо остати“ (Игњатовић 1987в: 30).

Већ на самом почетку романа представљен је сељак са искуством странствовања, Петар Кресовић. Он је био у селу радо виђен, јер је као војник служио у Северној Италији, па је и далеки страни језик „научио“, што је било знање које својим сусељанима често мора да се демонстрира, те „каткада им мора по читав сат талијански говорити и певати“ (Игњатовић 1987в: 32). Он и остали сеоски *haute volée* на својим дружењима уз вино не пуше обичан дуван, „ни кржак, ни вутошки, него баш онај прави испрека, шверцован преко Шашинаца“, и бију бриге о новој политичкој констелацији у селу, о избору новог сеоског кнеза, при којој је Јаков Игњатовић направио фантастичну хуморну минијатуру. Тренутни кнез, баћа-Сава Дерентовљев, упада у дилему да ли да се поново кандидује за престижно место, или да настави уносну трговину свињама, те свој хамлетовски положај изражава сентенцом: „Дакле, ил' крмци, ил' кнежевина!“ (Игњатовић 1987в: 34), а положај кнеза и институцију кнежевине у тадашњој Славонији пореде сељаци са истом дужношћу у централној Мађарској, те говоре:

„Ја сам слушао да у Маџарској има села где у сеоској кући до суднице собе има још једна соба, па онде је један комад летвама ограђен, па унутри има увек буре вина и буре пива, па кад се кнез и општинари у диванисању уморе и ожедне, а оно један по један за летве, па онда под две славине бира коју хоће. Кључ је увек код прецептора, а тај је исто што и код нас касир, и све то иде о сеоском трошку; па што не би могло бити то и код нас? Ето колики се новци приме од потричара, ионако се сеоска каса слабо тим помаже, па нек буде и код нас тако као тамо у Маџарској. Уф! Ала би добро пало, у запари лети, чаша ладног фришког пива!“ (Игњатовић 1987в: 35-36).

У том свету, институцију банке увелико замењује локални јеврејин Јаков, са којим је једна од тада уобичајених и најчешће по зајмопримца погубних новчаних трансакција у целости приказана и у роману:

„Ево га код Јакова Чивутина, изређа му све што је наумио. Чивутин се с почетка мало затеже, ал' напослетку опет попусти, јер је Гроздић у таквим стварима увек добра муштерија био, и погоди се овако. Он ће дати Ђоки сто форинти поред обвезнице на годину дана, интерес шест процената, али ће Ђока морати дати Чивутину и још једно јутро посејаног жита. Начине писмемо, како Чивутин само уме и хоће, а две муштерије које су од Чивута на вересију узимале, два млада мајсторчића, потписали су се као сведоци, а Ђока Гроздић начинио је крст, и то на форму св. Андрије крста; рука му није ништа дрхтала, јер је он већ навикнут такве крстове правити. Још иште Ђока од Чивута један стари шлајбук; Чивутин му одмах један извади, а Ђока са особитом грацијом слаже банке у шлајбук, затвори га, опрости се и оде“ (Игњатовић 1987в: 54).

У позицији посматрача сеоских прилика, Јаков Игњатовић саветује сеоске жене да се кувањем угледају на куварице у *бирцузу* јер, како писац каже, њихови мужеви махом у кафане одлазе да би се поштено најели, али признаје и да

„бирцуз такође има своје романтике; кад немачки списатељи приписују свакој ствари своју поезију, као камењу, дрвету, штавише кељу и спанаћу, онда и бирцуз има своје поезије – те какве поезије! И ту је школа, где се и добро и зло научити може; па онда, каква разбирџија је бирцуз!“ (Игњатовић 1987в: 63,64)

Управо у такву институцију, уводи Јаков Игњатовић своје у град *по правни лек* придошле сељаке, где бивши солдат Кресовић демонстрира овога пута своје познавање немачког језика, у ситуацији у којој Јаков Игњатовић ерудицију највећма и цени - при наручивању јела и пића у ресторацијама сликовитих имена *Код веселог Швабе* и *Код седам Шваба*:

„Ха, ту су већ роспајдле! Вичи, Петре, да донесу, ти знаш немачки. – Ханзли, ви фил роспрадли хост, олес принг, аук фири!⁶⁴ Бирташ Ханзли већ иде да донесе. – Ал' знаш, Петре, немачки! Сад ми је баш жао што нисам био солдат; да сам знао, не би се дао искупити. – Е мој брајко, знам ти ја седам језика, ако хоћеш и цигански. – Чуо сам те са Цигани, кад си даш свирати“ (Игњатовић 1987в: 64).

При шетњи градом, сељаци су готово пред сваким *молваним цимером* застајали, па им је тако пажњу привукла и „табла на којој је намалан и словенски голијат“, те улази да виде где „У једном дућану, показује се један велики Моравац – Ханак, седам стопа и седам палача висок.“, и наравно падају у дискусију, да ли овај цин снагом превазилази највећег српског епског јунака, Марка Краљевића. О томе сведочанство траже у српској кафани *Код дебеле Насте*, која као нововековни манастир, на зидовима има *намалане* најзнатније јунаке наше славне прошлости:

„На дувару пуно различитих слика. Ту је прво слика Бој на Косову. (...) Мало даље су девет Југовића, сви један на другог налице; Гроздићу се Бошко највећма допада. Тамо виде још Скендер-бега и кнеза Павла, кад дођу и до Краљевић Марка. – Сад добро види, Ђоко, није ли мањи Краљевић Марко од тога Словака, ал' је шири у прсима и страшнијег изгледа? – Јест, право имаш Илија, мањи је Марко, ал' је силовитији; жао ми је што нисам питао тог Словака колико центи дићи може. – Бадава, нема под небом Марку пара! Шта ту колико центи ће дићи! Марко кад дрво стисне, вода из њега цури! – Право кажеш, Илија! Нит' је било, нит' ће бити јунака као Марко!“ (Игњатовић 1987в: 97).

Несрећни сељаци тумарају и даље градом, свесни да у деветнаестовековној Аустрији „без попа, фишкала и бирташа не можемо живити“, и троше сулудо новац

---

⁶⁴ „Hansli, wieviel Rosbraten hast, ales bring', auch Bier!“ - „Ханзи, колико год да имаш говеђих котлета, све донеси, и пива!“.

на непотребне парнице, налазећи срећу тек у радостима обилне трпезе. Ипак, у свом природном окружењу, на селу, кад им пажњу не привлаче првобитне маркетиншке технике цртања по металним паноима, око за лепо имали су и они. Посебан, сеоски тип лепоте, који се разлоковао од градског, волели су да примете, истакну и упореде. На примеру црнпурасте и лепе девојке, која се допадала свим момцима, али и свој господи, Јаков Игњатовић градира сеоску и салонску лепоту - на уштрб ове друге, наравно:

„Многе њене другарице су јој завидиле и подсмејавале су јој се што није бела, црна Јелка, та гарава, Циганка – ал' бадава кад се опет боље допадала нег' те исте малане“ (Игњатовић 1987в: 70).

Међутим, једна од првих брига момака пред женидбу, а посебно њихових очева, било је како ослободити сина од војске и на тај начин истовремено домаћинству обезбедити несмањивање броја радно способних. Довијали су се на разне начине, новцем и другим методама, а при лекарској визитацији током регрутације, поред српских редова, Јаков Игњатовић приказује и како су се за војску спремали немачки момци из суседног села. Списатељ описује доборсуседске односе који су довели до тога да се комшије нађу једни другима у невољи, и да и храбри Раци, и дичне дунавске Швабе, ипак солдатску службу другима препусте :

„Свршили су то да један другоме буде доктор за визитацију момака. И то ће овако бити: село Шицанича је српско село, и седам миља далеко од села натароша који се зове Херцкоп. Ту људи из једног села не познају људе из другог села, а људи Херцкопа су Швабе. Кад дођу људи Шицанића *Код црвеног вола*, ту у соби Херцкопа биће визитација, и Херцкоп биће доктор; за кога каже да не ваља, тај неће бити солдат, па кад се продере: - Не ваља! Тај ће бити сигурно ослобођен“ (Игњатовић 1987в: 83).

Наравно, и трећи члан ове угледне и под Хипократовом заклетвом обавезане дружине, брзо се пронашао, и он је, као и претходна двојица „свом пријатељу, а за добре новце“ био спреман да помогне:

„Шверцлајз седне и брзо напише, и то српски; знао је словачки, па је лако и српски научио. Ето да видите какав је нови Младенов атестат, - какви ли морају и они други бити? - Визум ет рертум. Младен Дерентовљев сељак, бил је у пола два после пол ноци од 15. на 16. јунија од Шандора Пољака и Јохана Бодрика, калфа воденичарског, обојица из Д. на сокаку, како он сам каже, са дебелим дрветом тако тучен, да увредан лечничко помоћу и ово сведочанство зактевал. – При визитацији се пронашал: 1. На десној страни главе од верха чак на дољњио чело (*uber den rechten Seitenwandbein*) једна четири цола дугачка отворена крвава рана кроз кожу, која од јеког ударења са некаквом тешком и дугачком еспапом (читај: оруђем) постати морала. 2. Увредан се тужи, да његово све тело боле, што од удерење о земљу кад је после удера пал, постати могло – грозничав увредан јесте. 3 тога

свега се види да увреда најважнија на глави је, међа кожо јесте крвоток био велики од просечења више жила меди кожо, и се може казати, да увредан као фришко тражил лечничку помоћ за тридесет дана оздравити може, ал' не сасвим, макар и рана *per grima intentionem* и зарасте, глава се тресе, и буде се дуго време трести, што се овде по најлепшем лечничком знању сведоча. Магистер кирулгије Шверцлајз“ (Игњатовић 1987в: 87-88).

Поред овог сведочанства о доктору Шверцлајзу као ерудитном полиглоти и примењеном слависти, Игњатовић оставља и белешку о његовој општој лечничкој пракси:

„Доктор Шверцлајз био је љубазан човек, и сам солдачки доктор радо га је имао и доста се с њиме нашалио; ал' само на његове атестате није ништа давао. Шверцлајз је доста људи излечио, а богме доста их је и на други свет отпратио; а кад баш уземемо, који је тај доктор који на душу може узети да својом кривицом никог није на други свет отпратио?! Тако и Шверцлајз. Једном лечио је неког од врућице, а тај је имао запаљење мозга, па је умро. Једном је у грозници крв пустио, па је добио водену болест. Једном секао прст, па му се запалила рука и умре, и срећа што га умрлог наследник, благодаран, не хтеде тужити. Ако у боју ко на мртво име буде избијен, а он начини из тога малу позледу, па спасе убојицу од тамнице. Доста то да је Шверцлајз све чинио што је у стању, као и сада, те се лепо опрости од домина Шицанића, те оде да човечанству помаже“ (Игњатовић 1987в: 90)

Поменута представа ликова Рома као централних странаца у овом роману свој врхунац достиже у Игњатовићевој креацији лика Аце Таландура, преваранта из черге у Силбашу, који на превару узима новац од наивног и похлепног Ђоке Гроздића. Након сусрета у празној кафани *Код две роткве*, лукави Ром лако препознаје жртву у лаковерном сељаку те, подилазећи му, лукаво обећава да ће му за сваку стотину форинти готовог новца који добије, исплатити у Силбашу у краденим дукатима и талирима, које чува у врећи у черги и другачије не сме, у страху од власти, да замени, вредност од хиљаду..

Лаковерном и среброљубивом Ђоки новац за договорени посао са Таландуром дао је поново, уз преиначену облигацију, Јаков Чивутин, а на уговореном месту, у истој кафани, у уиграни сценарио за превару, силбашки чергар је уврстио још и две Ромкиње, које су својим гатањем требале да у потпуности увере Ђоку у исправност одлуке да се на монетарно-трансакциону екскурзију у Силбаш без страха упути. У опису физичке лепоте Ромкиња, Јаков Игњатовић је речит и убедљив, али и личан, јер се види да описује некога ко је пре свега на њега оставио својом појавом силан утисак:

„Наједаред уђу две Циганке. Једна је близу шесет, а друга једва двадесет година прешла. Старица види се да је негда лепа била, а сад опет врло је паметна, оштроумна изгледа. На врату ђердан од дуката и талира, тако исто и на млађој; какав је то образ? Најлепше дугуљаст, очи као тамна ноћ, које оно снежно бело у њима чаробно обасјавају, обрве танке и нежно угибнуте, трепавице јој криласте обустављају жарки зрак очију, нос фино савијен, брада мало дугуљаста, као у лучета, малом чаробном јамицом раздељена, усне румене као кармин, мало као пупољак одвијене; кад се осмехне, канда јој се зуби са очима разговарају, а лепа, врана и чичкаста коса спустила се у суловима низ оба рамена спреда и на прсима се саставила; лице јој је у дивној тој коси као у каквом оквиру удешено, а округласто тело као у африканске газеле. Овакве су морале бити фараонске кнегиње, овако сам си представљао Клепотару, дивну египатску краљицу“ (Игњатовић 1987в: 105).

Уверен од Ромкиња да је његов предстојећи пословни подухват сигурни успех, Ђока одлази са Ацом Таландуром његовој кући, и Јаша описује и силбашку циганску чергу, по чијем опису слутимо да је и сам морао барем једном тамо боравити:

„Једаред приспедну у Силбаш, таман пред ноћ. Изван села три велике черге, пред једну стану кола, ту је нашег Циганина кућа. Сиђу и уђу унутра. Унутри је доста пространо, ту има свакојаке феле алата за ковачницу, као: мехови, наковањ, квасило. Жижак се запали, столице нема, седа се на земљу около банка. Циганин простре ћилим за госта. Уђе једна Циганка, каже да му је жена“ (Игњатовић 1987в: 109).

Такође, слика обеда у черги таква је, да изгледа као да је Јаша Игњатовић гладан ове странице романа писао:

„Циганин изиђе са женом пред чергу да прави вечеру. Шта ће и Ђока сам у черги, и он изиђе. Красна месечина, али остале черге позатваране, канда нема никог код куће. Пред чергом велики котао, подложи се ватра. Циганин сече месо, па баца у котао, а жена му чисти лук, па сецка унутра, па сипа со и паприку. После тога извуче Циганин таву, па с њом на ватру, па меће масти, па онда баци унутра карменадле. Доиста, биће добре вечере, и није се Ђока надао да ће код Циге тако угошћен бити. Није дуго трајалао, а вечера готова. Циганин скиде котао, па унесе у чергу, па метне на банак; жена је дотле карменадле окретала. Наместе се на ћилиму, па једу. Ђока би се опкладио да његова Ружа није у стању таково јело справити. Чудо слатко једе. Циганин окрене се, па тек извуче велику чутуру вина, и то добра, јер Циганин рђаво вино не купује; па кад још карменадле дођу – циганске карменадле – тако добро што Ђока у своме веку није јео. Сад иде чутура из руке у руку, дође и жена, и она једе“ (Игњатовић 1987в: 109).

Ова атипична представа, у којој Јаша ромску чергу затиче поред пуног стола и током најгурманскије гозбе, ретардација је радње која нам мами пред очима лик пишчев, онакав каквим га је Скерлић описао:

„Попашан на добар залогај, вазда жедан, чулан до крајности, великих телесних апетита, пун крви, безобзиран и лаком на уживања, он је одиста подсећао на једног *веселог венпра*, као што је Шанфлери говорио за Балзака“ (Скерлић 1967: 76).

И када у лоповском науму следи Ацу Таландура и Ђоку Гроздића до черге у Силбашу, не заборавља Јаша никада ни своје читаоце да обавести шта се и колико јело и пило у таквим приликама, али, „сам чин јела није комичан“ (Проп 1984: 45), и на тим местима тако успорава радњу и ток мисли, да напросто имамао утисак да он, заиста, гладан и жедан ствара⁶⁵ и машта о обилним оброцима. Гладних очију, он фантазмагорично призива печено и кувано, мрсно и посно, и залива их у мислима *холбама* и бокалима вина и пива. И при другој доласку Гроздићевом у чергу, опет писац у тренуцима напетости у делу налази простор да опише и вечеру, али и да изнесећи генеалогiju главног јела, представи још једну, каравлашку групу Рома:

„Аца Таландур је опет добру вечеру приправио. Некако јевтино је дошао до пара лепих гусака. За један цванцик пар гусака. Купио их је од путујућих каравлашких Цигана. Како су опет ови морали јевтино до њих доћи! Ево овако: каравлашки Цигани стану код једног села, на оној страни где је недалеко од кућа велика бара. Ту између кућа и баре разапну шатре. Гуске и патке купају се баш пред шатрама, па их Цигани похватају да их газде из кућа и не виде, па живини врат заврну. Како повичу на њих да гуске нестају, одмах скупе шатре, па даље. Од таквих је Аца гуске купио“ (Игњатовић 1987в: 114).

Наравно, од лукавих Рома, Ђока је још неколико пута преварен, и није успео да размени новац – кога је још, уз фаличне обвезнице, од Јакова Чивутина морао да позајми - уз десетоструку добит, а у водвиљској завршници сцене у којој Роми прекидају робно-новчану замену форинта за дукате, једва је и живу главу извукао.

Напослетку, цело се замешатељство открива:

„Они дукати у великој врећи били су само на врху дукати, а под њима је било десетак, дваес талира, а оно друго је био сам песак. Оне две Циганке *Код две роткве* једна је била мати, а друга жена Таландурова. Она женска што је са Ацом кувала била је његова сестра“ (Игњатовић 1987в: 115).

Случај расплет доживљава на суду, где су Цигани правоснажно ослобођени; Таландур је једини, јер је на исти начин и „неке Швабе оштетио“, допао робије у сомборској вармеђи, и тамо га је „један хирош лопов, његов друг, у тамници удавио“, а Ђока се коначно уверио о својој штети и уздао се у једино „још спасеније: процес; јер је земља већ задужена, и више чивутска, него његова“.

---

⁶⁵ „Када је уредницима књижевних листова потребовала приповетка, затварали су га у собу, хранили као апсеника, не дајући му пића, и пуштали тек онда када је приповетка или продужење романа било готово. *Увео листак*, како сам вели, написао је за педесет седам часова“ (Скерлић 1965: 245).

Напоследку, Ђока је по правду кренуо и самом цару у Беч. Успут, видео је Пешту, у њој „кад је видео грдну ћуприју на Дунаву, убезекну се; па онда силне те велике куће, неописане дућане“, и путујући *ајзлибаном* предузимљиво сељачки размишљао о лагуму (тунелу) пред Бечом: „Пало му на памет, колико би ту вина стало, и како би било у'лађено“ (Игњатовић 1987в: 169). У самој *царствујушкој Вијени*, наивног Ђоку поново је изиграо земљак, сународник „Србин, трговачки калфа без службе, који за готов новац сваком услугу чини“ (Игњатовић 1987в: 169), који је уприличио да пријем код тобожњег цара буде организован од стране у ливреју одевеног грофовског катане у једној празној дворани великашке куће⁶⁶, те је Ђока чашћавао и свима причао како је молбеницу самом цару предао:

„О брате, каква је то људина! Ми код куће немамо ни једног таквог четника као што је он; ал' није ни чудо кад сва порција у његове шаке иде! Па какво је то руво на њему – сав је у злату! Па каква је то соба, какви полилеји, да их ни у каквој цркви нема – не могу ти све ни казати, још ми глава бучи“ (Игњатовић 1987в: 171).

Тријумфално се српски сељак затим кући вратио парабродом, међутим, када је временом увидео да од његовог процеса неће бити ништа, „спусти се магла Ђоки на памет“, те је вичући „нема правде! Лопови судије – лопови фишкали!“ на крају самог романа, нетрагом нестао.

Самим насловом романа *Чудан свет*, Јаков Игњатовић у овоме делу потенцира важну димензију романа: слику *другог* коју конституишу хетеро-слике средине у којој се у позицији странца нашао сам писац. Грађанин по пореклу, образовању и светоназорима, Јаков Игњатовић из позиције другог описује стварност села које такође пролази кроз процес модернизације. Токови новца и модернизација пословања довели су сељака у позицију у којој се није снашао, и у којој је постао лак плен зеленаша и незајажљиве и новца гладне адвокатуре. Допавши шака *Чивутима*, упавши у свет меница и облигација, сеоски живаљ се променио, те и сам постаје странац својим старијим генерацијама. Занимљиво је да за наведену средину *други*, *Чивути* и *Цигани*, који припадају граничном простору, периферији семиосфере, управо због такве позиције постају најфлексибилнији и најадаптибилнији за наведене промене, док становници села који у овом случају

---

⁶⁶ У једанаестој глави друге књиге *Сеоба (Честњејши Исакович код Императрице)* Милош Црњански уприличио је сличан пријем код тобожње руске императорке и своје Павлу Исаковичу.

насељавају семиотички простор језгра остају најмање флексибилни и најинертнији на нове садржаје.

6.5. *Трпен-спасен*: урбани хуморни преплет ауто и хетеро-слика

Успелу слику *Чудног сеоског света*, у романескном стваралаштву Јакова Игњатовића наследио је роман *Трпен-спасен*, „којим Игњатовић започиње и један жанр који има историјског значаја за развитак српске прозе: хумористички роман“ (Живковић 1987а: 15). Ово дело, које настаје на хумористичкој линији коју утире у својим делима Јован Стерија Поповић, а после Јакова Игњатовића наставља Стеван Сремац, чак и у својој у роману недовршеној форми, спада у једно од најуспелијих дела Игњатовићевих, јер у њему аутор следи своју праву вокацију, показујући сав раскош свог хумористичког талента. У потпуности сагласни са Драгишом Живковићем, ликове странаца посматраћемо у овом роману кроз хумор Јаше Игњатовића, јер „хумористичка нота била је права вокација Игњатовићева, и свуда тамо где је она пробијала и где се наметала, ти пасажери или цела дела су његова најбоља остварења“ (Живковић 1987а: 17).

Након романа из сеоске средине, док још увек у њој борави, 1874. године, Јаков Игњатовић пише нови роман, у којем место радње постају поново два тада централана и велика града, српски Нови Сад и космополитска Пешта. Већ на самом почетку, слику централног града српске културе деветнаестог века, Јаша износи у слици поднебља и његових житеља, називајући Нови Сад „српским Паризом“, у којем се међу мноштвом људи и занатлија, као први и најзнатнији истичу припадници берберског еснафа. Посматрајући бербере као посебну *сарту* људи, Јаша у овоме роману положај странца одређује према њима, а у слици самих бербера, даје и многе особине свога народа, и све му то полази за руком у најбољем хумористичком маниру.

Питом и леп новосадски предео, у овом аполитичном роману⁶⁷, дом је берберина Максе Свилокосића, који је „био чисте крви, и Новосађанин и берберин,

---

⁶⁷ „Игњатовић је представник бидермајера по многим стилским особинама своје прозе. Мемоарски карактер његова причања, типови особењака које махом слика у својим романима, меланхолично-

а то ће много рећи“. Његов син Гавра, који је као млад имао „изглед некако шпањолски“, као *свршен четир-латинац*, односно ученик са завршеном ондашњом нижом гимназијом, подучавао је „субјекта Ђоку Глађеновића, угледног, феш човека“, новог радника у берберници свога оца, латинском језику:

„Гавра је знао латински, па је у том Глађеновића поучавао, који је велику пасију имао на латински језик.; па је већ и доста речи од њега научио, као *bonum mane, quomodo vales, quid facis*⁶⁸, итд. Особито у недељу радо се са Гавром шетао, и с њиме латински говорио, и то јасним гласом да свако чује“ (Игњатовић 1987г: 39).

Глађеновић, увек удешен у складу са својим презименом и лепим берберским занимањем, походио је балове, где се надигравао са најбољим новосадским играчима („лети као африкански летећи козорог, као шпрингбок, коме се у трку ноге на земљи не виде“), а на којима је знало да дође и до туча, у којима је извлачио дебљи крај, јер „берберски народ није ратоборан, већ мирољубив, а у бици су понајвише они и шнајдери бијени“ (Игњатовић 1987г: 45).

У кући старог мајстора Максе, била је још једна неописива вредност: девојка за удају, Милева, која је по старом обрасцу своје име модернизовала у nobl-друштву у Емилија, што строги и старовременски отац никако није одобравао, и која је физички, као и њен брат Гавра, имала одлике медитеранског типа: „црне зејтинасте боје, танка, лака као газела, канда је у Андалузији рођена“ (127).

Због девојке из једне од првих занатлијских кућа у граду, мноштво удварача облетало је породични дом, а међу њима издавајају се представници војнога кора. Кроз њихова удварања, и млада дама је своје *воспитаније* надоградила и страним утицајима који су у њен дом дошли из касарне:

„Фрајла Милева и у говору има сасвим милитарне манире. Говори лепо немачки; истина, онај милитарски jargon, меша много францеских речи, као *famos, fidele, superbe*, ал' и то сачињава елеганцију“ (Игњатовић 1987г: 118).

Уживајући у друштву официра, са многима кокетира, а поред њених земљака у униформи, дом угледне берберске фамилије, не само девојке ради, походе и странци из новосадског гарнизона, лаћмани (потпоручници) које писац са уживањем описује.

хумористичан тон и алкавост у изражајно-техничком обликовању – то су неке карактеристичне црте бидермајера које срећемо и у његовим романима. У роману *Трпен-спасен*, тим особинама ваља додати и потпуно одсуство било какве политичности, ширег друштвеног аспекта ликова и радње, историчног виђења и дубљих социолошких продора у свет његових јунака“ (Живковић 1987а: 18).

⁶⁸ На српски преведено: добро јутро, како си, шта радиш.

Први међу њима, иако је војник, већ својим презименом, као и већина ликова у овоме делу, је окарактерисан:

„Лаћман Херц, љубазан човек, баш прави *херц*. (...) Јак, подебео човек, кратка и дебела врата. Униформа му није лепо стојала, био је округао без савитка; цела фигура као ваљак приличила би више за каквог имућног, доброћудног пургера“ (Игњатовић 1987г: 125).

Основни квалитет овог човека је то што је добар *квартирмајстор* и *квартирмахер*, како га писац описује. Опште је популаран и омиљен код свих, јер је при изради распореда спавања и обедовања изврстан, а „његов облигатан талијански паприкаш, пошкропљен вином, био је прави ремек“.

Међу свима који се као гости овога дома кроз време налазе, један странац, за кога се открива и да је племенитог порекла, и у брачним плановима младе Милеве као најизразитији фаворит се издвојио:

„Лаћман Штернбергер се такође с Милевом радо забавља. Милева му се јако допада. Велика, крупна, плава људина, риђе косе, велике плаве очи, прави син северне Немачке, озбиљан, швалереск. Са свом справом немачког *ритера* двори Милеви. Крајности се састају“ (Игњатовић 1987г: 127).

Загледана у одличну прилику имућног странца, Милева се одважи да за њега ускочи, те бежи инкогнито, по официровим упутствима, паробродом за њиме у Италију, када овај бива премештен у гарнизон у *Мајланду*. Страхове забринутих родитеља, разрешава породично веће, на којем поред већ кућног пријатеља бива укључен још један странац, др Поливка⁶⁹, и где је накнадно установљено имовно стање небираног зета:

„Опет господар Макса премишља. Пита доктора и Херца, је л' барон имућан. Кажу му да је богат, син је једног министра у једној мањој немачкој држави па им је онда мала армада, и послао је отац сина у велику аустро-немачку армаду. Има месечни *цулаг* 500 фор. – Господар Макса главом маше. (...) Госпођа Фема прави жалосно, преподобно лице као св. Вилендерина. И она је девојком хтела бегати, но на несрећу благовремено осујетише план, иначе, да се то није догодило, данас не би била госпођа Максиница. И Херцу пође за руком да је утешу. Госпођа Фема по плану стратегичнога лаћмана Херца разгласише да је Милева отишла код њене тетке, некуд далеко, и да се неће вратити, да ће се тамо и удати“ (Игњатовић 1987г: 132).

Као један од потенцијалних ранијих кандидата за женидбу Милевом, фигурирао је и берберски субјект Ђока Глађеновић, који се том браку највише и надао, те је са

---

⁶⁹ „Др Поливка, ил' управо *magister chirurgiae*, сасвим округао човек, да не кажемо предебео, тако око педесет година. Образи пуни, глава и лице сасвим округло као полумесец, нос мали, очи ситне. Штоно кажу, *gutmuhtiges herziges Gesicht*. Касапско би га око на двеста фуната ценило“ (Игњатовић 1987г: 84) .

Милевом на својеврсном немачком, ортографским принципима Јохана Кристофа Аделундга и Вука Караџића, и кореспонденцију водио⁷⁰, али када је она одбегла, и он је решио да срећу потражи у центру свих збивања берберског универзума, у Пешти.

Такође, познавалац латинског и сад већ берберски шегрт Гавра, желећи да се да даље на науке, и уз родитељско тешка срца одобрење, одлучио је већ раније да оде тамо где сматра да је срце научне мисли: „Пешта му је мека, Пешта му је рођено место његове докторске дипломе. Бар он тако мисли“ (Игњатовић 1987г: 68). На очинску и мајчинску бригу коју су пре синовљевог одласка узводно Дунавом имали, Јаков Игњатовић даје Гаврину кратку генеалогiju, те слику берберских прилика свуда у свету, са освртом на доминантан положај, наравно, српских брица на свим меридијанима:

„Шта ће фалити Гаври? Рођен у Новом Саду, у српском Паризу, рођен од прастаре чисте берберске крви, штоно веле, *rig sang* берберин, у школи свог оца Максе, увежбан од толи знаменитог бербера Ђоке Глађеновића, шта ће му фалити ма куд отишао. Нови Сад, главни стан и ђенералска школа за бербера, а Србин – рођен берберин, то јест, бољег бербера на свету нема. Шта ви бербери из Толеда и Севиле, и ви сви шпански бербери, шта сте ви према српском берберу? Пошљите вамо све ваше бербере на конерт, на мегдан, па ћете сви ником поникнути, и мораћете признати да је српски берберин заслужио да од његовог плеха ваш дон Кихот себи шлем на главу натакне. Стара, припозната је ствар да су српски бербери најбољи, а после њих долазе Турци, Мађари и Румуни. Србин брије брзо, лако и чисто; једва осетиш кад је почео и кад је свршио, нит' ти главу амо и тамо развучи. Турчин чисто брије, и то докорена, ал' тако ти међу колена у пресу главу метне, да ако си слаб, можеш изда'нути. Мађар чисто и добро брије, ал' много цивра и кривели се. Румун чисто брије, ал' мало потеже. Немац ил' те мора окрвавити ил' те рђаво обрије, да клице остану. Немац је већ бољи за фризера. Српски берберин, штоно веле, у бријању има сигурну руку, а то много чини. Кад би сваки Србин, који докторију или хирургију учи, покрај тога и бријати научио, колико би имали Балаша, Билрота и Пирогова! О њиховој слави знају многе велике вароши приповедати, особито Пешта, Беч и Грац. Наћи ћеш их у Паризу и у Њујорку. Не брините се за Гавру, он је сад у Пешти, а у Пешти је као код куће“ (Игњатовић 1987г: 69-70).

У Пешти, и Гавра и Ђока имали су за прву руку стан и обезбеђену праксу код господара Лоштајнера, газде код кога је још Макса Свилокосић занат пекао. У интернационалном друштву под кровом старога газде, млади „Гавра је могао од свију субјеката први штуцер бити“, а „био је јак и одважан, без сумње

---

⁷⁰ „Libe Frailin. Zu erstmol wi ich si gsen hob, i hob si kern kopt, und main herz hot um si geklopft. (...)“ - „Драга госпођице, Први пут кад сам вас видео, заволео сам вас, и моје је срце за вас куцало“.

најодважнији субјект у читавој Европи“. Поред свега наведеног, Гавру је и даље „морилa жеља за докторијом“, те је све слободне тренутке гледао да проведе читајући у богатој библиотеци Лоштајнеровој⁷¹. Међутим, најупечатљивије описе младалачког удруженог живота у Пешти у целокупном делу Јакова Игњатовића налазимо у приказима веселе студентске дружине која се формирала у једној „средњој пургерској биртији у Сликарској улици“, где је настало „то чудо, тај Борфођастов“:

„Отменији гости имали су за себе *екстра* собу; ту није могао сваки ући. Ту су били ђаци различите врсте, филозофи, медицинари, хирурзи, јуристе, па онда погдеоји јурат и берберски субјект, који је, покрај пријатељства, могао до те собе доћи. То друштво што је у ту собу долазило звало се мађарски *borfogyasztó társaság*, немачки *Weinvertilungsgesellschaft*, Друштво за винску *потрошарину*. У титули стојало је само вино, ал' пило се и пиво, и свашта друго“ (Игњатовић 1987г: 138).

Друштво које је имало „председника, перовођу, фишкала и одбор административан, а пословало се на акцијама“, уз музику Цигана, поред пића и уз понеку ситнију варку на картама, није никад добро расположење напуштало, али ни својеврстан патриотски дух, те су вече често тријумфално завршавали:

„с Гавром, сви у кавану, *Код два пиштоља*, па онда наново пиј, а затим у Мађарски сокак, ту полупају неколико пенцера, и врате се с виком кући“ (Игњатовић 1987г: 141)

Организовали су и балове за господу и даме њима сродних платежних способности, правили су са бирташем и бирташицом шале које су некад прелазиле и границе лепог укуса, и уопште живели весело, како то само једно тако строго устројено друштво може и живети. Поред тога, у задрузи са својом новом љубави, бабицом Теклом Шпицедерком, којој је такође писао надахнута писма на својој берберској варијанти хох-дојча⁷², предузимљиви Глађеновић организовао је и приватну *менаџерију*. Установио је мензу за сиромашну омладину, у којој је на претплату јело цело весело бoемско друштво, најчешће сви заједно обедовавши

---

⁷¹ „Господар Лоштајнер имао је докторску библиотеку, и то у трећој соби од официне. Библиотека је била отворена субјектима, и господар Лоштајнер радо је гледао субјекте у библиотеци, једно да се уче и да се приправљају за хирургију, а друго и сујети му ласка, јер, наравно, субјекти ће свуда приповедати колико има Лоштајнер књига у библиотеци, и да је ученији него ма какав доктор. Ако се надничари потуку, поразбијају главе, одмах онај који је рањен трчи к Лоштајнеру да му завије рану и да му изда *visum repertum*“ (Игњатовић 1987г: 134).

⁷² Једно од њих, писано по обрасцу немачке кореспонденције из новосадских дана, адресирао је билингвално, немачки и латински, уз примесу француског: „An di Kneigige frau Tekla von Spiceder in loko Pest, Madame honorablement presente, volgebohrene Vitve Magister der Chirulgie.“ - „Милостивој госпођи Текли Шпицедер у месту Пешти, Госпођи часној истој, благородној удовици магистра хирургије“ (Игњатовић 1987г: 148).

„комад сланине од 15-20 фуната и 'леба“, а онај ко није приложио цванциг, јео је преостале „кожице од прљене сланине, што други оставе; те кожице прље на свећи и с парче леба слатко поједу“. Са пијететом се Јаша сећао у роману Гавриних и Ђокиних, а у стварности својих ђачких садругова, закључујући: „И од једних и од других ће временом бити људи, који ће ваљани и имућни постати“ (Игњатовић 1987г: 151).

Док је Гавра, покушавајући да усклади боемску природу са праксом берберског субјекта, већ био *курзиста* и учио *кирургију*, Глађеновић је до спознаја из медицине долазио испрва споредним путевима, преко студената медицинске, својих другова из Борфођастова, који су га:

„водили у друштву и на патолошка сецирања, и иначе кад медицинари уче сецирати на каквом комаду лешине. Знао је за то и професор, ал' је гледао кроз прсте. Но и ту је био ексцесиван. Једаред он сам дође раније, па извади из каде једну ногу да се сецира и да учи. На то дође лекар Арселес Шпицер, па каже да је то његова нога, он на њој штудира; Гавра не да. На то дођу и други медицинари, Јајнкеф, Шобелс и други и почну га грдити и тезмати се; ал' он с ногом по њима; Арселес к њему, ал' Гавра ухвати Арселеса преко среде, па га замочи у каду. Најпосле дођу још и други и све умире“ (Игњатовић 1987г: 152).

Након оваквог почетничког ентузијазма, јасно је да је Глађеновићева медицинарска каријера морала кренути само на боље, те он временом:

„Упозна се са једним Талијанцем, Торквато Паван, родом из Удине, по карактеру – *dulcamara*. (...) Паван је мален, ситан човек, сувих, али ипак црвених образа; радо пије и кашље, има *tusis potatorum*, неће дуго живити; ал' ипак му читаш у очима памет и талијанску хитрину“ (Игњатовић 1987г: 164).

Поменуто *талијанска* памет и хитрина најбоље се исказује на вашарима, на којима необично вешто вади људима болне зубе и продаје *aqua aceti* помешану са *aquae livandule*⁷³. У жељи да се и он оплемени том вештином, Ђока у *квартиру* тражи Павана и налази га у породичном окружењу:

„Паван седи за једним столом и са породицом вечера; један деран око десет година и госпођа Павановица, родом из Приморја. Она је велика грдна женска, има црну косу у витицама, велике црне очи, скопчане са дебелим обрвама, усне подебље, али румене, а зубе као бисер, руке пак као у јаког мушкарца, изглед дивљи. Тако јуначки морале су изгледати Кимберке, које су покрај својих мужева у великој бици против Маријуса знале бити и умрети. Да нема дивљег изгледа, морало би се рећи да је лепа. Звали су је *die Morlakin* –

---

⁷³ *Dulcamara* (лат.) – разводник, паскавица; лековита алпска биљка горко-слатког укуса; *tusis potatorum* (лат.) – кашаљ из плућа; *aqua aceti* (лат.) – сирћетна вода; *aquae livandule* (лат.) – мирисна вода лаванде.

дакле нека буде Морлакиња. Страшан контраст између ње и Павана; какав демон њих састави?!“ (Игњатовић 1987г: 165).

Напоследку, интернационално друштво проговара *једним народним језиком обију вера*, како би рекао Матавуљ у *Бакоњи*:

„(...) а и самој Морлакињи је било мило што је могла са Глађеновићем разговарати, и то српски, ил' хрватски, ил' приморски, ил' нашки, јер је то све једно“ (Игњатовић 1987г: 165).

Италијан и Морлакиња људи су по мери Ђоке, Гавре и самог Јаше Игњатовића, „јер је Паван имао новаца као плеве и могао је трошити као какав барон“, и „Павану је био сваки мио који је хтео с њим пити, увек је он частио. И госпођа Павановица је добро пила, и то најјача пића без воде; то је већ познато да женске, кад већ једаред вино пију, водом не мешају. Па и само дете је пило“ (Игњатовић 1987г: 165).

У даљем приказу породичних прилика, Јаша пијане супружнике, код којих је као *cicerone* у службу Ђока ступио, а често у друштво и Гавру доводио, приказује кроз, како и сам каже, „свакојаче сцене“, у којима неслужбени асистент мора да чува Италијанов велики *шлајбук* од растрошне газдарице. Управо при једној отимачини за новчаником, тој трилатерали долази крај, када је газдарица претећи ножем напала Ђоку, због чега су, напоследку, градске власти и протерале ову породицу.

У даљој околемедицинарској служби, Ђока је био водич и за све који из Доње земље дођу у једну од бројних пештанских бања на лечење, те се тако као странцима у велеграду нашао од помоћи и својим земљацима, брачном пару чије само презиме говори какву су болест у главном угарском граду лечили:

„то је био богати господар Гицан. Имао је болест диспесију, тј. стомак му није могао да вари. (...) И госпођа Гицанка је ту, и она је болесна, има *morbus Venticki*, то јест, штоно кажу, предебела је“ (Игњатовић 1987г: 169).

Глађеновић је своју медицини прилежну личност до краја објављених делова романа вежбао у пракси по пештанским предграђима, а једна од последњих слика у последњем, 1875. године објављеном поглављу, приказала је и један разговор у Борфођастову, у којем је Гавра Свилокосић, у разговору са „куваром једног великог господина“, истога питао и да ли, када је такав *жени* у својој куварској науци, може да зготови ручак од господаревог пса пинч-пасмине. Јаша је последњу имаголошку реплику у овом роману посветио управо правдање овога питања:

„није му морао кувар тако јако замерити, утолико мање, што је велика Кинеска доста цивилизована, па тамо такве ствари и господар земље и великаши радо једу, дакле, није баш тако велика увреда“ (Игњатовић 1987г: 207).

Крај овога романа Јаша је дао у четвртом чину шаљиве драмске игре *Адам и берберин*, и заиста је права штета што дело није завршено у романескној форми, јер би њиме наша књижевност добила свој први заокружен и завршен чисто хумористички роман.

Положај странаца у овом роману одређује се према за ово хуморно дело посебно устројеном ентитету: берберској нацији. Наравно, велика заједница бријача раслојена је на ситније чиниоце, и идеална слика бербера дата је према образцу у којем се пуни берберски потенцијал јасно уочава: према слици Срба вештих са алатом за бријање. Искуство из бројних светских бријачница омогућило је да Јаков Игњатовић да типологију берберске васионе, у којој јасно одређује ко које место на лествици најбољих у занату заузима. Том хетеро-сликом Игњатовић даје јасну некритичку ауто-слику као крајњи резултат, јер „такав систем уопштавања по хоризонталној оси, пример градње хијерархије од позитивног ка негативном полу, присутан је и у многим књижевним делима, у којима обично налазимо, али и олако заобилазимо, обресе скупа културолошких кодова који учествују у градњи оваквих *табела народа* сваког историјског раздобља“ (Гвозден 2001: 213). Са места на којем је ипак његов народ и кроз шалу, и у збиљи устоличен као без премца и најбољи, Јаков Игњатовић посматра и свет услужних радника велеграда, у којем се опет кроз хуморну хетеро-слику ствара априорно позитивна ауто-слика. Од света бербера, калфи и мајстора, до студената и академица, кроз раслојену слику друштва Угарске, Игњатовић се након приказивања села остварио и као реалиста који у градској средини уме да примети огледне примере, и да кроз хумор да слику странаца.

6.6. *Васа Решпект*: артикулација двоструке другости

Два хронолошки наредна романа, класична су, најчитанија и најпознатија дела Јакова Игњатовића: романи *Васа Решпект* (први пут објављен у наставцима у београдској *Отаџбини* 1875) и *Вечити младожења* (штампан први пут у бечкој *Српској зори* 1878).

У првоме од ова два романа, у правој „панонској људској комедији“, у којој су „измешани градски сенатори и собарице, студенти и штумадле, хусари и куварице, официри и фрајле, трговци и мајстори, адвокати и судије, бербери, касапи, кројачи, терзије, и какви све не представници друштвене класе, сталеза и професија“ (Живковић 1987б: 19), ликови странаца представљени су кроз ситуације у којима се налазе у контакту са српском оазом у централној Угарској тога времена.

Слика целе породице Васе Решпекта дата је из угла свезнајућег приповедача, сентандрејског Србина, који своју причу започиње хроником пишевог родног места, у којем даје и слику и прилике српскога народа у најсевернијој тачки свога развоја:

„вредни Срби у Св. Андреји за кратко време сазидаше куће, подигоше седам цркава и школу, све са красним иметком, искоренише планинске шуме и створише винограде, где роди салаксија, малвасија и нектар, прави синови дичне Метохије. Трговина почне цвати. Св. Андрејски патрицији нису лени, они су познати по трговима Липиске и Кракове; Пешта купује на св. Андрејској пијаци робу; Пешта, онда још слабачка у трговини. А Св. Андрејац поносит, у кругу породичном, у храму као и на јавни мести поје: *Ми же Сент-Андрејци, цјелог свјета славни!* Леп предео, богатштина, лепо вино, красна вода. Шта хоћеш више?“ (Игњатовић 1987д: 31).

У таквом окружењу, уочи храмовских слава, „многи се странци показују и великолепно бденије посећују“. Како „после службе Сент-Андрејци *фатају* госте“, Србе са разних страна сабране у њиховој вароши, „један младић, прави Сент-Андрејац“, Војко Огњан⁷⁴, у црквеној порти за госта на ручку позвао је „Србијанца, једног странца, у антерији и димлијама“. Странац, „Јанаћ Сарајлија, трговац из Београда“, на ручку у једној од кућа породице Огњан, бива угошћен у тренутку када пристиже и вест да је умро Васа Огњан, познатији као Васа Решпект,

---

⁷⁴ Војко је, како је то још Драгиша Живковић открио, анагарам од Јаков, а Огњан је на српски преведено име Игњат. У лику младог Сент-андрејца, крије се сам аутор дела.

„mordkerl, јунак“⁷⁵. Младога Војка ова прича најгоре је потресла, те он решава да не иде на свечани у школи приређени бал, већ својим гостима прича биографију свога рођака, износећи кроз њу и историју своје породице.

У породици Огњан, Васа је био син јединац Игње Огњана, који је добио надимак по својој узречици Решпект. Игња Огњан, поштен и частан трговац, под старе дане повукао се из пословног живота, и у миру свога тавана седео и читао, откривајући кроз своју лектуру и свој карактер:

„Понајвише би читао дела о социјалним питањима, о источном питању, о Великој Србији која се има саградити; био је ужасан српски шовиниста; па онда читао би радо брошуре финансијске, особито о аустријским финансијама, о могућем државном банкротству“ (Игњатовић 1987д: 35). „Чика Игња је читао књигу о *Наваринској бици*, о Црном Ђорђу, о Милошу Обреновићу. Радо би слушао о Чарапићу и хајдук-Вељку; руског цара Николу обожавао је и на дан светог Николе увек би испио чашу и у *здравље свесилнејшег императора Николаја*, и у здравље свију баћушака, да добију Цариград, да подигну крст на цркви св. Софије, а Србима да дају Босну и Херцеговину и Призрен – *дажде до морја*“ (Игњатовић 1987д: 46).

У породици Васиной, поред њега је расла девојчица Аница, усвојена у недоба из словачке породице:

„У гладној години, у оравској вармеђи, жупанији где се тако снажни словачки момци и девојке рађају, а жита није ни видети, јер су саме горе; у гладној години, кад ни кромпир није родио, људи и деца су од глади умирали. Спусти се од горе, реком Вагом, у Дунав једна лађа и доплови до Пеште. У тој су лађи премрле од глади словачке породице. Ту су сад на баиру децу куповали и продавали. То јест, куповали су и продавали не онако баш као робље, као на пример у Африци, но сасвим по модерно-хришћанском начину. Словаци моле да се смилују на децу и да их узму под своје. Милосрдни људи узму их, који мушко који женско, па још родитељима даду по форинт-два као бакшиш. Тако је покојна тетка Сара баш онда у Пешти на вашару била, и видевши код дунавског баира како децу носе, смилује се и она и узме једно девојче од пет година, да за њ два форинта и однесе кући. Чика Игња није се томе противио. Шта више, узео је као неку срећу, као аманет. Дете се звало Ханка, но после постаде Аница“ (Игњатовић 1987д: 40).

И остали чланови породице Огњан били су на свој начин специфични. Јоса Огњан, Игњин средњи брат, напустио је родну Сент-Андреју „са Сципиона речма: *Ingrata patria, non habebis ossa mea*⁷⁶“, странствовао је у Русији, те се вратио у Будим, и као „дипломат човек, из Метернихове школе“ живео је луксузно и раскошно, обављајући државну службу.

---

⁷⁵ Mordkerl (нем.) – јунак, храбар човек.

⁷⁶ „Незахвална отаџбино, нећеш имати мојих костију“.

Као Игњин син, и Васа је растао у српском духу, са лектиром која га је за живот одредила:

„Васа је најволео читати српске јуначке песме из старих собранија. Што је год читао о јунацима, све је држао да се баш то тако збило, мада је немогућности наличило. Како сече Арапе Краљевић Марко, јунаштво Страхињ-бана, то Васа не би допустио да је могло бити друкчије. Те виле српских јунака, те су живеле и живе остале. Оне осијанске⁷⁷ слике где српски јунак, кад му је врућина, ишчупа с кореном читаву јелу из земље, па на коњу јездећи држи јелу у руци, а сунчани зраци кроз лишће на токе му падају, то је све тако било, као год и оно кад се Марко буздованом у облаке хита. У недељу ил' о храму тражи слепца да му пева јуначке песме, и онда би се тако заблејао у њега и дао му последњу крајцару. Онда би му се представљали циновски ликови, и тек би презирао садашњи мекушан нараштај“ (Игњатовић 1987д: 41).

У бурној младости, Васа се врбовао и у хусаре, те је тамо упознао „лепу собарицу да јој је пара требало тражити.“ Иста та собарица, Матилда, довешће Васу убрзо и на робију, и у свом животу мењати чак и име, постати Ида Херцидајмант, да би свој статус, положај, од собарице ка госпођи унапредила. Она није лик странца, него тип собарице који нам је најпознатији из синтагме „француска собарица“. Павећи се наивна, она кроз ходнике друштвеног уређења увек ходи кокетно и запажено, али свесно бежећи од своје прошлости која је на крају стиже, и због које најтрагичније и завршава.

У страни породице која је највише од свих Огњана у друштвеном поретку деградирала, међу потомцима Стеве и Катарине, истиче се још један женски лик који завршава трагично, млада и лепа Милка, која по устаљеном обрасцу име мења у nobl варијанту Емилија, и која је физички у свом тренутку највеће лепоте имала „цео стас онаки као што Арап газелу пева, а лице бело као у пенородне Венере“. И она завршава, као и остатак њене породице, крајње трагично, одбијајући се о Сциле и Харидбе живота до крајњег положаја пештанске пријатељице ноћи, иако су јој се у младости удварали и представници градске аристократије, „pur sang аристократи“.

---

⁷⁷ Синтагму *осијанске слике* Јаков Игњатовић употребљава у најтачнијем могућем облику, и то више од века пре него што је брђанску традицију шкотске и њене конструкте у свом есеју Хју Тревор Ропер у зборнику *Измишљање традиције* разобличио. Доживљавајући већ 1875. Макперсонову збирку шкотских баладичних мистификација као уметнички овликовану легенду, Јаша и о нашој епској прошлости, не говорећи то одмах и директно, изражава отрежњен и критичан став.

Након помињаног затвора у коме је дванаест година одслужио, Васа Решпект и на слободи почиње да залази у лимбове велеграда и да међу чудноватим странцима троши своју снагу и губи младост:

„У оно доба *Зрињи*, чувена ноћна кавана, била је у цвету. Није се ноћу затварала, није се већ ни могла затворити, врата су тако забрехала. Има више карташких банда, козака, који на леп намаме неуке, особито стране пасажере, сеоске натароше, кнезове и вашарџије. (...) Било је три козака, једна банда, који се увукли у игру и један другом похљепствује, паклирају, тј. варају. Решпект у почетку добија - пуну га – па онда губи, и то више него то је добио“ (Игњатовић 1987д: 91).

На дну друштвене лествице, без икакве светле перспективе, Васа Решпект не успева ни од најближих сродника на позицији да добије препоруку за добру службу, те у очајању размишља да „Волео би да је од циганског рода него што такве родове има који су само мост његовој несрећи“. Поново се одлучи да ступи у војску, и тамо опет среће странце, међу којима није успевао да нађе правога пријатеља, а службовао је са свим народима под хабсбуршком круном. Његов претпостављени био је „прави Пољак, жесток, нестрпљив“, и убрзо је око безначајне ствари са Васом ушао у отворен сукоб:

„Ритмајстор дође у јарост, па се приближи и запита га љутито како му стоји краватла. Решпект му одговори да му у кравату руком не дирне: како-тако стоји, он ће је сам поправити. Ритмајстор не само да му додирне него му провуче прст кроз краватлу, и дрма га јако, вичући: *свиндур, рацка швиња!*, јер Пољак кад псује и хоће да увреди, најрадије с том четвороножном животињом награди“ (Игњатовић 1987д: 109).

Док је ритмајстора наградио само батинама, каплар који се удварао Васиной Аници, која га је од сестринског лика у детињству, до искрене љубави у одраслом добу у стопу пратила и када је у *апс* доспевао, и када је са војском квартире мењао, прошао је трагично и платио за сва понижења која је Решпект у униформи морао да истрпи. У сукобу у кафани, Васа ножем убија свог претпостављеног. У приповедачевом тумачењу, убиство из афекта правдано је двојачко, и националним и мушким поносом:

„Опсовао му рацког бога. Аницу је задиркивао. Је л' зато што му бога опсовао, ил' из љубоморства, ил' из оба узрока? Додуше, за Решпекта је могла и Аница сама бити узрок томе, јер Аница је била оквир у ком су била намалана његова страдања и нежна љубав. Ко у Аницу дирне, тај је напред могао знати да ће зло проћи, и да је каплар боље познавао Решпекта и Аницу, и сад би био жив“ (Игњатовић 1987д: 115).

Када је Решпект допао робије, у роману је свезанајући приповедач, Војко Огњан, испричао и своја бављења за војском по аустријској царевини. У представи

странаца у српском роману 19. века, Јаков Игњатовић даје на овом месту нов и до тада непознат приказ, сликовито дочаравајући највећу менталну болницу у Европи у томе тренутку, бечки Деблинг. Описујући неколико потресних случајева - оболеле девојке, старе фрајле, баке и човека са подвојеним идентитетом - Јаков Игњатовић даје слику психички оболелих, која је толико потресна, да је завршава речима: „Та три сата остаће ми док сам жив у памети“.

Одмах након слика луднице, без икакве паузе, у првом наредном пасусу, аутор даје и слику тадашњег угарског законодавног средишта, Пожунa, тј. владе која је столовала у данашњем словачком главном граду:

„У Пожуну је угарски сабор. Ту сад оци отаџбине кроје земљи хаљину. Ту сад можеш видети богата света у гомили, мањих, већих људи, митрополита, владика, грофова, посланика, лепих дама, Чивута и гризета. Кома је иоле могуће, дође да види онда Пожун. По себи пријатна варош, а још близу Беча“ (Игњатовић 1987д: 120).

При поновном робијању Васу Решпекта верна Аница поново прати, и овом приликом, Јаша не одолева роматичарском пориву да открије у потпуности њену животну причу, али и да породицу поново након много година уједини, спајајући Аницу са давно изгубљеним стрицем, Васиним тамничаром, по цедуљици коју је девојка као породични аманет од рођења чувала:

„А тамничар се звао Палко Глучак. Аници пало њено име напамет, па најпре сама себи не верује; (...) Гледи боље тамничара: бадава, има породичне црте; (...) Глучак једаред преповеда деци да, кад је још код регименте био, једне године таква је велика глад била, да су људи од глади падали као муве, да су морали децу у Пешту шиљати и продавати, јер иначе би сви поскапали. Сад је већ Аници доста. Обузело је сродствено сећање – крв није вода. Извади из недара 'артију и преда тамничару да прочита. Овај прими, чита; *Ханка Глучак из Ораве*, пита је отуд јој то, јер је то прави Словак писао, немачко-готским писменима, и ко је та Ханка Глучак. (...) Нема сумње, то је његовог брата кћи; сви се грле, љубе; сви су уверени, позна јој се по лицу да је род. Тамничар јој и то да на знање да јој је брат умро и сви, да никога више нема осим њих“ (Игњатовић 1987д: 126).

Док се Ханка са породицом поново проналази, Васа у тамници као јединог посетиоца има српског православног свештеника, који кроз литературу буди у њему дечачка патриотска осећања:

„Паде му на памет: *Ми же Сент-Андрејци, цјелог свјета славни*. Мисли се, богзна није ли несретан што је Сент-Андрејац. Јер не може бити друго него Србин, а не да му се бити Србином. Ал' опет га узбуди кад види српски грб, кад види мапу, било старе, било младе Србије. И кад му падну на памет јуначке песме о Краљевићу, Обилићу и Страхинь-бану, слепице и слепци гуслари, дух му се сасвим преобрази, желио би онамо откуд су његови стари дошли. (...) Каткад, замишљен, гледи на мапу Турске. Онде је Метохија, откуд су

његови дошли, па онда Приштина, Призрен. Уздахне, па шкрипне зубма; ту би се волео с Мујама тући“ (Игњатовић 1987д: 127-128).

Занесен лектиром којом га је свештеник, по типу и надањима личност идентична његовом стрицу Игњи Огњану, снадбевао, утамничени Васа правио је планове које би остварио у случају да на великој државној лутрији баш његов лоз буде добитан. Након потенцијалног освајања највеће новчане суме, планирајући да у Црној Гори организује и војну индустрију, те покрене силне масе домаће и стране, регуларне и добровољне војске, Решпект је планирао да устанке подигне и у Херцеговини, Босни, да удари на Арнауте и да ослободи Рашку област. Готове планове са војним распоредом већ је имао и за даља војна дејства, у којима је планирао да ће српски покрет пропратити и Румуни и Бугари, јер „Тако се граде и одржавају отаџбине! Ако то није, онда треба жице на гуслама покидати и све песме у море бацити“. Наравно, Решпектово *Начертаније* укључило је и свесрдну руску помоћ, а политичке прилике које су код Васе распламсале овакав горљиви и разрађени план ослобођења, Јаша објашњава на почетку наредног поглавља, дајући геополитичку ситуацију у свету у том тренутку поглављем које неодољиво подсећа на његову публицистичу праксу и политичке коментаре које је у своме *Недељном листу* доцније штампао:

„Настала је година 1848. Фебруарски пакети срушише у Паризу орлеанску династију. Потресе се цела Француска, за њом Италија; дође ред на Аустрију. Само у Турској, у том европском *Цинзибару*, за чудо и приповест, мир и тишина влада. Цела Немачка сплетена, збуњена. Русија као укочена гледи на Француску шта ће онде бити, и мисли се: 'ратос и Турске и Цариграда! Само је блистателна порта своју Јанусову капију затворила канда је вечити мир настао. Нико се не миче за тужну рају, нит Србија, нит посестрима Банија, а Мује комотно тутунишу: *Алах ил алах! Ђаури нек се међу собом кољу!* У Бечу истерају Метерниха, у Пожуну Кошут жари, у Загребу и Карловцима саборишу-; граја, жагор свуда, док не дође револуција, или, мало мекше да рекнемо, покрет. Србљи траже Војводину. Већ се зато и покољу. Дођу у помоћ из Србије. Мађари од којекуд своје регименте кући довлаче, преправљају се за одбрану и нападај. Свуд је пламен букнуо“ (Игњатовић 1987д: 132).

Тек када се прочита овај увод у двадесето поглавље, јасно је и због чега је аутор Васи Решпекту доделио гарашаниновску природу, те изнео онако опширан и детаљан план свесрпског ослобођења у претходном делу романа. Да би Васу представио као Србина без мане, који васцелом српству жели слободу и благостање, па макар сам у томе и погинуо и никакве личне заслуге за то не

траживши, и да би његова одлука да у политичким превирањима која су затекла његово домовину себе сврста у редове мађарске војске, а не српских устаника била прихватљива, своме јунаку аутор даје карактер романтичарског српског хероја. Маштајући о некој новој царевини и обновљеној средњовековној слави и ослобођењу старих огњишта, потпуно несвестан дневне политке која поред зидова затвора у којем тамнује непримећено пролази, а при томе бивајући из аустријске војске два пута нечасно отпуштен, и уз то и дубоко свестан свога српства у сред мађарске земље, Васа испада јунак коме се херојство не може оспорити, па чак и у ситуацији у којој ратује под командом нечасног Јована Дамјанића. Ипак, да би свом читалаштву још пластичније описао природу свог протагонисте, Јаков Игњатовић коначну одлуку на чијој ће страни Васа ратовати смешта у простор у коме се и сам најбоље сналази, у кафану:

„Једне ноћи здраво промишља шта ће да ради. Дође код *Беле лађе* у кавану; то је српска кавана. Ту се шушка, један другом пришаптава како се тамо доле туку. На сваком лицу види се радост кад чује како се Србин држи. Само један Србин из Србије на једном месту сам озбиљно седи, пуши и пије кафу. Фес му је на глави, на њему антерија и шалваре. Решпект није волео те људе који шушкају, већ који су озбиљни. Види Србијанца, приђе његовом столу и седне до њега. Овај га погледа и измери. Решпект га поздрави и после обичног увода: *Како сте и откуда сте?*, одмах се познаше који је какве боје. Србијанац је био Вучићевац, који се није слагао с тиме што Книћанин против Мађара са својим Србима војује, а не против *Шваба*; али, ипак, био је резервират, јер не зна шта Решпект мисли, и не да се сасвим за реч ухватити“ (Игњатовић 1987д: 142).

Ликом Србина из Србије, ондашњег турског протектората, који већ одећом открива потпуног *другог* у односу на остатак гостију српске кафане у Пешти, Јаков Игњатовић додатно поцртава своје и ставове свога јунака о неопходности окретања војне акција ка старим српским земљама, а не рату у границама аустријског царства. Чињеницу да је и Јаша, и његов Васа ваљан српски патриота, коју аутор брани пред својим читалаштвом, писац дочарава људима и приликама у тадашњој *Младој Србији*, у коју би многи из осталих Србима насељених покрајина да оду да ратују, али која у династичким менама и сукобу гарашаниноваца и вучићеваца остаје инертна и приметно другачија у односу на остатак српства. Србија, у којој се око помоћи прекосавској браћи леме копља и сукобљавају мишљења, и која упркос добровољачким одредима ипак не подржава патријарха Рајачића у његовом подилажењу бечком двору, сакривеном иза заставе Војводства, и која не види

страдања свога народа ван својих граница као основни фактор који позива на акцију, речима Јакова Игњатовића, „у миру оргије слави“, а Васи ситуацију речито описује у кафани сународник са којим стоји на већем одстојању него са било којим досад у роману поменутиим странцем:

„Тако Решпект, да дозна како у Турској ствари стоје, запита га: - А како је у Турској? Зар се онде нико не миче да ослободи рају? - Онде је мир, - у Турској је све красно. – А зар неће Србија шта започети? Шта је тамо код вас? – Све мирно; нама, хвала богу, ништ' не фали; ми имамо устав. – А кад ће се код вас започети? Зар се ваљда бојите Русије? Та Николај има са собом доста посла, вреба Француску; а ви бисте лепо могли почети. Видите, Аустрија не може вам шкодити, има са собом посла. Па шта већ чекате? – Знаш, бре, ја не знам политике, ја сам овде трговац. Ја овде имам посла са *Милошем* и *Гудом*, а кад дођем кући, ја идем код капетан Мише у Влашку, па ако ми треба новаца, ја тргујем, а не знам за буне. Код нас буне нема, него код вас. Ето Книћанина, па иди помози овде себи, а за Турску се не брини“ (Игњатовић 1987д: 142).

Ако овакав срдачан и братски одговор није био доста да развеје Васине сне о васкрсу српске силе и славе, Јаша још – прилично неуверљиво – Васин одабир да ратује под знамењем круне светог Стефана правдао и чињеницом да овај, два пута развојачени, хусар не жели да врховну команду над њиме има патријарх, опет понављајући и ставове да би Србин требало да војује за ослобођење својих земаља, а не покрајина које у тада туђој земљи настајује:

„- А шта се то чује тамо, ко предводи војску? – Книћанин и патријарх. Книћанин је други, а патријарх први. – Дакле ко је први командирендер тамо? – Патријарх. – Азевата, ја сам хусар био, ја нећу да ми калуђер командири. И мог прадеду и све моје земљаке довео је калуђер, па ћемо се овде појести, него ако хоће патријарх да нас води у Турску, да наше старе земље опет задобијемо, онда ћу ићи за њим, овако не. Зар још и ово мало овде да утаманимо? Него, ако хоћеш, преко да идемо. – Јок! Не да Стамбол, не да Решид-паша! Решпект је сад начисто дошао. Још три дана па ће се врбовати за простог хусара“ (Игњатовић 1987д: 143).

Јаша, као веран мађарски домољуб, након што је на страницама овог романа своје ставове о свом, тј. Васином српском родољубљу оправдавао кроз бројне примере и на више места, и у рату свога јунака одводи на ону страну на којој ипак ни сам није био, у редове Дамјанићевих хусара, који ратују против трупа Виндишгреца и хрватског, далматинског и славонског бана Јосипа Јелачића. Свестан да публика која воли опише борби не би ипак никако преболела да Васа удари сабљом на своје сународнике у Војводини, аутор свог јунака одводи на други

фронт, покушавајући да нађе и оправдање за његов тежак положај у војсци која у том рату против његовог народа војује:

„Сад га хтедоше преместити да војује против Срба. Он се јави и замоли да га оставе, да је готов пре главу изгубити нег' да у друштву Роже Шандора сродну крв пролива. Код другог узели би за непослушност, но он тако је већ био признат делија да му нису за зло примили, но држали су да ће бити добар и против другог. Но, због тог што није хтео да иде против Срба, многи су се мргодили, и у самој његовој регименти почеше 'декоји о његовој лојалности сумњичити. Решпект је све то стрпљиво сносио, знао је да то извире из зависти, а српство им је само вент“ (Игњатовић 1987д: 144).

У жељи да свог Васу представи као домољуба и родољуба, као некога ко се против бечког апсолутизма бори, а свој народ, иако се са његовим политичким одлукама не слаже, не жели ни на који начин да повреди, Јаша претерује, јер пребраја – романтичарском терминологијом речено - српска крвна зрнца у редовима Кошутових хусара, те поред слика у борби за мађарску домовину погинулих младих Срба, хвали и оне који хвалу никада и ни са чине заслужити од Срба не могу⁷⁸:

„И тој првој кампањи дође Решпект у кор ђенерала Дамјанића; баш командант за њега. Дамјанић дође код Цибакахе, код Зађе и Тисе, јуришем продре преко моста са црвенокапским батаљоном, којим комадује делија Фелдвари, опет српске горе лист (...)“ (Игњатовић 1987г: 145).

У врзином колу у које запада аутор описујући, а Васа преживљавајући 1848, након битке, уплепа се, наравно, и свадба Васе и Ханке, убрзана онако како то само Јаков Игњатовић уме да уради⁷⁹: „Венчају се. Патер састави списак и сви га потпишу“ (Игњатовић 1987г: 157). У приликама рата и погибије, сам чин венчања људи који кроз цео живот и недаће храбро ступају заједно, Јашу није навео да му посвети ни дужу реченицу, али је наравно слављу које је уследило посвећено довољно пажње, а поново је пронађен и простор да се старовремено и, по Јаши, једино исправно српство Васе Решпекта испољи у имаголошкој минијатури:

---

⁷⁸ Дегутантно је хвалити Јована Дамјанића, икоме ко, не само из српскога угла, него и објективно, критички посматра историју. Сулудо храбри мађарски генерал, родом православни Србин, који је од аустријских власти обешен непосредно по завршетку револуције у Араду, стекао је у време револуције надимке међу својим и осталим словенским народима *Љута гуја* и *Српски издајца*, а познат је и по реченици „како ће убијати Србе док и последњег не буде убио, а онда ће убити и себе, јер ниједан Србин не треба да живи на кугли земаљској“ (Тутуров 2001: 494, 495).

⁷⁹ О изненадним убрзањима тока радње у овом роману, у одличном есеју *Динамизација прозе у роману „Васа Решпект“ Јакова Игњатовића* писао је, у наведеном зборнику *Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ* Младенко Сацак.

„И сад ће да се веселе. Часте се. Ту су и Цигани и свирају. А где је хусара без Цигана? Ту се пило, певало и играло. Патер седи до Решпекта. Најпре певају млађи свакаке песме. Обрлађман, један Буњевац, почео је певати Верешмртијев *Szózat* химну. Химна красна, сва усхићена, и помажу му певати. Кад је отпевао, онда му Решпект рече: - Видим, брате Буњевче, ти си то красно отпевао, али ипак ти добро не стоји. Боље би стајало да си дао другом, правом Мађару, да он то отпева, па бих онда и ја помагао. Теби би боље стајало да си отпевао песму јуначку о Сењанин Иви, јер и ти си од те горе лист. Моји преци дошли су пре у Мађарску него ли твоји, па сам рођен усред Мађарске, ал' зато од наших старих обичаја нећу никад одступити. Сад ћу ти ја једну отпевати. На то Решпект запева о Страхинь-бану, па кад дође до стиха *Твоме коњу и твоме јунапту, свуд су броди ће год дођеш води*, и кад га отпева, суза му кане. Мађари, мада не разумеју песму, дају опет за право, махају главом онако као кад ко шта коме одобрава. И доиста, у срце дирајући молтон тих песама сваког узбуђује. Решпект, пак, са својим баритоном, добро је то извео, и још није заборавио што је у детињству од слепаца научио“ (Игњатовић 1987г: 157).

Након пропасти мађарске револуције, Васа је допао ропства, у коме је најближи сусрет имао са народом којем је његов отац свакога свеца наздрављао:

„Сад је Решпект заробљеник код Руса. Баћушке га лепо примише. Частише га разним ђаконијама, особито чајем китајским. Коњанички официри све што год жели даду му. Што год је имао код себе новца, нису му ни паре одузели; шта више питали су га треба ли што. И у друге ствари нису дирали. Бадава, јунак јунака по погледу позна и поштује“ (Игњатовић 1987г: 166).

Након што бива ослобођен од Руса, Решпект након царске амнестије наставља своју војну службу у Прагу, деградиран у обичног возара, кочијаша при комори, где своје тврде српске ставове подвргава и новим читалачким искуствима:

„Решпекта су нужде и време преиначили, и сад Решпект боме чита и оно што није никад мислио да ће читати. Особито хуситски ратови су га занимали. Хус, Жишка, Прокопије, па онда Ијскра, Подјебрад и остали великани оног доба, ал' тек најбоље му се допао сам чешки народ, вредан, јуначан, у одбрани својих права до пожртвовања јогунаст“ (Игњатовић 1987г: 169).

У новоме окружењу, Решпект постаје омиљен међ колегама, те самим Чесима држи - уз чашу, наравно – предавања о њиховој националној историји:

„Решпект упознао се са чешким солдатима. Тако покупи њих неколико, одведе их у биртију, плаћа им вино, па им приповеда о некадашњој чешкој слави, спомене им Отокара, каже им како је у оно доба дошло до тога да се реши ко је господар у царству, Чеси или Немци, и да је о длаку фалило што нису Чеси превагу одржали. Да је Отокар победио, они би били први, мада кажу да је Отокар Немцима повлађивао. Чијом би народном силом Отокар победио, код тог народа и сила би остала. Па онда, како су пред Жишком и хуситима све немачке војске трептале⁸⁰. Па онда, опет, битку код Бела Брда. Солдатима

---

⁸⁰ Јашина позната непажња огледа се и на овом примеру, у којем очигледан лапсус, у којем војске пред неким *трепћу*, а не *стрепе*, није нашо ни он, нити ико од редактора за сходно да исправи.

сузе капљу, све одобравају, а све се обзиру да их ко не чује. Ал' ипак један каплар Чивутин нањушио је шта то њима Решпект приповеда, и денуцирао га“ (Игњатовић 1987г: 169-170).

У даљим својим војничким данима, бивајући све време под присмотром, Решпект је са војском прошао и Шлезвиг-Холштајн, и сукоб Аустрије и Пруске, а све време „Аница као сателит за њим иде“. Денунциран поново од истог *каплара Чивутина* при покушају бега из Хамбурга за Америку, Решпект допада опет тамнице, у којој напослетку и скончава. Сам роман окончава се завршетком монолога Војка Огњана, који је причу о Васи Решпекту и испричао, и који га на крају пореди и са херојима Крастинусом и Мансдорфом, док су окупљени одбравали са узвицима *Mordker!* и, сходно Јашином тумачењу Србијанаца, готово турским повиком на ручку код Огњанових задржаног Београђанина Јанађа Сарајлије: „Бе, аферим, то је делија!“ (Игњатовић 1987г: 178).

Роман *Васа Решпект* Јаков Игњатовић написао је из позиције потпуног странца, свесно га наменивши *другима*. У позицији артикулисане двоструке другости, као странац због политичких избора у своме народу, али и странац због своје народности у народу чији је ватрени домољуб био, он кроз лик Васе Решпекта даје ауто-слику другачијег Србина, коју његови сународници, као и сви остали у оновременој Мађарској, читају као хетеро-слику. Желећи да своје политичке изборе оправда и контекстуализује, Јаша пише о горљивом другачијем српству својих протагониста, које не вређа мађарске осећаје, а по аутору стоји и изнад војвођанског српства. Цео овај роман је слика другог, у којем је аутор странац према којем се други одређују. Самеравајући према својим мерилима све друге нације које се на страницама овога дела налазе, Јаков Игњатовић поново постаје јединствен феномен: мађарски панслависта, који је на страни Срба, Словака и Чеха, и који највеће поштовање гаји и према Русима, али који мађарску државну политику поштује и према њој усмерава своје активности.

6.7. *Вечити младожења*: хроника Сент Андреје, града-странца у централној Угарској

Имаголошку слику угарског домаћег странца Васе Решпекта и ликове странаца са којима се исти сусретао, у роману насловљеном његовим именом, Јаков Игњатовић обликовао је у намери да прикаже војни сталеж угарских Срба, а трговачки сталеж и његове наследнике приказао је у своме наредном објављеном роману, *Вечитом младожењи*.

Док у *Васи Решпекту* своју родну Сент-Андреју на почетку дела отворено и са поносом приказује, радњу свог најпознатијег романа смешта у исту варош, маскирајући је иницијалом У. Живот господара Софронија Кирића и његових наследника, тема је дела које прича причу о генерацији која је стицала, као и генерацији која је стечено улудо потрошила. Српски народ у свом средишту у централној Угарској, опет представља оазу издвојену од свих, те се у сусрету са њиме поново огледају ликови странаца у овом роману. Ипак, карактеристике које су српски трговачки кор уздигле на место међу најугледнијим и најимућнијим грађанима целе Мађарске, такође представљају слику која у својој ближој, а поготово даљој околини оваплоћује другост, те су прикази живота и путовања у првом делу романа наша централна тема.

Трговина господара Софре Кирића била је, иако називана и бакалницом, таква да писац у свом сећању на њу готово уздише, поредећи је са европским (Нирнберг) и ужим балканским (Видин, Пирот) трговачким средиштима епохе, а и сам трговац био је маркантна фигура, као и његова супруга, те њих обоје, као и њихово потомство, код аутора при карактеризацији буде и имаголошке референце:

„Господар Софра био је низак човек (...) Појако грбав, повећи нос, очи велике, црне, јаки бркови и обрве, коса врана, густа, цела глава као да је у Месопотамији изникла, импозантна. (...) Кад је парадно био обучен, цео изглед му је био за циганског војводу, што није замерити, јер те војводе редовно импозантно изгледају (...) (Игњатовић 1987г: 184). Пред дућаном и у дућану изгледа као Грк, Цинцар, као домаћин господарски гостољубив, изван куће одважан, предузетан шпекулант (Игњатовић 1987г: 206). Госпођа Софија, или Сока Кирићка, више није млада, има велику децу, па је још и сад лепа; као млада морала је бити баш лепота. Лице оријентално, тако као што је кад ко намала најлепшу матер божју, а стас и сав створ дивотан (Игњатовић 1987г: 184). Госпођа Сока имала је диван пород. Ленка већ прешла петнаест година (...) има лице овално, прави римски тип, обрве канда

хоће да се саставе. У Пелагије лице сасвим грчко, фино исечено, као у најлепше фенкечине у Стамболу, или какве хијоткиње (...). Катици је тек десет година, много је на Пелагију, само нос већ није грчки, но палестински, мало јако савијен, ал' зато леп, одговара јој лицу. Син Пера, у осамнаестој години, танког, високог узраста, раван као трска, лепе велике черкеске очи, обрве састављене, зуби бели. А Шамика, мали фишкар (...) рекао би да наличи на Пелагију (Игњатовић 1987г: 210)“.

Материјално имање, које је Софра стекао је јер је у смутна времена Наполеонових ратова на време у некретнине инвестирао брзо стечени новац, омогућило је и даље одважне трговачке планове. У жељи да стекне и наследницима што више остави, Софра је са својим суварошанима, сународницима и колегама трговцима решио да путује на чувени краковски вашар, на којем би скупо продали добра вина из Мађарске, а повољно купили квалитетна пољска платна. Већ при планирању тога пута, искусни путник Чамча, који је источноевропске путеве већ упознао у сличним економским експедицијама⁸¹, саветује своје сапутнике, те износећи запажања о природи народа коме крећу у походе, Софри каже:

„Пољаци су гостољубиви људи, па има много госпде, позваће нас на ручак, па ја и Кречар у трајдроту бићемо као трговци, а тебе ћу представити као шљахтеца, немеша, па кад те виде у паради, видићеш како ћеш бити примљен, а ми покрај тебе“ (Игњатовић 1987г: 208).

На самом путу, у сукобу који се при сваком приказу било које теме из романа *Вечити младожења* напосто не да избећи, мађарски лопови на чарди, у међусобном разговору, пре напада на Софрину дружину, одгонетају ко би могли бити људи богатог изгледа који су се са њима сами нашли у биртији у недођији:

„- То су трговци! – И то *рачки*! – Да, ти су најбогатији! – Како се неће преварити, кад на сваком рифу преваре, а овамо по године посте“ (Игњатовић 1987г: 218).

У самом сукобу, уз певање јектеније „О кто, кто Николаја љубит“ и помоћ наведеног свеца српској путничкој дружини, Софра, Кречар и Чамча убијају четворицу нападача, док преживели из хајдучке чете пре самог вешања апелује на окупљени народ да не следи његов пример и да живи у складу са законима. Само попрште сукоба, на захтев бирташа и у част храбре скупине, бива прекрштено у

---

⁸¹ „Чамча није радо био код куће, па кад је једаред на пут кренуо, није се ласно враћао. Особито је волео бити у Пољској, јер су га пољски шљахтеци због његова лакрдисања волели. Он није никад ишао обичним путем, већ странпутицом. Једаред из Кракова пође натраг, обиђе све вароши у Галицији, три дана блуди којекуд; трајало је три године, а жена му не зна је л' жив ил' мртав, па наједаред пише јој чак из Коломеје, откуд јој јавља да се већ кући враћа“ (Игњатовић 1987г: 226).

Рац-чарда, а најхрабрији међу Србима, господар Софра, у свој господској одежди, завршава *намолован* на зиду.

У наставку пута, након представе са *армицијашем* на пољској граници, старим пријатељем познатог *шверцера* вина Чамче, због пронађеног *контрабанда* претило се и одузимањем вина и новчаном казном, али се све ипак завршава повратком од Софре изнуђене *таксе* уз речи:

„Ево новци, амо квиту натраг. Ми Пољаци живимо, а покрај нас и други! Нех жију Венгри! (...) Тен чертовски Чамча, тај је све то учинио. Ми смо већ давнашњи камарати, па је он све то, и зло и добро, наредио. Живели Венгри!“ (Игњатовић 1987г: 229).

Када напoкoн сeнт-aндрeјски кaрaвaн стижe у Пoљску и oдсeдa у „јeднoј чивутскoј мeани“, пoзнaвaњe стрaних људи, вeрe и oбичajа пoмoгao је дa сe и нa *шaбeс* дoђe дo мрснoгa oбeдa. Нaимe, у дoмaћинству бeз oдсутнoг гaздe Арoнa, у кoмe су oд гaздaрицe Рифкe упoзoрeни дa збoг *шaбeсa* oбрoкoм нe мoгу бити пoслужeни, искусни путник вeштo нaлaзи нaчин дa сe ипaк дoмoгнe гушчијих ђaкoнијa спрeмљeних зa пoрoдични ритуални oбeд. Нaкoн штo је свoјoм бритвoм oдсeкao кoмaд пeчeњa и цигeрицe, тe прoбao и чвaркe, прaвeћи сe при тoмe нaивaн, aли нaстoјeћoи и дa гa гaзaрдицa свaкaкo учи, Чaмчa је, знaјући дa тo јeлa aутoмaтски вишe нe чини кoшeр хрaнoм, зa чaс пoгoдиo дa сa пoпустoм дoбијe сaдa вeћ упрoпaштeну јeврeјску вeчeру. Нaкoн тoгa, плaн дa прoдaју винa зaчинe прeдстaвљaњeм Сoфрe кao мaђaрскoг плeмићa, Чaмчa пoнaвљa, и oбрaзлaжe збoг чeгa у oвoм случaју трeбa прибeћи мaскaрaди:

„Знaш, кao штo сaм ти вeћ кaзao, шљaхтeц је нeмeш, пa Пoљaци мaђaрскe шљaхтeцe вoлe; и oни гулe рaју, кao гoд и нaши у Мaђaрскoј; јeдaн зaнaт им је, пa ћe oндa oдмa' и тeбe пoзвaти нa ручaк“ (Игњатовић 1987г: 233).

Нaкoн успeшнe прoдaјe винa, Чaмчa прeнoси грoфoв пoзив нa прoслaву њeгoвoг имeндaнa, свeтoг Стaнислaвa, oстaткy дружинe, и Сoфрa, иaкo инсистирa дa нa тaј нaчин прaвe „мeдвeдa и oд мeнe и oд грoфa“, oдлaзи прeрушeн у плeмићa, и јoш при тoмe и пoсaвeтoвaн дoдaтнo:

„Пa oндa, aкo тe штo питaју зa Бунипaрту, нeмoј гa кудити, нити Русe хвaлити, јeр мoжeмo злo прoћи! Пoљaци су бeсни, држaћe нaс зa шпијунe“ (Игњатовић 1987г: 236).

У парaднoј oдeћи, Сoфрa вишe нe пoдсeћa нa цинцaрскoг бaкaлинa, и

„Арoн и Рифкa, кaд су гa видeли тaкo oбучeнoг, свe дo зeмљe му сe клaњaју. - Вeнгeрски шљaхтeц, рeчe Арoн“ (Игњатовић 1987г: 236).

Пољски шљахтец, који је по племенитог госта дошао, свом кастинском колеги представља се по закону времена и потребама племства: „*Servus, spectabilis amice, ego sum nobilis polonus ex stirpe Jaroslavsky.*“⁸², чиме чини забуну коју вешти Чамча спретно отклања, извињавајући свог „господара“ речима да „у Мађарској не зна сваки шљахтец латински, не иде сваки у латинску школу; само ни који ће бити попови или суци – но ја ћу већ по мађарски тумачити.“ (Игњатовић 1987г: 237).

При самом доласку на прославу имендана, дружина која се представила као трговачка пратња мађарског племића дочекана је од стране домаћина, који су били „Пољаци, све сами магнати и шљахтеци, у лепом пољском руву; појас, сабља, конфедератка - милина их је било видети“ (Игњатовић 1987г: 238). Наравно, при опису пољског племства, Јаша почиње од импозантног ентеријера:

„Сели су за ручак. Велика, лепа сала, све од злата и сребра трепће. На дувару ликови знаменити' Пољака, слика славног војводе палатина Тарновског, Собјеског, Кошћушка, Домбровског, Поњатовског и још многи' други“ (Игњатовић 1987г:238).

Опис завршава – као и обично – набрајајући специјалитете дана, без којих ни једна слика *другог* у његовом делу не може да прође и због којих Јаков Игњатовић побија и Пропов став да је Гогољ писац који највише осликава трпезу (Проп 1984: 45), јер Јашин језик посебну префињену ноту добија када треба описати гошћење за пуном трпезом, ма била она у циганској чарди у Силбашу или на двору пољских горфова:

„Јела мешовита, француска и пољска. Ту је све једно за другим ишло, чорба-bouillon – па овчје месо, рибе биберисане и fine пастете, chaudreau, и крмеће печење. Од старије господе ово последње, по старом обичају, баш прстима једу. Служитељи носе фина вина, сипају у велике сребрне позлаћене пехаре, наздравља се у име Пољске, за Конфедерацију, куцају се са господаром Софром и за *Венгерску*, и за *венгерске шљахтеце*. Ту је и музика и певачи, свакојаке феле инструмената, па уједно и певају и свирају. Ту је сад *Јешче Пољска не згинула* и *Јаци таџи Краковјанци хлапци*. Док се пева и свира, слуге мењају јела и тањире. У жагору и певању, без сваке замерке, једу виљушком, кашиком, како који хоће, стојећи, без да то ко примећава“ (Игњатовић 1987г:238-239).

Напоследку, досегли су и циљ путовања, град Краков, где господар Софра на вашару купује поклоне и за својег најмлађег укућанина, али и за показивање у свом завичају:

---

⁸² „Слуга сам, поглавити господине, ја сам пољски племић, од породице Јарославског.“

„Купио је и за Шамику детиње пољске хаљине, куртку и тако даље, као што господска деца у Пољској носе. Па је онда купио од једног руског златара лепо сребрно кандило светом Николи, које ће висити у цркви пред његовом иконом“ (Игњатовић 1987г:241).

У другој делу романа, који приказује временски период десет година удаљен од краковске трговачке експедиције, описан је живот генерације која је Софру требала да наследи у трговини и на цењеном положају у друштву, али у томе нису успели ни старији донкихотовски⁸³ син Пера, нити млађи, галантом⁸⁴ Шамика, који је већ у то доба учио право у Кашови, и био „у ношњи прави dandy, у понашању gentleman“. Од женских чланова породице, Ленка се удала, а Пелагија, „та пенородна Анхизис“, умрла је, што је довело и до смрти мајке Соке, за којом је жалила и никада удавана „лепа Катица, са палестинским лицем“, која је, у библијско-имаголошкој карактеризацији, Јакову Игњатовићу у годинама ондашњег позног младалаштва већ изгледала „Као Јудита, као Естер, Мардохеја кћи, која би још могла краљеве опсенути“, али која је „изгорели вулкан, није већ живо, поносно брдо“.

За централну личност овога дела романа, младог јуристу Шамику, Јаша као одредницу наводи да је он био „модерни Frauenlob⁸⁵“ и све у роману подређује његовој таквој природи. И када млади правник, у жељи да одагна тугу, прави *лустрајзе* по северној Италији, Милану и Млецима, он и тамо гледа како би упамтио што више да дамама при повратку може испричати. Иако путује са једним, од аутора не детаљно окарактерисаним Немцем, осим природних и архитектонских лепота, Шамику сем дамских костима ништа не заноси, те када своме оцу, тражећи додатни новац, у писму пише да је имао прилике и у мору се окупати, видимо једну имаголошку слику, у којој један становник централне Угарске, испољава праве одлике оновременог континенталца. Наиме, неко коме бројне пештанске лековите

---

⁸³ „Ко га је први пут видио, одма је морао рећи: Ово је исти Дон-Кихот. Тако је на овог наличио, или бар н слику како Дон-Кихота малају, и што је чудо, имао је и нарав Дон-Кихотову“ (Игњатовић 1987г: 261).

⁸⁴ О галантомским ликовима у романима Јакова Игњатовића, Драгана Вукићевић у помињаној студији *Љубав галантома или љубав на бидермајерски начин*, у наведеном зборнику *Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ* (стр. 78-107.) пише врло убедљиво. Страност коју у понашању исказују сви наведени ликови који имају црте галантомског типа у себи – а посебно Шамика Кирић – представљена је толико детаљно, да нама у овом раду истраживању остаје само да следимо правац тражења наше основне теме, националне другости у ликовима креираним у српским романима 19. века.

⁸⁵ Хенрих фон Мајсен, (1250-1318), немачки песник звани, по својим песмама, Frauenlob (хвалилац жена).

илице нису стране, и ко и о путовању, уз уобичајене родитељске стрепње, ипак има позитиван став⁸⁶, Медитеран и његове основне природне благодети ипак доживљава само као претњу и опасност, те сину у писму одговара:

„Зар онде нема други' илица, већ мораш у мору? Ја сам због тога опечаљен јако. Могу те таласи морски однети. Ако си жив кад добијеш писмо, а ти одма' натраг. Од бриге не могу да спавам, врати се“ (Игњатовић 1987г: 269).

Када је Шамика ипак одолео Посејдоновој моћи, по повратку кући био је „први човек у вароши“, и радо је своје бројне догодовштине, а у њима и назнаке стереотипне слике странаца, препричавао:

„Шамика дође у кавану код Чамче, приповеда шта је видио у Венецији. Сви се диве. Каже шта је јео, све што год Талијани, само не мачке, вране и бумбаре. - Шта, зар и бумбаре једу? – пита га Кречар. – Салату праве од њи' са луком и зејтином“ (Игњатовић 1987г: 272).

Након пропутовања, Шамики је једина брига била жендиба, те је успео да на балу, на коме је доминирао својим галантним понашањем и играчким вештинама⁸⁷, својом лепом спољашњошћу и финим манирима опчини Лујзу Полачекову, девојку из ваљане породице, за коју је господар Софра ипак имао само једну, али непремостиву примедбу - чињеницу да девојка није исте вероисповести као и несуджени младожења, за коју се ипак испоставило да има решења:

„- Не зато што је Швабица по језику, већ што није нашег закона. Шамика се зарумени - надао се томе. Господар Софра је необорив православљанин. – Нећу на две феле да се у кући крсти. – Може се и томе помоћи. – Како? Да пређе у нашу веру. – Онда је сасвим друго“ (Игњатовић 1987г:275).

Намеран да девојку постепено приволи преласку у своју веру, Шамика посећује дом Полачекових. У наредној посети *швапском* селу, господар Софра пратио је млађега сина, а том приликом био је одржан и бал, на којем аутор приказује у тренутку када је пир био на свом врхунцу и како се оновремено немачко село у Угарској забављало:

„Долазе и они који пре поноћи нису били, имућније газде са породицом, који у чакшира и шпенцерима од зеленог маншестра, који од црног сатингло. У сваког бркови обријани. Сад и млади и стари играју, и сам кнез. Музика од лендлера иде нотом по песми

---

⁸⁶ „Кад је Шамика отпутовао, господар Софра бројао је дане, месеце, ишчекујући сина. Тешко му је дочекати га. Отишао је далеко у туђу земљу, богзна какво зло може га постићи; млад је, неискусан, ал' треба свет да проба“ (Игњатовић 1987г: 269).

⁸⁷ „Какве фигуре извађа Шамика, све везе, плете, свак му се диви! (...) Није ни чудо, учио је мазурку у Кашови од уланског официра, рођеног Пољака, који је у Кошици фајерпикет командирао, па после надметао се са најбољим пољским играчима у Лавову“ (Игњатовић 1987г: 274).

Ich hab' mein Schimmel verkauft. Младе Швабице, које имају малу децу, донесу их у рукама, па кад коју позову да игра, а она уклопи дете у руке првој до ње која не игра, па онда окреће се“ (Игњатовић 1987г: 281).

У жељи да на гостопримство ваљано узврате и Кирићи позивају Полачехове на бал у своју варош. Поред врсног играча Шамике, и други Кирић, Пера, на овом се балу истакао у плесу, те је код аутора измамио историјско-имаголошки пасаж:

„Ту је Пера ремек начинио, нема му пара. Игра као Кинижи, кнез Павао, кад је после битке играо, у зуби држећи три мртва Турчина“ (Игњатовић 1987г: 290).

Ипак, и после два добра провода на балу, при којем су на другоме, иако није био nobl, пили и руски теј и рум са Јамајке, Шамика и Лујза нису се узели, јер је и њена породица била скуп необоривих присталица свога верозаконца, о чему сведочи разговор старог Полачека са сином:

„Чујем да ће њему отац све оставити, а богат је, као што знаш, не знам није ли од нас претежнији. – Има економију, па се може онде напунити, право кажеш, но није католик. – То ништ' не чини. – То ти кажеш. Питај твог стрица шта ће он казати. Стриц тај, брат Полачехов, у другом селу је свећеник и богат“ (Игњатовић 1987г: 296).

Пресликавши замерку Господара Софре, и стари Полачех отворено исту ствар замера, те је пребацује и при самој просидби Шамики: „Видите, ја већ да имам зета друге вере у кући, не би трпио; да, две вере у кући не би трпио“ (Игњатовић 1987г: 300).

Конфесионална разлика хришћанског верооисповедања заиста је и стала на пут овоме браку, јер:

„Свећеник са верозаконим разлозима убеди свог брата, и, да ствар осигура, под првим утиском напише једно писмо Шамики и да га брату да препише, па ће га Шамики послати. Писмо је овако гласило: - Благородни господине! Колико би ми било мило да се моја кћи за вас уда и да дође у такву честиту кућу, опет моје верозаконско чувство не допушта ми да моја кћи проводи свој век у кући - иначе ма како поштованој – где се у кући јединоспасавајућа католичка вера не слави. Иначе, да вам дам доказ како бих вас рад за зета имати, ако сте готови прећи у католичку веру – онда радо ћу вам дати моју кћер, и покрај ње педесет хиљада форинти. Ал' само тако, под горе поменутих условима, моја кућа вам је отворена“ (Игњатовић 1987г: 300-301).

Наравно, већ ту је крај био, јер када је Шамика оцу писмо показао, на питање „Је л' могуће да је такав свет?“, добио је одговор да „Свако себи вуче. Такав сам и ја“, те је закључено да „Дакле, неће од женидбе бити ништа, и то из верозаконског назора. Ма шта! А један Бог!“ (Игњатовић 1987г: 301).

Иако је Лујза показала жељу да се „демону од стрица“ супротстави и да за Шамику *ускочи*, мањак Шамикине храбрости и престашено невешто деловање

спречили су дефинитивно брачну срећу и донели закључак старога Полачека да „кога девојке штангом вуку, тај се неће никад оженити“.

Како су народносне разлике спречиле једну од Шамикиних бројних потенцијалних брачних прилика, он је остао веран својој ласкавој и неделотворној природи, и до краја се није ни оженио, бирајући немогуће љубави⁸⁸, те сачекајући крај свог галантног живота као „вечити младожења, ewiger Jud⁸⁹“.

У роману *Вечити младожења*, тема одвојена од ратних дешавања допушта аутору да не мора да брани и износи став, већ да сме да изнесе своја лична сећања на завичај и народ који је у њему живео. Српско острво у средишту мађарске земље, Сент Андреја, представљена је кроз приказ генерација које су о животу имале дијаметрално супротне ставове, али чија се визија странаца ипак није драстично мењала. Свесни свога српског порекла, сентандрејски пургери пронели су славу свога рода по целој Источној Европи, бивајући често и у отвореном контакту са ликовима Мађара, Пољака, Јевреја, те одлазећи, у старијој генерацији, својевољно њима у трговачке, интересом вођене походе, или, као представник младих Шамика, у туристичке *лустрајзе*. Међутим, паланачки дух Сентандрејаца такође се испољио у сусретима са *другим*, и показао је затвореност средине за интеграцију различитих странаца. Иако су свакоме Србину врата свих сентандрејских домова била одувек широм отворена, припадницима осталих народа у Сент Андреји, уколико нису желели да се у српски народ претопе, није било места. Од наивних представа Италијана који једу *мачке, вроне и бумбаре*, до ипак тврдокорних религијских ставова које деле са становницима суседног немачког села, становници Сент Андреје потврђују свој потпуни паланачки карактер, јер код њих нема градске отворености према алтеритету у најближем

---

⁸⁸ Девојци на умору, Јуци, која се због несрећне љубави отровала и којој је обећао брак већ у смирај њеног живота, после сахране, наручио је и златом платио и погребне стихове. Поред тринаест стихова на српском, које је уз вино сачинио за дукате за ту прилику унајмљени јуриста/стихотворац који је радио као новинар у Пешти, придодати су и стихови на немачком језику: „Der Todesengel senkt die Fackel nieder, Und mit ihr erlischt mein armes sein“, тј. „Анђео смрти спусти буктињу, и с њом се угаси моје јадно биће“, које је, „да се не би толико мучио“, поета пронашао прелиставајући „Шилера и друге“.

⁸⁹ ewiger Jud(e) (нем.) – вечити Јуда, проклети човек који не налази смирај, лутајући Јеврејин који порекло вуче од свога сународника описаног у Библији, који Христу на путу на Голготу није допустио да се на тренутак од терета крста који је носио и батина које је при томе добијао одмори и предахне пред његовом кућом, због чега је осуђен да вечито без дома по свету сам ходи.

окружењу. Брак који се не склапа због верозаконских разлика, потврђује да „у свету паланке важније је добро се држати обичаја, него бити личност“ (Константиновић 2004: 7). Управо непотпуност Шамикине личности, одређује и њега, школованог на страни и готово свакодневног пештанског посетиоца, као паланчанина. Спутан својим карактером, одређеним одрастањем у средини која није „ни село, ни град“ (Константиновић 2004:5), Шамика Кирић остаје једна тужна, али не и трагична егзистенција, јер „дух паланке онемогућава трагедију, јер онемогућава пуну егзистенцију и тиме омогућава сентиментализам“ (Константиновић 2004: 20). Сентиментализам, који је симулација доживљаја, оставља Шамику у позицији вечитог младожење, јер ни једна његова љубав није била права, а велика већина његових поступака била је вођена његовим паланачким духом, заодевеним у бидермајерско одело. Дух паланке који се успешно накалемио у својим различитим манифестацијама на више генерација становника Сент Андреје, довео је до тога да они борбенији међу њима у своме инату и затворености пропадну и временом нестану као Срби, а они слабији, бежећи од онога што им је у аманет остало и што свакако јесу били, изгубили су се у погубној асимилацији, паланачки не желећи да се у новонасталој ситуацији баш они и са чим истичу и буду од другачије већине проказани. Сент Андреја, као град-странац у централној Мађарској, приказана је у овом делу у тренуцима своје највеће славе, али и у часовима када је њен тужан крај већ био познат. Однос према странцима који су Сентандрејци имали, условио је да њихов град постане затворена средина, која је временом од осталих по свим параметрима превазиђена, и која се, одбијајући интеграцију другости и прилагођавање алтеритету, временом сама у себи изгубила и биолошки нестала.

6.8. *Стари и нови мајстори*: памфлетизовани лик странца

Наредни роман Јакова Игњатовића написан је под насловом *Срећни и несрећни кројачи*, и поднет Матици српској на оцену 1882. године, да би наредне 1883. био штампан као *Стари и нови мајстори*, у издању које је у много чему обележено уредничким интервенцијама на првобитном тексту. Када су Стеван В. Поповић и

Антоније Хаџић⁹⁰ прихватили дело за штампу, први рефератом, а други меродавним потписом Матичиног секретара и уредника Летописа⁹¹, оно је у свом коначном облику добило облик који не носи из далека уочљив Јашин печат, и у којем је и сам наслов романа Поповић променио. Дело је у редигованој форми превасходно непотребно оптерећено политиком, и уместо да у њему видимо Јашину вештину приказану у недовршеном роману *Трпен-спасен*, као резултат смо добили памфлетски роман против социјализма, недостојан Јашиног имена, и свакако и несумњиво бољи у облику у који је у Матицу српску дошао, него у форми у којој је из ње за штампу био одаслан. Ипак, и у оваквом роману, слику странаца Јаков Игњатовић даје у свом природном окружењу, градској средини, где нас поново одводи „мало у велику варош, да видимо како свет тамо живи“ (Игњатовић 1987в: 260).

Јаша при опису Пеште описује живот младих кројача у њој, сликајући поред њих и живот у нуспросторијама властелинских кућа, у којима даје слике куварица, служавки, кочијаша и осталог особља. Како у велеграду једни поред других живе

---

⁹⁰ Стеван Поповић Вацки (1845-1912), познат и као Стеван Вједи Поповић, по средњем слову свога имена, по коме се разликовао од публицисте и дечијег писца истог имена и презимена, био је, како и данас преживела синтагма у нашем друштву одређује, културни посленик, односно уредник неколико листова и календара мањег значаја, писац чланака, белестричичке прозе, чак и појединих уџбеника, те политичар мањег формата, те у дато време настанка овог Јашиног романа и референт Матичиног књижевног одељења (од 1878-1882).

Антоније Хаџић чувени је и значајни српски јавни радник, један од најзначајнијих међу Србима у Угарској у другој половини 19. века, који је вршио дужности уредника *Летописа* Матице српске, управника Српског народног позоришта, те председника и секретара Матице српске у периоду од тачно пола века.

Како је Јаша дело поднео на конкурс расписан од стране Матичиног књижевног одељења, презаузети Хаџић сложио се са рефератом надлежног Вједи Поповића, и препустио млађем колеги да уреднички интервенише при издању романа, чиме је самом делу нанета прворазредна штета.

⁹¹ У тексту *Изводи из записника књижевног одбора и одељења за 1882. годину (Летопис Матице српске, књига 138, св. 2, 1884.)*, Поповић одушевљено истиче да је Јашин роман „бољи од свију дојакошњих ове врсте у свакоме погледу“, хвали га и парцијално и у целости, али напомиње да су потребне поједине измене у самом делу, како би оно било још ефектиније, од којих као прве предлаже „да писац обележи Милана и Кузмана оштрије као социјалисте, који се размећу флоскулама, што су их без икаквог разумевања напабирчили по редавањима што су их слушали у П.“, јер по референту, „тима би им карактеристика била много оштрија. По овоме разметању стари мајстори би их држали као сметењаке“ (стр. 146). Чињеница да је реферат у штампи каснио за самим романом годину дана, омогућила нам је да већ ту уочимо тенденцију културног посленика да побољша интервенцијом у рукопису Јашин роман, јер већ су ту приметни његови завршни радови на стотину и седам рукописних страница текста, пошто се цитати из роман не слажу са наводима истих у реферату. Вођен управо овим импулсом, Живојин Бошков објавио је 1977, поново у Матичином *Летопису*, текст у којем је упоредио преосталих двадесет страница Јашиног рукописа романа са завршном, штампаном верзијом, у којој на најбољи начин видимо сву штету коју је, мислећи да делу добро чини, проузроковао, у својој жалосној најбољој намери, редактор.

људи разних нација, и у овим ликовима преплићу се странци из свих крајева оновременог аустријског царства, са свиме оним што их чини и сличнима, али и јединственима. Један од уједињујућих фактора свих радника кројачке струке, било је празновање њиховог нерадног дана у недељи:

„Дакле, беше понедељак, а у кројачком свету је то дан у који се не ради, но одмара. (...) Као што је оно краљ Гамбринус патрон свима пиварима, тако је и блаумонтаг патрон свима кројачима, без разлике вере и народа. (...) Јесте то име немачко, ал' се њега држе сада на све стране света кројачи; ту нема разлике, био које му драго вере и нације. То је исто што и Флоријан за оне, што ватру гасе“ (Игњатовић 1987в: 194).

Описујући како се на свој *празник* проводе млади Кузман и Милан, Јаша описује и првога странца у овоме роману, старога кројачког радника Сепла Вајнбергера:

„Једу, куцају се, и пију у здравље Јулишки и Марипшки. Ал' у то приступи нов гост, дошљак, стари калфа, познати Сепл Вајнбергер. (...) подбочио се, па гледи на младе калфе, а они се смеше на њега. Он је већ стари калфа. Познат је и чувен, а више је у хербергу, него у веркштоту. (...) Сепл Вајнбергер је емеритан декан међу свима шнајдерским момцима – њега свако зна – њему ће сваки радо дати и почастити га, само ако има и сам“ (Игњатовић 1987в: 198-199).

Стари калфа жали се својим младим колегама у монологу у којем износи своје кројачко житије и прикљученија једног Дајч Пема, односно Немца из Чешке:

„Ви млади камарати, ви сте били на музики. И ја сам тако радио као ви кад сам био млад. Имао сам швалерака доста, а био сам први тенцер! Сад је све то прошло, сад само да је пива, пива. Кад сам ја био млад пурш, пио сам и вино код Ленкеја, а радио сам за фиршт Колоредо. Ту сам много тринглета добио, ту сам имао од фиршта штумадлу за швалерку, па сам се оженио. И ви млади камерати женићете се тако као ја. А ја сад само пијем из дешперата. Сутра идем опет у веркштот... Дајте ми чашу пива. Бирташ ми не да више, каже дужан сам му много. (...) Оженио сам се. После тога отидем у Пемску, јер ја сам Дајч Пем. Отишао сам у Лајтмерицу, па сам био шнајдер. Дошле те фабрике, па нема посла! А сиромаш човек нема новаца да купи материје. Правим хаљине бејамтерима, они остану дужни. Дође ексекуција, па мени све прода. Дођу деца, дође и болест. Умре моја слатка жена, моја Рези, умре мени троје деце, а четврто тек остане. Ја постанем фликшнајдер и флекпуцер, ал' и њих је много. Болело ме срце, ал' сам морао оставити Лајтмериц. Сад ти два месеца радим, један не радим. – Ал' ја сутра идем опет у веркштот“ (Игњатовић 1987в: 199-200).

Док старога Немца на самом крају дела не сретнемо поново, овога пута у сремској вароши у коју се радња романа сели, Јаков Игњатовић – вођен напоменама Стевана Поповића, а можда и његовим самим интервенцијама у тексту и допуњен – представља лик још једног кројача несрећне судбине, чију је пропаст његово политичко уверење условило:

„Ханс Генајзер. То је неки особењак. У детињству беше кројачки шегрт, па онда калфа. Затим су га узели у војску. Ту се познао са првим социјалистима и слушао њихове прве говорнике. И сам Ганајзер беше добар говорник и вешт на перу. Док је био калфа у регименти, хвалили су га сви да је добро испекао занат и да га је разумевао“ (Игњатовић 1987в: 298).

Јаша вешто и у своме стилу карактерише овога лика:

„Он је и социјалиста, и комуниста, и све на свету, само неће да је кројач, неће да ради“ (Игњатовић 1987в: 298).

Поред овога описа, чини нам се као да причи о несрећној судбини, губитку жене, новом браку и животу са петоро деце у оскудици, Поповић додаје ове детаљније одреднице политичког лика Ганајзеровог:

„Ту се дао Ганајзер на политику. Он је перовођа и најслављенији говорник на збору радничке задруге. А после скупштине држале су се обично теревенке и игранке. Кадикад држале су се седнице и радним даном. Ту је увек морао да губи време. (...) почне да очајава, мрзи цео свет. Имућни су му људи убице пред очима. Они су криви што он нема ништа. Имање богаташко ваља поделити на равне делове, да сви имају све и сва, а не само богаташи што отимљу залогај од сиротиње“ (Игњатовић 1987в: 299-300).

Насупрот Јашиним лаким и занимљивим, духа пуним описима:

„Тужи се да нема посла, а овамо, кад му оно неко наручио хаљине за Божић – свршио их је таман за Ускрс“ (Игњатовић 1987в: 300);

стоје реченице које својом тенденциозношћу у читаоцу готово да убијају вољу за даљим читањем дела:

„Ганајзер је био речит човек. Знао је врло много приповедати о оном што је у животу доживео и искусио. Викао је на конкуренцију фабрика, да оне убијају раднике и не даду поједним занатлијама живети. Викао је на капитале што су их појединци нагомилали у својим рукама на уштрб сиротиње и надничара. Говорио је против раскоши и разбацивања“ (Игњатовић 1987в: 300).

Међу јасним Поповићевим интервенцијама на готовом тексту, епизода препирке о социјализму са старим мајстором Марком Терзићем чини се најневештије изведеном и најпамфлетскијом у овом делу, иако почиње чини се Јашином хуморном минијатуром:

„- Па ко пише те нове науке; јесу л' то какви мајстори, кад за кројаче пишу? – Те какви мајстори, Делић и Лазал⁹²! – рече Ганајзер и смеши се. – Делића знам, био је од првих мајстора у Пешти, а тог мајстора Лазара не знам.“ (Игњатовић 1987в: 301).

Међутим, тон приче одлази ка испразној препирци о шеширима као спољашњим манифестацијама политичких светоназора и, чак, о устројству

---

⁹² Фердинанд Ласал (1825-1864), идеолог Општег немачког радничког удружења, један од оснивача немачког социјалистичког покрета; Херман Шулце-Делич (1808-1883), економиста и политички радник, један од вођа немачке Партије прогресиста.

васељене, да би изгледа тек при крају опет Јаша руководио пером, и о Ганајзеру наставио белешку о превртљивости:

„ - Оппростите, господар-цехмајсторе, нисам ја баш такав као што говорим; кажем вам само како социјалисте мисле; ја мислим као и ви; а сад немам ништа, па морам да будем социјалиста. Ја сад морам с њима, шта ћу, ако нећу с њима, нећу имати муштерије. Социјалисте најбоље пију, само кад имају новаца“ (Игњатовић 1987в: 304).

При самом крају романа, поново се као протагониста појављује и Сепл Вајнбергер, који просјачећи и тумарајући доспева и до сремске вароши у којој Ганајзер станује, те тражи помоћ од свога старог друга, који – транжирајући гуску за обед – свога негдашњег *камарада* не препознаје, на шта Ванбергер проговара по Поповићевим инструкцијама: „Били смо социјалисте и ти и ја. Ал' ти си само онда био социјалиста кад си сиротовао. Сад нећеш ни да знаш за социјализам кад једеш ћурку“ (Игњатовић 1987в: 345);

Поред странаца, старих кројача, младе кројаче Србе представио је Јаков Игњатовић ликовима Милана и Кузмана, чију карактеризацију је такође несрећно обележила накнадно придодата социјалистичка црта личности, наткровљена и инкриминисаним клопошким социјалистичким шеширом:

„Милан и Кузман су социјалисте. Док су били у вароши П, одлазили су на занатлијске скупштине. Говорници занатлијски бесеђаху тамо о том како да се усрећи свет. Њих двоје су надрли нешто из списка Ласала и Шулце-Делића; обојица носе велике клопоше, социјалистичке шешире“ (Игњатовић 1987в: 288).

Међугенерацки јаз опипљиво је овде приказан границом на ободу шешира, а шеширска типологија детаљна је до те мере, као да ју је за потребе овога романа израдио отац Јован Скерлића лично:

„- А, бога ти, какав ти је то шешир? – Социјалистички. – Не бих ти ја то знао ни исказати. Гадни шешири. Па и то француско име није баш лепо. Ја га не бих нигда метао на главу. (...) – К'о сремски клопоши! – рече Дамјан и насмеја се. – Није него као славонски – рече попа. – Прави дротарски, прозбори неки калфа ћурчијски. – Можеш им са обода јести печење, рече неки абација. – Ха, ха, ха!, смејали су им се са свих страна. – Па богати, Милане, како се зову ти шешири? – Ћути, Милане, да ја кажем: Со... со... со...социјалисте. – промуца мајстор Марко. Опет се стадоше сви смејати“ (Игњатовић 1987в: 291, 296).

Док су још занат у Пешти учили, те нису били социјалистичке шешироноше са краја романа, Милан и Кузман делили су свакодневицу са послугом богатих кућа, коју Јаков Игњатовић такође слика у овоме делу. Занесени лепотом Маришке и Јулишке, служавки у господским кућама, лепих толико да се у њих и господа барони загледавају, а не само калфе и ђаци, ковали су планове о животу са њима, а

већ на самом почетку, Милан је већ у првом разговору са Јулишком пријатно изненађен тајним идентитетом изабранице свога срца, јер разговор који започињу на мађарском језику, завршавају на обома, испоставиће се, матерњем српском. Када Милан кући јавља писмом своје материјално стање и чињеницу да је за своје срце нашао изабраницу, посебно, у пост скриптуму, напомиње родитељима девојчину народност: „Nota bene. Отац! (...) Девојка је Српкиња!“ (Игњатовић 1987в: 252); а помињана Маришка, Кузманова *љубезница*, за разлику од тврдокорних римокатолика какви су били чланови породице Полачек у *Вечитом младожењи*, за час пристаје да своју протестантску веру замени православном.

Поред служавки које у наставку романа бивају удате за младе кројаче, већ сами кућевласници код којих су девојке радиле, посебна су имаголошка категорија, и представљају готово типичан брачни пар међу највишим друштвеним класама црно-жуте монархије:

„Барон је великаш, од старе куће, старог рода и колена. Од оца му је остало силно благо – а и бароници од њеног – јер беше јединица. Родитељи су им били неки родови, а да би то остали и после њих, обруче своју децу, једно за другог. Није се ту питало да ли је деци по вољи та женидба и удадба – родитељи ради беху да остане у њиховој породици све имање. Па онда и то је нешто врло чудно. Барон је врло налик на бароницу; боље би се слагали да су брат и сеја. Па нема ни оне љубави међу њима. Истина да барон лепо чини са својом женом, ал' ипак баца он очи на угледне и лепе собарице. И крај свега тога, бароница није љубоморна; она не да само барону да чини бруке по кући, а за даље не распитује. Барон би радо гледао и бароници кроз прсте, само да му она не квари његов посао. Али бароница је жена поштена – њојзи је брак светиња, а част породице иде јој надасве. И тако су и једно и друго уживали у свом благу и деци својој“ (Игњатовић 1987в: 218).

У томе дому, послуга је била разнородна, међусобно такође опредељена на слободну љубав, јер „кувари су као и Мормонци, њима је једна као ниједна“. Куварице се воле са стражмештерима, пишу се и хватају писма собарица и њихових драгана, и уопште живи се у атмосфери развучене шпанске серије, са интригама недостојним пажње, а некмоли романсирања.

Прави ликови странца опет се појављују у другом делу романа, када ради женидбе богати бечки фабрикант, „Немац, има му преко педесет година, а остао је удовцем“, који је живео по узусима кројачког сталежа - „пре је био по занату кројач, и као калфа узео је за жену удовицу свога мајстора, а она је била врло богата“ (Игњатовић 1987в: 317) – и стекао велико багатство, те

„Сад би се радо женио и узео би Српкињу из какве варошице. (...) А Српкињу зато што су у Бечу Српкиње врло омиљене. Некако су оштрије од Немица и погледом и говором“ (Игњатовић 1987в: 317-318).

У том племенитом науму, дошао је до Срема, где га писац и представља, након материјалног стања и племените србофилије, и физичким портретом:

„Шницер је сувоњав човек, риђ, стаса средњега. Лице му је светло, очи оштре. Није баш тако одвратан, а зна се лепо понашати; господски је одевен! Па тек какви су украси на њему!“ (Игњатовић 1987в: 318).

Овако привлачном човеку, обзиром да није говорио српски језик, упркос дивљењу потомкињама кнегиње Милице, на руку је ишла чињеница да није тражио мираз уз младу, те се у Срему и лепо оженио:

„Мара није, додуше, од оних црнпурастих, гаравих Српкиња, што заносе Немце. Ал' ипак оно велико, грахорасто око, дивне обрве и вити стас занели би и Србина, а некмоли Немца!“ (Игњатовић 1987в: 318).

Наравно, по утаначењу правних формалности, брак је био близу склапања, а лутеранска верска сношљивост учинила је све још и пријатнијим искуством за девојчину породицу:

„Уговор је да ће Мара добити сто хиљада, сав адиђар и све покућтво као *моринг*, мираз, ако би случајно умро Шницер. А ако се буде владала према њему, писаће јој све тестаментом. Венчаће се у православној цркви. Шницер је лутеран. Мушка ће се деца крстити у лутеранској, а женска у православној цркви“ (Игњатовић 1987в: 321).

Непосредно након сватова, пре којих је Немац који „зна реда“ почастио и свештеника поп-Стевана са једном, а адвоката са чак пет *стотинарки*, Шницер је у Беч одвео своју младу супругу, за чије образовање опет није жалио средстава: „Шницер је узео Мари учитељицу, Српкињу, да је учи немачки, францески и да свира у клавир“, о чему је и њена мајка, госпођа Перка, код куће заинтересованима реферисала:

„Јуче сам баш добила писмо од ње. Пише ми како иде сваки дан у позориште и у циркус. Сад учи француски и да свира у клавир. Немачки већ зна. Благословен ти је Шваба! Да си видела само шта нам није подавао о прстену и венчању, да ти очи засену. Па и добар је, васпитан. Кад говори, све везе. Нема ту ху, бу! Све му је измерено и фино. Ја сам с њиме сасвим задовољна“ (Игњатовић 1987в: 323).

Госпођа Перка, класична маловарошка Српкиња, сремска Илајзла Дулитл, боравила је накнадно у Бечу, у гостима код ћерке, и када је чула како ћерка са својом вишенационалном послугом испољава своју брзински остварену полиглосију и на клавиру оваплоћени музички таленат, простосрдачно се изненадила:

„Госпођа Перка се смеши и крсти се од чуда. – О, Исусе! Је ли ово на сну или јави? Јеси ли ти то, Маро, ил' ме очи моје varaју? А како то говориш? Да није француски? – Јесте – одговори Мара смешећи се. – познала сам одмах. Чула сам то: мадаме и модемоазеле. Ала је то смешан језик! А са слугом ваљда и не говориш друкчије доли француски. – Јест; он и не зна друкчије. – А гле клавири. А зар знаш и клавирирати? – Знаш. – Па дед, молим те, свирај ми штогод“ (Игњатовић 1987в: 333).

Када је на мајчин захтев Мара одсвирала *Куд год ходим, свуд је тама* и *Куда блуде мисли моје*, задивљена родитељка допустила јој је да свира дело по свом избору, и окарактерисала га је примерено свом апсолутном слуху:

„Шницерка одсвира увертиру из неке опере. – Но, како вам се допада? – Баш ми се тако не допада, као да мачиће гњаве“ (Игњатовић 1987в: 334).

У карактерисању ове Игњатовићеве Феме, аутор је дао и госпа-Перкин опис:

„Госпођа Перка и јесте створена за госпоју. Све је на њој лепо и красно; само не држање тела, attitude – то беше нешто провинцијално. А кад се смеје, зацени се сасвим простачки, па се не зна умерити“ (Игњатовић 1987в: 335).

Физички опис пропраћен је и представљањем типичног и данас преживелог бонтона за столом, на који Јаша у трезвеном стању изгледа обраћа пуну пажњу, и кога сатрепетно, али и духовито представља читаоцима:

„Једу и разговарају се. Кћи пази на матер како једе. Поједу чорбу. То добро иде! Сад се донесе говеђина на сто. Угледихка једе као што је научила. Исече цео комад меса па онда узме виљушку у десну руку, па једе. Ту је кћи опомене. (...) Угледихка проба. Ал' не иде нешто добро. Виљушка је некако врло грбава, широка, а има седам кракова. Боји се да њом уста не задере. Једе као кад се оно причешћују. – Јаој, девојко, та ово иде врло тешко. Не знам како ћу се научити. Кћи јој се слатко насмеје. – Немојте тако, мати, већ овако: кад одсечете, одмах умочите у сос. Затим лагано донесите залогај пред уста. Мати пажљиво гледи, па се смеши: - Дакле као мачка? Опет покушава. Сад већ иде боље“ (Игњатовић 1987в: 335-336).

И при испијању вина, новопечена Бечлијка *скрозира* мајку, која поново исказује навике у завичају стечене:

„Кад је воде пила из чаше, и боже помози. Ал' кад је послужитељ насуо у чашу шампањског, вино све бруји. Перка га пије, ал' се стреса. – Брррр! То није добро. Све ми кроз нос иде. Дај ти мени мог сремачког, да се поправим“ (Игњатовић 1987в: 336).

Међутим, после свих ових часова, иако не најбоља ученица, госпођа Перка схвата да је ћерка бонтону поучава за њено добро и долази до закључка да је новостечене навике најбоље приказивати у јавности у старој средини, тиме подвлачећи читаво своје бечко искуство као једну тачно осликану оновремену ауто-слику, односно утилитарну епизоду из живота целокупног српског покондишеног грађанства:

„ - Знаш, Маро, кад отидем једном тамо доле, кад сам сама, јешћу као и што сам досад јела, ал' пред оним паорушама и мајсторицама јешћу овако, као што си ме ти научила“ (Игњатовић 1987в: 336).

Оплемењена искуством престонице, госпођа Перка Угледих стигла је након путоштва кући, и призори завичаја изгледали су јој непојмљиво другачије него пре:

„Кад је стигла у Р, изгледале су јој куће као какве чатрље према онима у Бечу. Највећа кућа - оног трговца где је Маришка служила – изгледала јој је као каква чарда“ (Игњатовић 1987в: 346).

У истом том завичају, роман се расплео до свога краја, а патници у овом роману, Јулишки, у помоћи се нашао и добродушни воденичар Петер Херинг, упркос незгодној нарави своје супруге. На самом крају, Јаков Игњатовић – или неблаготворни редактор Поповић – даје и тачан попис добрих и лоших, односно срећних и несрећних мајстора:

„Који су, дакле, срећни, који несрећни кројачи? Срећни су Угледих и Шницер. Први пут су обоје удовице узели. Несрећни су Милан, Кузман, Ханс Ганајзер и Сепл Вајнбергер. Они су се, опет, прерано, на игранкама, женили и оженили“ (Игњатовић 1987в: 384).

Расплет романа, који је Скерлић заједљиво, али врхунски хуморно коментарисао „Главна је женица се бабама и радничко питање је решено“ (Скерлић 1965: 159), у себи је ујединио и све оно што овај роман, по заиста несмотреној изведби, сврстава међу Игњатовићева најмање убедљива остварења. Ауторски лик, који је пред редактором положио перо без борбе, у свом роману је поражен, а дело је беспотребно на кључним местима памфлетизовано и због тога, заслужено, и при сваком новом читању романа Јакова Игњатовића сврставано међу његова слабија остварења. Радикални социјалисти, чија је оштра карактеризација дошла главе литерарним вредностима дела, као ликови представљени су онако како је Хобсбом представио њихове истомишљенике у Трећој француској Републици: „пословично као ротквице, споља црвени, изнутра бели, и увек на оној страни где је хлеб премазан путером“ (Хобсбом 2002: 394). Њихов памфлетизам поново је типичан паланачки поглед на свет, јер „памфлетизам не тражи истину, јер је има, он поседује истину“ (Константиновић 2004: 27). Јаков Игњатовић, који сам није био паланачки тип личности, умео је да примети да паланачки дух често скупо стаје оне који га баштине. Управо то догодило се овом његовом делу, у које је политика на мала врата ушла, али и преузела примат, и роман који је имао потенцијал да остане

по хумору на одличној траси успостављеној романом *Трпен-спасен*, одведен је, чини се, ипак – туђом руком, на потпуно другу страну. Као највреднији лик из овога дела, свакако остаје сремачка Илајза Дулитл, госпођа Перка, Јашин одговор на Стеријину Фему, која у своме искуству странца у Бечу не дозвољава политици да јој поквари утиске и утицаје, а ни читаоцима да буду лишени ове јединствене и у потпуности успеле карактеризације, која сведочи да би дело, без накнадних интервенција на њему, било много успелије и вредно читалачке пажње и данас.

6.9. *Патница*: финални ликови странца у стваралаштву Јакова Игњатовића

Управо због туђе доградње несурђеног романа *Срећни и несрећни кројачи*, Јаков Игњатовић је свом наредном – испоставиће се, и последњем – роману посветио пажњу коју до тад и многа његова боља и успелија дела нису завредела. Вредно радећи на књизи, за коју каже да је у њој настојао да одржи у складу „психологичан моменат са реалистиком“, он је свој окончани мукотрпан посао представио оценом:

„Кад сам завршио, осећају свом дао сам удовољство да, у руци држећи буктињу, расветљавам покоре у друштвеном животу и додирујем још нерешене проблеме, како би се друштво из глиба злослутног материјализма извукло“ (Игњатовић 1886).

Дело је, уз разметљив латински, а у наведеном тексту на српски преведени мото „доносим вам радост велију, добили сте роман“ као шифру подносиоца, предао опет на конкурс за награду Матице српске. Овога пута, Матичини рецензенти рукописа били су Павле Марковић Адамов и Милан Андрић, који дело нису одлучили да награде, вероватно и због тога што су били свесни колику грешку је починио Вједи Поповић исправљајући сам Игњатовићев пређашњи текст који је предат Матици на разматрање. Наравно, сујетном Јаши одбијање је тешко пало, и он је рукопис сам хвалио и објавио у одломцима у *Нашем добу* 1886, а као књигу у три дела 1888. године у Новом Саду. Међутим, осим разложног, похвалног и објективног приказа Драгутина Илића (Илић 1888: 441-444), *Патница* је, иако од читалаца добро прихваћена, од почетка доживљена као једно од слабијих дела Јакова Игњатовића, упркос великом ауторовом труду уложеном у само писање романа. Већ сам Јован Скерлић, у првој правој ревитализацији дела овог

романописца, иако истиче да је *Патница* „дело његове пуне зрелости, синтеза свију његових друштвених романа којима је би предмет распадање свију слојева српског друштва у јужној Угарској“, закључује и да то ипак „није ништа друго до доста хладно, суво, невешто и брзо причање људских ругоба, развучено до претераности“ (Скерлић 1965: 177). Са овом оценом, упркос покушајима ревалоризације овога дела⁹³, морамо се и данас сложити, али ипак при једном новом читању, ликови странаца које је Јаша у овоме делу створио јављају се као до сада неистражени сегменти овога романа, и када се њима посвети пажња, иначе заиста превише развучен и тмуран роман добија и упоришне тачке језгровитости и, барем у ликовима појединаца, остварене ауторове намере приказивања сједнињеног „психологичног момента са реалистиком“.

У романсираној личној историји једне од Јашиних интимних познаница, једна од првих ауто-слика на коју наилазимо је леп приказ богатог дома сеоског *натароша* Шандора, који у себи даје и образац за слику српске грађанске куће деветнаестог века, у којој се налазе на зидовима *намалани*, једни поред других, и берачи грожђа у берби домаћиновог винограда, и

„велика битка и победа краља Милутина над Татарима. Види се робље татарско, гдекоји од тих у окови. Главе спуштене, сви понижени; пред краљем Милутином српски јунак износи на копље натакнуту главу татарског војводе Црноглава, а српски јунаци гордо дижу главе, седе на коњима као заковани, голе сабље им у рукама“ (Игњатовић 1987ђ: 31).

Дакле, у оствареном јединству прошлости и тадашњег доба, на истом зиду видимо и „берачице како беру, чаброноше како муљају“ и епске слике наших историјских победа, а ту је наравно, чим се у собу уђе, и Јашин стандардни амблем грађанства: „велика слика св. Николе, пред њом виси велико сребрно кандило“ (Игњатовић 1987ђ: 32).

Наравно, натарош се у селу дружио са *првим људима*, а један од њих био је и локални посрбљени цинцарски трговац, који је био и рођак Шандоров:

„Имао је шогора у селу, трговца, Грка Папастакију, који је био велики шпекулант. Трговао је свачим што приплод доноси, с храном, с вином, марвом, шишарком, и свачим што пре јевтиније до руке дође. Папастаки је био у околини извикан за богатог човека, и

---

⁹³ У покушају превредновања *Патнице*, највише напора уложио је Бошко Новаковић, који је од 1930. па готово до своје смрти 1986. штампао неколико есеја о овоме делу, међу којима се истиче студија о делу и рецепцији истога *Демонски свет Патнице*, штампана први пут 1980. у *Књижевној историји*, а прештампана и при издању *Патнице* у одабраним делима Јакова Игњатовића 1987. године.

био је доиста имућан, ал' не тако као што су га ценили. Кредит му је био велики. Оштроуман, марљив човек, тежио је све већој и већој шпекулацији, и рад би кога у коло своје увући“ (Игњатовић 1987ђ: 51).

Цинцарски лик је, наравно, натароша и у своје послове слаткоречиво увукао, тако што је као почетни капитал за све своје шпекулације наводио материјалну имовину Шандорову и на основу тога с почетка заиста и лепо пословао. Наравно, такво прегалаштво као резултат имало је, уз капиталу одговарајуће аустријске законе, и константан напредак. Међутим, тада на сцену ступа и једна од главних интриганткиња у овом делу, Папастакиница, која је живећи са трговцем цинцарског порекла, све стереотипне одлике овога народа у себи сјединила са типичном покондиреношћу нижих слојева српскога грађанства:

„Но баш кад би се хтео натраг повући, на би му дала госпођа Папастакиница, којој се то живо благо допало, па жуди за још већим. Она је рада да Папастаки толико стече да може спахилук купити, рада би бити спаханица. Колико је њих – гркиња⁹⁴ – већ постало спаханицама, па зашто и она да не може?“ (Игњатовић 1987ђ: 81).

Папастакиницу у овом роману писац самерава са *мадамом* Серафином, дамом из виших слојева, која иако је у животу допала скромније службе у мањем граду, и даље самим изгледом оцртава своје племенито порекло. Она је држала *лер*, школу у којој су се девојке из породица које су то могле да приуште усмерено образовале за своје будуће потребе мајки и домаћица:

„Мадам је знала за какав делокруг своје девојке изображава, знала је да није све за сваког, па се није наметала са ванредним наукама. Она је изображавала средње грађанске класе децу за грађански сталеж – јер иначе за неке може бити штошта и излишно. Тешко ће се која за грофа ил' барона удати. (...) Мадама је сажалеувала јако оне родитеље, који су увртили себи у главу, да њихова кћи треба да зна клавир и француски. Она би их радо одвратила од тог', ал' има сујетних родитеља, који држе за најбоље васпитање, кад им девојка зна у клавир и француски“ (Игњатовић 1987ђ: 62)

Мадама Серафина лик је кога у овоме роману Јаков Игњатовић представља са пуним разумевањем и симпатијом. Она, по жељи Шандоровој, учи младу Јелицу, будућу *патницу*, како се кроз живот треба кретати, и Јелица од ње, на ујакову радост, само најбоље науке прима. Задивљен мадамом Серафином, Шандор од ње чује и, како аутор каже, „нарочито жалостан одсек жића“, у којем се тужна сторија о њеном пореклу и школовању износи као њен мотив будуће *доброполезне* службе.

---

⁹⁴ Гркиња, као одредница писана малим словом, представља синоним за трговкињу, што опет означава супругу трговчеву, *гркову*, која се не мора бавити и сама тим послом, да би такво име понела.

Заведена у младости, док је и сама још била ученица девојачког завода, од младог и обесног грофа, коњаничког официра, остала је набрзо и остављена, те се затим, „да покрије главу“, удала, али јој је муж ускоро умро, те је завршила у провинцији, учећи девојке да не понове њене грешке. Док је оправдавала своју одлуку да Јелицу не оптерећује непотребно француским и клавиром, и сам Шандор изнео је, кроз два њему лично позната случаја, своја запажања о *немецком воспитанију*. У првome он прича како ћерка његовог познаника, отпављена на школовање у престоницу, „слаби је рад собом из Беча донела“, те како у том дому је „свуд прашине с прста, и на клавиру, па још горе од прашине, на клавиру стоји нешто за дечију употребу, што не би требало“, а како од свог музичког образовања напослетку музицирање постаје „тандркање у клавир“, док у другом случају једна занатлијска ћерка, након повратка са образовања у Бечу, бива удана за сапунцију, те њено образовање само зло у таквим условима чини.

Наравно, овако искрено одушевљен *мадамом* која и његову сестричну воли као рођено дете, Шандор се, заоденуто у шалу, ипак озбиљно носи мишљу да је узме за жену. Међутим, сеоски женски светоназори, овековечени у Папастакиници, жену чије је порекло страно истога секунда из свога окружења настоје да са презиром отклоне:

„ - Ха-ха-ха, мадаму Серафину, из света женску. Та та није могла живети у Бечу, откуд кажу да је дошла ил' добегла. Богзна шта већ та није била, па да је ви узмете, то би нешто значило, рече Папастакиница пакосно, подсмешљиво. (...) – Знате, кад бисте ви узели ту мадаму из света, ја никад у вашу кућу не бих ступила, и све би госпође у околини побунила да се с њом не друже, рече љутито Папастакиница. – Ха-ха-ха, женска сујета, сад се Шандор смеје. – Шта се смејете, те мадаме, те гувернанте, те баш нису ништа, светске протуве, да имам кћери, никад их њима не бих дала у руке. Науче девојке само да се кревеле, кад кући дођу, не знају ни варјачу у руке узети, и све им пада из руку, па таква мадама да буде нама равна, па да се воза на *екитажу*; боже сачувај, ја је не би' ни погледала“ (Игњатовић 1987ђ: 85).

Наравно, како код жена свих народности и сталежа обично бива, мотив за овакав каприц лежи више у Папастакиницим неостварним девојачким плановима да сама за Шандора, са ким је већ у песми била спевана, пође, него у некој можебитној сеоској пренаглашеној ксенофобији. Удана својевремено за Папастакија, „калфу из света“, уздизала се Папастакиница мужевљевим

прегалаштвом на место у друштву са којег је могла да се у селу као боља од осталих понаша, и ту је улогу вешто и са задовољством играла.

Папастаки је својој супрузи чак и у избору послуге драге воље повлађивао, а млада нова куварица приспела у богат сеоски дом један је од споредних ликова које је Јаков Игњатовић у својим романима најлепше и најпотпуније изразио⁹⁵:

„Папастаки долази из Босне, па је девојку нашао у Бабиној Греди, у том мајдану лепих Шокица. Изискао је од матере, она је драговољно даде, да по свету девојка што научи, па кад се кући врати – вели – може поћи за каква писара. Рок удадбе већ је премашила, била је већ спевана и јако извикана. Не може да се уда, за ма каквог неће, тражи писара. Ал' и јесте лепа девојка та Каја. Тако се Шокица зове“ (Игњатовић 1987ђ: 86-87).

Након кратке карактеристике, Јаша девојку описује у пуном сјају, у њеној народној ношњи:

„Занимљиво је видити је. У провидљивој рокљи, на рокљи црна свилена верта, свилен црвен прслук са златним чипкама, рукави дугачки, златом везене зацлије, преко леђа спуштен велика свилена шарена махрама, коса у перчин очешљана; ал' какав је то перчин, од сто струка дивно исплетен, спуштен баш као *титус*; у ушима велики златни обоци, а заушак од лепог дућанског цвећа, на ногама црвене чарапе, а папуче од кадиве црвеном свилом извезене. Могла би се у каквој изложби достојно представити. Па каква пластика тела, она виткост, све се таласа кад хода“ (Игњатовић 1987ђ: 87).

Каја, која се свима физички допала, показала се убрзо неподобном за своју куварску службу („много пути изврне из модле, калупа какав кох. Но лепа је, па јој се прашта“), али је свуда са својом госпођом, као пратња и дичан украс ишла, показујући се опет у свом најлепшем издању:

„А кад се облачи, нарочито свечано, онда највећма воли своје народно одело, то јој најлепше стоји, и у њему има најлепши ход, вилински изглед. Бадава, одело треба да је и по телу и по духу што заноси, и тек онда се дух навикне на туђе, кад сам већ није свој“ (Игњатовић 1987ђ: 88).

Кајина презентност на све је остављала утисак, толико да је газдарица морала пустити при једној светковини и у коло, „јер иначе би сама и без допушта ускочила“, а затим је завладало одушевљење, у коме је и чувар реда потпао под од Каје заведену привремену анархију:

---

⁹⁵ У поменутом есеју, Бошко Новаковић о овоме женском лику – тада ни не слутећи да ћемо је једнога дана посматрати као странца у српској књижевности – пише: „Ведар и пластичан пример те телесне лепоте која заноси понајпре својим спољашњим сјајем, чаролијом боја и украса, уобличен је у портрету Шокице Каје (...) То и ту је прави, најбољи Јаков Игњатовић у изразитој обухватности свога нијансираног, пробојног, суптилностима протканог посматрачког талента.“ (Новаковић 1987: 22).

„Каква радост за момке, ују нема краја. Каја сваком пада у очи. Ни вицкасти жупанијски пандур не може срцу да одоле, мада је стражар, ипак остави службу на друму, и *хајој* у коло, па покрај лепе Каје игра бесомучно јуначки, а ред нек чува сваки за се“ (Игњатовић 1987ђ: 89).

При колу, Каја је све очарала и својом вилинском песмом⁹⁶, па и самога Шандора, који током времена од Папастакинице одбачену невешту и расипну куварицу⁹⁷ прима у своју службу, а она га постепено и као млада и кокетна жена осваја, те уместо племенитих планова о женидби мадамом Серафином, Шандор „очаран лепом Шокицом, на све заборавља, и на оно што му је пре најмилије било“. Временом, све слободија у свом понашању у домаћинству, а потпомогнута злурадим Папастакиничиним деловањем, „Каја од просте девојке постаде *сурова фрајла*“, огорчена пре свега на Јелицу, на коју је била љубоморна због пажње и љубави коју јој је ујак, иако у мањим количинама, ипак пружао. Поред тога, њен немиран карактер долази до изражаја у најгорој ситуацији, у тренуцима када због послова са Папастакијем Шандор из куће непрестано избива. Тада, „Каја ради шта хоће, и што зна и што не зна Шандор. Преотела је мах“, а ускоро се и заљубила, у по свему себи припадајућег још једног члана Шандоровог газдинства, кога је из службе прво у коло, а затим и код Шандора у авлију Каја својом лепотом намамила:

„У Шандора је кочијаш *лепи Иво*. Био је недавно жупанијски пандур. Леп је Иво као што тек пандур леп бити може. Младе удовице, које кућу и земљу имају, за њега би се радо удале, а девојке све редом, само Иво да има своје куће, ал' нажалост нема. Каја се загледала у Иву, а Иво у Кају. Доиста леп пар људи, канда је једно за друго баш бирано: и висина, и лепота лица, и једнака нарав“ (Игњатовић 1987ђ: 159).

---

⁹⁶ Јаков Игњатовић забележио је и текст ових шокачких напева, које Каја пева, износећи своју биографију. Прва међу њима је само строфа из песме, и гласи: „Сад мој швалер поста шрајбер/ у Бабиној Греди./ долази ми свако вече/ да ме се нагледи./ А кад дође љубићу га / Шпароват се нећу“. Друга је доста дужа и поново има карактер песама које честите девојке баш радо не певају, а испевана је шокачким дијалектом: „Јутрос баба уранила./ седе власи загладила./ Испекла погачу./ Умесила ладњачу, / Метла руку у струњицу./ обгрнула сурдумицу/да је не познаду.// Шта вам ради овај дида стари?/ Стари дида траву коси./ а баба му води носи./ са нашега стана./ из нова бунара.// Шта вам раде заове и младе?/ Заовица, јетрвица./ свака љуби по два три./ мисли да то није грих.// Шта вам ради удавача Ката?/ Цура Ката ватру ложи./ а чича се с њоме гложи./ да му дуван сиче/ у мракун без свиће.// Ката духан ситно риже./ од ње дица биже./ заокупи штапом Катун./ по тисном вајату.// Наш капелан опет вели/ да он нашу цуру жели/ од грија испитат./ па ће је уписат.// Неће цура да се уда./ јер не може ићи свуда/ цура док је млада./ она 'нако рада.“

⁹⁷ „Папастакиница је била ћудљива госпођа. Мада је Каја бистра, опет јој не чини по вољи. Каја је одрасла у великој граничарској задрузи, где се не штеди, већ немилице троши. Ако треба масти, трипут више узме, него што је нужно, малко хоће да харчи, просјацима, картарама, даје немилице, то се госпођи не допада. Још мало па ће је *изгустирати*“ (Игњатовић 1987ђ: 91).

Њену давнашњу, у песми опевану, жељу да за писара пође, и у писмима потврђени договор да он „ће је чекати, и кад се код Шандора помогне, добро поткожи, а она ће у завичај свој у загрљај свога писара“ (Игњатовић 1987ђ: 159) Каја је временом потиснула, јер „лепи је Иво све то покварио“, а „писар у вароши В. тако на се заборавио, да се пропио; пијана га вуку кући, мал' да неће службу изгубити“. Постепено, „Каја је писара заборавила. Сад јој је само лепи Иво пред очима. Већ су задали реч да ће се узети“ (Игњатовић 1987ђ: 159), али њен план да се пре тога довољно из Шандорове куће материјално потпомогне да за самосталан живот буде способна, није, као младалачка љубав према писару, одбачен. У плановима да се од Шандора, ком се прво под кожу подвукла, материјално максимално окористи пре свог напуштања службе, лепа Шокица има план, који већ спроводи у дело, а њеном науму на крај је стала тек Јелица, која је детективски вешто пронашла код сеоског трговца Чивутина ујаково *иза леђа* откупљено вино, кукуруз и жито, те сама из службе отпустила лоповски шокачки пар, који је завршио прво у сеоској кући у затвору, а касније осуђен од поджупана, и на робији, након што су Шандорове *покрађене* ствари и добра враћене судским путем власнику.

Крај Папастакијеве и Шандорове ортачке трговачке делатности уследио је када је лукави шпекулант преварио бившег натароша, послушавши адвокатски савет да у приликама које по трговину нису добре, целокупно своје имање препише на име своје супруге, да би избегао принудну наплату. Расплет ситуације која је слутила крахом и банкротом, а убрзо се разрешила тиме што ће дугове обојице сносити Шандор, у кући бившег бакалина дочекан је са срећом:

„Папастаки задовољан оде кући и жени то саопшти. Пулхерија се томе јако обрадова. Она му је већ одавна то говорила, и показивала му је живе примере, како јерусалимски и грчки Чивути раде: препишу на женино име све своје имање, па *ником ни петак*“ (Игњатовић 1987ђ: 222).

Упропаштен потајно од свог бившег партнера у послу, Шандор је чекајући неверног Порфирија и преминуо, а странци који су у овоме делу најбоље материјално прошли, испунили су на тај начин све своје планове:

„Смрт Шандорова спасла је Папастакија од бриге. Шандор мртав лежи, у хладном гробу, а ту су затрпани и греси Папастакини. Но Папастакиници жеља се испунила; купили су доцније мали спахилук“ (Игњатовић 1987ђ: 224).

Главна личност овога романа, Јелица, после првобитног учења код *мадаме* Серафине, након ујаковог довођења лепе Каје у кућу, дата је:

„опет на једну годину у виши лер код неке мадаме Бонавентуре, да се ту још даље дотера. Мадама Бонаветура је била некада дувна, но некако се ослободила и завод вишега течаја отворила, где се покрај неких ситних женских послова уче девојке у књижевности и

понашању у вишем друштву. Такве девојке могу се већ слободно удати за какве велепоседнике, баш и за саме бароне“ (Игњатовић 1987ђ: 110).

Након другог по реду завода, Јелица се заиста и удала, за младог Милоша Мргодића, и водила с почетка „у вароши романтичан, на салашу идиличан живот“. Међутим, како је младожења био слабога здравља, у нади да ће се његово стање поправити, Јелица је супруга са друговима његовим пратила на путу које по савету лекара предузео:

„По савету и плану другова ићи ће у Ницу, ал' ће најпре походити Трст, Далмацију, Млетке. Леп план: јадранске буре Милошева плућа да поткрепе! (...) Бавили су се три месеца дана на страни. Очи су им имале шта видети; сиње море, кршне стене које се у море спуштаху и пучине, мирисна поља, древне палате. (...) Новац им се полако измиче. Живели су и сувише лепо, ал' су се у тим красним крајевима за то кратко време и науживали. (...) Враћају се. Кад кући стигну, причају шта су видели, чега се науживали, само да је дуже трајало“ (Игњатовић 1987ђ: 142-143).

Иако у пратњи болесног супруга и његових другова, Јелица, коју Јаков Игњатовић представља као најсилнију *патницу* у животу, већ је тада уживала у луксузном туризму, и са пута дошла под најбољим могућим утисцима. У тим, најлепшим тренуцима свога живота, Јелица се и физичком лепотом толико уздигла, да је романописац приказује у пуној њеној физичкој привлачности, и у поређењу са већ болешћу начетим њеним младим супругом, али и кроз имаголошке тренутке сусрета са другима на путовању:

„Јелица изгледа као развијена свежа ружа. Она је надалеко дичила крај, место свог завичаја. Српкиње су на гласу лепотице, ал' има по приморју и даље дивних Латинака и Латина. Јелица је и ове очарала, и у успоређењу са Милошем, сваки би казао да је штета Јелице што је за Милошем. Јелица је свежа ружа, Милош увео каранфил. Било је то у Трсту, где једном приликом Јелица ишчекиваше Милоша, који се негде с друштвом забавио, а неки бегови из Херцеговине који беху ту, заподену диван са Јелицом. Из шале јој један красан бег каже, да је ње штета за тако болешљива човека, но да остави све, па да иде с њима у Херцеговину, наравно – у харем“ (Игњатовић 1987ђ: 143).

Како је Милош пре саме смрти посетио, лека тражећи, и Беч, Јелица је сама патила, проживела део сплетки и искустава због којих и роман о њој носи назив *Патница*. У целокупној њеној трагедији, као делујући лик странца истиче се пре свега стара путујућа пророчица, *картара* Циганка Сара, која је Јеличин дом посетила са унапред припремљеним подацима, и младој девојци, гледајући јој тобоже у карте, само погоршала животну ситуацију. Описујући Циганку врачу, Јаков Игњатовић даје потпунији опис него када је у роману *Чудан свет* описао

мајку и жену силбашког чергара Аце Таландура, јер овога пута, осим детаљног физичког описа, у самом дијалогу старе Ромкиње и Јелице, као да чујемо како проговара лукава преваранткиња:

„Помозбог, млада, да ти бацам карте, да ти видим шта ти је било и шта ће ти бити. – Не треба – повикне Јелица. (...) Висока сува Циганка, већ у годинама, а још прилична; лице црномањасто као у какве Абисинке; на њој плаветна сукња; на глави циганска цега, а црна јој коса исплетена са пужевима у курјуцима виси; на њој ћурак; торба на левој страни, а штап у десној руци. (...) – Мети, млада, баби на белегу, седи до бабе; ако ти не кажем истину; плуни баби у очи. То изрече, извуче из цепа карте, растре их, па поче прорицати“ (Игњатовић 1987ђ: 238).

Наивна Јелица веровала је у све што јој је старица, знајући већ њену животну несрећу, наводно прорекла, а вешта врачара овајдила се за то време, од девојке редом за своје услуге тражећи и узимајући стару сукњу, хлеб, сланину и сребрну форинту. У преговорима око парцијалног исплаћивања током гаталачког процеса, Јаша успева да и у овом туробном роману насмеје и изненади своје читаоце:

„ - Не види се казати, док немам сребро на белези. Јелица метне на белегу шестак. Баба се расрди и рече: - Таку срећу за шестак да ти кажем? Та мети једну сребрну, бог те помого, хоћеш да будеш већа Циганка нег' ја“ (Игњатовић 1987ђ: 242).

Проричући по упутствима, Циганка опомиње и Јелицу да ће јој дете нестати, постављајући, за оно доба, и за романескну праксу тога времена, реторичко питање: „А зар су једно дете украли Турци ил' Цигани?“, на шта бива од Јеличине злураде, наводне блиске, пријатељице опоменуто: „Доста баба, а ви се немојте плашити; може Циганка слагати, она лаже за новце“ (Игњатовић 1987ђ: 243). Да стара Ромкиња лаже, и она сама је посведочила, када се Јелици напоследку, након дуго времена, исповедила да је све по инструкцијама наводно врачала и погађала. Јаша на овоме месту и за њу, у оно доба уобичајеног аустријског диференцирања осталих грађана Монархије и Рома, има ипак топле речи:

„Циганка јој пољуби руку, раме и сузе рони. Тако Јелицу и њено дете жали. Она зна и то да су јој Јуцику отели, па јој пребацује што је није схватила и послушала. Мада је Циганка, ипак искра човечанског осећаја није је оставила“ (Игњатовић 1987ђ: 320).

Последњи пут, стара врачара самоиницијативно долази код Јелице, и прориче јој, гледајући у карте, ко ће коначну срећу у њеном животу донети, рекавши јој да ће јој „доћи једаред у сну један катана; то ће бити св. Ђорђе, тај ће тебе после против зла бранити. Светац је, а изгледа као катана; само добро пази, можда ћеш о њему сновати“ (Игњатовић 1987ђ: 392).

И у овом роману, као што је случај био и у *Старим и новим мајсторима*, жени у проблемима изненада скачу у помоћ до тада непознати страни људи. Овде су Јелицу, када се нашла истерана на улици из куће Мргодића, под свој кров примили „двоје часних људи, Едвард и Матилда Ернфелд“, који су јој и у правном поступку који је изгубила помогли, а са којима се растала тек када је нижи чиновник Ернфелд унапређен. Јелица, која се читавог живота пати, али болује од малограђанског срама да за помоћ оне који би јој заиста и помогли (*мадама Серафина*, породица Ернфелд) и пита, бива овде од аутора романа поново остављена на ветрометини, уз констатацију:

„Племенити Ернфелд, племенита Ернфелдовица. Јелица је у њима изгубила последње пријатеље своје, ко ће се сад за њу заузети?“ (Игњатовић 1987г: 369).

Ипак, испоставило се да се Ернфелдови, као посредници при упознавању Јелице и старог рањеног крајишког официра Делибашића, који предлаже да се сав заплет реши тиме што ће Јелица са два револвера убити и свог свекра, а потом и себе, одредили и Јеличину будућу судбину. У тренуцима када се мадама Серафина сама ангажовала и дошла да са напуштеном Јелицом станује и дели добро и зло, и када је Јелица мукотрпно радила у дућану Соломона Голдштајна, катана Делибашић о њеној судбини извести свог доброг пријатеља Диздаревића. За њега се, сходно потребама краја приче, испоставља да је војник кога је од најранијих срећних дана детињства Јелица познавала, те да је катана из последњег пророчанства картаре Саре. Он јој помаже материјално, купује јој машину за шивење и поново покреће судски процес, и радњу коначно убрзава ка завршетку романа, на којем аутор, након по Јелицу срећног расплета, закључује да „Патници је прије растао пелен, сад јој цвета бршљан“. И заиста, у овом као пелен горком роману, тек понеки цвет на који наилазимо, најчешће је са стране ливаде, у ликовима успешно приказаних странаца, породице Папастаки, лепе Шокице Каје и старе Циганке Саре.

Након што је допустио да претходни његов роман накнадна редакција измести у потпуности са планираног колосека, у роману *Патница*, иако га својевремено критика није прихватила, Јаков Игњатовић поново је био једини аутор, и оставио је дело свакако вредно пажње. Слика *другог* коју су у првим читањима пренебрегли први приказивачи овог дела, једна је од његових најсветлијих тачака. Представници правих странаца у делу, мадаме Серафина и Боанвентура, супружници Ернфелд и

јеврејски индустријалац Соломон Голдштајн, типични су представници својих нација, класа и професија. Ликови које су савремени историјски догађаји у овоме лику трансформисали у странце, шокачки пар Каја и Иво, описани су као интегрални део света коме припада и сам аутор, без икакве националне дистанце, са много пажње и разумевања за Шокце, народ са обала Саве, пређашње дуговековне границе два велика царства. Лик лепе Каје један је од најпотпунијих и најмање сентименталних ликова жена у целокупном стваралаштву Јакова Игњатовића, а његова временом стечена страност данас му обезбеђује и титулу најзаокруженијег лика странца у пишевом опусу. Престављена ликом, делом и оделом, са представом допуњеном чак и карактеристичним песмама које је радо певала, Каја би требало данас да буде општепознати модел за Шокицу у књижевности, а не заборављен споредни лик из *Патнице*. Такође, породица Папастаки, која баштини све оно што цинцарски народ држи на вечитој позицији странца у средини у коју се на крају асимилира, вредан је детаљ из панонске ризнице карактера деветнаестог века, који прати развојни пут ликова Цинцара од Милована Видаковића и Стерије, али и најављује даљи развој оваквих ликова. Госпођа Папастакиница, Српкиња удата у цинцарску кућу, обрнуто је по свему креирана од Илићевог несуданог кир-Дише, и њена интеграција у средину у коју је удајом доспела је потпуна, те она постаје та која на крају и самог свог цинцарског супруга учи финесама пословања на граници закона и морала. Такође, лик старе Ромкиње Саре, представљен је поново по Јашином обрасцу у којем он има свакако разумевања за овај народ без сталног места боравка, а њена функција у делу, као и кајање које након преваре осећа, чине ову старицу не само типом ромске врачаре и гатаре, него ликом који свој пуни потенцијал остварује. Напоследку, сагледан кроз ликове странца, овај роман ипак као да само главној и насловној протагонисткињи оспорава заокруженост, и писцу пребацује да је, градећи велику причу, најмање пажње посветио управо оној која треба да представља њену основу. На уштрб лика патнице Јелице, креирани су сви остали ликови у делу, а слобода која је аутору допустила да их обликује по властитој имагинацији и животним искуствима, а не по живом моделу, довела је до тога да ликови странца у овоме роману, поново, представљају један неоспориви, ако не и највећи, квалитет овога дела.

Сви побројани ликови странаца у романескном и приповедном стваралаштву Јакова Игњатовића, било да их он добија готов тип, попут Цинцара у српском роману којег наслеђује од Видаковића и Стерије, или сам ствара јединственог другог, попут своје слике Арапа, стоје као кичмени стуб слике странца у српском роману деветнаестог века. Њихов велики број, међусобне сличности и разлике, њихове улоге и употребе у делима нашег романописца, тема су која својим обимом напросто у сваком српском деветнаестовековном имагинаријуму мора бити централна. Од средњовековних простора и пустињских пејзажа, до угарских велеграда, вароши и села, сви странци у делима Јакова Игњатовића стоје креирани као готови литерарни споменици епохе, који, било да од већ постојеће слике проистичу, или нову тек најављују, литерарну вредност имају и после сваког новог читања.

7. Лазар Комарчић: братство-јединство насупрот погубног утицаја правих странаца на Балкану

Лазар Комарчић (Глог код Прибоја 1839 – Београд 1909) један је од и даље скрајнутих, али свакако заслужних српских романописаца, који је са чак осам објављених романа у последњој четвртини деветнаестог и првим годинама двадесетог века био истовремено и један од публике најчитанијих, али и од критике најнесхваћенијих наших књижевника. Скерлић га је, као врховном пресудом, због политичких неслагања, новинарске праксе и спремности да се окуша у жанровима које је критичка савест епохе држала за некњижевне (криминалистички и научно-фантастични роман), изузео из тада канонске *Историје нове српске књижевности*. Помињан у време свог најпосвећенијег књижевног ангажмана само на маргинама *Српског књижевног гласника* као један од признатијих новинара или најобјављивијих и међу ширком публиком најчитанијих писаца, Лазар Комарчић се за заслужено место у историји наше књижевности бори и на почетку двадесет и првог века. С обзиром на то да је у својим делима умео да види и много даље у будућност, а да модерна књижевна мисао и ново читање заборављене књижевне традиције све више вреднују и оно што се незнатички подводило под само жанровску књижевност, несумњиво је да ће се Лазар Комарчић кроз време уздићи до оне позиције коју заслужује. Прилог његовој ревалоризацији и ово је истраживање ликова странаца у његовим романима.

Животни пут сразмеран авантуристичком роману одредио је и карактер Лазара Комарчића. Рођен у планинском прибојском селу, са породицом избегао у Србију, изгубио оба родитеља, шегртовао у кројачким радњама у Ваљеву и Београду, добровољно учествовао у ратовима и у младим данима, и када на то ни по чему није био обавезан⁹⁸, Комарчић се напослетку определио за новинарску каријеру. Од

---

⁹⁸ Учествјући као добровољац у српско-турском сукобу који је ескалирао након догађаја на Чукур-чесми у Београду, при турском бомбардовању српске чаршије 1862, Лазар Комарчић је од последица рањавања турском гранатом остао без три централна прста на десној руци. Обзиром да је, уз школовање, за живот зарађивао као изванредно надарени и цењени кројач, ова несрећа била је од пресудног утицаја на његова даљи развој. Оставивши се несвојеволјно заната у којем је био међу најцењенијим београдским шегртима, положио је прво учитељски испит, а временом је ипак успео и да, као дешњак, са преосталим палцем и делом малога прста на десној руци савлада и технику

љутог противника на страницама приватних листова, постао је временом највећи бранилац династије Обреновић као уредник државног гласила *Видела*, а списатељском занату приступио је као већ човек са богатим животним искуством, и свој први роман објавио је тек у четрдесет и првој години живота.

Књижевничку праксу имао је на страницама дневне и ревијалне штампе, где је перо оштрио и њиме секао и за и против режима, у времену када новинарским послом нису за сходно налазили да се баве само сензације гладни и полуписмени. Свој стил, превише надахнут да би се само у новинским ступцима задржао, пренео је затим у форму романа који у нашој књижевности увод нови жанр, криминалистички роман.

У роману *Драгоцен а огрлица*, као што је случај и са свим другим подврстама у српском роману, и криминалистичка прича стиже у нашу књижевност као форма прихваћена из туђих књижевности. Мотивисан спором око наследства великог српског трговца и задужбинара Илије Милосављевића Коларца⁹⁹, чија задужбина је касније била и издавач његових најчитанијих романа, а надахнут и оновременим преведеним страним петпарачким причама које су у новинама објављиване и радо читане, Комарчић је догађај из судско-криминалистичке изабрао за тему свог

писања, те је упоредо са кафецијским занатом у који је случајно доспео, почео и да пише за новине. Постао је убрзо познати јавни радник, прво у своме крају, а затим и у целој Србији, што га је навело да се због хендикеп не осећа издвојено из друштва, него да као осведочени патриота добровољно ступи у војску и при наредним српско-турским ратовима, 1877. и 1878. године.

⁹⁹ Илија Милосављевић Коларац преминуо је 18.10.1878. у Београду. Своје огромно богатство, завештао је као оснивачки капитал фонда за оснивање београдског Универзитета и фонда за помагање српској књижевности. Недуго након обелодањивања тестаментa, две Коларчеве синовнице, жене угледних Београђана Велизара Карапешиха и професора Димитрија Нешића, повеле су, подржане од тадашњих власти, судски спор за обарање тестаментa, који је привукао огромну пажњу српске јавности, и који је тек одлуком Касационог суда добио свој епилог у којем је покојникова последња воља испоштована. Догађај који је замаскиран у роману *Драгоцен а огрлица* послужио као једна од инспирација Лазару Комарчићу, одлука је Драгиње Петровић да судским путем потражи из бројне материјалне заоставштине накит своје сестре, Коларчеве жене, о чему за нас занимљиву аутентичну ауто-имаголошку белешку налазимо и у књизи *Записи старог Београђанина* Косте Н. Христића: „Коларчева парница имала је и један занимљив епилог. Покојна Драга Станојловица тражила је из масе накит своје сестре, а жене Коларчеве. По пресудама судским она је имала положити допунску заклетву да је онај накит био доиста својина њене сестре. Од стране Коларчеве задужбине одређен је био да присуствује заклетви пок. Милан Ђ. Милићевић. Полажући заклетву пок. Станојловица пала је у тако раздражење да је, и не слушајући текст заклетве који јој је ваљало изговорити, узела грозно клетви све чланове Коларчеве задужбине, који су је до заклетве довели, и све њихово и живо и мртво, скидајући с небеса и Бога и све свеце да би јој се клетва испунила. Сиромас Милићевић беше се шћућурио у један ћошак ни жив ни мртав од чуда и страха. Једва је дошао к себи, дршћући потписао протокол заклетве и безобзирце из суда побегао“ (Христић 1989: 353-354).

романа првенца. Управо због тога што је још увек актуелан догађај у роману обрађен, и што му као узор служе дела која нису права књижевност, овај роман прихватила је Комарчићева новинска и шира публика, а академска критика од самога почетка за њега није имала разумевања. Међутим, када би се данас упоредио стил којим је овај роман писан, он по много чему подсећа више на дела Александра Диме Оца, него на рото-романе непознатих аутора те епохе, и јасно је због чега је читаоцима био занимљив и пријемчив. Писмен и за читање лак, непретенциозан, са радњом довољно познатом, а у страно заодевеном, са сасвим довољном дозом поучног и романтичарски срцепарајућег која би читаоце који су Комарчића са новинских ступаца познавали привукла, роман је био довољно успешан да подстакне свог писца на шири и дубљи списатељски посао, који је управо захваљујући доброј рецепцији дела и уследио. Са данашње тачке гледишта, роман свакако нема немерљив допринос у историји српске књижевности, али ипак јасно говори о читалачком хоризонту очекивања који је могао да у последњој четвртини деветнаестог века од писменог и интелигентног новинара створи за четврт века правог писца. Као писац, Комарчић је израстао у иноватора који својом актуелношћу самостално достиже врхунце књижевног стварања епохе, у истом тренутку када то чине и у много признатијим књижевностима пионири жанра научне фантастике Жил Верн и Херберт Џорџ Велс.

Радња самога романа смештена је у Француску и Енглеску, односно у градске средине Париза и Лондона, у миље француских емиграната у британској престоници после француске револуције, односно поново у Паризу, у револуционарним превирањима тридесет година касније. Главни ликови у роману су Артур Маркиз де Ривијер, његов син Флавио и супруга Ана Севињска, који су из Француске емигрирали у *Инглиску*. Огрлица око које се плете заплет представља занимљив филигрански рад, „полумесец са звездом, на доњој страни огрлице вишаше распетије Христово“ (Комарчић 1880: 6). Оливертвистовско одрастање сиротог дечака, кога од старице баба Џоме која га израбљује спашава странац, купивши га за сто *лујдора*, ликови добротинитеља и препредених лукаваца, нису ништа што би се издвојило из дотадашњег нашег романескног стваралаштва, а чињеница да аутор у њима није представљао праве странце, него је само радњу

преселио на места која је и сам познавао тек из читалачког искуства, више говори о његовој тек у будућности размахнутој имагинацији, него о правим странцима који се у српском роману деветнаестог века јављају.

Ветар у леђа који је позитивна оцена широких читалачких кругова дала писцу у већ зрелом добу, довео је до тога да се новинар посвети и књижевности, нашавши у форми романа одличан медијум да у њему проговори и о друштвеној стварности оновремене Србије. Роман у наставцима *Бездушници*, који је, иако незавршен, у форми књиге по први пута објављен тек 1889, почео је Комарчић да објављује у листу *Отаџбина* крајем 1880, осокољен добром рецепцијом свог првог *страног* романа. Прича другог романа смештена је у Мачву, у којој се и сам Комарчић обрео 1871, када је оставио свој тек стечени учитељски положај у селу Липе поред Смедерева, и на сестрин позив дошао и преузео кафану њеног преминулог супруга у Црној Бари. Друживши се свакодневно као механџија са разноликим гостима кафане којом је четири године управљао, Комарчић се са разних страна информисао о животу и стању мачванског села, стекавши искуства која је касније називао својим *унверзитетима*. Сеоску стварност Комарчић описује у „веселиновићевско-лазаревевићевском амбијенту мачванског патријархалног села (...) али је приступ тој тематици (...) више глишићевски“ (Деретић 1981: 183). У средини у којој „сиротиња је монополисала нерад“, а село мучили у нашим сеоским причама већ до танчина описани проблеми, поред сеоских газда и зеленаша који у сарадњи са властима упропаштавају сељане, аутор приказује и странце који село у Мачви походе, и већ на самом почетку дела даје детаљан опис два за сеоску крађу невино оптужена момка из Босне, односно њихове карактеристичне одеће:

„Ето ти кнеза глоговачког и неколико сељана, где пред собом гоне два везана младића. На први поглед видело се да су несрећници из Босне. На једном беху нове новцате гаће и кошуља од дебелог сеоског платна; а на другом се једва држаху на концима и закрпама. Онај беше бос, а овај обувен. На оном беше јечерма од зеленкасте чохе с црвеним гајтаном и калајним дугметима, а на овоме сукнене чакшире и издрпан џамадан. Оба су имали кратка гуњчета без рукава, с плавим гајтанима и малим колчацима. Онај први имађаше леп силавчић са калајним пулијама; а други се беше опасао неком старом црвеном појасином. И један и други имађаху познате бошњачке капе, црвеним гајтаном ишаране“ (Комарчић 1970а: 15).

Странци ухваћени у лугу поред села, одмах су окарактерисани као кривци за крађу плуга једноме од сељака, те на становнике вилајета са друге стране Дрине очас посла пада и целокупна кривица:

„Ето, вала, кнеже, ови нам људи из Босне баш додијаше! Због њих лепо хоћемо да пострадамо!... Чим се смркне и свет примири, а они преко Дрине прешиште амо, укради овде крме, онде овцу, ја јање; тамо прасе, онамо ћуре; а где могу, ту насрну и на кућу, вајат, украду, дочепажу тубу платна, који ћилим, нешто од рува, а ако се која пара где нађе – и то не оставе, па онда беж' још пре зоре натраг у Босну. Сутрдан не зна се, ил' је горе ономе што је похаран, ил' селу од кога се тражи све – и ако коме пилета нестане!“ (Комарчић 1970а: 16).

Ухваћени поред одломљеног дела несталог плуга, „два Бошњачета¹⁰⁰ стајаху као две студене стене“, док се сељак чије је оруђе за основну обраду земљишта нестало клео „у сто манастира“ да они морају бити криви. Док у крсно име заклице на правду сеоског кнеза, један од момака бива кажњен по *андејтованој* верзији Душаног законика, који је самовољни мачвански самодржац у том делу атара напречац установио. Наиме, кнез је пуком случају оставио да одлучи на којег од младића ће пуцати из пунога пиштоља, а у кога ће уперити своје друго, тобоже празно оружје. Након првога пуцња, један од младића пао је на месту мртав. Наравно, по узору на ову поделу правде по принципу свевишњег одабира, и други би момак за крађу непотврђену ничим више него речитом заклетвом био кажњен, но тада су се зазиване више силе умешале, и поделиле правду ономе ко је мислио да је њен тадашњи правозаступник за Мачву и Подриње, јер је пушка експлодирала у рукама сеоског кнеза, сачувавши тако младићу живот. Недуго потом, откривено је и заиста да је крађа дело једнога од сељана, а не момака који су дошли преко Дрине.

Без потребе да тумачимо усторојство и пропаст српског патријархалног села које у овом делу представља аутор, пратећи ликове странаца који се на његовим страницама појављују, наилазимо поново на неизбежне Цинцаре, који су у београдској чаршији представљени једнако као и раније у делима Видаковића, Стерије и Јакова Игњатовића. Кроз сусрет младог Србина који перспективу проналази у занату над којим монопол имају Цинцари и његовог газде, видимо

---

¹⁰⁰ При кориштењу овога термина, аутор њиме, у складу са номенклатуром епохе, означава становника Босне, без обзира на религијску конфесију. Термин је регионално-описни, а не етно-дефинишући, и као такав се у каснијим делима овога аутора на више места и потврдио, оп. С.О.

слику неизбежног представнике Београда којег више нема, цинцарског занатлију и трговца:

„Најпоследње, самом се Јови учини да би дивно било да учи шећерцилук. Замишљено – учињено. Он се погоди код *ћир* Ставре шећерције. И овај би занат Јово сигурно и изучио да није опет ударио на газду *ценабета*. То беше права жимрија. Момке је хранио градским тајиним и сиром што се већ није могао у дућану да прода. Нови газда Јовин водио је рачун о сваком зрну шећерлемета, о сваком режњићу ратлокума, а да се и не говори за кутије сардина, ајвара, швајцарског сира, лакерде, јегуље, а нарочито је мотрио на качице марината, на што је пазио као на очњи вид. (...) *ћир* Ставра није дао ни једном момку ама ни да се мрдне из дућана, и то чак до два, три сата увече“ (Комарчић 1970а: 89).

Млади шегрт пожелео је да посети циркус који је тада дошао у Београд, а како је знао да га газда ни под којим условима неће пустити да то учини, тражио је од њега отпуст из службе. Ту сцену Комарчић је дочарао дијалогом у којем Цинцарин проговара својим стереотипним неправилним српским језиком:

„Знаш шта газда, ја нећу више ни дана да будем шећерција. Молим, дај ми моју *буквицу*! - Шта, шта, џанум, некеш да будеш шекерција, некеш да ми служиш, океш да ти давам буквица?, упита га *ћир* Ставра изненађено и стаде да таба ногама. – Нећу, одговори Јово кратко и одсечно. – Шта неку? ... Море океш да служиш ај, океш да ме служи ај... Океш да те јавим на полиција?! Море океш да служиш, да ти очи искачу еј!, све више тапше *ћир* Ставра. Збогом газда, рече Јова смешећи се и оде. – Море фаните га, еј! Камо тија пандурини? Море фаните га еј!, беснио је *ћир* Ставра, излетивши на улицу; а свет што је туда пролазио стаде застајивати да чује и види шта је“ (Комарчић 1970а: 90).

Када се Стојче дуваницја, *ћир* Ставрин комшија, суседу пожалио да од одласка његовог шегрта почињу да му из магацина и радње нестају ствари, у *ћир* Ставри се пробудио дух Плаутовог, Молијеровог и Стеријиног шкрца:

„Док је ово Стојче говорио, дотле је *ћир* Ставра у њ бленуо готово пренеражено. Он не одговори ни једне Стојчи, већ као суманут јурну у своју ардију, па стаде завиривати у сваки буцак (...) Није могао ништа да позна; али му се опет чинило да је све преполовљено. Он излети пред дућан па табајући викну Стојчи дуваницји: - Есте... есте, лопови, џанум, лопови! (...) А, а, сега ми текна, што то *ђаволус* оно моје Јово иска да скаче! ... А, а! ... Што мислиш џанум *ћир* Стојче? Десет хиљада грошу имама штету! Што да правим џанум? Ке идем на господин Николчу? А, а, што то *ђаволус* оно моје Јову“ (Комарчић 1970а: 90).

Предузимљиви Цинцарин није часио часа да ову ситуацију окрене у своју корист, и пронашао је свог бившег шегрта пред циркусом, оптуживши га за крађу која није била ни почињена:

„Газда Ставра стаде табати: - Ја то *ђаволус*! Океш да крадиш моје маринату, шекеру, моји пари, еј! Пандурини ја тос лопову! После неколико минута сиром Јово био је затворен у подрум старе полиције. Он сву драгу ноћ није могао да заспи. Непрестано је одао горе-доле, а по глави су му се врзале чудне и смутне мисли. Он би кроз зубе кад и

кад пропуштао: - Да није калфа Васа покрао и мог газду ћир Ставру? Не, то не може бити. Он би то мени казао, као и за дуван Стојчин... Ћилимче сам истина ја из дућана извукао и продао Хаџи Недељку; али ко би то могао ћир Ставру покрасти?“ (Комарчић 1970а: 91).

Како се радња у роману одвија у међусобно раздвојеним и понекад и ретроспективним епизодама, током романа сазнајемо и да је најбогатији сеоски газда, Бојо Бељуш, преживели дечак из Босне са почетка приче, када се, по ношњи у коју је био одевен, открије како је и где он ступио први пута у трговачку службу, као шегрт код газде Обрада Лелека. Када је газда Обрад сазнао да је дечко из тузланске нахије, и да му је име Бојо, из од Турака пострадале породице Ћаковић, саветује га да своје порекло не открива одмах, због прилика које владају у тадашњој Србији, и говори му како да у једну расуту и бројну српску породицу, племе Бељуша, маскира и свој идентитет. Како је млади Бојо брзо постао вешт трговац, омиљен од свога газде, његов положај и углед је растао, али што због вештине, што због порекла су му често и најближи сарадници пребацивали у духу интерсрпске стереотипије која надилази епохе:

„А сада да чујете шта калфа Јово вели за Бељуша: - Е, људи, ја не могу да гледам ово босанско штене, узвикнуо је једном пред свим калфама. Ко ме се тај још није под кожу подвукао. Мајстор Обраду је натурао брњицу, па куд он окрене тамо и овај иде. Јесте ли га видели? Права је ченгија... Бог с нама био, ако да зна неке чини. Ама је ли он Бошњак – крсти се ти њега! О он каже да је од Маглаја, и то још од племена Бељушева. Лаже курва! У што хоћете да је он овде – ја од Горње, ја од Доње Тузле. То сведочи она његова капа и она зелене јечерма с црвеним гајтанима и калајним дугметима. И крој му је онај и све. Само се око Тузле онако носи...“ (Комарчић 1970а: 142).

И када је Бојо од шегрта постао калфа, од калфе газда и од газде први међу најбогатијим људима у вароши, при доласку Господара у тај крај, био је одабран да угости представника владајуће лозе Обреновића. Тада се поново српска међусобна завичајана суревњивост показала као ауто-слика у свој својој вучић-перишићевској снази, проткана и бинарном династичком опозицијом која се кроз цео деветнаести век у српском друштву као постојана сила наметала:

„Дошао из белог света у ову земљицу, који су наши очеви и дједови својом крвљу ослободили од Турака, и то дошао го и бос, а данас? Да њега метнем на једну страну, а сву чаршију на другу, опет би он, ја мислим, претег'о и с парама и с имањем! И њему још нешто мало. Не бегенише овога Господара. Хоће оног другог. Где је – ене га у Бељини, где је – ене га у Тузли, па у Брчком... Мало-мало, па ће се отиснути и до Пеште, а отлен – ено где му је Темишвар! ... Ја и моји људи чинићемо све. Ми ћемо и свој живот заложити за свог Господара, али ја не могу јемчити за оно што се може десити у кући оне погане

Бошњачине!, повика топал Милосав тоном неког особитог предубеђења“ (Комарчић 1970а: 187).

У овоме роману кроз слику предела који је најбоље познавао, Мачве, Лазар Комарчић дао је и назнаку своје касније највеће *земаљске* теме, Босне и Херцеговине. Ликови момака из Босне, третирани као дошљаци, што и јесу били, и, иако саплеменици, као странци, ауто-слика су међусобног српског односа, али и назнака пишчеве велике лирске слике босанске прошлости која ће тек у његовом последњем роману бити створена. Поред разјашњене етимологије Бошњак, која код Комарчића у себи носи само завичајну, а не и националну одредницу, у овоме роману као посебан и упечатљив лик издваја се и вечити странац урбаних простора насељених Србима: стереотипни лик Цинцара, ћир Ставра Шећерџија. Представљен на исти начин као сви Цинцари пре и после њега у српским деветнаестовековним романима, он је потврда укореењености стереотипа и међу онима који су било каквих предрасуда били сасвим ослобођени. Инклузивни Комарчић, којем страни нису ни они друге вере, ни другачијег завичајног порекла, ипак баштини све оне ставове о Цинцарима који нашу књижевност насељавају од лика Видаковићевог кир-Ставре пекара, па до првобитне тазбине Илићевог Хаџи Дише. Ћир Ставра је и хуморни врхунац овога аутора, јер је у представљњу овога лика сав баласт подразумеваних негативних карактеристика, попут Стерије или Стеван Сремца, и Лазар Комарчић успео да представи створивши лик који, иако није позитиван, није ни по ком основу ни читаоцима одбојан. У својој креацији београдског занатлије, са тачке која читалаштву шаље јасну, али хумором додатно наглашену поруку, и Лазар Комарчић својим ћир Ставром осликава и јасно преноси оновремене стандардне српске „*слике у главама*, стереотипне представе које групе и народи имају о себи и другима“ (Рот 2000: 7), и сведочи о утемељности готовог лика Цинцарине, који се кроз деветнаести век само сели из једног српског романа у други.

Наредни објављен роман Лазара Комарчића, насловљен *Мој кочијаш* и са поднасловом *Слике 1883. године*, штампан је 1887. Писан са супротних страначних позиција, овај роман најсличнији је недовршеном аутобиографском роману *Борци*

Јанка Веселиновића¹⁰¹. У њему је представљена напредњачка визија политичких прилика у Србији онога времена, у којој као највећи кривци за све бивају неукусно сатанизовани представници супротстављене Радикалне странке. Уска страначка визија света и искључивост једног политичког конвертита, овај роман чине једним од најслабијих дела Комарчићевих. Заплетена структура самог романа, у којем се од мемоарског приказивања пута на колима кроз Србију са кочијашем Јолом и радикалом Срејом долази до преплетених рукаваца радње из које ни сам аутор не уме да пронађе излаз ка роману, него само странпутице ка памфлету, доводе до тога да овај роман не може бити посматран као успешно књижевно дело. Међутим, ауто-слике српског политиканства и јалове државне политике представљене у делу, у свој својој непромењивости и гранитости, опстају већ скоро век и по, те и данас делују актуелно. Од зазивања и цитирања тестаментa Петра Великог, геополитичке поделе Европе као последице директног договора Руса и Немаца, правдања политике удаљавања од Русије јер Русија за Србију не мари, до оптужби политичких противника за секташтво и издају државе и вере, све и данас стоји у транскрипцима са седница српског парламента, као да је преписано из Комарчићевог романа. Од радикалне опозиције која из иностранства прети упадом чета руских козака на српску територију, до слике Чикага у коме огромна српска заједница *сложно* делује и из кога жели да помогне српски народ, *Слика из 1883. године* подсећа својом политичком једнообразношћу на слику из дневних новина и интернет портала данашњице. Такође, сагледан у дотадашњој пракси српскога романа, овај роман чини још један неопростив грех, који је последица ауторове невеште композиције дела. Наиме, Комарчић даје слику у којој, за на стотој страници дела постављени сто, јунаци седају да вечерају тек скоро стотину и деведесет страница после. Ово се ранијим романописцима, а нарочито Јакову Игњатовићу, никако не би могла да поткраде, ма колико их политички линкови одвлачили од трпезе.

Након овога неуспелог дела, намењеног само садруговима напредњацима, Комарчић се из политике у књижевност вратио 1893. романом *Један разорен ум*,

---

¹⁰¹ Три поглавља аутобиографског романа *Борци*, Јанко Веселиновић је објавио у часопису *Коло*, 1889. године. Наредне, 1890, *Коло* је објавило још једно поглавље овог романа, а као прва свеска недовршеног дела, роман је публикован од стране Народне радикалне странке већ 1889.

који је побрао ондашње највеће књижевно признање, награду Српске краљевске академије. Првобитно насловљен *Кант нашега доба*, овај роман донео је причу о космичком занесењаку Вељи, који се идејама о бесконачности времена и простора и Кантовом теоријом постанка космоса толико занео, да је напоследку изгубио разум. Наратор у роману, господин Стева, физички на Вељу подсећа до најситнијих детаља, толико да их и људи на улици најчешће међусобно мешају, а поврх тога, заљубљени су обојица и у исту девојку. Љубав остаје неостварена, чак и до краја неисказана, а као историјска позадина радње износи се и прича о коначном ослобођењу српских градова од турских војних посада за време кнеза Михаила, у којој ћемо посматрати и слику ликова странаца у овоме роману.

Већ на почетку романа, у сцени саслушања, аутор са доста пажње описује једну београдску турску кућу, која је, упркос забранама власти, похарана од Срба у тренутку када су је њени становници, идући за ордијом, напустили:

„Он нас је нашао на капицику Алибеговића. Ту бесмо застали. Капија широм отворена. Дуге алеје шимшира, зелено цбуње јоргована и зове, силно бокорје ружа, па онда читави сводови османлука; па онај живописни, на тулумбу налик, киоск, што је сав обучен лозом, зимзеленом и другим пузавим биљем – лежао је у једној страшној рушевини, као да је по свему бесомучност своје коло водила. Признати морам да су ме ове рушевине до срца гануле. Моја се душа бунила што се ту видео траг српских руку. Ја нећу да су Срби вандали“ (Комарчић 1981: 12).

Након што је у *Бездушницима* дао почетну слику Срба из Босне, у овоме роману Комарчић даје и слике *Бошњака Турака*, односно босанског становништва исламске вероисповести, које слика у контрасту са правим Турцима који су насељавали утврђене српске градове:

„Е, децо моја – учиниће чича Дако – ја не знам како би било с овим вашим Турцима по градовима; али Босну није баш тако лако освојити. Ви то, децом моја, не знате, Бошњака Турчина мо'ш оборити, метнути му нож под грло, па ће ти опет повикати: Е, не'ш, влаше; не'ш, бели! И приклаћеш га. И он ће издахнути, али верујући да га ћаурски нож не може заклати“ (Комарчић 1981: 51).

Да би уверио младе слушаоце своје приче, који су желели да српска војска објави рат Турцима и на Босну удари, да није исто војевати са низамима по Србији и са у Босни локалним исламизованим становништвом, чича Дако износи и једно сећање на тада ближу историју:

„Причао ми је Јовета, хајдучки арамбаши – има томе више од двадесет година – да је са својих тридесет друга у Мајевници сачекао Селим-бега Кавадаревића, бесна Турчина, који

је много јада задавао босанској раји. Селим је јахао на своје јагрзу. За њим је ишло шест Турака. Хајдуци опале из пушака и сву шесторицу оборе с коња. Сам Селим остане. Ниједно га тане ни окрзло није. Пред њега излети сам Јовета – ко и сваки горски вук. Наслони запет цеврдар Турчину на груди и – викне му: Сјаши, Турчине! Турчин се окрене. Његови другови – ни ногом мрднули нису. А тридесет хајдучки цеви упрто на његове груди. (...) Селим-бег баца узде своје јагрзу на врат, па обема рукама распуча кадивли јечерму, па раздрљи груди, погледа с правим турским поносом преко свих оних, на њ наперених, тридесет хајдучких цеви, па повика: Удри, влаше! ... А ја, бива, сјахат нећу!.. – Па?, упита један од Вељиних другова. – Па, плануло је тридесет пушака, те се од Селимових груди начинило решето? – Је л' де, чича Дако?, упита онај што жали што прво није Босна узета. – Не. То није дао арамбаша Јовета. Он спусти свој цеврдар па махну на своје другове, те и они спустише своје диљке. – Хајд, Турчине, пролази! Нека ти је прост живот! Ти си га данас заслужио, рекао му је... Турчин обори главу. Као да га то постиде. Од тога доба није се чуло да је каква зулума чинио босанској раји. Штавише, многи су причали да ју је, у више прилика, бранио – од каквих махнитих балија и потурица“ (Комарчић 1981: 56-57).

Међу осталим сликама одласка Турака из Србије, присутним касније у роману, издваја се и слика српског капетана Миће, који је био човек који је „хтео учинити правду, па макар и црном Циганину“, и који је при одласку Турака Сокољана ка Малом Зворнику заштитио чак и од вербалних напада одлазеће Мухамеданце, казнивши при томе чак и батинама свога непослушног војника, због чега је дубоким поштовањем награђен од предводника те невољне сеобе:

„За ово су од неког морали дознати Турци, јер кад сутрадан, спроводећи их, бесмо надомак Сакару и Малом Зворнику, а капетан Мићи приђе стари Мустај-бег Османовић па му рече: - Е, валах, капетане Мићо, на ономе ти лијепо хвала од свију нас Сокољана! Ко, бива, туђ образ чува, и његов ће онај озго. Од тебекана је било сасвим лијепо. Тако!... Ваља свакад оставити за собом помало пенђера. Ти си га, бели, оставио. А да нешто није оваквијех рсуза и у нас и у вас, ја миним да овога не би било међу нама... А сад, нека је лијепо здравље и аир међу нама! И Мустај-бег ободе свога јагрза, па оде међу своје“ (Комарчић 1981: 111-112).

Слике странаца у овоме роману своде се на слике два типа Турака. Први су представљени посредно, кроз представу њихове идиличне животне средине у Београду, која је већ напуштена и сведочи о њиховом бившем постојању у простору. Други Турци само носе тај назив, а представљају исламизовани српски живаљ урбаних средина у Србији под Османлијама и у суседној Босни. Слику коју овде започиње, и из које се јасно види да разумевања, и чак и јасно артулкулисаних емоција према суседима има у изобиљу, Комарчић ће до танчина развити у својој последњем роману, у који ће чак и инкорпорирати неке слике и ликове које је овде

приказао. Слика Срба у овоме роману атипична је за деветнаестовековно српско романескно стваралаштво, јер Комарчић, колико год има разумевања за друге, не либи се ни да и Србе представи као народ једнак осталима, са свим манама којих ни један етнос није поштеђен. Његови поједини благородни *босански Турци* из овога романа, представљени су са више симпатије него ликови Срба који вредност властите нације унижавају својим нечасним поступцима. Јасно поручујући у овом роману да има висока мерила части и јунаштва, Лазар Комарчић сведочи и да у његовом свету тапију на херојство немају само представници његовог народа. Он и у ратним сукобима и поратним недаћама представљеним у овом делу, уме и противну страну да до те мере разуме, да тражећи у њој људско, проналази и код оних за које је епоха проскрбивовала да су непомирљиво другачији и мрски непријатељи, оно себи и своје народу најближе. Сагледајући суседе који истим језиком говоре не као заједницу према којој због другачије вероисповести априорно треба да има негативан став, него као оне са којима га управо језичко јединство враћа на заједничко етничко порекло, Лазар Комарчић је у овоме роману најавио своју студију о поднебљу у којем је разумевање као његово било и остало ендемска појава. У роману који за тему нема Босну и Херцеговину, он је сав народ у том подручју разумео, и најавио да ће велика тема конфесионале подељености једног народа код њега свакао морати да заврши и великом синтезом, какву је напослетку и дао у свом роману *Мученици за слободу*.

Исте 1893. године, када је штампан и *Један разорен ум*, појавио се још један роман Лазара Комарчића, дело насловљено *Два аманета*, који поново за тему има мотив из судско-криминалистичке праксе, и доноси причу о завештањима двоје самртника, Паве и Љубише, господину Миши, наратору романа. Љубиша оставља своје пријатељу као аманет бригу над своја два малолетна сина, а богата Пава тестаментом одређује да се уместо њеном грамзивом супругу, адвокату Кузману, њено наследство да за формирање добротвоне установе за бригу о незбринутој деци, чији ће први питомци бити Љубишини синови. Током ретроспективног откривања неостварене романтичне љубави између Љубише и Паве, као и приказа пропасти Кузманове у настојањима да обеснажи тестамент своје супруге, те његовог хапшења, бекства из затвора и губитка живота, од имаголошких слика у

роману издаваја се неколико речитих ауто-слика, који дају опис Београда у време последње четвртине деветнаестог века.

Прва међу њима, смештена је игњатовићевски за кафански сто у кафани *Код златног пауна*, у којој у узаврелој атмосфери затичемо људе при чаши, када су најискренији, и када видимо шта су жеље и надања епохе, изражене у здравицама:

„И пило се и веселило се, и певало се и декламавало се; а здравицама није било краја. Дако је давао реч, а Гргур је мотрио да се одржава ред. И декламацијама и здравицама провејавао је чист и непомоћен патриотизам... Дако је наздравио Србији, а Гргур Српству; Зубан је напио великој народној мисли, а Перивоје уједињењу свеколиког српства; Душан је наздравио новоме времену, времену напретка, времену егзактних наука, како он у свакој прилици има обичај да каже“ (Комарчић 1984: 14).

У наредној слици, видимо Београд у сцени ужурбаног празничног јутра, кроз визуру његове – иако и прасцима богате – још увек оријентлане пијаце:

„На Туциндан ниси могао проћи од силног света. Све је похитало да за раније купи шта му треба за велике божићне празнике. Прасаца тма божија. Стоји их цика на све стране. Турке каучу куда се год окренеш. Фурунџијски ћепенеци покривени тепсијама и колачима... Алвације вичу: - Алва, Алва! А други опет: - Хајде печена кестења још мало!... А кроз ону брују пробије по који Мојсеов глас: - Тазе лимуни и поморанци! А с друге стране: - Хајде фришког пиварског квасца!“ (Комарчић 1984: 23).

Тек након пуних девет година, 1902, након својих криминалистичких и романа из живота српског села и града, Лазар Комарчић се поново огласио новим романом. Он тада пише први научно-фантастични роман српске књижевности, изванредно и на време препознато дело *Једна угашена звезда*. После кратке приповетке *Бајка* Јована Суботића, написане 1858, а објављене тек 1891¹⁰², која представља прачетак српске научне фантастике, те драме Драгутина Илића *После милијон година* из 1889, први роман који је написан као неоспорно научно-фантастично дело ово је Комарчићево остварење. За њега би свака друга књижевна традиција – осим, изгледа, наше – дала највећа своја блага да га може назвати својим. Писати као савременик Верна и Велса, о темама које свакако надрастају интересовања средине и својом маестралном изведеношћу у роману постају најбоље што је аутор икада дао, а бити потпуно скрајнут из академичарских историја српске књижевности, судбина је која је задесила Лазара Комарчића, и са којом се ауторово дело бори сада већ више од века после свога настанка. Сви писани радови овога

---

¹⁰² Више о овоме делу у есеју Саве Дамјанова *Бајка Јована Суботића*, у наведеном делу *Апокрифна историја српске (пост)модерне* (Дамјанов 2008: 133-142).

аутора, од новинских чланака и фељтона, преко криминалистичких и романа са социјалном и историјском тематиком, водили су до овога дела, у којем писац тему црпи из тада најактуелнијих светских истраживања на многим пољима науке.

Роман који описује и београдску чаршију и познати и непознати космос, у коме има места и за предавање извесног Д. С. о бесконачности васионе у *Градској касини*, као и за приговоре које на исто, али и на устројство државе има да приложи Драго опанчар, дело је које је од свога објављивања понело печат књижевног инцидента и несхватљиве екстрваганције пишчеве. Од пролога до краја књиге, аутор износи напоре и тада важећа космолошка знања и теорије које ће надградити фантастичном причом, и доводи као нараторове водиче и дух филозофа Лапласа¹⁰³ и царског библиотекара из града Гомора са планете Аруца-Дарин. Имагинациојом која превазилази границе замисливог за период позног деветнаестог века, аутор у роману ипак не успева да избалансира научни и књижевни сегмент, а бројни екскурси којима се до танчина објашњава устројство замишљених светова нису довољно динамични да би држали пажњу читаоца довољно будном да дело позамашног обима чита без, чини се, преко потребних пауза за процесуирање мноштва података којима нас обасипају из свих ћошкова свемира у које ово дело залази.

Истаживања слике другог у овоме роману, апаратуром коју ми данас поседујемо, не можемо спровести у потпуности, јер научно-фантастична имагологија звучи као грана науке којом би се успешно могао бавити само Даглас Адамс. Без да аугостомирамо кроз галаксије кроз које нас води Комарчић и успут бележимо све из науке сакупљене или до ситница осмишљене странце, њихова окружења, географије и историје, само једну слику које из овога дела пружа линкове ка стварносним ликовима странаца представићемо у овом раду.

Из свемира посматрајући Земљу, наратор романа примећује на матичној планети као на географској карти континенте и земље, а посебно се задржава на просторима на којима трају ратни сукоби, дајући своју визуру узрочника истих, на

---

¹⁰³ Пјер-Симон Маркиз де Лаплас (1749 - 1827) био је француски математичар и астроном, аутор петотомне *Небеске механике* (1799 — 1825). Ово научно ремек-дело превело је геометријске студије са механике, коју је користио Исак Њутн, на студије засноване на рачуну, познате као физичка механика.

коју му реплицира и његов бестелесни водич, Лапласов дух, указујући му на проблеме и на његовим матичним меридијанима, али и у далеким крајевима који му на ум нису одмах пали:

„Посматрајући јужни део Африке – тамо баш где овога часа силна Енглеска пролива потоком људске крви, у циљу да и тамо изврши једну велику *хуману замисао* – да и тамо пронесе своју познату културу и цивилизацију!... Али ме је највише ганула, негда класична, предња Индија, где овога часа у њој, од глади, мру милиунима оних добрих и питомих Индијанаца!... - Да и ово није плод европске цивилизације и културе, што их је у ове, негда рајске, пределе унела велика и образована нација – поноснога Албиона? Помислим... – Немој корити Албиона; сви сте ви једнаки: ни хвали Ерака ни куди Петака!... А зар је на твоме Балканском полуострву боље? Зар то није јагње међу гладним вуцима? А сирота Кина?... То је безазлено стадо оваца међу тигровима! Учини мој чудновати вођ с неком особитом тугом и горчином“ (Комарчић 1902: 33-34).

Свестан у епилогу свога путовања да „Цела обитељ нашега Сунца од 427 својих чланова, то је само мајушни заселак у општој отаџбини – васељени“, Комарчић у овом делу више пажње посвећује детаљној креацији планета које посећује, на којима обитавају наука, историја, географија и архитектора које могу бити теме посебних истраживања, али које са нашом земаљском сликом ликова странаца немају ништа заједничко.

Након излета у неистражене делове васељене, у свом наредном роману, насловљеном *Просиоци* и објављеном 1905. године, Лазар Комарчић вратио се на Земљу, и поново у Мачву, те приказао једну срећно завршену правну заврзламу, чији сиже настаје из тадашње специфичности српског наследног права, у којем приоритет при наслеђивању имају мушки над женским потомцима. Случај у којем је у пар часова размака смрт покосила и деду, богатог сеоског газду Угљешу Пивљака, и његовог унука у колевци, и тако донела по правној аномалији наследство дететовој мајци, а не Угљешиној ћерки, аутор вешто користи да прикаже како су младу удовицу салетали удварачи, надајући се добити. На крају дела природна наследница бива обештећена, а у овоме роману слика села иста је као она у делу *Бездушници*, само што је прича много вештије вођена и са више манира компонована, тако да је дело за читање много пријатније од космичког романа истог аутора.

Последњи роман Лазара Комарчића, *Мученици за слободу*, написан је и објављен на самом почетку двадесетог века, 1907, али стилем који је по свему

деветнаестовекован. Овенчан поново престижном наградом Српске краљевске академије, овај роман послужио је Комарчићу да до танчина представи народни живот Босне и Херцеговине, односно своје ставове о људима и поднебљу које он ни по чему није сматрао странама, и са којима је желео да јавност у Србији упозна.

Основна тема овога дела је замршена и преплетена

„судбина Херцег-Босне. (...) Ткиво политичког живота несретне Босне и Херцеговине на ком се видно оцртавају – прошлост, садашњост и будућност ових двеју класичних покрајина српских. Прошлост је утонула у вртлог верских заблуда и у познатој неслози народних великаша; садашњост се ваља у стиду и понижењу, што их земљи наносе страна најезда и којекакве светске гладнице; а будућност се једва назире у некој далекој тами народног незнања и зачмалости његове свести о љубави према политичкој слободи отаџбине“ (Комарчић 1970б: 16).

Као и у његовим ранијим делима, ликови *странаца* у овоме роману условно су данас интерпретирани као такви, јер дајући слику исламизованог словенског живља у Босни и Херцеговни, Комарчић даје ауто-слику одвојеног дела свога народа, а не приказ другачије културе. Странце у делу јасно одваја, њиховим несловенским пореклом, те њих посматра као реметилачки фактор мира међу људима заједничког примарног порекла, а домаћи живаљ друге вере слика по властитим сећањима из детињства, доносећи у овоме роману романтизоване приче из свога одрастања у крају на путу Прибој – Пљевља. Историјски период представљен у роману, делом је једнак оном у којем је дечакова породица живела у својој постојбини, пре њихове сеобе за избеглим оцем у Србију, а појединости из романа секвенце су из породичне хронике Комарчића, које је тек пред крај живота, са сетом их се сећајући, у књижевном делу за историју забележио романописац.

Наводећи већ у прологу песму *Остајте овдје* Алексе Шантића као мотив дела, у смутна политичка времена царинског рата Краљевине Србије и Аустроугарске монархије, аутор са пијететом говори о часним и поштеним суседима друге вере, који су у то време, свесни и свога порекла, али и политичке ситуације која ни у ком расплету њима не иде на руку, напуштали своја вековна огњишта и одлазили, вољно или невољно, у крајеве који су још увек били под управом издишуће отоманске империје, неки од њих чак у далеку Анадолију. У жељи да им представи догађаје од пре пола века у светлу јединства народа све три вере, босански устанак против турске централне власти, као и његово гушење у крви, у овоме делу аутор је

приказао кроз роман који је довољно и романтичан, и реалистичан, и чије су поруке, да су боље биле прихваћене, могле да имају далекосежније дејство.

Сместивши почетак романа у време средине деветнаестог века, писац дочарава ситуацију у којој су се најугледније босанске племениташке породице у светлу целоевропских револуционарних гигања подигле против зулума јаничара и наметнутих странаца као властодржаца у најзападнијем оновременом турском вилајету. Приказујући ситуацију због које је Омер-паша у мају 1850. од султана послан да у Босни смири устанак који босански везит Тахир-паша није успео да савлада, Комарчић отворено и из свег срца подржава настојања народа да се ослободи и сам руководи својим покрајинама. Крваво гушење устанка представља већ на почетку дела као „време Злогласног Омер-паше“, у којем је „ова одвратна потурица“ (Комарчић 1970б: 11) по налогу Стамбола властити народ на најгоре муке стављала. Бесан на људе који су веру ради властите добробити, као Михајло Латас, мењали у време када их на то више није гонио сам страх за голи живот, аутор романа пише историју једнога народа, разумевајући да га је само вера разјединила, а све остало и даље држало чврсто заједно повезано. Схватајући да накнадно дефинишући религиозни варијетет постоји само као последица првобитног политичког деловања, Комарчић о Босни и Херцеговини размишља разборито, и слави у њој оне који су знали да иако су им данас вере другачије, крв и језик нису, те по њима и сам роман назива.

„Ретка је то земља коју су страни политички утицаји тако несретно ломили, цепали, брата са братом завађали, у њихов живот уносили вечиту неслогу, вечите распре, било око власти, било због верске нетрпељивости, било због каквих народних предрасуда и заблуда, које су душмани ових лепих српских покрајина употребљавали за постигнуће својих циљева, као што је то, велимо, случај са Херцег-Босном. С једне је стране овај весели народ давила лукава римска курија својом верском пропагандом; с друге је стране његову утробу гризао ненасити црв грчкога фанара, а с треће - моћни утицај силне Османске царевине имао је непрестано за сврху да и ове две класичне земље сасвим потчини владавини полумесеца и да их, једном за свагда, засенчи светом сенком Пророковог барјака. И зар је могао један слабачак, а верски тако грдно разривен народ одолети навалама тако моћних, тако лукавих и тако властољубивих душмана својих?! Није. Али најдубље ране задавало је Босни и Херцеговини оно вечито унутрашње трвење између Османлија с једне и босанско-херцеговачке властеле с друге стране. Сарајево је било представник босанског племстава, а Травник – седиште царских паша и везира. И једни и други имали су својих приврженика: властела своје, а везири своје. Први су били *мученици за слободу* (курзив С.О.), а други – везирови чанколизи и уходници“ (Комарчић 1970б: 64).

Да ни једну од конфесија у Босни не сматра страном, нити јој даје икакав примат над осталима, Комарчић на више места у роману пише, а најречитији је када за то наводи егзактне примере:

„Редак је то народ, који је више настрадао од верских заблуда, као што је настрадао весели српски народ у Босни и Херцеговини од бездушних учитеља своје три вере: католичке, православне и мухамеданске. Један фратер, рођен у Босни Херцеговини, у Крајини или у српскоме Приморју, од оца и матере народности српске, који никаква другог језика не знају, него лепог милозвучног језика српског, босанског, херцеговачког, узмите како хоћете, тај би вам фратер рекао: - Ја бих сад скочио у воду, ја попио зер, ја оштријем ножем удрио себе посред срца жива кад бих знао да у мојијем жилама тече једна кап крви овијех нећистијех Влаха хришћана. Нимало није бољи ни Србин православне вере, он би вам рекао: - Ја бих се сто пута пре потурчио, него пошокчио! Они боље не мисле ни за своју браћу Србе Мухамедове вере. Каква је мржња бачена међу браћу ове три вере, види се из ове две-три речи једног нашег песника. Слушајте га само: Још ћекоји ћурком клима/ Да му раја даде чест./ Ал' у ћурку гада има,/ Ихже брате числа њест!... Песник се то ругао осиромашеним и оголелим босанским беговима, а није знао да се тим руга и себи и свем роду свом, и голој и голотрбој раји босанској! А што да се руга брату своме по крви; а што да се радује беди и невољи свога брата по народности, по месу и костима српским, по језику и млеку мајке њихове, поносне Херцег-Босне?! А што, а што? Зато што је то наша стара проклетиња; зато што нам је у књизи судбине записано да се међу собом крвимо и кољемо, како ћемо вечито бити слуге у туђина, а никад слободни синови слободног народа витешке Херцег-Босне!“ (Комарчић 1970б: 116-117).

Писац народ трију вера у Босни сматра једним, у духу епохе у којој ствара, и све види као део великог и расутог српског народног корпуса:

„А витешко српско племе, и а племенити народ српски – што се простире од Искра и Струме до Јадранског мора, од Драве, Саве и тихога Дунава па до Охридског језера и Атинске горе, сучим се он занимао и какве су њега више државне идеје одушевљавале за ових хиљаду и двеста минулих година? Како су његове главешине, његови први синови радили; како су они неговали и подизали снагу и јединство народно? На ова питања нека одговори раскомадано Српство, у првоме реду најлепше и најхомогеније две покрајине српске – поносна Босна и кршна Херцеговина!“ (Комарчић 1970б: 150-151).

Питање које у средишњем делу романа аутор поставља, кроз читаво дело се тумачи, из визуре изгубљеног босанског у Ислам прешавшег племства, сироте раје и обесних у Босну придошлих странаца. Са посебном симпатијом приказан је жив народни дух у најплеменитијем слоју друштва, међу агама и беговима који, иако дубоко религиозни муслимани, знају коме народу припадају и поступају цивилизованије са рајом од свих придошлица или обесних нововековних потурица.

Цело ово дело грађено је на контрастним сликама Сарајева, искрене и топле престонице неумрлог босанског племенски освештеног духа, и Травника, столице

везира који су својим деловањем до сукоба у Босни константно и доводили. Сарајеву, његовом изгледу и развоју, посвећено је једно поглавље које као смаосталан есеј о слици града кроз векове, закључно са аутрисјким Belle Époque периодом, и данас може бити читано¹⁰⁴. Травник, град-кривац, по Комарчићу је опипљиви странац у средини у којој је изникао, представљен тмурно и мрачно, као права малигна престоница сплетке и узрочник пропасти. Наравно, бес који тек понегде у делу избије на површину, усмерен ка римокатоличкој цркви као још једном реметилчачком фактору мира на Балкану, и за Травник је уско везан, јер

„У Травнику од вајкада преовлађује култ римске курије. Ту је подигнут и чувени завод милосрдних сестара. Главно познато место овоме култу било је познато и надалеко чувено село Долац, које је данас, непрестано ширећи се, већ постало предграђе Травнику, и сви политички конци укрштавали су се у овом травничком прњавору. И кад би год травнички везир хтео да сазна, шта мисли Травник, он би своје уходе слао у село Долац“ (Комарчић 1970б: 161).

Већ на самом почетку дела, у првоме поглављу *Аманет Ђамил-бега од Бистрика*, кроз лик поштеног и имућног босанског великаша, писац проговара о великим људским вредностима образованих племенитих сарајевских мухамеданаца. Дијалектом који је за говорника аутентичан, турцизмима колорисан, бег своје првом суседу, православном Србину Јевти Ђонџији, завештава и своју децу¹⁰⁵, и све своје земаљско благо¹⁰⁶, јер зна да га као раји блиског босанског

---

¹⁰⁴ Поред овог заиста за читање пријатног екскурса о граду на Миљацки, аутор на исти начин објашњава читаоцима и историју Османске империје, успоравајући радњу и бивајући подједнако ех сatedга сувопаран као и на понеким местима у делу *Једна угашена звезда*.

¹⁰⁵ Јевто се добровољно прихвата да подигне бегову децу, сина и кћерку, заједно са својим потомцима. Стари бег само једну додатну жељу има: „Кад мом сину буде божјом вољом седам година, да га онда одведеш у Стамболо па да распиташ, како знаш и умијеш, ђе ћеш му наћи знане и мудре ућитеље да га науће правој вјери Пророковој, како се по њој живи и управља; да се наући љубити Бога и вршити свијете заповиједи његове; да се наући љубити своју земљу и свој род, било по вјери, било по крви, што у њиховим жилама теће; да се наући свакоме добру што ћо'ека ћо'еком ћини, а што милује Бог и вјећита правда његова“ (Комарчић 1970б: 14).

¹⁰⁶ Поред блага представљеног златним новцем, кога су пуне зелене кесе од свиле, од којих је пет Ђамил-бег већ наменио („То сам спремио за оне који први улете у моје дворе да их опљаћају. Нећу, бива, да рекну да се њих сјетио нијесам и да сам све своје благо покупио и неће сакрио; нећу да ми оне османлуке и оно дивно бокорје ружа и другога цвијећа разрију и упропасте, тражећи благо Ђамил-бега од Бистрика“ (Комарчић 1970б: 14), кроз напомену старог бега видимо да су босански великаши пре два века умели са новцем да поступају као прави европски цет-сет: „А хоћу и ово да знаш, највећи дио мојега блага налази се у Риму у банкарској кући Роћилда и друга; писмени шаити од тога налазе се такође у кожној торби. Од те банкарске куће добијаћеш на крају сваке године по двије хиљаде мацарија у злату, као ликву на мој новац што сам дао банкарској кући на приплод; два на сто. Мало, али је и то боље него да ми толике паре ђаба леже“ (Комарчић 1970б: 15).

првака ускоро чека поклон из Стамбола, „зелен свилен гајтан, видан знак султанове милости“.

У поглављима која следе и која су смештена пар десетлећа од догађаја са почетка приче, главни лик романа постаје Сали-бег од Пљеваља, „потомак славних бегова Сијерчића од града Горажда, син рахметли Ћамил-бега од Бистрика, поседник највећих спахилука, беглука и миљкова у Босни и у Херцеговини, и велики пријатељ и заштитиник несрећен босанске раје“. Овај човек у напону снаге, образован у Стамболу и Багдаду, настоји да и Босну, на једнак начин на који је то учинио књаз Милош са Србијом, ослободи. Поред њега, у ред људи којима се истински дивио Комарчић, спадали су и „Мујага Алилов, витез коме је ваљало тражити равна у свој Босни и Херцеговини; (...) и Али-пашић од Модриче, велики приврженик јединства народног, слободе народне, величине народне, снаге народне“ (Комарчић 1970б: 118).

Сви они спознали су како само уједињени могу да се одупру османлијским придошлицама и њиховом вековном терору. Али-пашић од Модриче био је први заговорник сарадње раје и муслиманских првака:

„Сад, бива, ваља живо настати да нам се и раја придружи, јера и њу иста мука мући; јера су и они синови наше поносне Босне и Херцеговине; јера и њих још од Косова даве и притискују ове бездушне Османлије, па су вазда били готово да се с нама удруже против овога нашег општог душманина; јера су и они, ако не по вјери, а оно по крви и племену браћа наша. А, ако се, бива, с рајом удружимо и збратимимо, као што смо негда је'но и били и за ову земљу заједно своју крв прољевали, одна нашој сили ни сам Стамбол одољети не море“ (Комарчић 1970б: 118).

Такође, и Мујага Алилов, „за кога се знало да је Влахе мрзио као шугаву паћчад, како је имао обићај да Србе назива“, доживео је изненадну братство-јединствену епифанију:

„Ја сад тако о раји, о Србовима, не мислим. Самном се, бива, догодило је'но ћудо! Прије сам био слијеп, сад сам, бива, прогледао. Сад у раји видим браћу своју, која су готова да за нас и своју крв лију. Прије сам мислио да смо ми самохрани, да на овом свијету никога свога нејмамо. Сад видим да нијесмо самохрани, већ да имамо пуно браће своје; а ако не браће по вјери, а оно браће по крви, по милијеку, којијем нас је одојила ова наша драга мајка, ова поносна Херцег-Босна“ (Комарчић 1970б: 119).

Ћудо које је променило Мујагу Алиловог, епизода је коју је Комарчић већ написао и у свом роману *Један разорен ум*, када је протагониста био босански Селим-бег Кавадаревић, а место радње Мајевица, али су исти јуначки Срби опростили због храбрости живот поноситом *Турчину* који, под претњом њиховог

оружја, није хтео да се понизи и са коња сјаше, него је голе груди раздрљиво и тражио од хајдучке момчади да у њих запуца. У овоме роману, догађај се десио на другом крају Босне, у Босанској Крајини, али је имао исти ефекат на преживелог бега.

Ипак, да није сво муслиманско становништво Босне спознало исте ствари као и њихови прваци, Комарчић је знао, али је увек настојао да међуплеменску мржњу мотивише деловањем странца и њихових потомака. Тако је и као покретаче зла у овоме делу окарактерисао, поред самог травничког везира, пореклом Грка, Музурпаше, и Смаил-агу Алагића и његовог сина Усејина, за које је одмах, да отклони сваку сумњу којег су рода, дао и порекло:

„За Смаил-агу није се знало где се родио и која је његова отаџбина; утолико по њу боље, јер није морала црвенети кад се његово име помене. За Усејина се знало. Колико је пута она поруменила од стида што је ову наказу од човека отхранила на својим грудима!“ (Комарчић 1970б: 65).

Уз њих био је и њихов нераздвојни друг Зуко Демировић, који

„је у овој нашој причи права загонетка. И за њ' се не зна где се родио и од кога је управо милета. Османлија није био, али није био ни бошњак. Она исувише јајкаста глава и одвећ пегаво лице као да су доводили своје порекло од старе семитске расе. Али је ипак важио као добар муслиман: узимао је авдес и клањао сваки дан по пет пута; али му то ништа није сметало да за дан обигра све крчме, да свакој стане на праг и да повикне: Механци бе, долдур да бир тане! – и крчмар је већ знао, да му то значи: Дај оне љуте! А кад се мало више ђефлеише, он се онда необично проћерета, и тек би се тад опазило да Зуко Демировић све друго може бити а само не прави муслиман. У таквом расположењу, Зуко би често запевао познату Мирза-Шафијеву песму: Ја одавно вино пијем, / Бело, црно и црвено./ Ја без мере вино пијем./ Зато ми је опроштено./ Ала' ј' мор'о напред знати, / Да ће Зуко вино пити;/ Па сад Зуко да не пије/ Кам' Алино свезналије?// Истина, он је тако о вину певао, али вина није хтео ни окусити. Његово омиљено пиће била је ракија, и то љута ракија“ (Комарчић 1970б: 67).

Иако прикривану, кривицу која баца на „римску курију“ у овоме делу Комарчић и код лика Зуке Демировића додатно набацује, посредно је стављајући на душу и Омер-паши, у једној од (разуме се, нетачној) интерпретација његовог порекла:

„За њ би се обично рекло: везирова ухода. А, како је био десна рука Омер-пашина, он је постао и Смаил-агин побратим. Сем тога, за Зуку се знало још и то да је обично држао страну босанским католицима. И то су неки доводили у везу што је Омер-паша био прво католик, па је после прешао у ислам“ (Комарчић 1970б: 67).

Католик је, барем по рођењу, у овоме роману био и физички и душевно наказни Антун Цавић, прозван Јазавац, који је био човек чијим се интегритетом могло

трговати за готов новац, и који је мењајући стране прелазео и Дрину, те живео извесно време и у Србији, где је о њему донешен и суд:

„Зао и пакостан човек! Ни име му не ваља, ни презиме му не ваља. Име му казује да је шокац, а презиме да је циганско миле! Ако ико на свету може имати црну душу, онда је он има“ (Комарчић 1970б: 132).

Овакву карактеризацију, и он сам касније је потврдио речима: „ја служим новцу а не хатару, а не вери; ја служим и вери, али мојој вери, а моја је вера новац“ (Комарчић 1970б: 189). Ипак, и такав за деветнаести век сурови материјалиста и пуки најамник, ситуацију у Босни резонује много боље од оних који сукобе сматрају верским или мотивисаним борбом за или против Порте, јер открива својим саговорницима праву истину, а то је да се сви у Босну придошли наводни представници централне власти као он понашају, само да је он једини искрен да то призна.

Сам Смаил-ага знао је да обесно понашање има своју границу, и слутио је како ће се неконтролисана обест обити силнима о главу. Да је борба за голи интерес само представљна као деловање по жељама Стамбола, демаскира у истом пасусу наводни слуга највише централне власти, јер у доба када прогони бездушно све имућне становнике Босне и Херцеговине, а не само рају, сам износи какве су заиста биле директиве из престонице:

„А они у Стамболу памет изгубили, па једнако порућују да у царску рају не дирамо, да пламен сламом не гасимо, већ ватру стишавамо; и то она, бива, једва и ћека, па кад једнога дана дигне главу, кад удари ћивте на све стране, неће, бива, бити ласно ни онијема у Меки и Медини, а толи онијема у Стамболу“ (Комарчић 1970б: 68).

Наравно, у роману један од узрока сукоба раје и муслиманских властодржаца је спушен на ниво сукоба око прелепе девојке, која није хтела да пође за иноверца, те се у српским сватовима – прилог изучавања цикличности историје на Балкану - из љубоморе, догодио покољ. Сукоб бива преко телала – ондашњих медија - интерпретиран другачије:

„Чауши су летели по чаршији и викали: Ко је Турфин и турско име носи, нека ћује и поћује: Јово Орлаћа жени сина. Позвао крмак у сватове и Ћауре и Турке, Турци су вјеровали и дошли му на весеље. Сам Смаил-ага Алагић послао свог сина Усејина. И, кад су се власи нашикали вина и ракије, њима паде на ум да свете Косово! Убише нам два најбоља јунака; убише нам Суљу Кавадара, убише нам Омера Иброва, а многијема тешке ране зададоше“ (Комарчић 1970б: 75).

Док су се „чете и четници“ свуда по по Босни из разних разлога образовале, док су сукоби на све стране трајали, раја се приближила племенитим муслиманским

вођама, који су, свесни свога порекла, ратовали са својом једноплеменом браћом за слободу од власти коју су придошлице терором одржавале. Иако су и даље мишљења о јединству народном била подељена, већ су се са многих страна могли чути и пријатељски ставови о раји, као и искрено интерпретирање тада недавне историје:

„Кад оно пексијани из Стамбола послаше с царском војском ону губу, онога Омерпашу, да Херцег-Босну сасвијем тури под ноге Османлијама, и да сасвијем и Босни и Херцеговини саломи крила, он онда преко три стотине босанскијех и херцеговачкијех бегова похвата, тури их у тешке синцире, па их пјеше отпрати у сургун кроз Шумадију, с поганом намјером да Турђина и лијепу вјеру турску ногама згази, те да нам се босанска раја и сва бутун Шумадија наругају; али нам се ни наша раја ни Србови у Шумадији не наругаше. Напротоив, босанска раја прими под свој кров многу нејаћ прогнанијех босанскијег бегова, мислећи у себика шта још и с њима море бити кад овако Турђин с Турђином ради?“ (Комарчић 1970б: 128).

Причајући о сукобима и поделама у Босни и Херцеговини, приповедач по каткад сели причу у време његовог детињства, и доноси аутобиографска сећања на одрастање у планинском селу, у којем је дах мржње досегао и до дечака, који је живећи у великој задрузи, већ као мали научио да мрзи своје надређене суседе, али и да се запита о смислу људског постојања:

„У кући десет пушака, те на нас није смела насртати свака балија турска. Ја сам однекуд знао да нас Турци много мрзе, али смо и ми мрзели њих. Боже, зар су људи зато на овоме свету да се мрзе и да се кољу као зверови?“ (Комарчић 1970б: 21).

Такође, из детињстава се сећа и лепих тренутака дечијих игара, које су опет знале да буду прекинуте због туча у којима би се деца јасно по вероисповести у таборе поделила, а које су започињале због „небеског хора, гласа славуја“, око власништва над којим су деца падала у ватрене препирке:

„А коме ове тице пјевају? – А ком другом него нама Турцима, одговори некоје од Турчића. – Није, богме, вама Турцима, већ нама Србовима. Липар је, бива, наш, а, ено, тице пјевају у Липару. – Одмакни отале, влашка поганијо; какав Липар ваш, какве тице ваше?! Наша су ова брда, наше су оне планине; наша језера, наше шуме, наше све, па наше и тице!“ (Комарчић 1970б: 176)

У поглављу *Туђина је тежа од тамнице*, дечак наставља своју причу, која прати и ауторову биографију. Након породичног преласка у Србију, дечак постаје младић, који након државне стипендије у Паризу, постаје писар прве класе српског посланства у Стамболу. Дирнут срећним развојем околности по њега лично, захвалан је својој отаџбини на свему што је за њега учинила: „Боже, како је добра ова

наша мајка Србија! Њена су недра за све нас, па ма из ког краја Српства ко био, подједнако топла“ (Комарчић 1970б: 180), али и даље гаји топла осећања за све своје сународнике из завичаја, које и на Босфору среће:

„Једном упитам у Цариграду у нашем посланству има ли какво место где долазе наши Срби, а особито босански и херцеговачки досељеници. Моји другови прсну у смех. Један ће рећи: - Како, има ли где? Има их свуда, као плеве. Све луке на Босфору, на Златном Рогу, на Мраморном мору они су преплавили. Они су овде у стамболским водама као на своме Јадрану. Истина, они имају и нарочитих места где се састају и проводе своје зло време. Они ту имају своје ашчине, своје крчме, своје башче, своје куглане. Ту долазе и босански и херцеговачки досељеници. Они су ту једно. Верска разлика, мало-помало, у њима се успавала, а на месту ње пренуло је и оживело племенско јединство, језик, обичаји и успомене на заједничку отаџбину. Значај речи *он је отуд наш*, замениле су речи *он је наш брат!*“ (Комарчић 1970б: 181).

На Босфору и сам младић сусреће ту јужнословенску заједницу, која је напуштајући своју постојбину са собом понела и свој начин живота у потпуности, те и на граници Европе и Азије - као данас у Шведској, Канади, Аустралији – исељеници са наших поднебља делују као код своје куће, само што се више не препиру чије су птице над њиховим главама. При једној екскурзији „на јужној страни Брусе, на Мраморном мору, на самим окомцима азијског Олимпа“, он плови паробродом чију целу посаду чине Далматинци, и у том друштву, стиже до Принкипових острва, до краја у који су се као у крајњу тачку своје сеобе из завичаја населили босански и херцеговачки од Аустроугарске побегли бегови.

У таквом окружењу, чим је као говорник *нашег* језика идентификован од пролазника, бива позван као гост на пријем код старога Алил-бега Мустајбеговића од града Јајаца. Исти бег, који је раније у роману већ био у младости својој представљен својим другачијим ставовима од осталих *оцаковића*:

„Он нешто није мирисао ни Сарајево ни Сарајлије. Све му се чинило да они нису добри муслимани и да много попуштају травничким пашама и везирима и њиховим ајанима; а већ што је мрзио Османлије и којекаке придошлице из бела света, то се и дан данас прича. Он је чак и на саму босанску рају мрко погледао. Њему се чинило да је она крива свему злу и свима недаћама што Херцег-Босну притискују, те не може очима да прогледа и на своје властите ноге да стане“ (Комарчић 1970б: 127).

Своје ставове није се либио ни јавно да артикулише:

„А кад се једном повела реч о томе да би ваљало живо настојати да се и раја придобије за ствар босанског племства, тим пре што су Турци и раја по крви браћа, њему просто букнуше образи, па се испречи: - Какава браћа, да од бога знате! Ће ће Турчин и Ћаурин бити је'но исто? Ја раји не вјерујем, па да се жива предамном на ватри пеће. Од раје ништа

лукавије на свијету. Пружи јој, бива, комад пећена меса, она ће ти одгрести руку. Мало, мало, па непрестано оштри зубе. Све се некеме лову нада. Зато, бива, раји треба избити из вилица све зубе, па јој тек онда ударити ђемове од љутога гвожђа и ливена челика, а попритегнути јој седморе колане и у слабине забости оштре бакрачлије, и никад јој не дати да се нашика вина и ракије, јер ће онда побјеснити и зубима покрхати ћелићне ђемове, поломити их као сухо ракиново грање“ (Комарчић 1970б: 127).

У старости, у раскошном двору у централном делу великог царства, старац је пред смрт дошао до спознаја које у завичају није имао, и одмах их је поделио и са својим гостима:

„Ми, бегови босански и херцеговачки, носимо највећи гријех на души својој! Не умједосмо с рајом, већ се на њу испријећи као дивље звијерје, а она – шта ће, куд ће – већ се лати оружја, па гори у хајдуке, а отуд слијећи у села и касабе, па пали је шта нађи, а ми то исто ћини са слабом, нејаком рајом. И сад нас је бог обоје казнио! Сад и нас и њихар, бива, једна мора мори, једни јади тиште!“ (Комарчић 1970б: 186).

При крају романа, када се прича опет вратила на запад Балкана, после политичких превирања, у којима овога пута егзодуса није била поштеђена ни несрећна раја, која је морала спас да тражи у од Турака коначно слободној српској Кнежевини, пострадали првобитно свештеник, а затим слепи гуслар Вујан, изрекао је своје последње, али пророчко геополитичко запажање:

„Ама, што остављају ти људи свој лијепи завичај; зар не знају да ће се у те наше земље населити дивљи Арнабаси, па онда – муку ћемо имати с њима“ (Комарчић 1970б: 232).

У епилошком поглављу романа, које заузима само две странице у делу, у далекој земљи *Инђији*, од слепог видовитог човека у ту даљину одбегло двоје, *он и она* који због конфесионалних разлика своју љубав у отаџбини нису могли да остваре, чули су од слепог пророка коначну поуку за будућу срећу своје постојбине. Слепи човек их је у своме малом ћошку велелепне богомоље позвао да му приђу и рекао:

„Ви сте дошли да чујете што ће бити до пошљетка с вашом постојбином? Биће добро: она ће у времену бити своја, бити виђена, уважена, слободна и напредна. И онда његов глас поста за два тона виши: Али онда, кад из њене три вјере, проговори – један народ!“ (Комарчић 1970б: 236).

Овом завршном имаглошком сликом, и сам роман се завршава. Порука романа данас се изгледа изгубила у преводу са хинду језика, па уместо да три вере дају један народ, један народ је, након губитка свих вера и наглог повратка фолклорним интерпретацијама истих, дао три народа, и на тај начин, бар у претходном веку, сва Комарчићева надања да ће се страни елементи једног потројеног идентитета

сплести у нераскидив чвор заједништва остала је да живи само у сећањима из босфорске одавно нестале јужнословенске колоније.

Као аутор првих српских криминалистичких романа, те као писац првог српског романа научне фантастике, Лазар Комарчић несумњиво је у историји наше књижевности заслужио значајније место. Новим читањем наше заборављене књижевне традиције, осветљавају се аспекти његових дела који раније нису били примарна тема истраживања, и увиђа се квалитет тамо где раније не да није примећен, него није ни тражен. Један од несумњивих квалитета Комарчићевог дела, његова је слика ликова – из данашње перспективе посматрано - странаца у њима, грађен постепено кроз његов књижевнички рад, а потпуно елабориран тек у роману *Мученици за слободу*. Вишеструко подељени првобитни јединствени национални идентитет, којем романописац прилази као тек делимично освешћеној будућој основи народног јединства, у овоме роману дао је по први пута слику Срба исламске вероисповести одвојену од стереотипне представе потурица и домаћих Турака. Увиђајући у првим суседима најближе сроднике, Комарчић је у складу са епохом гледао на српску народност као инклузивну, а не ексклузивну националну категорију. Као споменик жељи да јединство браће по крви и језику буде основа будућег заједничког деловања, вођен цитираним Шантићевим стиховима са почетка романа, Комарчић је и написао свој последњи роман у покушају да уједни одавно разједињене и да, као и велики српски мостарски песник, оне које сматра најближима, а не странцима, задржи од напуштања вековних огњишта. Да је наша академска критика била према стваралаштву овога романописца расположена бар делимично као његова бројна читалачка публика, можда би и поруке његових дела данас биле интересантније, а кроз време делотворније. Ипак, као споменик једне уједињавајуће политичке мисли, ликови у исламску вероисповест преведених Срба из романа Лазара Комарчића остају као трајан допринос једном, данас на свим пољима пораженом, братство-јединственом начину доживљавања најближих суседа.

8. Јанко Веселиновић: лик странца у Мачви 19. века

Оснивач, са Лазом Лазаревићем и Милованом Глишићем, српске сеоске приповетке, Јанко Веселиновић (1862-1905), „песник богатог мачванског села“ (Скерлић 1964а: 124), у своја два довршена романа, *Сељанки* из 1893. и *Хајдук Станку* из 1896, као и у недовршеним својим романим (*Борци* из 1889, *Јунак наших дана* из 1897-1903, *Сељак* из 1901-1902. и *Машићи* из 1905.), дао је несумњиво више материјала за етнографска, него за имаголошка истраживања. Овај писац један је од ретких о којима ставови изречни од стране академске критике још у време његовог живота и настанка дела и данас стоје као валидни. Подигавши у своме преданом раду на знатну висину *слике из сеоског живота* Србије, и дајући идиличну слику Мачве и њених становника у њима¹⁰⁷, Веселиновић, ипак, Скерлићевим речима, „није био за роман, на коме је доста радио“ (Скерлић 1967: 380). Стварајући читалачко искуство на делима Милана Ђ. Милићевића, Милована Глишића и на slabим приповеткама Ђуре Јакшића, те на преводима руске књижевности из београдске *Виле* и новосадске *Матице*, Веселиновић је у своме стваралаштву свесно или несвесно подражавао своје узоре, о којима је, у недовршеном роману *Јунак наших дана*, истакао и имаголошки став да:

„Руси су нам најближи; нарочито они писци што сликају малоруски живот по селима, као што су Гогољ, Вовчок, Феђковић и др.: то се чита и разуме као да се овде код нас дешава“.

Његов стил одликовала је, како је опет тачно приметио Скерлић, „питомост, кроткост, пасивна словенска доброта која је код њега ишла до саме слабости“. Он је

---

¹⁰⁷ Најчешћи образац за стварање приповетке који је пратио Јанко Веселиновић, у скраћеном облику, описујући његове сеоске приповетке и мањкавости у њима, даје Јован Скерлић: „Аркадијски пастири! Буколички живот! Теокритовска идила! Она, увек здрава ка' од брега одваљена, ка' тресак, да је поједеш ка' јабуку, узео би је човек да му дом украси. Он, ђидо, сам рибић, момчина као грм, ка' да је расто по кушној години. На прелу, или у каквом забрану, или на ливади док јагањчићи се играју, славље прижељкује и голубови се љубе на густом грабу, њих двоје договориће се да се пазе, да стоје. И онда, мален је свет, а прса су тесна. И та ће љубав ићи својим нормалним током. Он ће казати старијој снаји, снаја нани, нана бабу или ђеду. И када се њиве среде и увелико зајесени, поћи ће се на прошевину. И онда свадба, на којој ће се људи понапијати, а жене потући; после неколико месеци срећна млада ће једнога дана поцрвенети, вриснути и повести се, на време родити мушко чедо. И онда ће се опет пролити сузе и ракија. Тако је опште правило. Ређи је случај да се између двоје младих испрече заваде сеоских Монтегија и Капулета око кметовске палице или бразде земље. Је ли потребно помињати како је писац увек на страни јарана и јаранице?“ (Скерлић 1964а: 122).

своје јунаке, посебно на почетку каријере, стварао са очинском пажњом, па је и своје романе засновао на простом гомилању материјала који је с почетка хтео дати у форми дуже сеоске приповетке.

Први објављени роман Јанка Веселиновића, *Сељанка*, штампан је као самостално дело 1893. године. Овај роман¹⁰⁸, еп задруге (Скерлић 1964: 126), представља и данас пре свега првокласну етнографску грађу, те је као такав у свету непосредно по своме објављивању и искориштен. Наиме, већ 1891, у француском преводу, у часопису *La Revue britanique* штампани су одломци овога дела, који су већ 1904. послужили као грађа за научни рад *Европа и балканско полуострво* француског научника Т. Функ-Брентана (Петровић 1906: 190), који је по Веселиновићевом приказу живота у завичајном мачванском Глоговцу оцртао старе форме наше патријархалне народне свакодневице. Ово дело представља литерарни споменик пишевој најнадаренијој приповедачици и најинспиративнијој саговорници, баба-Бојани, чији живот је послужио као тема овога романа, а која је за Веселиновића била што и Арина Родиновна за Пушкина. У овом роману, писац је настојао да не пише селу само похвалан еп, него да да једну - данашњим речником речено – ауто-слику која би садржала у себи обе стране медаље живота у породичној задрузи:

„Ја сам Србин, и ништа не бих волео, него да причам само миле и лепе догађаје из живота мога народа – али – кад сам узео перо – не вреди ми лагати. Ја морам изнети подједнако и добро и зло“ (Веселиновић 1955: 118).

Заиста велики исечак сеоске збиље осенчен списатељевим романтизирањем једног бившег живота на селу у овоме роману, може и треба да послужи као тема и инспирација при приказивњу српске сеоске задруге и посебно положаја жене у њој. Приказана српска жена, изузетна по ауторовој симпатији да баш њу уздигне на пијадестал огледног примера, послужила је да својим животним путем илуструје

---

¹⁰⁸ Аутор само дело назива приповетком, Јован Скерлић је са њиме сагласан јер сматра да представљеним обимом и динамиком радње дело не задовољава критеријуме романа: „*Сељанка* је овећа приповетка сеоска, која би се тешко могла назвати романом, где нема интриге и особитих догађаја но низ свакодневних згода сеоског живота, цела егзистенција умне и честите сељанке“ (Скерлић 1964: 143). Практично због једнаког садржаја дела, Љубомир Недић га одређује упрво супротно: „Он *Сељанку* назива приповетком, а ми бисмо је, и на није онако дуга, назвали романом. У приповеци се прича један догађај, а овде имамо испричан читав један живот, историју једне српске сељанке, од удадбе њене све до смрти, безмало, дакле, од колевке до гроба“ (Недић 1969: 282-283).

лик српске жене са села у деветнаестом веку. Узевши у обзир да у нашем раду пратимо слике странаца у српском роману деветнаестог века, уз напомену да у свакој будућој монографији о приватној историји Српкиња кроз векове не сме бити избегнут роман *Селанка* и Анђелија, главни лик у њему, ми ћемо у нашем раду пажњу посветити само странцима у овоме делу.

У типичном мачванском селу, појава странаца који би у тај простор дошли из неког другог поднебља, била је права реткост. Управо због тога, и у овоме роману, слика странца ограничена је на лик присутних, домаћих и најчешћих српских суграђана-странаца, на Роме, назване народним именом Цигани.

У сцени са почетка дела, при приказу свадбе, као музичари су наравно присутни људи из најраспеванијег, а најтужнијег народа на планети. Они на свадби нису гости, него својеврсни ансамбл који госте забавља, а који писац приказује карикирајући њихов говор:

„Свати већ почели ручати. У врх совре засели кум и старојко, а између њих младожења. Остали су свати сели по старешинству. (...) Цигани стали изнад кума и старојка па развукли: Еј, навади се Јованћићу,/ Јованћићу, дилберћићу,/ у срмајли јелећићу/ А на коњи алаћићу - / Оћу рећи: на вранћићу! Сватови се смеју. Неке шаливчине вичу женама што око совре служе: Дајте месо! Дајте месо! Чорбу оставите редарам! Неки мотрише по соври, има ли шта што би се могло дићи“ (Веселиновић 1955: 28-29).

Поред стандардне ромске делатности, музицирања, у српском роману деветнаестог века неизбежне су и Ромкиње које се баве надрилекарством и пророштвом. И у овоме роману, описана је ситуација у којој се помоћ тражи од оних у друштву иначе проказаних, а описан је сам *магијски* поступак који би наводно требао да помогне. Када је за помоћ већ све упитала и нигде није могла да лека *пронађе*, жена којој су деца у најранијем добу умирала помоћ је потражила и од путујуће старије Ромкиње, којој је у опис дужности спадало и помагање за новац при оваквим случајевима. У опширном опису гатања које ће наводно бити од помоћи, Циганка гатара не звучи као њени сународници музичари, него лепо и разговетно износи цео магијски ритуал, из којег, због опиширности, цитирамо само почетак:

„Док ето ти једног дана једне маторе Циганке. Мати с њом у разговору, па је некако, уз реч, упита да ли она зна штогод. – Је л' да се држе деца?, упита Циганка. – Ја!, рече моја мати. – Е, па знам ти – вели – пуно гатњи, ал' знам једну најбољу. Шта ћеш ми дати да ти кажем? ... – Нећемо се расценити!, вели моја мати. – Е онда да ти кажем. Којој се жени не

држе деца – она је слатке крви. Да би јој се деца држала, она треба – кад осети да је понела – да увати врана петла без белеге. Томе петлу да расече кресту и да увати мало крви. Ту крв да замеси са квасцем и вином и да направи колачић. Онда треба да узме још једну сребрну пару и витлић злата – па све то да ушије у појас и носи собом до порођаја. (...) (Веселиновић 1955: 129).

Анђелија, *сељанка* из наслова овога дела, у њему такође Цигане призива и када јој се у животу почну дешавати ружне и непријатне ствари, те када нариче за својим умрлим сином Лазаром, обраћа се свештенику речима: „Вала, попо, што Бог под мене данас учини – ја не бих од гурбета Циганина!“ (Веселиновић 1955: 208).

Догађаји који чине роман, које је *дајцестирао* Љубомир Недић, тврдећи да у роману „нема никакве радње, никаквих догађаја“, и у гомили етнографске грађе тачно побројавши елементе фабуларног тока: „прича како се Анђелија довела; како јој се родило дете; како га је она гледала и подизала, и дочекала да га сељани његови изаберу за кмета; како јој је Лазар умро, и она остала сама самохрана, да жали за њим све до смрти своје“ (Недић 1969: 283), чине ово дело вредним са аспекта изучавања народног живота и обичаја готово једнако као и дела *Живот и обичаји народа српског* Вука Караџића и *Живот Срба сељака* Милана Ђ. Милићевића. Грађа у њима је више документарна, него романескна, и свој би пандан у форми романа имала тек у започетом и недовршеном роману *Сељак*. У објављеним поглављим овога романа, описано је како је идиличну и иделану средину сеоске задруге напустио млад и честит човек, кога је војна служба, капларске звездице и касарнска свакодневица преобратила у *господина сељака*. Када је дело требало дати свој врхунац, погубан утицај новог и другачијег човека на здраву средину из које је потекао, Веселиновић га није довршио. Тако је Анђелија остала као огледни пример честите *Сељанке*, без *Сељака* који би из свога романа, међу мноштвом поштеног сеоског света Веселиновићевог, као светао пример остао као наша књижевна и етнографска грађа.

Други објављени роман Јанка Веселиновића, *Хајдук Станко* из 1896, један од наших најпопуларнијих историјских романа и у данашње доба. Дело које је писано начином који српском читалаштву већ дуже од века на најбољи могући начин активира и патриотско, и сва друга осећања, настало је у тренуту када је за прослављање Првога српског устанка и уопште карађорђевићевске традиције било потребно заиста доста смелости. Ауто-слику у којој једну заиста јуначку епоху

наше историје некритички посматра и идолопоклонички прославља, аутор даје већ пре самога почетка свога дела, након посвете којом је роман посветио „великом Србину, јунаку нашег доба, Николи Тесли“. Свестан да пише у доба када се на устанички покрет у држави гледало кроз призму каснијих Милошевих политичких успеха, и када је политика постепеног ослобађања слављена више од наглог и у крви угашеног борбеног деловања Карађорђевих устаника, Јанко Веселиновић је своју мотивацију правдао историјским и документарним разлозима:

„Нека ми опрости историја и сви славни Немањићи, али ово доба, доба од 1804. до 1813, ја зовем добом херојским... (...) Оно нам је дало јунака каквих може имати само митологија. Не могу нас зачудити Термопиле, јер смо их имали у најскоријој прошлости. (...) Нека ми опрости што ћу, ради бољег обавештења, рећи коју у заштиту Мачвана, да бих, с једне стране, побио оно што неки наши историци, у силу бога, хтедоше натурити тим славним борцима-мученицима, а с друге, да бих им могао одати достојну пошту“ (Веселиновић 1970: 304).

Историјски период о коме је слушао приче, према којима је осећао готово религиозну потребу да их представи нараштајима који долазе кроз ореолску светлост прошлих јуначких времена, Јанко Веселиновић одабрао је да представи публици у форми романа. У жељи да као протагонисту одабере некога ко у народној епици није општепрослављен, он бира лик хајдука Станка, и њиме даје слику, по њему, идеалног Србина прошлих времена. У тој ауто-слици, Станко осветник ипак је, са колико год га симпатије и у најпотреснијим сценама аутор приказивао, мотивисан врло слабо, и са патриотске стране готово потпуно погрешно.

У жељи да прикаже нововековног Обилића, у Станковом лику Веселиновић је дао не стандардног Србина, него странца, којем је по свему ближи епски Марко Краљевић, него племенити Бановић Страхиња. Одређен пре свега својом жељом да се најкрвавије и најварварскије освети своме сународнику и целокупној његовој породици, а тек онда и готово успутно Турцима, *хајдук Станко* ипак није личност коју у инвокацији пре почетка романа зазива аутор, не желећи да ремети њен племенити светачки сан. Уопште, епоха турске владавине, за коју се у народу подразумевало да је била неподношљива и на сваки могући начин несносна, у овоме роману ни на који начин, у Станковом случају, не даје за право аутору да од свих јунака епопеје са почетка деветнаестог века, баш његовим именом крсти

роман о див-јунацима и Србима за пример. Станко, који се свети жаром Тамерлана и коље најбољег друга из детињстава, те се са његовом одсеченом главом, испуњавајући своју крваву заклетву, три пута као лоптом котрља, сваком читаоцу овога дела мора запасти за око као појава несвакидашња и страшна. Управо он је страшнији од Хуна у свом крвавом походу на породицу својих комшија, а не на турске субаше који му свим сународницима достојанство и голи живот угрожавају. Станко је Србин који се пре свега Србима свети, без икаквих примеса људскости у себи, па касније тек освештава и свој подразумевани патриотизам, а турски удео у целој његовој личној мотивацији за одметање у гору, сплеткароштво субаше Суље званог Крушка, делује готово комично при конструкцији јунака који овако монструозно поступа. Узевши у обзир да је француско читалаштво слику српске жене деветнаестог века градило по литераном узору Анђелије из Веселиновићевог првог романа, представа насловног лика другог пишевог дела таква је да би код било којег читаоца и данас изазвала емоције које ни по чему не оправдавају инвокацију на почетку дела. Бановић Страхиња, који пет векова пре Станка налази у себи снаге да опрости, одаје у свет из наше књижевности бољу слику немањићких времена и врлина, него што је то својим Станком о времену херојског Првог устанка успео да постигне Веселиновић.

Поред тога, сам турски зликовац који на микропростору држи све узде заплета у својим рукама, представљен је ликом који врло неспретно носи готово добродушни надимак Крушка. Без сумње подао и злурад човек, Крушка је у крајњој ауторовој креацији, као Турчин који Србе на локалу лажима завађа, испао као лик блажи и свакако прибранији од насловног лика дела. Подразумевајућу категорију прећутне мржње на турску власт, која се крајем деветнаестог века није морала сликовитије у нашим романима мотивисати да би је сви читаоци осетили, Веселиновић је оставио недовољно развијену. Турци у овоме роману нису ништа гори од Срба, и само из угла посматрања широких српских народних маса, које овај роман већ више од века цене и поново му се враћају, може бити јасан Станков мотив да затре семе суседној српској породици на основу интригантске сплетке локалног субаше.

Потресна сцена у којој најбољег *јарана* Станко као *курбан* коље и главом му се *котура по ледини*, најмонструзнија је све до тренутка када првога комшију опет

Станко пали живога у кући. Мотивисан изреченим лажним оптужбама и пуцњем на њега, Станко постаје од сеоског момка за пример такав да ни у једној хајдучкој чети, због суровости, не може да остане. У жељи да прикаже див-јунаке који су српство из ропства ослободили, ликом хајдук Станка, хипереалистичним и за приказивање карактера данашњих ратника најамника који за новац по свету ратују, Јанко Веселиновић је, несвесно, позиционирао крајњу тачку монстрозности у којој у српском роману деветнаестог века јунаци српске националности у своме деловању одлазе.

Осим несвесне страности артикулисане у главном лику, у овоме роману, чија се радња, како је то приметио Јован Скерлић, одвија у епизодама наименованим по обрасцу енглеског породичног романа (*Страшна заклетва, Гром из ведра неба, Проклета кућа, Скида се вео, Почиње освета...*), ликове странаца аутор даје у њиховом самеравању са ликовима идеализованог домаћег српског живља. Само један прави странац, помињани субаша Крушка, и понека епизода којом се народна мржња на Турке ставља у контекст турскога монстрозног иживљавања над рајом, представљају ликове правих странца у овоме роману, али кроз речите ауто-слике, аутор у овоме роману хронолошки слика простор и људе Мачве у време Првог српског устанка.

Већ на самом почетку дела, описујући идиличан крај и људе који га насељавају, Јанко Веселиновић, у приказу лика сеоског свештеника, даје једну несвакидашњу имаголошку слику, и једну уобичајену опаску о страниј константи међу Србима, Ромима. Представљајући свештеникову богослужбену праксу, писац пише:

„Попа је из тих књига читао опело људима немиросаним, и ниједан се није повукодлачио!... И за време његовог поповања, није било ни једног вукодлака у Црној Бари. Али, брате, он се и умео молити Богу!... Јеси чуо, јуначки сине! Кад се тај Србин замоли, најпакоснија Циганка не би се могла оглушити о молитву његову, а то ли добри Бог, отац свију нас!“ (Веселиновић 1970: 34-35).

О благој природи сеоског становништва, сведочанство је и опис села у којем се српски сељак, потпуно атипично за било које време, у животу лишавашва свађе, дреке и псовке:

„Разговор им паметан, шала уљудна. Никад кавге ни ината, никад вике ни галаме; а већ о псовци и да не говоримо. За њу се у то доба није знало. Или ако је ко баш био веома љут,

он је псовао душу, паприку, врежу несрећну, крв материну¹⁰⁹ итд, али то је било врло ретко. Године прођу док се псовка чује“ (Веселиновић 1970: 36).

Село у којем су попут штрумфова сви сложни и на заједнички рад и напредак спремни, кваре наравно опште политичке прилике онога времена, односно власт дахија у Србији. Да би представио како власт злоставља злосрећне Србе, у мноштву стравичних примера, који би читаоцима ледили крв у жилама и боље послужили као мотивација за осветничку делатност хајдука у другоме делу романа, Јанко Веселиновић одабере слику у којој Црнобарцима незван у кућу долази Турчин, и чини злодела која јесу деградирајућа, али која ни по чему нису сразмерна мржњи коју потлачено становништво осећа према османлијском окупатору. Уместо приказа данка у крви, обесног инсистирања на кориштењу права прве брачне ноћи, учесталих силовања и женске и мушке чељади у домаћинству, Јанко Веселиновић, да не разбије буколикост призора српскога села, приказује на почетку свога романа Турчина у Црној Бари у следећој ситуацији:

„И Црнобарци би заиста лепо проживелои да им понеко не бахне с вечера на врата и не грмне храпавом гласином: - Рајо, бре! – Чујем, драги ага!, одговара сиромас, а сав стрепи да се не би што изродило. – Дај да ијем! – Сад, сад, ага!, виче он и скаче, онако изувен, пред незвана госта, те му врата отвара. Турчин натмурен улази у кућу и гледа надувено и бесно око себе. – Пеци, баба, цицвару! – Сад, ага, сад! И одмах се распретава ватра, те му се спрема цицвара. Турчин седа крај огњишта и потеже чибук... Задими па – блене... Наједанпит, као да се нечему досети, смиче опанке с ногу: - На, - вели – рајо, водај ми опанке! А домаћин, гологлав, прилази смерно, узме у руке узице од опанака, па вуче опанке по авлији... То се зове водање опанака. И вуче их све дотле док се Турчин не смилује и не рекне: - Доста! И толико понижавање, и опет се отрпи!“ (Веселиновић 1970: 38).

Турска власт чије су се овакве обести – невешто одабране из мноштва истих које су народни гнев и потпиривале до тачке кључања - морале трпети, оваплоћена је у лику локалног субаше Суље, чији надимак, па ни сам лик, нипошто нису одговарали стварносној ситуацији у којој је Црни Ђорђе из Орашца народу поручивао: *Сваки свога убијте субашу!* Описујући да „власт субашина беше

---

¹⁰⁹ Помињање душе или крви материне у овоме контексту, и данас би, и по класификацији мађарских Рома, незваничних светских шампиона у маштовитости и егземплару псовки, било врло високо котирано. Ако су ово огледне и безазлене псовке, у селу у којем псовања није било, а почињу помињањем душе или материне крви, занимљиво је шта би тек уследило после овога ауторовог итд, или шта су у суседном, простом и псовкама навикнутом селу сељаци користили при исказивању ове говорне форме.

велика. Могао је узети живот човечији на душу, па никоме ништа!“, Јанко Веселиновић даје и опис лика црнобарског субаше:

„Звао се Суља. Презиме нити му је ко тад знао, нити данас зна. Али је од Црнобараца добио надимак којим је обележена једна његова страст. Страсно је волео крушке, као медвед; нека једна стоји на дрвету, ако је не може оборити, он ће је гледати и пљуцкати. Зато га Црнобарци прозваше Крушка. Тим су га именом међу собом звали, под тим именом причају о њему, па ћемо га и ми тако звати. Да кажем још: он је и знао да га тако зову, и сам се каткад тако називао“ (Веселиновић 1970: 39).

Као да овакво наименовање не убија довољно зликовца у Суљи/Крушки, аутор даје и његов опис:

„Он беше необичан Турчин. Црнобарци су познавали Турке као бесне и надувене. Крушка на беше такав. Он беше, може се рећи, више пријатан но непријатан, више благ но суров, више тих но напрасит. Није се туђио од људи, баш је ишао међу њих. О свему је водио рачуна. Ако је неко жалостиван, и Крушка је, само што му не кане суза из очију!... Умео се увући свуда; хтео је знати све, волео је да му је свака стварца у Црној Бари позната... Знао је сваког Црнобарца по имену; знао је сваког младића; ишао је кућама сељачким, долазио у коло где младеж игра, па се ту разговарао и шалио... Једном речју: хтео је пошто-пото да се саживи са Црнобарцима“ (Веселиновић 1970: 40).

Оно што се Турчину заиста дало замерити, стало је у његов поглед:

„Људи осташе хладни према њему. Било је нешто у оном пријатном лицу што је непријатно дирнуло људе. То су очи његове, врло чудновате очи: час плаве, час зелене, час сјајне, час мутне, а доста пута и кржаве. Оне те гледе некако чудновато, па кад му речи слушаш, ти једно мислиш, а кад му у очи погледаш – прође те воља“ (Веселиновић 1970: 40).

Овакав опис, употпуњен је и правим разлогом због којег странац није био од сеоског света прихваћен:

„Па, нешто то, нешто баш и што је Турчин – одби људе од њега. Попа вели: - Ама, ја бих волео да је он прави Турчин!... Он је Турчин, а ја сам Србин, и ми не можемо један другоме добра мислити!... Где је његов живот, ту је моја смрт; где је мени добро, ту је њему несреће! И те попине речи одбише људе од Крушке“ (Веселиновић 1970: 40)

Свештеник који не испуњава другу заповест Закона Божијег, мотивисао је сељаке да не верују субаши, чију једну заиста лошу особину аутор затим иноси у једној јединој реченици: „А он, заиста, беше рђав човек, човек који је у кавзи жив, у несрећи људској – срећан“ (Веселиновић 1970: 40).

Невешто мотивисан, као и главни јунак дела, и основна осовина зла на терену, Крушка, није успео књижевни лик, јер нити је Станко племенит и узоран Србин, нити Суљо одговара стеротипу турског властодршца на локалу у време дахијске управе Београдским пашалуком. Као Турчинов први помагач, јавља се још један

лик, Маринко Маринковић, о коме тек узгредно, али међу првим обавештењима о њему, сазнајемо да он, иако Србин, није прави Црнобарац, него да као странац међу овим људима доноси раздор и несрећу:

„Да кажем ко је Маринко. Он је – сељак. Орао је и копао те се хлебом хранио; а то су му и стари чинили. *Отац његов доселио се из Обарске, из Босне, у Црну Бару*, (курзив С.О.) па је, наскоро затим, умро. Маринко, као мушка глава, прихвати се домаћинства, али му је они ишло врло лоше за руком, јер беше лен. (...) ни у чему није уживао колико у дочеку и испратњи Турака. То су били за њега људи којима је бог рекао да живе. За све време њиховог разговора чечао је као пас и слушао њихове *паметне* разговоре... А кад су полазили, био је срећан ако је неком бегу или аги придржао узенгију да на коња узјаше... С пуним устима хвале, по одласку њихном, купио је кокице дувана што су они из својих лула истресали, па је то после пушио...“ (Веселиновић 1970: 41).

Маринко је, наравно, Турчину достављао све што се у селу мисли и догађа, па и то да народ против субаше окрећу свештеник и сеоски кмет. На Крушкину упадицу да он хоће *човјешки* да са селом нађе заједнички језик, Маринко је приметио да је то *дробљење ћоравој квочки*, на шта се поново анатемисани властодржац надовезао речима: „Ја нећу крви!... Ја хоћу да ови народ види да му ја нијесам душманин!... Ја хоћу да се братски разумијем са овијем људима!“ (Веселиновић 1970: 44). У томе тренутку, осмишљен је и заплет романа: Маринко ће посредовати при томе да се у селу неко завади, па ће их после Крушка мирити и даље свађати, устоличавајући се тако као све сигурнији властодржац и први човек у селу уместо попа и кмета.¹¹⁰

План да се село подели на двоје, успео је када су се, уз Маринково и Крушкино посредичко уплитање прстију, завадили највиђенији сеоски момци, Лазар Миражцић и Станко Алексић. Након што је слепо љубоморни Лазар, подстакнут Маринковим подбадањем, пуцао на побратима у колу, пошто га је овај прво победио у рвању и скоку у даљ, те се и играјући приближио девојци Јелици коју су обојица волели, накнадно је уприлична и подметачина тобоже покраденог новца породице Миражцић у ђубре поред куће Алексића. Након тога, село је било посвађано, јер су сви лаковерни сељаци поверовали наводном сведоку Маринку,

---

¹¹⁰ Иако по физичком опису на почетку роман никако на њега не подсећа, овом *вољом за моћ* и жељом да буде *калиф наместо калифа*, Крушка у раној фази овога дела неодољиво подсећа на Изногуда, главног лика истоименог француског хумористичког стрипа сценаристе Ренеа Гошинија. Радња овог популарног дела смештена је у Багдад, у којем је Изногуд велики везир калифа Харуна ел Пусаха (у српском преводу Харуна ел Прашида), са јединим циљем да некако елиминише калифа не би ли заузео његово место, који изриче често својом препознатљивом фразом *Хоћу да постанем калиф наместо калифа!* Као што Маринко прати и помаже Крушку, Изногуду у његовим мрачним плановима увек помаже верни и приглупи слуга Дилат Ларат (у српском преводу Дил-ел-тант).

који је тврдио да је видео да је Станко опљачкао комшију, те да је због тога Лазар, у бесу, пуцао на њега.

Тада долази до метаморфозе Станковог лика, која почиње његовом страшном заклетвом да ће се мртвом главом дојучерашњег јарана три пута *котурнути*, и наставља се одласком у гору, међу хајдуке. На томе путу, Станка усмерава још један несвакидашњи лик у овој причи, воденичар Дева, који опет треба да буде један од представника спартанске генерације међу Србима, а чији лик је можда и најјезивији у целокупном стваралаштву Јанка Веселиновића:

„О њему су причали страшне приче. Кажу да он има једну лађицу. На тој лађици он превози, махом Турке, преко Дрине... Возио је само ноћу. Је ли видео да је Турчин богат, онда тај није стигао на другу обалу. Насред Дрине он опипа колико је тврда Турчинова глава, па, пре него што Турчин себи дође, придигне му оно што код њега нађе, па га онда спусти у воду... Многи је Турчин тако заврљао пошав из Шапца или из Босне, па никао не нашао пута да се кући врати. Обично је свршавао сам са појединцима. А ако ли пак путује какав бег са својом пратњом, њега опет морају срести хајдуци, па да би не знам шта било! А кад га прекупе за то, он се смеје, прича им о кесегама и штукама, о птицама и бубама... И то прича са таквом ватром, смеје се тако слатко, да га Турци пусте као будалу која ништа не зна... А он је знао све. Знао је гору, знао је воду, знао је бродове, знао је хајдучке данике и зимовнике; једном речи, знао је све“ (Веселиновић 1970: 94).

Овај мачвански Харон, који је међу добре сврстан само због чињенице да своје зло усмерава на Турке, а не на Србе, открио је и Станку да за његово одметање у хајдуке последице поред Лазара треба да сnose и Крушка и Маринко. Након тога, Станко је примљен, по Девиној препоруци, у хајдучку дружину харамбаше Срећка. Недуго потом, након што је окупљеној чети *горских царева* одгуслао песму о Јанковић Стојану и Гојеном Алилу, Станко је у првој хајдучкој заседи из пушке погодио Турчина у врат, и практично га метком заклао. Одушевљење хајдука овим чином, које исказују када са мртвих Турака скидају оружје и благо, такође је невешто изведено, и радост због Станкове велике вештине у гађању, претворила се у прославу чињенице да је он метком заклао Турчина. Наравно, танкоћутност читалаца двадесет и првог века може бити и прекомерно осетљива на ове сцене, али је савршено јасно да је и сам аутор могао, барем за ноту, у своме делу смањити описе покоља и самих чинова клања, јер мржња која је у народу постојала, није на страницама самог дела до краја остварна као покретачка снага која би оволике монструозности оправдала. Одмах након сцена покоља, у којем је Станку пао мрак

на очи, те је ножем поклао све што је дохватио, док га није пренуо познати глас садруга из хајдучке чете, и поделе блага са мртвих Турака, црнохуморно делује сцена у којој писац описује крај заседе:

„- Јесте готови?, пита харамбаша. – Јесмо. – Онда полази! – А зар ћемо Турке оставити овако, на путу?... Зар их нећемо мало склонити?, упита Јовица. – Таман! – рече Заврзан. – још само треба звати попа да их опоји! Сви се насмејаше“ (Веселиновић 1970: 111).

У другој делу романа, названом *Осветник*, писац пре другог поглавља прави дигресију у којој се поново диви људима из херојског доба Првог српског устанка. О мушкарцима те епохе, између осталог каже: „Полуписмени попа постаде дипломата, обичан ратар војвода, а један марвени трговчић геније!“, а посебан пијетет гаји према српским женама тог прошлог времена:

„Па и сама жена тога доба била је нешто друго. Она није наличила на мајке и сеје ранијих времена. Цело поколење као да је с неба спуштено. Ако би хтео потражити ко подгаји то колена – мучио би се узалудно!... Ни пре ни после тога доба нећеш наћи сличних примера... Чуда су те жене чиниле! Поред својих домаћих послова, радиле су и све мушке послове. Није било никакво чудо видети жену на разбојишту где преврће мртве и рањене, запаја их и залаже“ (Веселиновић 1970: 130).

У тој генерацији Амазонки, и украс сваког нашег села, српске баке, добиле су херојску и несвакидашњу улогу, забележену и у овом роману. Поново, у жељи да с правом узвиси херојство српске сеоске жене, писац је промашио основну ноту. Уместо да читалаштво реагује са дивљењем, на сцену које се он као огледне присећа, првобитна реакција читалаца је била иста као и код Станкових поступака - више изненађена, него одушевљена:

„Зар је једна прича из тога доба како чак и саме бабе бију Турке! Од многих ево вам једне: Бахне Турчин у кућу попа Теше из Бадовинаца. Код куће не беше никога сем његове попадије. Турчин беше и сувише осيون да би га човек могао гледати равнодушно. Како дође, он седе крај огњишта и поче трти руке: - Деде, бабо, пеци цицвару!, рече. Она беше нешто љута, па га само погледа попреко. – Пеци цицвару, бре!, дрекну он и замахну бињециском, троструком канцијом, те је ошину. Плану баба као ватра, севну оком, прилете Турчину, па оним дрвеним тучком што је бели лук малочас њиме туцала – распали Турчина посред темена.... Турчин се изврте. Из проваљене главе куљала је крв и мозак. Она погледа крвав тучак, па га баци напоље. – Опогани ми тучак псето турско!, рече хладно, па оде гледати друге послове...“ (Веселиновић 1970: 130)

Већ у наредном реду након ове приче, износе се вредности и смерност Љубице девојке, и са просутог турског мозга, прича се враћа на село, као да тарантиновских сцена на страници ни нема. Уопште, Јанко Веселиновић може да послужи у овом роману као отелотворење народне изреке *као поред турскога гробља*, јер ни једна

турска погибија у овоме делу није пропраћена ни са најмањим сентиментом, а радња се после ње наставља као да је описано такмичење у бацању камена с рамена, а не један од бројних покоља.

У овоме делу, појављује се још један странац у Мачви, Зеко из Херцеговине, лик који је приказан и у првом Веселиновићевом роману *Сељанка* у свој својој херојској величини. У овоме роману, од других Срба он се разликује својим ијекавским наречјем, којим у делу говоре и Турци. Зеко у речитом приказу лика свога непријатеља објашњава зашто се преко Дрине и у хајдуке одметнуо:

„Побјегао сам главу да склоним... Турци ми побише све; оста ми само мајка и нешто нејачи. Остасмо: они да јадују, а ја да крвим!... – А знаш бар по имену свога душманина?, упита харамбаша. – Турчин!... Другог имена не знам, а и што ће ми!... Звао се он Мујо или Мехо, Асан или Алија – мени је душманин јер је Турчин!“ (Веселиновић 1970: 137).

Са оваквим делијом, Станко се побратимио, јер је Зеко пронашао сличност у турском зулumu почињеном његовој породици, и замешатељству које су против Станка предузели Крушка, Маринко и Лазар Миражцић. Станко, који је примио побратимство са новопридошлим хајдуком, инсистирао је ипак на једноме:

„Братство примам, али освета је моја!, рече Станко, пошто га је неко време нетремице гледао. – Ја мислим да нема веће сласти ни среће од освете!“ (Веселиновић 1970: 141).

Поред Зеке, потоњег Буљубаше, а правим именом Јована Глигоријевића, једног од хероја Првог српског устанка, у овоме роману аутор даје и слику још једнога учесника битке на Равњу, војводе Симе Катића Прекодринца, описујући и њега, као и Зеку, кроз његов однос према Турцима:

„Сима Катић био је марвени трговац. Родио се у селу Дворовима у Босни. Неправде и неприлике крену га с његовог огњишта, и он пређе Дрину те се настани у селу Глоговцу... Али никад није могао опростити Турцима, нити се ма једнога тренутка помирити с њима. Зато је напустио мирни ратарски посао, те се машио трговине. Ишао је од села до села, бајаги трговачким пословима, а у самој ствари он је текао пријатеље и зајизао им пламен мржње према Турцима... Сваку мртву турску главу поздрављао је необично весело. Радовао се њиховој несрећи – јер само тада он је био срећан“ (Веселиновић 1970: 150).

Тек у овоме делу романа, мржња према Турцима добила је и описани стварносни повод јачи од непозваног и некултурног бањивања и тражења бесплатне цицваре. Иако је сваком читаоцу јасно да је наш народ од дахијске власти трпео до тада невиђен терор, у овоме роману први прави описани случајеви тог злостављања јављају се тек када Сима Катић препричава разлоге због којих се све чешће народ одмеће у хајдуке:

„Додијало нам свима! Не можеш сербез вечерати од њих! Овде смо ти на ударцу као у гујиној рупи. А удари какав гољо из Босне, тражи вечеру, тражи постељу, па, богами, још и нешто друго! Не смеш чељадета у кући задржати. Разломи ми се она стара мати дворећи их. Па још пас пита где ми је жена... Пре десет дана, један гоља уби дете у Клењу, па ником ништа!... Влашко пашче убијено, ко ти о томе води рачуна? Он тражи да преноћи с твојом женом, а ти ако погледаш његову булу, поздрави се са својима!... Па онда, мало им је све то него, кад га нахраниш и напојиш, још те бије. Вели: удри га што те је нахранио, па ће те други пут и боље нахранити!“ (Веселиновић 1970: 154).

У тим тренуцима, и у Црној Бари су се планови злурадог субаше одвијали по унапред утврђеном току. Након што је село завадио и окренуо против куће Алексића, решио је да Ивана Миражцића, Лазаревог оца, придобије подилажењем и претварањем, те да са њим на својој страни, село још једном и неповртано посвађа и разједини. Поврх тога, свој суд о Турцима дао је и сам Маринко, *турска улицица*:

„Мрзе Турке!..Па лепо, нико их и не воли!... Ко их волео, у кући му били!... Зар ти мислиш да ја облећем око Турака што су ми мили?... Дабогда они били мили богу колико мени, али мора се, брате! Ја се не могу с њима борити! Па кад то не могу, могу им се мало умилит; а умиљато јагње и две мајке сиса!“ (Веселиновић 1970: 170).

Међутим, уз хајдучку интервенцију, село је спозанло своју ранију грешку, и резоновало је опет по тадашњим црно-белим имаголошким закључцима, а суд је поново изнео један од сеоских вођа, свештеник: „Кога год Турци мрзе, он је поштен човек, јер је Србин. Турци не воле Србе!“ (Веселиновић 1970: 227).

Међутим, Станковог оца Алексу ухватио је и заробио субаша, а стари Алекса свој бес није усмеравао ка Турцима, него ка домаћем издајнику Маринку, коме је отворено рекао „Да имаш образа, ти би се данас звао Муја или Алија, а не би поганио српско име“ (Веселиновић 1970: 240).

Када су напоследку хајдуци ослободили Алексу и заробили Маринка, Ивана Миражцића и Крушку, након суђења у гори, Маринко је на вешала испраћен речима хајдука Заврзана: „Хајде, Машо кућо, хајде полако... Сад бар можеш бити сербез. Тамо има пуно Турака, можеш их се надоворити до миле ласти...“ (Веселиновић 1970: 258).

На питање истога хајдука Станку, да ли ће и Турчина вешати, Станко опет испољава своју у роману нимало сакривану монструозну природу, у сцени у којој крви и ужаса не недостаје ни најмање:

„ - Њега нећемо. Њега ћемо клати. И приђе, завали му главу па потеже јатаган. Баци поглед на Маринка, па рече: - Гледај, Маринко!... Ево шта чиним од Крушке! И задену јатаган у грло... Млаз крви шикну... Нож се зари још дубље... Онда отури главу Турчинову.

Нож обриса о његово руво, па га метну у цагрије... Па диже главу и скиде капу. – Господе!... Хвала ти на овом лепом дару!... Али, госпoде, дај ми да докусири мoју освету!... Ово је само почетак...“ (Веселиновић 1970: 260).

Након што је хајдучко веће решило да поштеди живот старом Ивану, Станко је својевољно напустио дружину, а са њиме су, након позива: „Ако има међу вама који љути осветник, нека пође са мном. Ја бијем док не затрем“ (Веселиновић 1970: 262), жељни освете Турцима, кренули и многи други хајдуци. У Станковој новооформљеној дружини, изнео је аутор још једну, од Станкове свакако силнију мотивацију за одлазак из села у шуму и хајдучку чету, описујући због чега су се у гору отиснули Јован и Јовица:

„Био је у њиховом селу субаша неки Ибро. Јовица је имао сестру на удају, а Јован, опет, био момак за женидбу, па као комшијске куће... Знали се од детињства, па се и запазили. Јован, дакле, хтео узети Спасенију, сестру Јовичину. Али, не лези ђаволе! Турчин ти једном смотри девојку, па нареди својим пандурима те је једнога дана докопају и одвуку њему... И шта је даље било, не вреди ни да казујем, знаш већ...“ (Веселиновић 1970: 265).

Чувши да се несрећна силована девојка од муке и срамоте обесила, Станко је истакао основну делатност своје новонастале чете: „Светићемо се! Тешко и крсту и некрсту ко је погане душе! (Веселиновић 1970: 265), а недуго затим, хајдуци су у првом боју и осветли несрећну девојку, што Јанко Веселиновић није пропустио да сликовито опише:

„И оживе жбуње. Турци изгубили памет па се скаменили на месту. Устаници их скидаху са коња, па их клаше као јагањце... Јовица притрча Ибри, а Јован за њим као сенка. – Стој, зулумћару! И свукоше га с коња. Турчин се не може маћи. Они га нападоше ножевима, секући му руке и ноге. Станко се умешао међу Турке па руши... За тренут ока друм поста касапница... Главе се ваљаху по друму као бундеве кад им вреже сасуше... Јаук је проламао дубраву... Хајдуци су газили по локвама усирене крви... (...) Виде Јована и Јовицу, наболи на нож једну галву па се смеју. То је била глава Ибрина“ (Веселиновић 1970: 280).

Након што је старог Ивана запалио заједно са кућом Миражцића, Станко се осветио и свом бившем побратиму Лазару, кога је прво убио из пушке, а затим

„Он му стаде ногом на прса и млаз крви шикну... Потезе нож и одруби му главу, па је баци и она одскочи неколико пута... Он учини то исто још двапут, па онда Лазарево оружје остави код обезглављене трупине. Докопа своју шару са земље, па викну: - Боже!... Хвала ти!... А сад... Турци, тешко вама!... И запева: Оде Станко лугом певајући;/ Оста Лазар ногом копајући;/ Он остаде у пољу широку,/ Да га кљују орли и гаврани...“ (Веселиновић 1970: 293-294).

Освета свим Турцима ишла је полако, али по плану. Хајдук Заврзан разматрао је потенцијално решење тог коначног проблема, поредећи брачне прилике и наталитет Срба и Турака:

„- Ти би хтео да затреш турско семе!... Где ћеш то учинити кад сваки од њих има бар по пет жена!... Нека му свака роди по сина, па ето ти балинчади као гада!... Кад бијем, да бијем какве паше, везире или бар бегове!... Ту се човек мало и оашлучи; није бадава руке магањо. А овамо ништа. Преврнуо сам неки дан њих десет, па: ха!..., рече Заврзан и закачи ноктом за зуб“ (Веселиновић 1970: 290).

Када се и последњи из Станкове чете Турцима осветио за лични губитак, харамбаша Станко донео је одлуку:

„- Онда, браћо, имамо једног страшнијег крвника!... Њему ћемо се од данас светити! До данас светисмо себе, а од данас да светимо слабе и нејаке!“ (Веселиновић 1970: 298).

Ова прокламација поклопила и са самим почетком устанка у Мачви, односно са временом када „страх је ишчилио из срца, дошло је доба освете. Сад треба светити проливену крв од Косова“ (Веселиновић 1970: 307). Поред већ описаних историјских личности, у роману се појавио и лик проте Смиљанића, кога Веселиновић такође портретише кроз однос са Турцима:

„Прота Смиљанић је четовао на своју руку. То беше јуначина каквог само век рађа. Он је веровао да му Турчин Бошњак, или како их је он звао: балија Бошњак, не може ништа учинити. – Ако ја погинем од руке балије Бошњака, не копајте ме!... Баците ме у ... Та је његова реч соколила све. Све што је било с њим веровало је да је тако“ (Веселиновић 1970: 306).

На народни устанак, одреаговали су и Турци, а у крвавој борби, која је из дана у дан трајала,

„Није никакво чудо било наћи леш на путу. О томе се више није ни водило рачуна. Убити Турчина, то беше обична ствар, онако исто као на јутро потегнути чутуру“ (Веселиновић 1970: 316).

У боју на Мишару, Срби су однели победу, јурнувши храбро голим ножевима на Турке, а ситуација на свим фронтовима променила се тек када су, на позив централне власти, Турцима у Србији у помоћ притекле чете муслиманског живља из Босне, чије укључење у ратне сукобе Јанко Веселиновић бележи и назива почетком братоубилачког рата:

„- Ко ти ископа око? – Брат. – Зато је тако дубоко. Ништа лепше не карактерише нашу љуту борбу у првом устанку од ове пословице народне. Могла је турска царевина кренути сву Азију на Србију, али јој није могла наудити као само тим што је кренула Босну и Херцеговину. Два брата, којима су натурене две вере, били су један другом највећи крвници. Ту се није мислило само на победу. Ишло се на то да се уништи, да се сатре, да се

развеје као плева на ветру, те да ни трага не остане од онога што се зове непријатељ! (...) То је била борба између неба и земље, борба без одмора и престанка. Стотину пута разбијени, потурчењаци заклињу се и сто први пут“ (Веселиновић 1970: 358).

Један од представника прекодринских мухамеданаца, био је и Мујага из Сребренице, који је при турској окупацији Лознице поделио наочиглед војске мегдан с хајдук Станком. Мегданџија из редова ордије, који је на мегдан испред српског шанца зазивао Србе јуначећи се и вичући: „Ви сте жене!...Зар немате човјека да на мејдан изиде?... Пхи!... Срамота!... Ја ћу тамо доћи да вас ишамарам“ (Веселиновић 1970: 360), завршио је – а како другачије – заклан и одрубљене главе. Станко му је, након што му је опсовао „Мухамеда турског“, у дуелу ножем главу одсекао и, погођен из више турских пушака, стигао да исту донесе и у ров устанички.

У константним ратним сукобима, устаник/хајдук/афористичар Заврзан, коментарисао је битке и учеснике, осим са представљеног имаголошко-хуморног, и са метеорлошко-имаголошког аспекта:

„Баш је гадно кад се човек бије на врућини!, вели Заврзан, коме се опет вратила његова веселост. – Посечеш Турчина, пикне млаз крви из оног бичјег врата и попрска те, па после смрдиш ваздан на Мухамеда!... Овако хладовина, па млатиш као по граху!... Кад се сврши битка, умијеш се као после вршаја, скинеш ђубре са себе, па спаваш сербез!“ (Веселиновић 1970: 390).

Сам крај романа, донео је већ у *Сељанки* приказану битку на Равњу, у којој је живот изгубио и Зека Буљубаша, и хајдук Станко. Уз поновљени покољ, у бујици крви, у тим српским Термопилима, окончао се и овај опширни и популарни историјски роман, у којем је аутор, када се дело подвргне новом читању, дао ликове странаца који су мање страшни од домаћина, кроз чију се суровост читује страшна природа једног од најпотреснијих периода наше историје, у којем је војска сакупљена од простог народа успела да ослободи, бар на кратко, део српске земље из турског ропства. Без жеље и потребе да мржњу према Турцима детаљније елаборира, у периоду када је сетити се подвига из Карађорђевог времена било готово проскрибовано, кроз приказ трансформације питомог сеоског момка Станка у дивљега јунака и готово азијатског осветника и хајдука, Јанко Веселиновић је једном несвакидашњом ауто-сликом представио време коме се сам искрено дивио, и јунаке које је светачким доживљавао, али као такве није успео да их прикаже.

Његов хајдук Станко остао је странац међу Србима, а његови странци у овом роману мање су страни него насловни лик.

Преостали романи Јанка Веселиновића, остали су недовршени. Први међу њима, 1889. од аутора напуштени и недовршени роман *Борци*, за који је Љубомир Недић тврдио „да би писац боље учинио да га није ни отпочињао“ (Недић 1969: 282), представљао је – због чега га Недић није ни волео – „епопеју радикалне странке“ (Скерлић 1964а: 146), приказану кроз живот и рад учитеља Јове Васића. Међутим, у опширном приказивању ђачке љубави учитељеве, просидбе и уопште приватног живота, страначке борбе приказане су кроз тајне разговоре, поједине дописе у опозиционим листовима и кроз мање сукобе са капетаном. Као једно од првих дела које ја амбициозно започео, Јанко Веселиновић као да је и сам био свестан слабости овога дела, те га је напустио и посветио се другим, краћим и уноснијим пословима писања приповетки по бројним наруџбинама тадашње књижевне чаршије.

Најопширније, а недовршено дело Јанка Веселиновића, био је роман *Јунак нашег доба*, писан и објављиван са прекидима од 1897. до 1903. у *Делу*. Роман који је сам аутор називао друштвеним романом, био је политички роман првога реда, у којем су се иза имена два главна лика, каријеристе др Сретена Срећковића и народног трибуна Ранка Драгићевића, крили политичари од формата у Србији друге половине деветнаестог века, др Владан Ђорђевић и Светозар Марковић. Култ Светозара Марковића, превише личан и полемичан тон, памфлетски пасажу у којима је место заузимала и дневно-политичка преписка и наводи из оновремене штампе, оптеретили су дело теретом књиге за једнократну употребу, те је њена вредност заувек обележена њеном функцијом, покушајем сатиричног приказа политичара који је од социјалистичких почетака завршио на сасвим супротном полу политичког деловања.

Странци у завршеним романима Јанка Веселиновића су Роми и Турци у његовој Мачви, једни као стални пратиоци српскога народа, а други као постављени страни властодршци на поднебљу у којем је време коначне српске оружане побуне против истих приказано. О муслиманском живљу Босне и Херцеговине, Јанко Веселиновић гаји ставове као братском народу, и ангажовање

тих слојева друштва у српско-турском оружаном сукобу од 1804-1813. сматра и назива братоубилачким ратом. Његово искрено дивљење Карађорђевић устаницима, представљено је приказивањем ликова који су, како и сам аутор тврди, од његове генерације толико другачији, да поједини међу њима, па чак и насловни јунак Станко Алексић, уместо архетипског примера јуначког Србина, без жеље ауторове, напослетку постају странци, и аутору који их приказује, и читаоцима који дело читају. У најпопуларнијем ауторовом роману, коначна хетеро-слика кроз ауто-слику, у шта се на крају праметнула прича о подизању Првог српског устанка у Мачви, стоји далеко иза много успелијег приказа истог периода датог у роману *Хаџи Бера Драгутина Илића*, који међу публиком никада није досегнуо популарност *Хајдук Станка*, али који је, са критичке тачке гледишта, и у времену настанка, и данас, много успелије остварење

9. Симо Матавуљ: лик странца кроз ауто-слике нових домаћих поднебља у српском роману 19. века

Књижевник који „потпуније но ико представља у српској књижевности модеран европски реализам“ (Скерлић 1967: 386), Симо Матавуљ, био је, како га је по речи коју је у његовом опусу пронашао одредио Раде Константиновић, „извањац, принуђен да се остварује увек у новој средини“ (Константиновић 1969: 7). „Лукави јужњак који уме да осети и разуме, непогрешно, и оно што свет и људи покушавају да сакрију од њега“ (Константиновић 1969: 7), човек је који је прошао пут од родног Шибеника, школовања у манастиру Крупи, учитељевања у Буковици и Равним Котарима, наставниковања у поморској школи у Херцег Новом, боравка и разноврсног ангажмана на Цетињу књаза Николе, те краја живота у Београду на размеђи деветнаестог и двадесетог века. Све крајеве у којима је боравио, у своме делу је представио на оригиналан начин, а као аутор је

„припадао оној позитивној варијанти тога типа јужњака медитеранаца и динараца, који је фабулирао теме *с мора и планине* и пунио их ликовима необичних судбина и живописним сценама *из разлике крајева*“ (Живковић 1994: 79).

У богатом опусу овога аутора, сагледаћемо ликове странца у његовим романима, које је аутор прилежно исправљао и кроз време им давао завршни облик, те тако први његов роман, *Ускок*, постоји у три верзије (1886, 1892, 1902), а други, *Бакоња фра Брне*, у две (1888, 1892). Сагледавајући оба дела у форми коју је сам аутор одредио као коначну, представићемо слику Црне Горе и странца који је јунак романа *Ускок*, као и слику далматинског *народа обију вјера* у „најбољем роману епохе српског реализма“ (Живковић 1994: 229), *Бакоњи фра-Брни*.

9.1. Ускок: *извањчева* слика *добјеглице*

Своме првом штампаном роману, делу насловљеном *Ускок*, Симо Матавуљ дао је завршни облик у тренуцима када је прво појављивање дела у одломцима у штампи већ било безмало пунолетно. Од 1885. и 1886, када је дело излазило у цетињским листовима *Црногорки* и *Зети*, преко сакупљања и публикавања, са незнатним изменама, до тада објављеног у форми романа у Београду 1892, аутор је

тек у предговору за издање *Српске књижевне задруге* 1902. дело „с мноштвом новијех прилика из домаћег и јавног живота Црногораца почетком минулог вијека“ уобличио у целину којом је био задовољан, односно „од стихија првобитне приповијести начинио нову“. У завршној форми дела, уз мноштво подробно описане документарне грађе о Црној Гори, уз детаљне описе друштвеног, племенског и породичног живота, те ритуала и манифестација које су га пратиле, роман се „местимично доима као нека етнографско-историјска монографија о Црној Гори у којој има доста реалистичке прецизности и тачности у описивању детаља“ (Деретић 1981: 157).

Приватни и јавни живот Црногораца у овом роману посматраћемо на исти начин на који смо третирали и такве детаљне представе о Мачви у делима Јанка Веселиновића, као сведочанства о животу нашег народа на извесном географском поднебљу. Када у колизију ти описи дођу са ликовима странаца у делу, даваћемо им на посебном значају, уз напомену да се живот Црне Горе у првим десетлећима деветнаестог века, романтизован колики је то епоха готово налагала, може детаљно ишчитати и истражити у будућности као велика и самостална тема из овог Матавуљевог дела.

Ускок из наслова романа, Чех је који се у Црној Гори нашао као бегунац из которског затвора, крајем 1815. године. На почетку романа, Симо Матавуљ даје слику града Котора, у којем је завладало панично стање, јер је, како се чинило, из притвора побегао затвореник називан *младим принципом*. Становништво се ускомешало, страхујући да се опет на оружје нису дигли Црногорци, око града се појавио народ, а аустријски официр Кнајст, пуковник и

„војни заповједник пресрете их горопадно; говораше талијански, изговарајући ријечи ужасним њемачким акцентом: - Но, ви, доиста, сакррр, питајте ове под бедемом, ту вашу браћу Морлаке, у вашем језику, зашто су се скупили прије прописаног часа, кад се град отвара? Заповједите им, у име моје, нека се одмах одмакну, иначе ћу наредити, да се пуца, сакррр!“ (Матавуљ 1902: 2).

Окупљене Морлаке¹¹¹, за које су градске власти мислили да су опет на борбу спремни Црногорци, након кратког довикивања са градских зидина са њима,

---

¹¹¹ Назив Морлаци, којим окупљене становнике которског градског залеђа назива аустријски командант града, термин је којим су Млечани и Аустријанци називали аутохтоно становништво Далмације, а који је у прошлости означавао припаднике илирског племена Далмата који су романизовани током римске владавине. Манојло Грбић у првој књизи *Карловачко владичанство* из

идентификује и надређеном као православне царске поданике из околних Аустрији придодатих подручја, представља „први вијећник конте Марко Ивановић“. Ригидни Немац, нова градска власт, захтевао је да се, упркос старим повластицама и обичајима, од војних власти писменим путем затражи допуштење за раније отварање капија града, а

„грађани, весели што претрпјеше само страх, идући кућама, почеше се шалити и један другом ругати, тврдећи сваки за себе, да се није ни најмање препао, да је знао, е је нега глупост тудешка, оног горопадног, немилог, крутог тудешка¹¹² Кнајста!“ (Матавуљ 1902: 5).

Грађани Котора, који „равно прије годину дана издржаше опсаду и бомбардовање Инглиза, а прије тога, у току од осамнаест година, град узимаху час Руси и Црногорци, час Французи“, нису били задовољни новом градском влашћу. Предводио их је „опћински начелник конте Пијеро Б.“, „стари сан-маркин“. На надмени став представника *ћесарске* власти, када се *тудешко Кнајст* удаљио, својим окупљеним суграђанима жалио се Пијеро типичним јужњачким стилем и лексиком:

„Чусте ли безобразника? Корпо де дио, да се једна солдатица смије понашати онако прама мене, а и прама вас?! То ми је хвала! Да није било мене и другијех као мене, и вас и другијех ка вас, ћаше и данас и довијека овдјена заповиједати владика црногорски а не ћесар, и ми ћасмо бити што смо вазда били!“ (Матавуљ 1902: 7).

И сами грађани которски, давали су суд о новоносталим приликама у граду:

1891. пише: „како су насељени по Лици и по Крбави: Бунијевци, Хрвати и Крањци поред и између православнијех Србаља. Бунијевци су дошли из сјеверне Далмације, гдје их је од старине доста било. У старијем листинама зову се они католичкијем Власима и највише Морлацима, као што су страни писци звали и православне Србе или Влахе“ (Грбић 2000: 76).

Могућа етимологија речи Морлак је као и у случају словенског назива Мореја (при мору, од мора), уобичајеном у Средњем веку за Пелопонез и коришћеном у имену Морејске деспотовине, државе у оквиру Византије, која је обухватала велико полуострво на југу данашње Грчке и постојала од 1259. до 1460, када је пала под Турке као последњи остатак византијске власти на Балкану. Такву етимологију ове речи, иако словенофоб, је заступао и тиролски путник, новинар, политичар и историчар Јакоб Филип Фалмерајер.

¹¹² *Тудешко* Кнајст значи *Немац* Кнајст, а термин *тудешко* једнак је по облику и значењу и презимену лика Немаца Уга Тудешка из најпознатије комедије Марина Држића *Дундо Мароје*. Италијанска реч којом се означава немачко порекло особе или ствари, *Tedesco* или *tedesci*, често је и као презиме у Италији и код Италијана у расејању.

Етимолошки, порекло ове речи је од *Theodiscus*, латинизоване форме древнотемачке речи *diutis*, која је опет настала од индоевропског корена *teuta*, са значењем *народ*, односно *људи*. У немачком, реч је добила форму *Deutsch*, као властито име народа, односно припадника матичног племена, која је у прото-словенски језик прешла као *tōdъ*, тј. данашњи термин *судзу* на пољском, *cizí* на чешком, *чужој* на руском и, напослетку, *туђи* на српском и језицима дериватима. Са првобитним значењем *странца* придодатог у племе, у свим словенским језицима и данас ова реч постоји као антоним заједничке свесловенске речи *свој* (Haubrichs 2004: 199-228).

„Један од трговаца опази: - А, јесу горопадни ови Тудешки! Ето, имаћосмо посла с Французима, Русима, Инглезима и Црногорцима, и сви бјеху питомији! Други трговац додаде: - Вјере ми, сад виђу и вељу, да би за нас трговце – а, бога ми, и за поморце, и за занатлије, и за сељаке! – најбоље било да остадоше Французи, иако су безбожни!“ (Матавуљ 1902: 8).

Док се которско грађанство сећало историје која их је у претходне две декаде свакодневно премештала из царевине у царевину и мењала над њиховим градом господаре, међу народом окупљеним испред капија града, нашло се и пет Црногораца, које Матавуљ описује, и међу којима посебну пажњу привлачи „Драго Јоков, кнез његушки, онај што је доста јада задао Вранцезима, што изгуби старијега сина у боју под Дубровником, а другога сина у чети“ и поред њега посебно његова кћи Милица, „лијепа дјевојка јединица кнеза Драга, (...) од дјетињства вјерена у Цуце“ (Матавуљ 1902: 10).

Црна Гора, у којој се тек примирио међубратски сукоб, у коме су племена ударала једна на друге, представљена је у овоме делу готово као жив лик, при чијем представљању Матавуљ није испустио ништа од романтизоване представе црногорских јунака, која је у васцелом српству у деветнаестом веку била опште место. У њој је писац представио до танчина племенски живот и устројство заједнице, те свакога понаособ који је тај свет чинио јединственијим од свих других патријархалних породица и задруга у оновременом српству расељеном дуж целог Балкана.

Када су се од Котора враћали у своју нахију, међу Црногорцима се по први пута нашао, побегавши из которског затвора, прерушен и са фесом на глави, и насловни јунак дела. На пола пута од мора до Црне Горе, сакривеног у пећини, пронашли су га и идентификовали Његуши. Након те чудне појаве странца међу њима, дошљак је испитан од најугледнијих чланова племена:

„Кнез викну: - Мак'те се, да ја с њим прозборим! Гомила се раздвоји. – Јеси ли ти Рус, пријатељу? – Не. Чех. – Шта је то: Чех!? – Мал да не што и Рус, објасни Крцун. – А како ти је име? – Јан. – Како рече? Милица се заборави и умијеша се: - Ето рече: Јанко! – Јеси ли ти они, те те зову принципом? – Да, мене зову у Котору принцип. – А јеси ли принцип? – Не, гроф сам. – Е, па добро ни доша, ко си да си!“ (Матавуљ 1902: 26).

Затечен у недоба и међу потпуним странцима, добегли Чех наишао је на гостопримство и љубазност каквој се нигде у Европи није могао надати. Јанко је био дочекан у дому кнежевом, где су прво извршени обреди уношења бадњака и

ритуалног наздрављања и испијања чаше вина. У црногорској кући, при извршењу празничних обреда, писац је Јанка описао и физички:

„Јанко скиде фес и капут, остаде у бијелу мундиру, плавим хлачама и чизмама. Милица запали зубљу и диже је високо. Крстиња са здјелом пуном пшенице ста према вратима, Јоке с дјететом стаде са стране усласка. Према двогубој свјетлости све три живо срекупе очи на *извањца*¹¹³који, стасит, спретан, бјелолик, њежног, али и мушког израза, бјеше упро поглед у пламен. Смеђи брчићи дијељаху мала округласта уста од права носа; образи му бјеху такође округласти, а чело пространо и равно; очи плаве, велике; на десној страни тјемена видио се раздјељак, те му мека, али бусасата коса бјеше повијена на лијеву страну“ (Матавуљ 1902: 31)

Гост је, кад је свршено са обављањем ритуланих радњи за Бадње вече, коначно понуђен и да седне, те након што је о природи обичаја обавештен, са својим се домаћинима разумео на њиховом језику, и тако свој положај странца умногоме ублажио, јер је стари кнез Драго, када је обавештен од придошлице речима „Мој матерински језик доста је сличан вашем, а ваш сам прилично научио за ове двије године од кад сам с вашим људима, Граничарима. Само се не могу сјетити сваке ријечи!“ закључио: „Фала Богу, синко, кад ме разумијеш! Тијем си ми, занаго, ближи срцу!“ (Матавуљ 1902: 31).

Након преласка језичне баријере, у дому Драга Јокова приступило се нарицању и кукању за изгубљеним мушким члановима породице, а жене је у томе обичају, који је без кометара слушао новопридошли Јан, прекинуо стари кнез, речима:

„Доста, е проглушисмо кукањем овога чојка, који не зна наше обичаје, па ће помислити, е смо меки ка Лацмани¹¹⁴! А он, богами, није Лацманин, но јунак, кад му баста ускочит у наше крајеве!“ (Матавуљ 1902: 33).

Дочекан међу Црногорцима заиста као драг гост, а не као незнанац, и сам Јан је, ганут поступцима својих домаћина, у обраћању кнезу Драгу захвалио Богу што је у својој бекству у слободу доспео међу њих. У наредном кратком временском

---

¹¹³ Раде Константиновић у помињаном тексту у уводу овога поглавља, није навео одакле је тачно из богатог пишевог опуса реч *извањац* као дефинишућу за Матавуља преузео. Она се први пута код Матавуља појављује управо у овој сцени, у којој Јанко за православни Божић долази у кућу кнеза Драга Јокова Његуша.

¹¹⁴ *Лацман* је реч погрдног карактера, којом се у Црној Гори превасходно, али и свуда међу Србима, означавао странац који није православне вере, превасходно католик или протестант, који не говори српским језиком. Порекло ове речи описао је Спиридион Гопчевић у својој књизи *Црна Гора и Црногорци*: „Тада се разбуктава и стара мржња против лацмана. Тако се у Црној Гори, наиме, називају сви несрби. Поријекло ове ријечи објаснили су ми на следећи начин: Неколико Црногораца налазило се у Котору у тренутку када је тамо обављена смјена гарнизона. И тамо су Црногорци чули како се стари и нови војници поздрављају уобичајеним ријечима: Na, wie gehts, Landsmann? (немачки: Но, како си земљаче?) Од тога је настала ријеч *лацман* која се употребљава у смислу презира, као код Италијана ријеч *morlacco*“ (Гопчевић 2008: 108).

периоду, младић је чуо и историју Црне Горе, упознао се са најстаријим братственицима, те је доспео и до народног скупа на којем је, веселећи се, окупљена омладина играла црногорско коло. На кнежев позив, и дошљак је са њима заиграо, одушевивши све пристуне својим осећајем за локалну националну игру, који је за час подесио играјући окренут лицем према младој Милицы. Лепа Милица, поменута на почетку романа као Црногорка која се истицала својом општом физичком привлачношћу, Јанка је занела својом лепотом још када је први пута видео у дому старог кнеза. Ипак, та осећања чувао је за себе, а око њега живо су текли догађаји који су га још више у нову заједницу укључивали.

Један од њих био је и Крцунов план да Јанка и по одећи збратиме са њима, преобукавши га из одела у коме је међу Црногорце дошао у њихово народно. Одобравајући то ритуално „пресвлачење у Црногорца“, један од братственика ипак је издовојио своје мишљење, и присетио се том приликом и другога странца који је раније међу Црногорцима боравио, опата Долђија, *латинског попа* и владичиног писара, кога „њеки главари макоше на душу, те га нестане“. Слушајући и ту, и остале приче, млади Чех је слушао разговоре и присећања старијих Црногораца о бојевима које су прошли и

„њему се учини да су се ти људи пред његовим очима од једном преобразили. Не видје више пред собом просте, сиромашне горштаке, него људе који су имали дијела у тако великим догађајима, у којима се одлучиваше судбина држава! И ако му из тога поповиједања не бјеше јаснији однос владичин према народу, и ако разабра да је несрећност у земљи гора него што дотле замишљаше, ипак осјећаше, да је тај народ прожет здравијем, великим нагоном, који ће га довести до величине!“ (Матавуљ 1902: 66).

Саслушавши сву историју тада скорих бојева који су се око Црне Горе дешавали¹¹⁵, Јанко је напоследку испричао и своју породичну историју: како је пореклом из угледне и богате чешке породице, „син грофа П. из Р“, како су у детињству и он и његова сестра Лудмила били под строгим патронатом католичког духовника, који им је забрањивао превасходно контакт са ујаком Вацлавом, који се заносио Наполеоновим идејама и славом, те је због њега млади Јан 1805. побегао из

---

¹¹⁵ У мноштву у роман пренете историје, налази се и прича у којој је поменут и Наполеонов однос према Црној Гори: „Докле смо се ми били с Французим, а наша су се браћа у Шумадији отимала од Турака и не могасмо им помоћи. Ходио је к њима сердар Пламенац и узалуд доносио писма од њих. Послије, сломљени, сиромашни, љути, чамасмо а у свакој прилици досађивасмо новијем сусједима, те, веле, да је Наполеон пријетио да ће Црну Гору облити нашом крвљу, те се од тада неће више звати *Црна*, него *Црвена Гора*“ (Матавуљ 1902: 73).

војне школе у Прагу, врбовао се у редове француске армије, где је био и рањен у славној бици на Ваграму, али је преболео, те је био осуђен на смрт стрељањем као дезертер и издајник отаџбине. Казна му је, царевом милошћу, замењена за строгу робију у трајању од дванаест година, коју је је издржавао у Бечу, затим у Варадину, Загребу и Котору, да би напослетку, након пет година ропства, побегао из которског затвора међу Црногорце. Сада је, у добу од двадесет и три године и са мноштвом *приукљученија* иза себе, слободу пронашао међу Црногорцима, који су га отвореног срца примили, и желећи да га у потпуности ослободе терета странца који је са собом донео, желели су да га, на предлог најстаријег братственика Мргуда, у потпуности у свој свет укључе, примајући га као пуноправног члана у братство. Примљен у братство, Јанко се са правима и обичајима изједначио са свима, али Црногорци на њега нису вршили притисак да са њима одмах походи и цркву. Одмарајући се у кући, док је остатак братства присуствовао литургији, Јанко је у мислима поредио црногорског свештеника и латинске свећенике које је имао прилику да упозна:

„Не чујући никаква шума, помисли да су домаћи у цркви. Тада му изиде пред очи поп Марко. Насмија се замишљајући га у одежди и с кадионицом у руци, тога попа који је ко ти га зна колико глава одсејао! Јанку се наметну поређење тога попа са свјема осталијема, које је познавао, почињући од свога домаћега патера. Каква голема, управо невјероватна разлика! Не само ни трага преподобности, намјештању и неприродној понизности латинских свећеника, не само што је тај црногорски поп по спољашњости једнак с осталијем Црногорцима, него је и у свему и по свему једнак као и они! Шта више, по свој прилици, попови су бирани људи и од њих се тражи, да предњаче у јунаштву!... Та и владика је предњачио у јуришању на француске шанчеве! Чудна појава тај владика на коњу, са сабљом у руци, с крстом у другој, та то је пуни средњи вијек!“ (Матавуљ 1902: 82).

Размишљање о природи духовне и световне власти, довело је Јанка до премишљања и о устројству Црне Горе, које је у мислима самеравао са оним што је по чувењу замишљао, и оним што је пред собом видео:

„Па онда, по ономе што бјеше разабрао од Граничара, замишљаше, да је владика црногорски самодржац, који влада у правом смислу ријечи, који има свој двор и дворане и гарду и доглавнике, ма како то скромно било, а оно сада дознаде, да је владика у вријеме

мира скроман богомољац, који живи у манастиру, који готово нема никакве свјетске власти. Сјети се онијех ријечи старог Мргуда, како су црногорци у вријема Малог Шћепана глобили владике Саву и Василија! Узели им, вели, стотину волова! Ко је био тај цар Шћепан? Ко је био онај други, загонетни абат Долћи? Какви су то кавалери светога Ђорђа, најзнатнијег војног одличја у Јевропи, о која се отимају велике војсковође!? Ту на томе пољицу, у тој котлини планинској, по свој прилици, у овакој кући има у два!“ (Матавуљ 1902: 82).

Јанка је у мислима прекинуо Крцун, који је дошао са црногорском ношњом за новог братственика и са речима: „Нећемо да те већ гледамо у солдатским хаљинама, но хоћемо да се сасвијем поцрногорчиш!“ (Матавуљ 1902: 85). У новом руху, ускок је бип лепо примљен и као једнак са свима дочекан од братства, а затим је, поново саслушавши лекцију из црногорске историје, и сам опет пао у меланхолично разматрање свога новог места боравка:

„Јанко се сјетно насмијешу вољи судбине, која га осуди да му у тој планинској котлини, у насељењу првобитну, сиромашну, међу чуднијем, сувише необичајнијем свијетом, њему, племићу од старине, рођену у древном двору, у питомој земљи, гајену за свјетски живот, буде нови завичај и по свој прилици гроб! Насмијешу се и помисли, да је и он браственик, члан племена, Црногорац; насмијешу се сјећајући се својих дјетињских, па младићких тежња и идеала и сукоба њихова с крутом збиљом“ (Матавуљ 1902: 88).

Романтично расположење младог Чеха, Матавуљ је самерио са осећањима која су повремено обузимала и највећег песника српског народа:

„Да је Јанко знао, да у тај час, на томе истом пољу, у другоме браству, у колијевци плакаше дијете, које ће доцније, као највећи српски пјесник, дивно исказати ту сјету живовања, то немилосрђе природе, бива: да је човјек жртва слијепијех сила, да је *сламка међу вихорове*, да је свијет *тиран тиранину а камо ли души благородној!*“ (Матавуљ 1902: 88-89).

Кратак временски период од Бадње вечери када је међу Црногорце пристигао, до другог дана Божића, приказан је у Јанковом животу до најситнијих детаља. Матавуљ је скицирао сваку његову кретњу, сваки разговор и сваку идеју. У разговору са кнезом, повела се реч и о Јанковиј женидби, јер „би грјехота и штета била да такав ђетић од такве куће, а сад још од оваквог братства, нема порода“. Јанко је развијао све јачу симпатију према Милици, кћери кнежевој, али није знао оно што је Матавуљ, при првом њеном појављивању испод которских зидина, саопштио читаоцима. Тек сазнавши од старог Мргуда природу црногорског обичаја „вјеривања дјеце“, младић је сазнао да је тим обичајем и Милица већ била

обећана у Цуце, али да сви у братству желе да се та веридба раскине, „јер је Цуца готово богаљ и суклата“. Своја осећања чувао је за себе, а писац је наставио да до у детаљ разлаже његово време проведено у Његушима. Учествовао је у разговорима са братственицима, слушао и даље детаљну историју ратних похода, у двадесет и четири часа упознао је Црну Гору као неко ко је у њој рођен, а присуствовао је и једном обреду коме свакако није имао прилику да у Чешкој посведочи, када су при вечери Црногорци традиционално врачали гледајући у овнујску плећку.

У целокупном боравку у Катунској нахији, Јанку је ипак најчудније искуство било сусрет са братом владичиним, који га је ословио персирајући му, и који је, на Његушима, примао редовну и ревијалну штампу и имао личну библиотеку, те се разумевао и у политику, језик и књижевност на нивоу који је у оно време био у српству заиста редак. Јанко „угодно се изненади, нашав се одједном пред човјеком и стварима, који напомињу културан живот“. У току разговора, тај човек, Саво Марков, је резимирао личну историју младог ускока, и донео учен и тачан закључак:

„Та већ одавно слушамо за страдање неког принципа, те тај принцип ускочи у Црну Гору, те разабрасмо да се зове гроф Јан П., па се гроф Јан у час преобрази у Јанка Јоковића Његуша. Чини се човјеку да чита какав заплет и невјеројатан роман нашега Видаковића!“ (Матавуљ 1902: 114).

Након Саве Петровића, походио је и Тома Маркова, другог владичиног брата, код којег је изузетан утисак на младог човека из средишта Европе оставило пар десетина страница раније поменуто дете у колевци, а сада, два дана касније, већ

„красно мушко дијете од три године, кога зваху Раде. Јанко никад не видје љепшег и умнијег дјетета! Бјеше бјелолик, велих црнијех очију, лица достојна да буде углед каквом добром сликару за лик Јована Претече (као дијете), какве сликаху стари талијански мајстори! Јанку рекоше да ће тај мали Раде, ако поживи, по свој прилици, бити владика и нашљедник Петра I.“ (Матавуљ 1902: 117).

После заиста испуњених пар дана у своме новом братству, Јанко је кренуо и на Цетиње, а Матавуљ је и пре његовог доласка, до у танчин, описао живот црногорске престонице. Упознавши читаоце са природом и друштвом средишта црногорске духовне и световне власти, аутор је на Цетиње довео и Јанка, кога је Крцун представио црквеном и народном поглавару, који се показао такође гостољубивији него што се млади ускок икада и могао надати. Дошљак је, како је био племенитог порекла и образован човек, задржан на Цетињу и примљен у

службу владичиног секретара. Испрличавши господару своју целокупну прошлост, Јанко му је поверио и планове за будућност, у којој је желео да од новца који би затражио од породице из отаџбине, међу Црногорцима сагради кућу и започне прави породични живот. Након што је прихватио од владике скромну годишњу новчану надокнаду за своју службу, наследио је положај, одаје и библиотеку помињаног опата Долђија. Прегледајући свој нови стан, огромно писано наслеђе које као да је њега чекало, Јанка је потакло и на размишљање и о његовом аутору:

„Латинска слова бјеху округласта, једнака, потпуно читка, ћириловска нешто незграпнија; по графици замисли абата као човјека одлучна и пуна мисли и наснова. Јоште га, ни сам не знађаше по чему, замисли као осредњег раста, пуна, широка лица, великих очију са личином добродушности. И питаше се: бјеше ли збиља тај Долђи њеки идејалиста, са дјетињом вјером, или какав пробисвијет, необузданијех прохтјева, каквијех бјеше пуно у осамнаестом столећу?“ (Матавуљ 1902: 148).

Након прве ноћи преспаване у одајама црногорског владара, млади дошљак осетио је опет носталгију, помешану са жестоким осећајем разлике која је владала у свету из кога је дошао и онога у коме је одлучио да остане, а која се пре свега манифестовала у конфесионалним размимоилажењима:

„Јанка пробуди клепетаље. Требало је њеколико тренутака да се освијести, а када се освијести да се налази у Долђијевој ћелији, да је дворанин владике црногорског, да му је то први дан службе у чудном двору у коме клепало буди дворане, онда му се учини да сања. Док се облачио, питао се, је ли му и то у дужности да зором иде у цркву. У исти мах привидјеше му се отац, мати, снаха и поп Фелицијан; учини му се, да они са ужасом посматрају како облачи *турску* одјећу; не говораху ништа, али им на лицу читаше још веће ужасавање, што је прешао у *грчку јерес*. Његово су писмо доиста већ примили и доиста су већ увјерени, да га је *шизматични владика* превео у *источну шизму*, да је обред извршио са великом свечаношћу, у којој је било увреда њиховој цркви! Међутијем дотле му нико не помену штогод о вјери, а камо ли да би му ко о њој поповао. И тога часа први пут му се истаче широка, невјеровна вјерска трпељивост Црногораца, који су веома приљубљени својој вјери и својим обичајима. Та необична појава обрадоваће веома ујака Вацлава“ (Матавуљ 1902: 154).

У новој средини, Јанко се привикао једнако брзо као и међу Његушима. Међу бројним окружењем владичиним, Јанко се врло брзо осетио слободним, и примао је са радошћу и пошалице које су њему као странцу биле одашиљане:

„На крају ђакон дохвати и Јанка, питајући га: је ли се зажелио жаба, тишти ли га пушка за појасом, је ли згодан велики тур, итд, чему се Јанко од срца смијао“ (Матавуљ 1902: 163).

Када су се временске прилике промениле, Јанко је сакупљао по одајама двора у неред у складиштено старо и вредно оружје, до којег Црногорци нису држали као

до велике вредности. Пресрећан због свога открића, ипак је показао страност свога карактера, јер је народу који је оружје ценио превасходно због практичне примене и тек накнадног властитог сентименталног значења, наметао његову материјалну и музејско-колекционарску вредност као основну:

„- Гледајте, пресвијетли, говораше у заносу Јанко, показујући му један дугачки мач са двије острнице... Ово је право благо, ово је из времена крсташа! Ево му биљега, ево и поклича! ... Погледајте овај дивно израђени штит, за који би Инглези благо дали. – Збиља!?, запита ђакон. Збиља би се то могло продати? – Би, али то би била срамота! – Сва срамота на мој образ, ако се за те ствари могу узети готове паре, па да за њих купимо праха и олова! Та није гријех био залагати митре и јеванђеља, а камоли те старудије! – Нажалост, тако је, потврди владика. – Знаш шта, Јанко?, настави ђакон. Таквога оружја има по Црној Гори на товаре. Ако имаш купца, ми ћемо разгласити, да се може оно трампити за пушке и за џепану, па да видиш хоће ли га за мјесец дана бити големо! Онда ћемо скупити чету жена, па их натоварити таквим копљима и мачевима, нека их носе на морску скелу. Је ли добра ова? Сви се смијаху чети жена натоваренојех старинским оружјем. Јанко, сјетан, обори главу и признаде да Иво право има“ (Матавуљ 1902: 166).

Ипак, удаљен од Милице, Јанко није заборавио своју катунску симпатију. Са Крцуном Средаревим причао је о свему, па му је његов братственик испричао и потанко црногорску бракозаконодавну праксу:

„Ваистаину, треба да знаш, како се у нас жени и удаје! Ево да ти испричам. Већ си дознао, да често Црногорац вјерива сина или кћер још у колијевци. Вјереници чекају вријеме, које старији одреде, па се вјенчају, и свршено је! Али има доста младића и дјевојака, који нијесу тако вјерени, али се ни тада они не питају, но их вјеривају родитељи (...)“ (Матавуљ 1902: 175).

Када се, након дужег избивања из Његуша, Јанко вратио у свој прихваћени нови завичај, долазећи једној од братственица у сватове, код Сава Маркова Петровића дочекало га је напокон и писмо из завичаја, праћено и знатном новчаном сумом од три стотине златних дуката. Сазнао је у допису и да је својим поступцима оца разбеснео, мајку расплакао, али и од правдољубивог ујака Вацлава - који се нећаку обраћа више као црногорски кнез, него као чешки племић - стекао додатно поштовање:

„Између осталих, ујак писао: - Ти си свој, потпуно свој, а то је идеал који сам ти увијек истицао!... Буди захвалан судбини, што те је довела до тога. Сад, пун искуства и поуздања у себе, што год урадиш, моћи ћеш бити задовољан и поносит, јер ће се у твојој свијести огледати твоја дјела, подстакнута слободном, мушком вољом слободна човјека“ (Матавуљ 1902: 188).

Пре повратка на Ловћен, Јанко је, не издржавши, и Милици на венчању изјавио своја осећања и планове. Ипак, схватавши у каквом се окружењу налази и део каквог света је постао,

„Јанка је мучила савијест, што је преступио црногорски обичај, што се у неколико огријешило о гостопримством; толико га је то гризло, да најпослије исприча све владици“ (Матавуљ 1902: 190).

Уз владичин благослов, Јанко је отишао на Његуше, да проведе покладе тамо, али и да са својим братственицима по први пута ступи у чету, и освети настардалог Милуна Драгова. Са шесторицом *четника*, младић је отишао у планину да на путу пресретне и убије Ислам-бега Мушовића од Никшића, *крвника* старога кнеза Драга. И у храброј чети, Јанко је на моменат опет заличио на странца, када се, након ноћи проведене у шуми, ујутро умио:

„Јанко бјеше клекнуо, па из свога мјешчића опрезно сипао воду у шаку, да малко умије лице. – Е, види се што је Лацман!, шапну Крцун. – Шта то рече, ти, њеки?, запита вођ. Момци се осмијехнуше, али нико не одговори“ (Матавуљ 1902: 193).

Намештени у заседи, са утаначеним планом напада на караван Турака од Никшића, Црногорци су, чекајући да поред њиховог положаја мину коњаници, ипак одложили напад, показујући на тај начин поново своју већ помињану велику верску трпељивост, јер су у одсудном тренутку придошлице сјახале са коња, и започеле са јутарњом молитвом:

„- А шта раде ово?, запита Јанко, видјевши да сви клекосе и дигосе руке. – Моле се људи Богу! Сад је ићиндија!, рече вођ, па као да и њега наведе тај приказ на побожност, прекрсти се и прошапта: - Помози нам, Боже и свети Ђурђу и свети Аранђеле!“ (Матавуљ 1902: 197).

У борби, у размени ватре и нападу прса у прса, наивно је погинуо Крцун Сердарев, који није слушао вођина наређења, и самоиницијативно се залетео на Турке у бекству, те га је метак погодио тачно у срце. У самој бици, сам Јанко је посекао Ислам-бега, али је и он пао, погођен у ногу. Са једним мртвим и једним рањеником, Црногорци су се вратили кући „с образом“ и са почињеним херојством које ће се дуго препричавати. Када су, уз помоћ других Срба које су срели, осветници напакон дошли на Његуше, рањеног Јанка је у кнежевој кући пазила Милица. Након што је *медик* племена Иличковића Јанкову рану прегледао и закључио да ће се момак, након запаљења, врло брзо опоравити, јер рана није више по живот опасна, и Јанко је убрзо рану преболео. Док је још лежао, Јанка је

походио и његов послодавац, сам владика, који је према своме писару био нарочито емотиван, истичући праву важност и значај херојства ускокова:

„Нечу да га хвалим, а нећу ни да га карам, биће времена за све то! Дошао сам само, да га видим, да се очима увјерим, е је прездравио. Хвала милостивом Богу кад овако прође! Хвала Богу, кад се брже поцрногорчи и доби крштење црногорско! Хоће граф у чету! Хоће да се у пјесмама пјева!“ (Матавуљ 1902: 211).

Владика је, том приликом, разрешио и питање Миличине удаје, јер су из Цуца, братства у које је била обећана, тражили да пође, ако не за момка за кога је верена, онда за његовог најпристалијег рођака:

„Ја налазим да је вјера везивала Милицу кнежеву за Радојева сина, а сад, када ти, као рођени стриц вјереников и старјешина вашег дома, пристајеш, да се развјере, онда и ја, у име божије, дајем благослови и кажем, да је кнез, и по црногорском обичају и по закону божијем, слободан удати кћер за кога хоће!“ (Матавуљ 1902: 213).

Матавуљ је у наредним поглављима износио потанкости у спољашњости неманифестоване љубави и емотивног бола двоје младих, укратко дефинишући на слободној вољи појединца засновану љубав у оновременој Црној Гори: „Љубљаху се силно, а кријаху од других, чежњаху једно за другим, а избјегаваху се, јер он њој чуваше образ, а она његов понос!“ (Матавуљ 1902: 218).

О љубави двоје најугледнијих међу омладином, ипак се могло наслутити, те су, напослетку, за њу сазнале прво жене у племену, а затим од мајке покојнога Крцуна, и сам стари кнез Драго. Изненађен таквим развојем ситуације, и Драго је признао старој Стани да бившега странца радо прима за зета, и потом је учинио нешто невиђено до тада у Катунској нахији, и сам своју ћерку питао да и би она пошла за момка кога је сазнао да је, кришом од родитеља и осталих саплеменика, заволела. Међутим, да се ова епизода не би завршила без уплитања и интервенције неписаних старовременских закона, постарала се Драгова супруга, Крстиња, која је исказала негодовање одабиром своје ћерке, и до тада у Црној Гори неисказаном нежношћу оца према женском детету. Кнез Драго, изненађен понашањем своје супруге, реаговао је испрва бурно, али убрзо су родитељи о девојчином избору ипак сталожено разговарали и договорили се да кнежев и девојчин одабир ипак кући Драга Јокова чини част, а не срамоту.

Ипак, док су планове о будућем срећном склапању брака и своме благослову новој заједници ковали у кући Драга Јокова, Јанко је, бивајући на градилишту своје нове куће, подизане недалеко од кнежеве, деловао без знања остатка заједнице.

Повређена сујета младога Цуце, довела је до тога да је он причао да ће из племена из којег није добио девојчину руку, тражити да му на мегдан изађе неко од млађих мушкараца, да на тај начин свој образ спасе. Оно што је млади Цуца говорио, храбри ускок остварио је у делу, и послао је по једном од радника на својој грађевини, без знања икога из свога племена, позив на двобој младоме несуђеном младожењи. Млади Цуца, Станоје Мирашев, прихватио је позив. Већ нареднога јутра, Јанко је у пратњи главнога међу зидарима пошао на договорено место двобоја, уз опроштајне речи: „Ако погинем, сахраните ме крај Крцуна. Написао сам двије књиге: једну владицим, а другу Саву Маркову; овјде су за појасаом“. Након доласка младога Станоја и његове пратње и измерене договорене раздаљине са које ће се пуцати,

„повукоше бакве. Јанко стаде на своју, Станоје на своју. Дјевери се одмакоше са страна. Стијепо викну: Огањ! Двије пушке загрмјеше и Јанко паде наузрак. Стијепо и Грубан дотрчаше и видјеше да је Јанко погођен међу очи, ни земља га не дочека жива!“ (Матавуљ 1902: 237).

Сценом двобоја, Симо Матавуљ напречац је и завршио овај свој роман. Сви планови о Јанковој женидби, остали су неиспуњени, а он, у црногорско друштво потпуно интегрисани странац, погинуо је на начин који пристоји и његовом рођеном, и прихваћеном идентитету. У форми двобоја, у витешком дуелу за част и руку изабранице свога срца, ускок немирног духа могао је страдати било где у Европи у епохи романтизма, а у дуелу који је уприличен у црногорским планинама, погинуо је истовремено и као гроф, и као частан Црногорац. Дуализам његовог идентитета, његово претварање од младог романтичарског хероја који Европом јури тражећи братство, једнакост и слободу, у Јанка Јоковића Његуша, представио је у овој романтизованој историји Црне Горе Матавуљ, дајући кроз лик младог Чеха Јана странца из света који се у српском роману деветнаестог века у било којем српском поднебљу највише приближио свему ономе што је становнике тога краја чинило посебном и наоко затвореном заједницом. Црногорска топла добродошлица за јунака из света, верска трпељивост народа којег предводи поглавар који истовремено руководи и државом и црквом, представљени су у овоме делу онаквима какве је Матавуљ желео да их са Цетиња одашаље у свет крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Преко слика морлака, тудешака и лацмана, остварена је

слика црногорске историјске стварности, по постулату да је „у романтизму историја увек у позадини текста“ (Лазаревић-Радак 2011: 226). Роман писан локалним дијалектом, који је и сам довољно кићен да прича у њему не може бити сведена у кратку форму приповетке, споменик је Црној Гори и Црногорцима, који је, пишући о једном *добјеглици* међу њих, Чеху Јану, оставио други дошљак у државу круне Петровића, Србин из Далмације Симо Матавуљ.

9.2. Бакоња фра-Брне: слика живота далматинског и *народа обију вјера*

Упрво Далмацију, свој завичај и „дио живот далматински и народ обију вјера“, Матавуљ је представио у свом другом објављеном роману, *Бакоњи фра Брни*, роману васпитања (Вукићевић 2003: 79), у којем је и сам аутор престављен у свом најбољем издању, као „један велики смејач, и то раблеовског типа“, који се са својим јунацима „смеје јер му је до смеха, а не до критике“ (Константиновић 1969: 16).

Роман, који је настао проширивањем првобитно објављене приповетке *Како је Пјевалица излијечио фра-Брну* објављене у *Стражилову* 1888, добио је коначан облик 1892, када је издан као трећа књига коју је *Српска књижевна задруга* на свом самом почетку објавила. Од првобитне епизоде из живота католичког фрањевачког самостана Госпе од Милости на острву Висовцу на реци Крки, односно на њеном проширеном делу који се назива Висовачко језеро, настала је прича о животу једног католичког монаха, од тренутка када као дечак ступа у манастир, до тренутка када, прераспоређен из редова монаштва међу свештенике мирјане, живи у Далмацији складно са својом паством и свима осталима у ближој околини.

У крају у којем је радња овог романа смештена се

„многа далматинска племена поносе својим јунацима у прошлости, који су се одликовали у ратовању с Турцима, тако се исто многа племена поносе и својим мисницима, који су се борили противу *невирни ркаћа*“ (Матавуљ 1969: 285).

Међу таквим племенима, издваја се *света лоза* Јерковића из Зврљева, која је у прошлости дала оближњем манастиру чак двадесет и пет фратара. Опис¹¹⁶ те свете лозе налази се на почетку романа, а те белешке Матавуљ посебно назначавача и одређује:

„Ево тијех биљежака у буњевачком говору¹¹⁷, сасвијем као што је у поменутој књизи: 'Фра Брне II († †1519). Привеја је пуно пука из старог закона у католичку виру, у чем су му баш вридно на руку били: Е. Моћениго, провидур у Задру, Т. Пилоти, капетан у ...; Р. Патак, алфијер у ..., како свидочи један запис од руке истог фра-Брне, у коме реченом запису (од године 1502. на глагољском часослову, на коме има још много записах) речени ф.Б. припоручује редовницима, послѣ себе, да спомињу на малој миси имена тих људих... Још се приповида о њему у Зврљеву да је липо пива уз гусле, *по влашки*, и да је мога дозвати човика на једну уру далеко, тако је јак глас има.' 'Фра-Мартин (1545, † 1565, † † 1630). Жупникова је у ... Бижа је од Турака прико воде два пута... Бија је рањен из пушке од Ришћанах... Има један запис од њега: да није никад кусија рибе, ни варене, ни печене, ни морске, ни ричке, јербо је није мога поднѣти, што је баш један чудан секрет од нарави!...' (...) 'Фра-Бортул (1709, † 1729, † † 1776). Ови славни редовник, кад је била велика глад, привеја је много фамилијах из грчке вѣре у нашу католичку. Зато га је ђенерал нашега реда зва у Рим и приказа с. о. папи Клименту, и учинили су му много почастѣ, али је у повратку, путујући из Задра на коњу, па и уломија ногу, од шта је дуго болова... Кад је јопет била глад (1756), он је закупија жито и прода га добро пуку, а за добит купија је, у горњем крају, манастиру винограде, који данаске вриде прико 30 000 ф..' (...)“ (Матавуљ 1969: 286-287).

Родослов проткан верском историјом Далмације, у коме се види да је вероисповест у прошлим временима била флукутирајућа категорија, те да су разне муке и невоље верски прераспорѣживале до тада јединствен народ, наставља се и у времену које описује роман, када у манастир В. долази још један нови будући фратар из породице Јерковића, дечак Иве. Његову дотадашњу биографију, којом се

¹¹⁶ О том делу почетног поглавља, Душан Иванић закључује: „Почетак романа *Бакоња фра-Брне* не одговара реалистичким конвенцијама: опонаша се манастирска хроника и из ње се тобож наводе подаци о 'светој лози'. Ускоро се показује да је то опонашање пародијско, пошто полази од клишетизираних традиционалних текстова који се модификују и према којима се заузима подруглив став. У новим дијеловима романа само ће се потврдити да се та уводна интонација проширује: избор и распорѣд мотива, цијели мотивски склопови, фабуларне јединице у опсегу епизода и поглавља, атрибути већине јунака“ (Иванић 1991: 238).

¹¹⁷ *Буњевачки говор*, којим Симо Матавуљ именује икавско нарѣче којим прича део становништва Далмације, као и одредница *Буњевац*, којом се на више места у роману називају становници ове регије који су по вероисповести римокатолици, стоје у овоме делу порѣд назива *Ришћанин* којим се именује далматиски живањ православне вероисповести и ијекавског говорног нарѣча. Матавуљ Ришћане назива и Србима, али ни на једном месту католике не назива Хрватима, него искључиво Буњевцима. Да су овом номенклатурим и романом који доноси причу из њиховог старог завичаја били задовољни и сами Буњевци, јасно сведочи и податак да је већ треће издање овога романа, штампано за живота ауторовог, објављено управо у буњевачком највећем и најзначајнијем културном средишту, Суботици, 1898, трошком буњевачке заједнице и латиничним писмом.

за будућег свештеника препоручио, најбоље је описала његова мајка, наричући над његовима свакодневним несташлукима речима: „Ти си приличнији за ајдука, него ли за редовника, ти ка да си по сто пута од ришћанске крви! (Матавуљ 1969: 292).

Највиша јединица мере у *буњевачком* далматинском свету, *ришћанлук*, по коме се одређивао максимум и при најбољем деловању или особинама, а и за најлошије поступке и одлике, био је нит која се провлачила некако и кроз свету лозу Јерковића. Било да су од православних похајдучених суседа патили, или исте својој римској вери у доба помора од глади привољавали, Јерковићи су поред и са *ркаћима* живели, делећи са њима свакодневицу, свађајући се и мирећи се, али и не искључујући њихово постојање из своје визуре света. Похвала или покуда у том свету била је увек сравњивана са *ришћанима*, као првим најближим, а верски страним елементом, који је опстајао упркос разним притисцима, и својим дурашним карактером служио као пример којим су се деца и опомињала, и према коме се се на вредносној скали разврставала. Животни пут младога Иве Јерковића, од дечака названог због дивљег, ришћанском подобног карактера Бакоња, до фра-Брне који је на послетку постао, и ми ћемо пратити кроз његов однос и сусрете са најближим једнаким, а потенцирано страним карактерима у овом роману, народом коме и сам аутор припада и према којем, као и његови јунаци, од првог појављивања протагонисте, до последњих редова дела, и самерава људе у свом завичају.

Када је дечака Бакоњу са собом у манастир повео његов стриц фра-Брне, ког је пратио слуга Стипан, млади Јерковић по први је пута одмакао даље од роднога села, те му се сав свет који му је излазио пред очи чинио до те мере страним, да је постављао безброј питања и свему се чудило. При сусрету у путу са једним господским колима, дечака из далматинске Загоре зачудили су странци који су кочијама путовали:

„На предњем мјесту сједијаше човјек са фесом на глави, који лијепо поздрави: Ваљен Исус! За њим, у кошу, извалила се двојица какве Бакоња никад ни у сну не усни (јер Бакоња никад не би у граду). С десне стране бјеше старац сиједе браде до паса, а на глави му њекака капа као голема печурка. Са лијеве чачурак њеки, сух, испијен, а на кукастом му носу стаклени прозорци. Обојица зачаврљаше размахујући рукама, док, у њеке, старкеља извади кутију и пружи је стрицу, а стриц узме међу два прста црна пепела из ње, шмркну га и кихну. Стипан је на чуду био, да маломе све разјасни: - Онаке хаљине и капе носе по

варошима сва господа. Оне прозорке носе људи који добро не виде. А онај се пепео шмрче да се оснажи вид. Она језик што је слушао зове се талијански и њим говоре сви учевни људи. *Прке* значи зашто, *ши* значи да!; *же* значи: јест, итд.“ (Матавуљ 1969: 310).

Након првог сусрета са људима који су за дечака били потпуни странци, стриц је момка из Зврљева опомињао на његове будуће дијачке дужности у манастиру, користећи поново *ришићане* као средство исказивања крајности при поређењима, када је дечаку претио шта ће се са њим десити уколико не буде послушан: „рећи ћу ти: Ајде натраг, губо, у свој тор! Јеси ме разумија? Јер сте сви губе и погрде, какви' нема у цилом кршћанству! Гори сте од ркаћа!“ (Матавуљ 1969: 312).

Манастирско братство, на почитовање којег је старији Јерковић опомињао млађег, у животу посвећеном молитви налазило је с времена на време слободе и да се нашали на начин на који су то чинили и они њихови сународници који не беху Христу на верност обећани. Како је и прост народ најрадије шале збијао на рачун првих комшија другачије вероисповести, и у манастиру су фратри *буњевци* шалу терали са *ркаћима*, односно са њиховом богослужбеном праксом на народном језику. Да читава представа не буде управо пуко богохуљење, изводи је манастирски слуга, док је фратри са одобравањем прате и у њој уживају:

„Фратар намигну, а на то Дундак, у тињи час, сали у се седам купца ракије, уз назравице. – Сад, нек ишчати молитву!, рече Бобан. – Какву молитву?!, запита фра-Тетка. – Ма, дујо, нику ришћанску молитву! Чућеш је! Фратри се згледаше смијући се, а то посоколи Дундака, те размахну рукама. Направи се коло око њега, он се прекрсти три пута са три прста *по ришћанску*, метаниса три пута, шапћући њешто, па прекрсти руке на грудима, диже главу, па поче попијевајући: - Зелембаћа козе враћа, по дубоку, по широку, да напасе, да намуже, да накупи угњу масла, да намаже жвале и надимале! Надимљи се црни враже, ка 'но Грци по полици. Они јесу добри ловци. Стријељаху једну гору и ухватише тицу срнадицу. Из ње ваде талога, да намажу таколе. Таколи ручу, таколи бучу, таколи иду шешарскијем путем и налазе шешарскоје дијете. Дијету у ... опанке киселило, прстом набадало, а зубима окруживало... Господи помилуј, амин!“ (Матавуљ 1969: 339-340).¹¹⁸

Играказ је прекинут вешћу о смрти ђакона Ловрића, младића слабе телесне конституције. Као опозиција своме потомку, у роман долази, на синовљеву сахрану, и отац ђаконов, мајстор Ловрић, бивши војник и садашњи занатлија, који

---

¹¹⁸ О овом играказу у католичком манастиру, Горан Максимовић сажето и тачно пише: „Опозиција кршћанство/православље своју цјеловиту пародијско-иронијску пројекцију остварује у облику *parodie sacra*, тј. опонашања хришћанске молитве коју на први дан нове године изговара манастирски слуга/возар Дундак у присуству послуге, али и појединих фратара“ (Максимовић 2003: 208).

представља још један Матавуљев тип, хвалисавог војника¹¹⁹, који у свом монологу дефинише тачном синтагмом свештенство у манастиру В.:

„Сакрррр!, викну мајстор. – На кога се уврго, сакр!?! Ја сам се двадесет година ломија по Талији, по Чешкој; бија сам три године у Бечу, четири године у Моравији, у Штирији, у Шлованији, Сализбургу, Шпилибергу, Тренту, Тријешту, Верони, Мантуви, Пјаћенци, па у Унгарији, сву сам Унгарију обиша ка овај длан, разумиш ли? Бија сам у врага дома! Бија сам у папиној земљи и тука се с Французима. Дрежда сам напољу по ноћи, киснуја, одија пишице по десет ура на дан, па никада ни да сам се наладија. А он.. што ти кажеш... бриљузак, дође на свит без дуа! Зато га и дадо овди, међу ове (додаде шапатам) *сите докоњаке*, па, па, јето све једнако, сакрррр...“ (Матавуљ 1969: 343).

У службу код *ситих докњака* дошао је, својевољно, и један по ношњи, изгледу и понашању стран човек, „висок сељак, у буковичкој ношњи. Чудан ђаво!“ (Матавуљ 1969: 348). Како је својом стаситишћу и простом народном ношњом већ једнообразне фратре и њихове послане довољно заинтригирао, пре него што су га и примили да код њих за симболичну надокнаду ради у манастиру све послове око домаћинства и ван њега, питали су Буковичанина за порекло. Представивши се као Грго Прокаса из Зеленграда, јединог места у Буковици у коме не живе *Ркаћи*, а добивши, због своје велике главе, надимак Букар, доброћудни див радио је у манастиру све оно за шта је био позван, ни један посао није одбијао. Горостасу наивне спољашњости подсмевали су се сви, а он је добродушно све подносио.

Готово злоупотребљаван у свакодневној служби, снажни дошљак мењао је у дневним дужностима сву манастирску чељад и њихове запосленике, а при томе и

„Ђацима и слугама служаше за спрдњу. Кад су год могли, окупи се око њега, па комендијај. А најсмјешније би, кад му казаше да се Шкоранца потенчио! Смијући се његову претјерану страху, сваки се помало ослободи свог страха“ (Матавуљ 1969: 351).

Својим понашањем и ропском послушношћу, стекао је Букар пуно поверење фратара, који су, и при разговору о крађи стоке која је погодила манастир, и при разговорима о потенцијалним проблемима који би њихов дом могли у будућности

---

¹¹⁹ У српској књижевности, лик хвалисавог војника описиван је искључиво кроз призму Матавуљевих схватања овога појма. Симо Матавуљ, у својој приповетки *Бодулица* (1887), приказује хвалисавог војника као епизодни лик, у општим цртама; затим, у приповетки *Пошљедњи витезови* из 1889, лик Илије Вулиновог је делимично остварени лик хвалисавца у униформи, јер он јесте лажов, али није кукавица, док, на крају, идући постепено од типа ка лику, у причи *Ђукан Скаквац* (1896), долази до потпуне измене типа хвалисавог војника у појединачни лик, јер Ђукан само прича измишљене и хвалисаве приче, и нема ни једне друге одлике хвалисавог војника (Живковић 1977; Петровић 2001).

да задесе, истицали његову будућу несумњиву бранилачку улогу при свакој можебитној опасности:

„-... Ја сам само тија рећи, да лупежи нису могли одјавити животињу на видној ноћи прико наши жупа, између наши кметова, то никако нису могли учинити, без руке помоћи из куће! А кад вељу *домаћа рука*, не мислим само ово наши пет-шест слугу, него мислим и најближе приковођане! ... Вирујте ви мени, да међу онима, што сад трче за фра-Јаковом низ воду, има и доста који се сад смију под брком... Сто сам вам пута река: грђи су од *Ркаћа*! – Немој, болан, тако!, рече Вртиреп. – Како нису грђи? Ркаћи бар отворено говоре: *Удри по Буњевицу! Не жали Буњевачко!* Тако барем говоре, па си барем начисто с њима! А наше рђе кад спомену име св. Фране, топе се, тобож, од богољубности, а овамо, кад год што могу, очапре нам, и кожу би нам здерали... (...) А што ми највише потврђује сујму, да су и слуге у договору с лупежима, то је што су синоћке нагонили Букара, да пије. Бојали су се, да би Букар мога устајати по ноћи! Јер, видите, какав је да је, јопет имам највише вуре у његака! – И ја!, вели Блитвар. – И ја!, потврди Вртиреп“ (Матавуљ 1969: 370).

Свеопште задовољство природом манастирског посилног Грге, прекинула је вест да је, док су фратри спашавли шта се спасти да из похаре стоке, и црква опљачкана. Наравно, кривица је одмах сваљена на православне суседе, а детаљном истрагом манастирске браће, осим покрадених материјалних добара, уведена је међу похарано и богохулна радња скрнављења светачких образа на фрескама, портретима и киповима:

„Испред св. Јеронима бјеше такође однијело све, али њега не бјеху лупежи нагрдили. – Види се да су имали ришпекта, јер је брадат ка какав њиов калуђер!, рече Вртиреп. На другом и на трећем олтару свете Вићентије Перејра и Рока бијаху безбожници испрорешетали. А на четвртоме, гдје бијаше насликан свети Брнард, који клечи и дигао руке пут неба, лупежи му растегли брк с уха на ухо, тако да се и Вртиреп мало осмијехну. – Ма, убија и бог, како су имали времена да се играју!, чуди се он“ (Матавуљ 1969: 375).

О помињаном неоспорном манастирском заштитнику Букару, фратри и њихови посилни закључили су да је у целокупној пометњи, иако силан својом физичком појавом, страхови Буковичанин побегао негде.

Младог Бакоњу, који је киптео од осветничког беса, и хтео јуначким делом да спашава манастирско похарано имање и благо, стриц је строго корио:

„Та-а-ко! Божјаче, несрићо, губо, изроде, магаре од магарета. Тако, је ли? Ти да се јуначиш? (...) Сутра још нек те враг носи откуд си и доша, јер таки нису за редовнике, него за ајдуке. Ајде у чету Радекину, ајде се поајдучи ко какав ркаћ, па арај цркве и манастире“ (Матавуљ 1969: 378).

Претње изречене у афекту, стриц наравно није испунио, а млади манастирски ђак сутрадан се, наставивши са својим свакодневним активностима служења

стрица, које се огледало у доношењу воде и чешкању по табанима уснулог монаха, заносио мислима о својим херојским делима и јуначким борбама:

„Сад видје себе у фратарским мантијама на помамну коњу, са голом сабљом у руци; за њим се слегао сав кршћанлук, колико га је од мора до Козјака и Велебита, све, брате, по избору момци, коњици и пјешаци. Бакоњин коњ као и да не стаје на земљу, него као муња облијеће ту силну војску, а Бакоња на њему, држећи у лијевој руци крст, а у десној ћорду, соколи љуте ратнике, па пред свима прегази њеки дуги мост, преко њеке широке воде, и стањи се у њеку пространу равн. (...) Па онда сила пође зорније; али, након помањег размака, угледаше високе планине и под њима страшне дивове, који бјеху развили бојна крила, да се једва могаху прегледати. Тада малакса срчаност војницима, па и војводи. Он стаде и устави војску, па страшнијим гласом ишчати тропар св. Франу. Кад сврши молитву, обрну се ка циновима, али тамо мјесто цинова... шта видје? Буковичке гоље и раскалашни Котарани!... Тад се поврати срчаност војводи, те викнув: Јуриш на ркаћине! Погна коња у сав трк, а сви остали за њим... А ркаћи плећи даше и бјежати сташе!... Боже мили, што се од њих чини!... Кршћанлук их сијече, газе, куће им и цркве руши и спаљује, вјеша им калуђере за брадине!...“ (Матавуљ 1969: 380).

Након што је манастир био похаран, власт је оформила комисију која је дошла да се увери о размерама штете, а њу је сачињавао и млади лекар, *ркаћ*, који је успут прегледао и оболелог фратра. Комисија, која је „све пркелајући“ дошла до манастира, отишла је да се „на месту злочина“ поближе упозна са покраденим црквеним утварима. Након вечерњег обеда у манастру, заподенут је разговор о невољама које тај крај има са одметнутим хајдучким четама, у којем је, у монологу судије Италијана, пронађен и закључак о природи Далматинаца:

„Говор је најприје теко о похарама; судија исприча како су оплијењене четири латинске цркве те зиме у његовој области. Говорио је о чети Радекиној, која зимује по Котарима и по Приморју, а љети се станује по босанским планинама, и допире чак до српске границе. Говорећи о јатацима, судија настави: - Шве на Радека! Шве на Радека, а друга галијота шине краја на његово конто!, вели он. – А ди је то Радека?... Може он аривати ту, ту, на шво мишто? Ето, мој господин, шетири колона пандура што увика шета тамо-вамо по Буковица, по Котаре од једно шело до друго, од монтања до монтања, а Радека нима! – Нима, борме, рече Срдар, смијући се. – Нима! А колико ше динара троши жа шпијуна, која каже: Ето, Радека ту, на! А та ишта шпијуна Радека каже: Ето, пандура, ту, бижи! Је тако, мој гошподин?... Ја вама кажа: Далмација има педешет иљад ајдук!... Ту нима римедијо (лијека), него вишала, вишала и вишала!“ (Матавуљ 1969: 382).

При даљем разговору, повела се и реч о болести гвардијановој, те је дискусија од здравственог стања, напречац прешла на непомирљиве разлике између западног и источног хришћанског вероисповедања, која је закључена хуморним резимеом младог *дотура*:

„– Јето, дотуре, без замирке, ви ришћани не вирујте да има чистилишта, а зашто онда плаћате саландаре и парастос за мртве? Реците ми, молим вас, шта им то помаже? Ко је у паклу, молитве га не могу извадити, а ко је у рају, њемука не трибају! Јел и тако? Е, кад је тако, шта, дакле, помажу молитве за ваше мртве? – Не помажу, богме, ни нашијем, ни вашијем, но су добро дошле поповима!“ (Матавуљ 1969: 383).

Након ове посете власти, манастир су походили и непосредни извршиоци воље закона, пандури који су по Далмацији гонили хајдуке. Млади Јерковић био је задивљен њиховом физичком појавом и држањем:

„– Нема ти што ришћанин!, вели Бакоња у себи... – Јево овдинак три наша, па нису ни нанеси прима овима!... Па како ти се држи ркаћ, како ооло гледа, ка да је мали цар!... А не би ни један назва фаљен Исус!, нити би руку пољубија фраатру да му главу одсичеш!... Држи своје, брате!... Али јопет, боже ми опрости, милији су ми него наши!...“ (Матавуљ 1969: 392).

Када су у разговору са пандурима фратри поменули свог несталог слуку Гргу Прокасу, те сазнали да у Зеленграду не постоји човек тог имена и презимена, по физичком опису Букара, испоставило се даје у манастиру месец дана боравио и служио хајдук Годорина Дракчевић, „највећи ајекин што га је икад земља дала“, „десна рука Радекина“. Ово откриће одјекнуло је међ манастирском братијом као прворазредна сензација, и нико није могао да верује шта им догодило, те ко их је и како преварио.

Манастирски живот се, ипак, и без без повратка и освете Годорине, које су се сви прибојавали, сећајући се свог односа према њему, наставио даље, а као успомена на дане које је Радекин први међу једнакима из чете провео у дому светога Фране, настали су стихови фра-Брне, који је свој таленат настојао да изрази у богоугодној поезији. Поезијом подељеном на свету („О Исусе, слатки, мили,/ од мене се не одили!/ Душа моја није жива/ ако тебе не ужива!“) и профану, стварану „по народном“, фратар је бележио манастирску свакодневицу. Сусрет са хајдуком заслужио је, наравно, да буде у десетерцу забележен:

„Брне поче своје најновије сачињеније, које бјеше у неколико стотина стихова, и које почињаше: Свемогући на нас срџбу пушти/ и сотони слободу допушти,/ да он уђе у званог Букара/ који дође да манастир ара... А свршава се: Тешко теби, Годорино клети,/ кад оћутиш како с' Фране свети!“ (Матавуљ 1969: 405).

Уздрмани понос кршћана захтевао је да се, у духу далматинске неспутане домишљатости, догађај једнаке вредности хајдучкој превари, ако у стварности и не постоји, а оно бар измисли, и уз улепшавање преприча, да би се истакло да немају

ришћани преимућство на таквом значајном пољу као што је *лупештво*. Манастирске слуге, још увек у страху од претворног хајдука, повеле су, при једној седељци уз вино после обеда, дискусију на ту тему. Присутни Кушмељ, отац Бакоњин, истакао је тада свој фабулаторски таленат, износећи две накићене епизоде у којима се и *лупештво* народа римског верозаконна издигло изнад свакодневних и простих превара. У првој од њих, описао је како су он и његов стриц Јурета преварили у гори личке кириције, а подстакнут ипак донекле повољном рецепцијом своје прве исприповедане епизоде, вином подгрејани Кушмељ испричао је и још један догађај из своје биографије на који је био поносан:

„Иђем ја из града. Било је лито, а прид вече. Од силне врућине једва се могло дијати, а прашина цестом, да те задави. Прида мном никога, за меном никога. Кад сам бија дви, три миље од града, а то при дну једнога брига солдати се муштрају, полигају, па потрче, а све пуцајући. Ту сам постаја мало, па пођем даље и видим на једно два пушкомета човика, ди тира натоварена коња меника насусрит. Колика је врућина, а он зачалмија главу. Бидим: горњи човик! Тира у град шеницу. Гледам добро иза њега, надалеко, нема живе душе. Тада ми падне на ум што не би ни ђаволу, полегушим се па потрчим право к њему и уставим се без дува... – Куда ћеш, јадниче? Биж, докле си на вриме!... –Што је то, што?, пита горњак, већ приплашен. – Буна, брате!, реко, вукући га за руку. – Бижи док си на вриме! Солдати убијају кога год сритну. Не чујеш ли пушке? Јето се примичу. Са мном је било још седам људи из мога села, и сви су изгинули. Ја једва измака. Биж! Ја сврнем с цесте и прилегнем испод једне међе, а мој горњак даде ногама маове на другу страну. Коњ остаде насрид цесте. Тада ја брзо дотрчим, прирежем колан, обалим товар, узјашем на гола коња па: ајдеде, ајдеде! Право цестом. Чујем горњака, ди се дере, па 'нда: зи-ју, прозвижда ми крај ува зрно из пушке, али ја утеко' здрав, и послин продам коња на сајму у К.“ (Матавуљ 1969: 418).

Ова дрска превара измамила је одушевљење свих присутних, и Кушмељ је добио признање које га је у неподобности готово изравнало са мерном јединицом лупештва, ркаћким хајдуцима, и ставило његов подвиг у раван Букареве подвале, која је ипак остала за сва времена као недосегнути врх непочинства.

Случај ришћанске народне домишљатости око којег се првобитно и сплела приповедна нит Матавуљева, поменута објављена приповетак *Како је Пјевалица излијечио фра-Брну*, епизода је у овоме роману која опет приказује односе ришћана и кршћана, и у којој поново у ситуацији из које се то није дало наслутити, ришћанска одважна дрскост остаје у легенди.

Цела епизода сплетена је око страха Бакоњина стрица, старог фратра, да ће се, уколико само на час напусти своју монашку келију, на сунцу и дневном светлу

„распрснути као михур од сапунице“. Бивајући поштеђен свих свакодневних манастирских обавеза, фра-Брне је дане проводио затворен, посвећен своме невештом стихоклепоству, а братство је гледало како да му нађе лека. У тој потрази, у манастир је дошао и један несвакидашњи карактер, који се Бакоњи одах учинио налик на другог скорашњег посетиоца манастира:

„Уђе њеки омален, бркат сељак, дугачка спелтена перчина, који му састраг допираше до паса. Тај човјек бијаше лијепо одјевен, али по кроју хаљина, као и зле успомене Букар; за пасом је имао велики нож. Та ношња одмах Бакоњи напомену Букара“ (Матавуљ 1969: 432).

Сељак је рекао да је дуги пут преко Велебита до манастира потегао да би се исповедио фра-Брни, који му је дошао у сан. Фратри, схватајући то као посебан знак, и Брне, доживљавајући то као потврду своје богоугодности, пристали су да се, мимо утврђене праксе, допусти фра-Брни да придошлог странца исповеди у својој болесничкој соби. Када је непознати, представивши се као Пивалица, представљен фра-Брни, процес његове исповести започео је поред исповедникове постеле, а гост је духовнику градацијски набрајао своја злочинства:

„Прије дванајст година убија сам једног човика. Убија сам га из пушке насрид пута између града и нашега села. То је било у зору. Нико није видија. И данас се мисли да га је нико други убија. (...) Исте године, послѣ нѣки пет мисеци може бити, чува сам свој виноград. Једно сеоско дите прође онуда. Ја га ударим великим каменом у слипо око. Дите пане мртво. Ја га однесем до бунара, недалеко од винограда и бацим га у њ. И то се није дознало, да сам ја учинија. (...) Па 'нда сам бија сву другу годину болешљив. Пија сам пуно, опија се сваки дан. Запалија сам комшији сино и закла му два вола. Јопет сам убија човика из једне пећине повр села. Па више нисам зла чинија за дви године, али сам јопет убија вратра. (...) Чуј даље. Најпослинак сам своју жену обисија о тришњу прид кућом, па река, да се сама обисила“ (Матавуљ 1969: 436-437).

Док је фратар, пратећи снагу злочина, и сам пролазио телесно кроз хорор („дихаше као цигански мијех“, „једва дошав к себи“, „сав дркћући“, „с малом душом“) док је слушао ову причу, све се ближило кулминацији, у којој је Пивалица признао:

„Јето тако: жедан сам крви. Дође ми ништа, па би онога трена убија свакога, ко ми се намане. Зато сваке ноћи закључавам дицу у један приградак, па обисим кључ високо о једну чукљу. - Ма шта ти дође? Како ти дође? – Не знам. Уђе ми сотона у крв; увати ме протезавица, ваљам очима, шкргућем зубима, а рука ми сама тражи нож или пушку. Најслађе ми је заклати... Али, дај, оче, свитуј, помози... Ја сам гришник, али, али... - Шта је.. шт'!, дрекну Брне клисивши са столице, јер Пивалица силно шкргутне зубма и изврати

очима, а рука му пође к јатагану. Докле се Пивалица окренуо, Брне је већ био на тријему“ (Матавуљ 1969: 437).

Несвестан да у страху бежи из своје усамљеничке собе, фратар се нашао на црквеном дворишту, где га је братија затекла. И даље несвесном догађаја који се збио, излеченом фратру и братији приближио се његов исповеданик и разјаснио своју несвакидашњу исцелитељску методу:

„Ето вам га здрава здравцита! Јесам ли вам ја реко, да ће он искочити, а да га прстом не дотакнем! Ето нека рече. А не замјерите, вра-Брне, шала је од бога, телиш кад је чојеку на добро! – Шта?... Шта је то?, поче Брне. (...) – Ма, дакле, ти си ришћанин, проговори најзад Брне. У томе се врати Бакоња, који се не могаше ишчудити. Фра-Тетка окрене талијански. Задуго је говорио размахујући рукама. Брне се више и више ведрио, докле му, у потоњу, не заигра осмијак око усана“ (Матавуљ 1969: 438-439).

Наравно, чудо које се догодило у ћелији фра-Брне, код окупљеног народа у манастиру сасвим је другачије интерпретирано:

„А ријеч оде од уста до уста, по великом дјелу кршћанства, какво је чудо бог учинио са вра-Брном кад је исповида једног великог гришника. А ркаћи под Велебитом причаху: како њихов Пјевалица излијечи вра-Брну!“ (Матавуљ 1969: 440).

Након *чуда* које је извео Пјевалица, наредни сусрет двају вера догодио се када је Бакоња, на повратку из роднога села, на друму имао прилику да се поближе упозна са својим колегом другога верозакона. Екуменски састанак на путу уприличен је јер свештеници оба крила хришћанства нису зазирали од контаката са својим колегама, а Бакоња се додатно присетио и приче коју је о сличном догађају чуо у манастиру:

„Сјети се једне Срдарева приче, у којој је била практична поука, као у свијем Срдаревим причама. – Срели се, вели, фратар и калуђер. Фаљен Исус, калуђере! Бог ти помого, фратре! Шта ти радиш, калуђере? Ја варам народ фратре, а ти? И ја то помало. А како ти то чиниш? Ја: господи помилуј, господи помилуј, господи помилуј, па у торбицу. А ти? А ја: ора про нобис, па у зобницу! И онда се, вели, побратимише“ (Матавуљ 1969: 457).

Када је смело пришао православном свештенику, Бакоња је открио да и под другачијом мантијом и камилавком постоји човек по свему сличан и близак људима из његове најближе околине, чак и стари пријатељ његовог стрица: „у коме нема лукавства, коме је шала душа, који се могаше прибројати ка Срдару и Тетки“ (Матавуљ 1969: 458).

Након што се и на личном примеру уверио у блискост народа обе вероисповести, Бакоња је у разговору чуо и кад и како је до верски мотивисане злобе дошло, те какве је последице та новонастала ситуација тада већ имала:

„Послије овлашних разговора, поп Илија поче говорити о особинама наших сељака. Каза да међу сељацима доскора не бјеше верске мрзости, да су се људи обију вјера међу собом женили и кумовали, да су то подржавали попови глагољаше, али сад, откад су почели латинци потискивати глагољаше, сад се и народ почео тровати, те ркаћ мисли да није грехота похарати буњевачку цркву, а Буњевац опет исто за ркаћку, као што свеједочи похара манастира у коме је Бакоња и похара једне православне цркве у сусједству поп-Илину. Бакоња не бјеше чуо за тај догађај, те замоли попу да му исприча. Прича је била кратка. Обили врата, однијело све злато и сребро, оцкврнило иконе. Лупежима се није нашло трага! Бакоња врћаше главом, али у срцу се радовао. То му у неколико намири штету и уврједу, те се измири са ркаћима“ (Матавуљ 1969: 458).

И по доласку у град, Бакоња након обиласка римокатоличких светиња, има жељу да посети и православни црквени храм:

„Бакоња хтједе да најприје види православну цркву, те га Шимета одведе у једну улицу упореду са главном, гдје бијаше нова црква, лицем ка улици. Бакоња се нагледа брадатијех светаца, којих бјеше, зар, педесет, што ситнијех, што крупнијех у шареном иконостасу, вирну кроз мале двери у олтар, па рече другу да га води, гдје ће купити Срдару цигара, па онда у најбољи дућан да купи свиленијех рубаца“ (Матавуљ 1969: 463).

И у даљем бивању у граду, Бакоња и нехотице наилази само на ришћане:

„Вратише се у главну улицу, те га Шимета одведе у један дућанчић, сав начичкан кутијама. Иза тезге уста цурица од петнаест, шеснаест година, бјелолика, црнијех очију, лијепо скројена. Она читаше кад они уђоше, па оставивши књигу, уприје поглед на Бакоњу и обоје поцрвењеше. Бакоња затражо педесет цигара по три крајцара, па докле она то опремаше, он погледа на књигу и видје да је српска. На поласку, опет се обоје зарумењеше и он се обазрије с врата, а оне црне очи као да га хоћаху уставити. Чудна судбина! – мишљаше он – да га највипе дира оно шти је ришћанско!“ (Матавуљ 1969: 463).

Након кратког боравка у граду, Бакоња се поново, по ранијем договору, опет сусрео са попом Илијом, и то овога пута на средокраћи свих путева, у кафани, где:

„Бакоња причаше старцу све што му на ум падаше, само нека је смијешно, а попо опет њему исто тако, од свачега надхват, па онда поче дугу историју фра-Брнина ашиковања са крчмарицом на Великој Оштарији“ (Матавуљ 1969: 464).

Након изношења детаља ове световне стране личности фра-Брнине, који су заитригирали младића, свештеник је младом Бакоњи препоручио да у речену крчму оде сам, а при расанку, два дојутрошња странца потврдили су своје новооформљено пријатељство и заклетвом:

„- Али ми се нећемо растати докле ми не обећеш, докле ми не даш поштену ријеч да ћеш ми доћи у госте кад узможеш. Оћеш ли ти то обећати староме попи, старом пријатељу твога стрица? Ја би те и сад повео, па било и насилу, да није тако са фра-Брном, као што си ми казао. Дакле, дијете? Бакоња скочи с коња па приђе попу, те се изљубише. – Дајем вам часну *ријеч* (курзив ауторов, оп. С. О.) да ће прва моја поода кад се заредим, кад будем свој, бити вама, узвикну Бакоња и опет се пољубише“ (Матавуљ 1969: 465).

И заиста, Бакоња је *ријеч* одражао, а свештеник му на посети није остао дужан, него га је одмах након што је Бакоња добио парохију у којој је службовао и сам походио, те су двојица слугу божијих уживали у земаљским благодетима које пружају медитеранска клима и друштвени положај на којем је свештенство онда високо стајало. Пријатељство поп-Илијино и Бакоњино потврђивало се и касније бројним посетама, а Бакоња је међу својим парохијанима, али и међу ришћанским суседима, стекао славу не само као духовник, него као човек бројних других квалитета, па и највештији и најспособнији међу омладином обе вере:

„Тога тек дана сељаци познадоше колико вриједи фра-Бакоња. Кад се последије вечерње момчад поче бацати камена с рамена, Бакоња је задуго био међу гледаоцима, па пошто се изведе начисто који је најбољи уметач, фратар узне камен, па као из шале добаци. Тај најбољи уметач бјеше њеки ришћанин из поп-Илијине парохије, младић висок и необичне снаге. Бјеше му име Стојан. Сви се веома зачудише, јер Стојан бјеше одметнуо и побољима око три стопе. – Шта учини, дуовниче, ако бога знаш, рече Стојан смијући се преко воље. – Ти ко из шале добаци, а вјере ми, ти би далеко пребацио. То говорећи, Стојан свуче јечерму, стегну се пасом, па поступајући три пута, паде за каменом и пребаци за један пед. Диже се велика граја. Ришћани викаху: - А, ко ће ко Срб. Католици пак, у огромној већини, а јетки што ркаћ однесе славу, навалише молити фра-Бакоњу. Он се задуго шчињао смијући се, али кад чу њеку подругљиву замјерку од једног друга Стојанова, Бакоња зави рукав од мантије. Педесет их потекоше, да му донесу камен. Он не хтједе поступати, но смјеста, само што преви кољена и стисну зубе, па одбаци Стојану по корака. Диже се права бура, али се Бакоња уклони. Његови парохијани стадоше га величати и причати зачуђеним гостима све што он може учинити. Њему је као од шале прескочити трупачке најбољег коња, или скочити из бачве у бачву, или сломити потковицу, или погодити из пушке гдје оком назрије. – Богами, брате, он је прави Срб!, рече један кнез ришћански“ (Матавуљ 1969: 482-483).

Закључак романа једнак је његовој основној идеји, пракзу живота народа *обају вјера*. Бакоња је успео да спозна да верозаконска разлика не дели једнојезичан народ на два, него да га, у иделаним условима, управо чини богатијим за још једну културу која се кроз његово биће изображава. У томе духу, службовао је и као парох:

„Фра-Бакоња не само што угоди својим парохијанима, не само што се кршћанлук надалеко поносио њим, него због витешке своје ћуди, због душевности и искрености стече много пријатеља и међу ришћанима и њиховијем поповима“ (Матавуљ 1969: 483).

Стварајући у своме делу „један широки, незлобиви, медитерански смех, једини смех који се, такав, заорио у српској прози новијег времена“ (Константиновић 1969: 17), Симо Матавуљ је описао народ за који је гајио неизмерну симпатију, и

који је сматрао јединственим, упркос његовој конфесионалној раздјељености, успостављајући комичним (пародијско-иронијским) средствима равнотежу „на теразијама опозитних вјерских свјетова (католичанство/православље)“ (Максимовић 2003: 208). Ликови странаца какве смо до сада у српском роману деветнаестог века сусретали, у овоме роману никако нису нити једни представници далматинског живља, али *нарцизам малих разлика*¹²⁰ намеће нам визуру у којој позиција странаца у овоме роману бива сагледана управо у међусобном преплетеном односу *крићана и ришићана*¹²¹, и свом хуморном потенцијалу који се у његовом приказивању у историјском исечку датом у делу остварује.

Матавуљ остаје у нашој књижевности на позицији на којој, превредновани, његови романи спадају у наше класике, али и даље немају довољан утицај на ширу публику да би поруке из њих у данашњем добу зазвучале у својој тачности јасније и деловале бар донекле на народ којем су намењене. По тачној Скерлићевој оцени, писац који „описује Црну Гору, и Далмацију, и Београд“, и који је у свом времену „једини српски писац који је уметнички сликао сувремену црногорску живот, и у томе га нико до сада није претекао“, „давао је сву своју меру када је сликао Далмацију, и остао најбољи сликар Далмације у целој српској и хрватској књижевности“. Управо због чињенице да су његови описи успели, а он као писац у потпуности изграђен као јединствена ауторска личност, са стилем који је „прост, одређен, прецизан, књижеван без реторике, непосредан, једар, без фразе и без боје, класичан у добром смислу речи“, Матавуљ, иако данас у лектури, још увек, као и у

---

¹²⁰ У индивидуалној психологији, као и у својој философији културе, Сигмунд Фројд примењивао је овај термин да би објаснио како, речником савремене психологије речно, недостатак објективних културних маркера између група може погодovati избијању насиља: кад се чланови две групе тешко разликују, прибегава се насиљу да би се створиле идентитетске границе међу њима (Kolsto 2007: 153-171).

¹²¹ У есеју *Вешина ругалачка*, Хатица Крњевић посвећује овоме односу најподробнију пажњу, и пише о њему: „Главна противрјечје Матавуљеве прозне стварности, а то је животна противречност, католици и православци, нису опреке без измирења, нису заувек завађене силе. *Мисници* ће рећи против *Ркаћина* речи клетве и мржње. Ако хоће неког свога увредити, казаће му да је *гори од Ркаћа*, али ако хоће изрећи похвалу срчаности неког људског чина, казаће да је тако нешто кадар извести само *ркаћ*. Јер он је општа мера, и позитивна и негативна крајност у систему вредновања, а тај, опет, посве народски поглед на вредности живота и човека: *Не ваља губити образ ркаћима* – расудно каже Вртиреп. Ове две стране ће се међу се кавжити али ће се и комшијски слагати и друговати. Фратри ће позвати у помоћ своје верске противнике ако је наступила људска потреба, а ови ће притећи без колебања. Верски фанатизам устукнуће пред благословеним људским збором и егленом, док ће у неким Матавуљевим причама љубав надмоћно оборити верске запреке“ (Крњевић 1981: 213).

Скерлићево доба, „код велике публике није могао да нађе онај одзив који су нашли други писци, слабије интелигенције и простијег талента, јер велика публика никада не може да се загреје за писце који на свет гледају без илузија и пишу без фраза“ (Скерлић 1967: 386-387). Неспремни и тада и данас за прави приступ Матавуљу, ни за праве поруке из његових дела нисмо били спремни, нити способни да их разумемо. Оне данас остају, бар у случају слике другога у његовим романима, као сведочанства једног давног мњења, које данас стоји само као успомена, иако би, да је на време тумачено као порука, све оно што је Матавуљ записао могло бити темељ на којем је могла бити подигнута садашњост боља, праведнија и срећнија по сав разједињени народ који је он као јединствен у својим романима сликао.

10. Стеван Сремац: класични ликови странаца у српском роману 19. века

Стеван Сремац један је од најчитанијих и најзначајнијих писаца епохе српског реализма. Крајем деветнаестог и на самом почетку двадесетог века, стекао је углед и поштовање у књижевним и друштвеним круговима, а у широј читалачкој публици до тада незабележену популарност. Одушевљени реалистичким и лако читљивим штивом, са Сремчевим јунацима проналазили су готово сви говорници српског језика заједнички црту. Читаоци су уживали у другачијим дијалектима Сремчевих протагониста, смејали се њиховим догодовштинама, карактерима и особинама и поједина пишчева дела, готово одмах по њиховом настанку, уврстили су у класике српске књижевности.

Потичући из војвођанске средине, живећи и радећи на југу Србије и у Београду, Сремац је био интересантан читаоцима на свим нашим поднебљима, који су у његовим делима читали и препознавали сцене из свога свакодневног живота и окружења, недавне и давне прошлости, или живота својих сународника и њихових суседа на другим географским просторима. У свом књижевном раду, пишући о широком спектру тема, од прича из давне историје српског народа, преко реалистичких приповедака и романа, до политичких текстова у оновременој штампи, обрадио је Сремац бројне теме и приказао читаву галерију ликова. Међу многобројним описима писца кога увек „много више занимају живи људи, но мртва природа“ (Скерлић 1964а: 311) , кроз хумором проткана вредна сведочанства о свим просторима и времену у којем је он живео у њима, сагледаћемо у овом сегменту рада на примерима пет Сремчевих објављених романа¹²², ликове странца који у његовим делима упечатљиво и већ после првог читања остају као трајна вредност српске књижевности епохе реализма.

Један од највољенијих српских писаца свих времена, својим животним путем одредио је себи и централне теме свога плодносног списатељског рада. Рођен је у Сенти, у Бачкој, 1855. године, школовао се у Београду, под патронатом ујака Јована Ђорђевића, а службовао је, пре поновног повратка у престоницу, као професор у

---

¹²² Иако Стеван Сремац сва своја дела назива приповеткама, одлучили смо да као романе, вођени примерима Јована Деретића (Деретић 1981.) и Горана Максимовића (Максимовић 2003), у Сремчевом стваралаштву посматрамо дела *Лимунација у селу*, *Поп Ђира и поп Спира*, *Ијекова слава*, *Вукадин* и *Зона Замфирова*. Поред тога, илустративне примере Сремчевих ликова странца приказаћемо и у најобимнијој и већ самим насловним ликом као причом о странцу обележеној приповеци *Кир Герас*. Дела ћемо, како смо и до сада кроз рад чинили, представити хронолошки, редом којим су се првобитно у штампи и појављивала.

Нишу и Пироту. Као млад, суделовао је као добровољац у ослобађању јужних српских крајева, а касније, током професорске и књижевничке каријере, радо је путовао, обишавши Дубровник, Мостар и друге тада још увек Србима насељене крајеве, да би живот окончао у Соко Бањи 1906. године. У свом животу, а и на својим путовањима, сусретао се са људима који су били огледни примери средина из којих потичу или у којима живе. Памтећи занимљиве приче, анегдоте и догађаје, записујући у своје свеске скице за будућа дела и народне мудрости и занимљивости из живота, овладао је аутор карактеризацијом типичних ликова са свих наведених поднебља и то вешто користио у своје стваралаштву.

У младости занесен идејом славне и велике Србије, у својим делима у којима описује прошлост српскога народа, пишући о српској средњовековној држави, Сремац није исказао свој пуни приповедачки и хуморни потенцијал. У даљем свом стваралаштву, несвесно дајући изузетну и кроз време готово непромењиву ауто-слику, описао је *три географије* (Радин 2002) и *три различите зоне српског језика* (Јерковић 2005: 109), те „три главна српска дијалектична типа: Ужичанина (...), Банаћана и Нишлију, у свим нијансама њиховог карактера и темперамента, ушавши у најкарактеристичније танчине њиховог говора“ (Матош 198: 153), са хумором као главним ослоном, полазном тачком и исходиштем свога рада. Приказујући живот са свих његових страна, са врлинама и манама које собом носи, описао је Сремац и неке појаве и карактере који остају непромењени и у наше време, или који у данашњем добу имају своје јасно одређене наследнике. У сликама патријархалног живота назиремо кроз визуру једног нестајућег света и рађање једне нове стварности, у којој ми данас живимо. Кроз ликове попова, попадија, удавача, учитеља, лопова, бећара, служавки, газди, шегрта, политичара, видимо особине које и данас карактеришу дате ликове, или развојни пут неких нових, из њих произашлих типова наше свакодневице.

10. 1. *Лимунација у селу: тенденциозно илуминисана философија паланке*

Написана прво као кратка приповетка и намењена штампању у божићном броју *Српске заставе* 1892, Сремчева приповетка *Лимунација у селу* је по први пута објављена у листу *Новости*, у другој половини 1893. године. Аутор, који је своје дело при првом објављивању потписао једноставно са *Нишлија*, дело је проширио до форме романа, и под својим пуним именом и презименом штампао испрва поново у одломцима у часопису *Будућност* почетком 1896, а затим је уследило и издање у којем је роман изашао као јединствена књига, исте године, у издању исте новинске куће, тј. гласила оновремене Либералне странке. Управо неодвојивост дела и аутора од политичких ставова које су пропагирани, довели су до тога да овај, по времену појављивања у одломцима, први Сремчев роман, у нашој књижевној критици, још од рецепције коју је условио негативан став пишчевог политичког неистомишљеника Јована Скерлића, остане обележен као најслабији међу романима нашег највећег хумористе:

„*Лимунација на селу* излазила је 1893. у плаховитом, готово памфлетском листу Стевана Радосављевића, званог Бдина. Ту је Сремац (...) дао не само жучну кариктуру не само народног учитеља напредних идеја но и саме Радикалне странке уопште, достојан пандан *Мом кочијашу* Лазе Комарчића“ (Скерлић 1964а: 287).

У *Лимунацији* у селу, лик поменутог у село новопридошлог учитеља Сретена, који настоји све у друштву да поправи и уреди у пелагићевском и марковићевском духу, немилосрдно је приказан, без имало одступања од речника и стила којим се и данас чашћавају судеоници српског политичког живота. Споредни ликови, који вођени разним скривеним амбицијама падају под Сретенов фанатични утицај, такође су представљени као махом празноглава светина, и све што они чине, у функцији је тенденциозног срозавања угледа политичких противника. *Лимунација*, као изврнута форма илуминације, искориштена је и у самом наслову, као сноп светла који раскринкава све оно лоше у српском селу, које у себи гаси стари сјај домаћинског традиционализма, и нове узорне проналази у бизарним прославама, попут свечаности паљења великих ватри у част васпостављања *бразилијанске републике*. Узалудне револуционарне ватре, које пале они којима гори од њих тумаче постулате увезене западне политке, коју свесрдно заступају, иако је у суштини и не разумеју, хотимичним чином аутора постају поспрдна *лимунација*. Село, уместо да буде знањем осветљено, остаје у још горем положају него што је

пре било јер је, идући за онима који му *нуде лимун*, отишло неповратно и далеко од вредности на којима је кроз векове, по мишљењу Стеван Сремца, у својој најбољој форми, упркос свим недаћама које су га мориле, опстајало. Као тип политичког агитатора и особе која у дописима из унутрашњости неспутано лаже и преувеличава, Сретен је остао политичка карикатура која заиста у овоме делу може бити окарактерисана као злоупотребљен књижевни лик. Управо због њега, пажња читалаца и књижевних истраживача није довољно била усмерена на ликове странаца у овоме делу, који су једни од најбољих представника класичног Сремчевог описивања припадника других народа који живе међу Србима. У нашем раду, пажњу ћемо посветити овоме, по нама, најупечатљивијем аспекту овога романа, и кроз лик газде Ђорђа Ружића, посрбљеног Цинцарина, и његове дружбенице Љубице, пређашње собарице Гизеле, видећемо како се ликови Сремевих странаца од самог почетка развијају као типске представе стереотипне другости међу нама.

Радњу овог политичког, тенденциозног романа Стеван Сремац смешта у село Прудел, којем „још није пало на памет да тражи од министра да се прогласи за варошицу иако је било у њему четири Цинцарина и два пута толико шпекуланата“ (Сремац 1977а : 357). Учитеља Сретена, ком презиме не помиње, одскора је власт са службом ту преместила, јер је он, како писац иронично истиче „Неуморан поборник и заточник слободе, истине и правде, осуђен да га вечито гоне за та његова начела с краја на крај Србије као вечитог Јуду“ (Сремац 1977а : 358). Иако разочаран „изгнанством у Сибир“ којег је допао, и просветном ситуацијом коју тамо затиче, вољан да у друштву чини преврат, одмах се из свог „приручног алата“ дао на спремање радњи за убрзано мењање друштвене збиље зачамалог села, отпочевши свој рад, уместо у учионици, одласком у сеоску кафанију, која је и сама по себи – онда као и данас – била прави мамац за све српске сељаке:

„Мало је, истина, почађавела, али је то опет био добар знак; знак да је увек добро посећена била. А то је опет знак, што реко ћир Пашона, да напредујемо у воспитање и цивилизацију јевропејску“ (Сремац 1977а : 377).

Ова еминента грађевина била је у власништву ћир-Ђорђа, досељеног и готово посве посрбљеног Цинцарина, који је ипак омаж своме завичају дао на дуварском фрескопису:

„Намалао му је иза келнераја, онако приде, једног Марка Бочариса у природној величини са ужасно великим брковима, какве смртан човек није ни видео, а камоли понео! Са исуканом димишћијом у десној и одсеченом турском главом у левој руци, а фустанела му је изгледала као највећи кринолин, а из одсечене главе тече крв ужасно дебелим млазом као вода из жљеба кад дигнеш уставу па потече на воденични точак. Дуго је после тога, тумачећи сељацима ко је Бочарис, спомињао газда Ђорђе и молера. Хвалио и Бочариса и молера, хвалио их обојицу, па не знаш кога више! А сељацима је тако лепо објаснио ствар да су многи сељаци после непрестано држали да је Бочарис моловао кафану ћир-Ђорђеву, а молер да је секао турске главе“ (Сремац 1977а : 378).

Пре представљања помињаног кафеџије ћир Ђорђа, Стеван Сремац нас упознаје са његовим персоналом, конобаром Ташулом и собарицом Гизелом. Младог конобара, газдиног земљака, писац описује, представљајући кроз његову причу и развојни пут сваког младог Цинцарина који је дат на кафеџијски занат:

„Иза келнераја стоји обично келнерче или *ћелер*, како се оно само назива. Он је земљак, из истог је вилајета из кога и ћир-Ђорђе, и зове се Ташула, али сељаци га обично зову Зац нарочито кад хоће да га наљуте, а зову га и Кићо кад су добре воље. Носи дугу антерију а преко ње припасао малу кецељу од плава поркета. Хитар је, услужан, очи му играју као на зејтину, али је пргав и брзо се наљути а особито кад га повуку за антерију и опсују му сепетку која га донесе амо. То раде сељаци и кад се наљуте на њ, а и онако од шале. И Ташула се увек тада љути, клати јако главом кад иде, а убрза ситно као коза, шапће нешто цинцарски кроз зубе и ревносно брише крпом све што стигне, али се труди да притаји гнев свој. Не прекида посао, него савесно послужује и даље госте, али једнако гомила јед у себи; миче уснама, али гласа му не чујеш!“ (Сремац 1977а : 383).

Трпељивост младог Цинцарина постоји са оправданим разлогом, и иза ње се скривају наде у лепу и берићетну будућност, какву готово сви његовог рода који шегртовање претрпе неизоставно и получе:

„Јер који је тај који је у антерији и сепетки дошао амо, и задржао се овде више времена, а да се није офајдио, те да се и овај Зац не офајди!? Причекајте само једно десетак-петнаест година, па ћете видети лепо шта ће бити и од Заца, а следователно и од оних око њега. Тада ће се, отприлике, оваки разговори водити: - Чија је ова лепа механа по плану? - Газда-Ташулина, биће одговор. - А чија је она кућа, они амбари и онај домазлук и богатство? - Ћир-Ташулино, биће опет одговор. - А онај забран тамо, и оне њиве и оне лепе ливаде? - Газда-Ташулино; све његово. - А има ли дуга газда Радисав на имању? - Па имаће неку стотину дуката; дугује, знаш, ћир-Ташули. - А ко купи имаће онога грешника Милисава на добош? - Газда Ташула!, биће вечити, стереотипни одговор на многа таква питања. Еле, ви видите да се негдашњи *сепеткаш* и *ћелер* Ташула из Ипира добро закопитио, да је пружио жиле дубоко и нашироко. Као октопод пружио многобројне своје краке на све стране, и захватио све и по сеоском атару, и по срезу, па чак и по округу! Пружио и захватио па држи, ништа не испушта, а сваке године принавља поштогод. Тако ће то бити кроз неко време. И то осећа, и гаји наду на то, мали Зац, али још су му слабе силе, још није време. А дотле, бога ми, он ће мало да се стрпи и много да отрпи; да ћути и

да послужује. Јесте. Он ће дотле да послужује све, па чак и оног тамо необријаног у оном клоповом и раскоканом сламњем шеширу, са пропалим перчином, што се сви с њим шале, јер држе да имају права на то“ (Сремац 1977а : 383).

После стварности, снова и надања млађаног Епирца, описана је и Гизела, собарица и *вишофтерка* ћир Ђорђева, коју писац описује на најстереотипнији могући начин, уводећи је у роман са неславном *титолом*, односно о којој каже да је „да се санитарским термином изразим — собарица“. Иако се газда Ђорђе „неуморно трудио и Аргусовим очима пазио да не да повода таким разговорима“, и иако, како подсмешљиво додаје Сремац „ни Гизела није то заслужила, иако је некад била друге вере и крстила се шаком“, њена даља затим испричана биографија даје повода таквој номенклатури:

„Она је однекуд *испрека*. Шта је она некад била, а шта је сад то је велика разлика, спомињала би она често. Како је она сама причала газда-Ђорђу, а он другима, она је била из неке баш онако велике фамилије. Отац јој је био нека крупна зверка тамо, нешто на форму нашег окружног начелника, ако није још и нешто крупније био. Па онда кад је одрасла, родитељи су је хтели да удаду за неког богатог арендатора, мало постаријег, истина, али је био то прави богати Гаван. Имао банака, па све наслагане као ћерамиде на циглани. Али она се заљубила у неког сиромашка, неког младог канцелисту и задала му реч. А мати (разуме се: маћија) није хтела ни да чује за ту љубав, него је једнако терала да пође за неприлику, за немилу дику; кињила је и глађу и бојем, тако да је морала напоследку да бега из очеве куће и да бега у свет, а младог канцелисту наравно да су већ пре тога преместили негде бестрага далеко. Морала је, дакле, да бега, јер се и сам рођени отац повео за маћијом. У свету допадне бездушним људима у руке који се користе њеном младошћу, наивношћу и лепотом, а све на њену грдну штету. Кући се више није смела враћати, него се потуцала тако од немила до недрага, из места у место, као рђаво адресирано писмо, док није дошла у Београд, а одатле заредила по Србији“ (Сремац 1977а : 385-386).

Након епизода у већим срединама, коначно се на селу са новом средином сродила и њој прилагодила. Сад више не тако млада, путујућа Мађарица је, покрстивши се и пронашавши напекон за себе и достојно име, у прудељској кафани нашла посао и животни мир поред газда Ђорђа, коме је због свог кокетног карактера врло брзо запала за око:

„Ето, после таквих збитија и чудествија дошла је пре десетак година амо у ово село, где се већ увелико обикла. Не можеш да познаш ону стару Гизелу. А имала је више имена него каква шпанска принцеза. У Србији само променила је неких десет-једанаест. Гизелом се звала пре него што ће доћи у село. То јој је последње име из последњег времена њеног бурног и шареног живота. Променивши место и начин живота, променила је и то име. Покрстила се и сад се, наравно, зове Љубица, али је газда-Ђорђу мило и оно старије име, ваљда зато што га је носила кад је била за десет година млађа. Он је зове и овим нашим именом, али кад је нежније расположен, он је зове и старим, и то у неколико варијаната,

као: Гизела, Ђизела, а најрадије Ђузела, трудећи се да је увери да је то харемско, турско име. - Имаше га, тумачио је ћир Ђорђе, - у турчко реч: ћузел, а на српски ке му тој дојде: леп, хубав, красан; хе, па од тај реч ете, тврђаше ћир-Ђорђе, - долази му саг име: Ђузела, Лепосава, ели Убавка да кажеш. Тако је филологисао газда Ђорђе, имајући ту страст као већ и сви његови земљаци“ (Сремац 1977а : 387).

Промењена сасвим, у средини која странце само са свим њиховим прилагођавањима колориту локалног живота и може да апсорбује, новоименована Љубица постала је, готово по свему, типична српска деветнаестовековна занатлијска супруга. Уз такву жену поред себе, и ћир Ђорђе је од тврдокорног Цинцарина лакше постајао типични српски газда са села:

„Они су лепо живели и слагали се. Она је имала утицаја на њ, иако још нису били венчани, него су, као што оно једна стара наша песма вели: живели супружески ал’ невјенчано. Али она је зато ипак њега већ звала *моја Ђока*, на што се сељаци гуркали и смејали, а газда Ђока се понекад љутио, али није могао да је одучи од тога, или управо био је слаб према њој. Кад би га она потапкала онако љута по образу, па рекла: - Јај, моја слатко Сервијањ!, а он би тада пријатно развукао лице, зажмирио очима као мачак љубимац кад га добра старица, протекторка, чеше иза врата; тад би му мило било, па би кроз зубе пропустио: - Хе, хе слатко женско!” (Сремац 1977а : 389).

Ипак, Ђорђева страност у простору манифетовала се једним, за оновремено српско село, несвакидашњим чином: његовим невенчаним животом са њом. Овакав потез опет био је правдан његовим пореклом, односно оним што је иза себе у својој постојбини, у родном дому, при поласку у Србију оставио:

„Зуцкало се да се ћир-Ђорђе не жени само зато што не може, а не може опет само зато што, иако је из Турске, није Турчин него кристијанин, па не може имати две жене, једну овде, а једну тамо на вилајету! Јер су жене, које, истина, мало пишу и мало читају, али зато ипак много знају, јер знају и што постоји а и што не постоји, тврдиле да ћир Ђорђе већ има на вилајету једну жену и петоро деце, па све, веле жене, једно другом до увета, па сви, веле, у дугачким антеријама и у јеменијицама са заковрченим врхом навише и са ружом од вунице на врху. Све је то знао свет у селу, а нарочито неке удовице. Оне су сазнале и објавиле те податке о штатистици деце ћир-Ђорђеове; а оне су га много пута и метале на своје удовичко решето. Знале су чак и имена деце, веле да су се звала: Михалаћ, Јанаћ, Ставраћ, Кундаћ и Пундаћ“ (Сремац 1977а : 389).

Након што је централна кућа у селу представљена и ентеријером, и послугом у њој, Стеван Сремац читаоцима презентује и њеног власника, ћир Ђорђа:

„Газда Ђорђе је добро позната и уважена личност и у селу и далеко унаоколо. Није се ту родио, али је многе одатле испратио на онај свет, а и сам ће, по свој прилици, ту умрети. Дошљак је, истина, али ту плаћа и порез и прирез. Штавише, у последњем нашем рату дао је и комору, пошто му се том приликом некако омакла из руку грчка бандера за коју се хтео хватити, и он, немајући куд, рече: С драге воље!” (Сремац 1977а : 390-391).

Његово прво појављивање у селу, писац потанко описује, наводећи како је он у Пруделу по први пут био као продавац ратлука, шећерлема, лимунада и петлића од шећера на сеоској црквеној слави. Када је решио да у новој средини остане, морао је истој и да се прилагоди и да, пре свега због административних потреба, по имену постане једнак са својим новим земљацима, те је своје дотадашње крштено име и породично презиме Јоргаћи Триандафил променио у српску верзију Ђорђе Ружић.

Потпуно интегрисан са окружењем, ћир Ђорђе није једино могао да пронађе заједнички језик са локалним извршиоцима власти, односно са сеоским кметом, што је послужило и као средство којим је на своју страну лукави и слаткоречиви Срета превео и бившег Јоргаћи Триандафила. Дошавши у сеоску кафану, Срета је већ првим утиском који је оставио на ћир Ђорђа знао да ће, преко једнога од првих сеоских газда, лако и са другим сељанима наћи заједнички језик и плодно тло за своје просветитељске идеје. Саветован од стране ћир Ђорђа да

„Имате време и за женидба. Имаше га један грчки реч, а на српски ке му дојде: За женидба неје никад доцкан. Имаш кеф и мерак — готова жена. А ви сте још млад“ (Сремац 1977а : 394),

новопридошли самац и просветни радник за час је комплиментима заслужио у кафани¹²³ место за газдиним столом, са којег је лако могао да планира своје даље кораке.

У тој предстојећој борби, Срета је стекао још једног оданог саборца, представника оних Срба¹²⁴ према којима је Стеван Сремац гајио иста осећања као

---

¹²³ У преласку са описа ликова на саму бит радње, Стеван Сремац је на овом месту у роману оставио и једну успутну ауто-слику, у којој је један од природних српских хабитата описао сажето и тачно:

„Па и ја бих требао да вам кажем: прошћавајте, читаоци, што сам вас толико дуго задржао у механи. Али како смо ми Срби, и ви и ја, знам да вам то није непријатно. Та где је Србину подеснија клима, лепше поднебије, него у механи?!“ (Сремац 1977: 397).

¹²⁴ Стеван Сремац је - како ћемо то најбоље видети у *Букадину* - иако је све Србе једнако својима доживљавао, ипак гајио нетрпељивост према типу бескрупулозног и грамзивог Србина из крајева у којима је оштра клима понекад и код људи стварала овакве безобразне и беспризорно продорне карактере, који се не стиде ничега у својој борби за властите интересе. Како је *случај комедијант* удесио да наш прослављени писац увек при контакту са оваквим типом људи сазна да су они родом из ужичког краја, у Сремчевој географији је и само Ужице постало негативни јунак, као град који из себе узнедри људе који не презају ни од чега. Управо у овоме роману, уз завичајност фамулуса Максима, Сремац се Ужица дотакнуо када је говорио о задобијању крчмарских права и повластица у оновременој Србији, које су могли да добију само странци или најграбежљивији међу Србима: „Ћир Ђорђе се постарао па има и лично и месно право. Па ето и ово није требало ни спомињати, пошто се само по себи разуме. Јер то право добијају и уживају и Ужичани и Цинцари у Србији од прве речи или молбе њихове. Бар тако се прича: да је један министар внутрених дела (сада већ покојни) рекао своме начелнику, у очајању кад га салетеше неки Ужичани за право: - Одсада, рече министар, који

према својим политичким неистомишљеницима. Као светски човек одређен да се за егзистенцију и права човечанства бори са позиције сеоског учитеља у Пруделју, Срета је јадиковао о положају радништва свуда у Европи, а његов једини од почетка директни подређени, школски послужитељ Максим из Сирогојна, саживљавао се са његовим болом, јер је, као тип Сремчевог Ужичанина, био најподеснији да, због свог незнања, по Сремцу, политички застрани. При прелиставању штампе, Срета је био лично погођен дешавањима у далеким земљама, а Максим је заједно са њиме патио. Срета се борио против народних непријатељима дописима које је одашиљао у штампу, и у којима је сцене и људе у крају у којем је службовао, користећи се, као и овековни политичари, обилато својом маштовитошћу и поетским слободама, поредио са „проласком Цингисханове војске“ и „Неронима деветнаестог века“. Са лозинком „Руса из Лондона: Forward, Впередь!“, вратио се напослетку у ћир Ђорђеву кафану, и своју борбу наставио из ње као штаба, прозвавши је, за инат сеоској власти за коју је отворено сумњао да подрива његове намере, „Механа без сведока“. Кафеџија је о своме новом сталном госту имао виско мишљење и заиста је:

„Сретена врло ценио и о њему се најповољније и најласкавије изражавао, и увек кад би се о њему повела реч, рекао: - Много што је човек учевњак, мани се, елинска сорта треба да је!, па би тад као сркнуо устима и дигао обрве“ (Сремац 1977а : 414).

Идеје новог света, које је на своју околину калемио Срета, примале су се код *јелински шкртог* Ђорђа, јер је у њима угоститељ видео шансу да послује без беспотребног оптерећења какво су представљали порези и доприноси. Учитељ је Ђорђев гнев искористио да крчмара потпише као аутора једног од својих каприциозних текстова, јер је посрбљени Цинцар, након што му је Срета отворио очи по питању политке и правде, и даље дубко веровао да његов трговачки просперитет коче само неправедне и непотребне законске уредбе. Поред тога, Срета је вешто искористио Ђорђеву незавидну позицију најбогатијег човека у селу, те га је, након претворног играказа у којем су обојица одиграли улоге тобожњих наиваца, отворено истурио као свог кандидата на предстојећим изборима, што је у

год Ужичанин затражи механско право, одмах му подајте, господине начелниче. И то је тако после остало заувек, све до данашњега дана. И кад га Ужичани уживају, зар да га ћир Ђорђе *сепеткаи* нема?!“ (Сремац 1977: 376).

далеком наследнику античких демократа побудило чисто српска чувства и романтична и неисказана маштања о неспутаној моћи, па макар на локалу.

Када су се Сретини планови спровели у дело, Ћир-Ђорђе изабран је за новог кмета, сменивши дотадашњег „тиранина Милисава“. Том приликом, и у кафани првога човека села завладале су ванредне прилике, у којима је шкрти домаћин упрличио народно весеље. Након тога, на истом месту, уследило је предавање о „биркорацији у држави проклете Јерине“ које је Срета спонтано одржао, а затим је настављено весеље уз гусле, све док новопостављена сеоска власт, оличена у лику кмета-кафеџије, није донела своју прву, неопозиву и необориву извршну законску уредбу и самоиницијативно окончала славље у тренутку када је углед представника суверена на терену био изложен директној опасности:

„Загуди поново Борко другу једну, песму о душама, како су излазиле пред Риста Господа и исповедале му се. И док је певач причао како се исповедале душе: орачева, чобанинова, бакалинова, кметова, шпекулантова и попова, ишло је све лепо и красно. Борка једнако послужују. Свет да попуца од смеха, а Ћир Ђорђе се смеје па све какоће онако ситно цинцарски, докле не дође на душу механџијску, кад се Ћир Ђорђе мало уозбиљи па слуша Борка који пева: - Душа клече, Ристу рече:/Ја сам душа мејанџијска/ У вино сам воду лила,/ У ракију бенђелуке,/ Дуплом кредом биљежила.// Тад јој рече Ристос Господ:/ Ајд’ у пак’о грешна душо,/ Грешна душо мејанџијска! А Ћир Ђорђе који је био побожан човек, јер је свршио манастирску школу у Св. Пандократору, само се врпољи на столици. Промени се човек лепо у лицу, па тек уједаред, на опште запрепашћење и изненађење, плану. - Ајде, ајд’, вели Ћир Ђорђе певачу. - Шта је, шта је?, питају сви зачуђено. - Фаћај си пут поскоро!, вели Ћир Ђорђе. - Дакле: ракија и бенђелак?! А, селско кондроћефало?! - Ама шта је то било?, питају опет други. - Сас такве речи у моју кафану не може да бидне! - Ама нисам мислио..., правда се Борко. - Ајде попи си то чоканче, вели Ћир Ђорђе, паре ти не тражим. - Ама, молим те... нисам ништа ружно... - Ама није човек мислио..., умирују га сви. - Како, џанум, да неје ружно, када, пцето-ле, пцето, опорочава влас’. Е-ли сам ја саг влас?, пита Ћир Ђорђе озбиљно. - Ама јеси, како да ниси!, умирују га сви. - Е, па лепо, здраво лепо... Дакле, молим: е-ли из моју радњу, е-ли ће саг да искуси строгос’ од закона. И сви околни додаше знак Борку, и овај остави гусле и изађе, управо га на леп и вешт начин изведоше кад видеше да је Борко готов за нож. - Што је пцетиште, видосте ли га! Ем си пије цабе и вино и ракије, ем још манише; вино с вода а ракија с бенђелак!... - Ама није тако он мислио... , умирују га други, била једна шала.. - Сас чес’ нема шала!, вели Ћир Ђорђе, који се расположи тек кад онога изведоше. - Добро и много фала што га изведосте! Ћа’ да изгубим главу, бре, за једну лолу и пангалоза! Не знаје он море јоште кој сам ја! Ја сам Сулиот, бре! Татко ми Сулиот беше, а што беше крвник! Кад ку крф наседне на очи, а немаше кога да закоље, знаеш што чини!? Петла, море, закоље, сал’ да му види мало крф; тол’ко што беше крвник! И ја сам та сорта! Ама како једна влас’, морам сас примери да претходим, па мука!“ (Сремац 1977а : 440, 441).

Међутим, сеоски властодржац ускоро је показао своју страну природу. „Доста се напиште, нисам ни ја Крсмановик!“ узвик је којим је прекинуо још један кафански збор, али се партијски живот тиме није завршио, нити изместио на другу локацију.

Даљи лагодни живот оних који су се дочепали власти на локалу, одвијао се и даље из дана у дан кафани, уз читање вести из света који је и сам почео по прудељском моделу да се мења. Једна од таквих цртица, било је и свргавање династије и успостава републике у далеком Бразилу, које је газда Ђорђе испрва коменатрисао поспрдно („- Хе, хе, смеје се ћир Ђорђе, свака комендија у свет. А они па што писују новине, искају леба без мотику, па си свашто писују“), али је под Сретиним утицајем донешена одлука да се далеким, али напредним Бразилијанцима, у знак подршке, пошаље телеграм, и да се у име њиховог епохалног успеха и у Пруделу одржи прослава. Кмет Ђорђе, као народни представник, понудио се да сам плати телеграм који би био одаслан у Јужну Америку, али када му је предочено да је његова цена безмало истоветна његовој годишњој порезној ставци, променио је мишљење, и одреаговао у духу сваког кир-Јањиног сународника:

„Ја сум ваљаде нашао ћупови с дукати и талири од Марије Терезије, ели сум неки лиферант, ели сум неки казначеј, па да имам тол’ке паре!, цапа се и отима ћир Ђорђе, који је обично мењао наречје чим се наљути мало више. (...) У бели свет там’ крше си врат од угурсузлак, па саг, кој ће да плаћа тај калабалак — газда Ђорђе из Прудел да го плаћа! Ја сум Капетан-Мишин ортак, па имам паре за отечество!“ (Сремац 1977а : 472-473).

Сва напредна чувства у газда Ђорђу, пала су на првој финансијској препреци. Ни поновне молбе Сретенове нису ублажиле гнев тврдице, који је заборавио да је Ђорђе Ружић, те је себе и својим заборављеним и промењеним цинцарски именом јавно и пред људима ословио:

„А пошто била једна реч? - Шест и по динара. - Бре, бре! Само тол’ко. Шест и пол динара! Море грчка вивлија, тол’ко дебела књига, па гу купим за три ели четири динара! Ем цела јарећа кожа у корице; кожа од јаре девет и пол гроша ја гу купујем! А један српски реч тол’ко ли се зар плаћа!? Еј, букова главо! - Па само неколико речи; тек кол’ко аваза да дамо!, рече Сретен молећим гласом. - Море, не плаћа Јоргаћи за Бразилију ни једно *дилусус* да го пошљеш, еј главо, памет си бери!, рече ћир Ђорђе ужасно љут и стаде руком да тресе јелек, да се отреса и Бразилије и Сретена.“ (Сремац 1977а : 474-475).

Како Срета није дао да тако лепа и племенита депеша не буде одаслана из тако приземних побуда, решио је да је штампа у неком од напредних гласила, а Сремац

то коментарише и пореди са једном угоститељском праксом газда Ђорђевић завичајних сународника: „С њом ће бити што и са оним цинцарским печењем: Ако го не јадиш печено, ће го јадиш ку’ано!” (Сремац 1977а : 475).

Ипак, у част бразилијског преврата, договорена је напоследку прослава и приликом ње, паљењем старе буради из кафане газда Ђорђевић, велики светлосни спектал, илуминација. Свој поново испољени цинцарски чуварни дух, ћир Ђорђе је смирио када му је објашњено да ће од свега овога он имати личне користи и добити:

Све у складу са позивом којим је сеоски добошар маштовито људе звао на манифестацију:

„Чујте и почујте!, дере се грлати биров. - Довече ће бити вођен пред судницом *лимунација* а то је као да речеш: осветљење и уживанција; запалиће се и бурад стара, и мешине, и катранице - биће веселе и играње, а Цигани цабе. Нек дође који год може, и нек понесе чкарт катранице дрвене! А биће меса к’и дрва и вина к’и воде; а све цабе и без једног парића заиста!“ (Сремац 1977а : 483);

одвијала се и прослава. Срета се задовољно „шеће по скупљеном свету и Циганима и ужива“, а поменути ромски музичари у зноју лица свога радом отплаћују порезну обавезу: „Цигани свирају; зурлашу искочише дебеле као прст жиле на врату од силна дувања, а гочобија да провали бубањ од радости што је Дон Педро скикнуо“ (Сремац 1977а : 487), док се ори спонтана песма маштовитог Миће официра: „Црна земља, небо плаво, Бразилјанци задобили право!“ (Сремац 1977а : 487).

Врхунац прославе се ни не назире, песнику сви честитају, расположење је као при просечном српском слављу, у коме свако, ма дошао непозван, одлази са успостављеним барем тренутним братским односима са присутнима, па се и у ватром огрејаном ћир-Ђорђу поново раскрављује и Србин Ђорђе Ружић, који се том приликом и побратимио са Сретом и Мићом официрем. На питање новог побратима Миће да ли са газдарицом Јелицом може да одигра неку од европских окретних игара, ћир-Ђорђе је, иако је због специфичности ситуације дао своју дозволу, поново реаговао као да никада Епир није ни напуштао:

„Та колико је само пута држао исти тај ћир Ђорђе формалне елегике, дугачке елегике ради тога. Колико се пута и чудио и љутио и питао: како само то може понеко тако да пусти своје женско чељаде да игра с неким, нит’ га знаш ни ко је ни откуда је, па да с таквим игра јевропејске игре! (...)— О, кирије имон! — Па саг ја да гу пустим да гу

јабанција уфати у игру, па да се врти с њу како шцето кад се врти поза свој реп па иска да га уфати! Па зар да ми уфати из бели свет какав јевропејски *фиђеџ* домаћицу, па да гу у јевропејско играње легне на сиске како на шилте, а газда Ђорђе да си седи, ћути и гледа како магаре!!! Тој ли је ред?! Тој ли приличи на чесни и паметни људи; на људи кристијански и од еснафски ред?! Срамота, море, резилак! Јоште татко ми, докле не беше умреја, збореше ми много пут. Имаше га у татка једна реч: - Јоргаћи синко-ле, убавачко у памет, збореше татко ми, да си туриш овај реч (од покојнога ми татка Киријакиса) што ће ти саг кажем: *Пушка, симсија и домаћица — не се дава у зајем!* Да запантиш, рече ми, тој! *Чесна жена тебе, рече, да си седи у мутвак; у мутвак је женски кеф!* А татко ми много чатеше и паметна глава беше! Тако обично говори ћир Ђорђе кад се поведе реч о томе. И тада је увек љутит. Псује и турски и српски и грчки; вади љутито плекану табакеру и муштиклу од јасмина иза паса и прави цигару, а руке му све дрхћу од љутине, тако да обично процепи по неколико цигар-папира правећи цигару. Љут је тад па псује цигар-папир, као да му је папир што крив. Не зна лепо човек шта ради! Али, ето, данас се и он нешто одобровољио, ухватили му један тренутак слабости, и он заборавио и своје назоре и таткове савете, па допустио ћати Пери да игра с домаћицом!“ (Сремац 1977а : 488-490).

Иако је, понешен српском традиционалном неумереноћшу при радости, пристао на нешто то се ни по чему није уклапало у његове светоназоре, ћир-Ђорђе је окретну игру у којој су окупљени уживали прекинуо напречац, када му је дозлогрдило да преко својих епирских и старовременских постулата и због чега, па макар и у посебним приликама, прелази:

„Можда је ћир Ђорђе, као човек из класичних земаља, знао за онај скандал између Марса и Венере, знао да женске трче за блеском, сјајем и шаренилом, па се бојао да и Мића Официр својим пандурским блеском не занесе ташту Љубицу, па ће онда ђаво бити крив. Нешто дакле то, нешто разговори, а нешто опет и то што су играчи далеко од запаљене буради одмакли - тек се ћир Ђорђе раздера: - Љубице, мори, поскокни те ми донеси цубе; нешто ми зима овој вече. Фаћа ме треска, како грозница! Иска ми душа да се утоплим малко. А ти иди си, па си спини малко; имаш сутра послу! Љубица прекиде играње. Сврши се и чардаш“ (Сремац 1977а : 492).

У последњој глави, изненада се прекида и прича о Прудељу и напредним настојањима учитеља Срете у њему. Писац, који дело напушта јер и сам схвата колики обим је од почетка приповетка до сада већ заузела, у кратким цртама завршава фабуларни ток, истичући да се пријатељство Срете и ћир Ђорђа прекинуло у тренутку када је учитељ оцењен слабашном двојком од школскога ревизора, и када је за то кривицу бацио, између осталог, и на сеоску власт. У даљем опису планираног краја романа, Сремац истиче и да би, након што Срета прво одробија тридесет дан након договорене сарадње газда Ђорђа и среског капетана,

те сакупи потписе и изгласа неповерење Ћир-Ћорђу као кмету, власт допала Јеличиног плесног партнера Мићу,

„сада законита мужа Љубице или Ћузеле, која је раније онако опширно приказана читаоцима, и чија би се улога показала тек у овим следећим главама, и дела њена оправдала онолики опис њен у глави четвртој“ (Сремац 1977а : 497).

Правдајући изненадни крај свога роман на хумористичан начин, и сам писац га је завршио речју којом би га најоштрији политички посматрач са супротного пола дела, Јован Скерлић, укртко дефинисао :

„Али је све то, на жалост писца а на срећу читаоца (јер би књига изашла дебља него најдебље скупштинске стенографске белешке), морало изостати, и тако се ова приповетка морала напречац са осамнаестом главом свршити, пошто је г. Стева Радосављевић-Бдин, власник овога листа, отказао писцу даље гостопримство у листу с речима: да неће више да штампа Сретине будалаштине“ (Сремац 1977а : 497).

Писан са једне политичке упоришне тачке, намењен деградацији супротного табора, овај роман ипак није постао сатира, него је на најбољи могући начин утелотворио философију паланке. Паланачки су у њему ликови, заплет и расплет. У делу у којем је напоследку „све упућено на све и свако на свакога“ (Константиновић 2004: 31), како то обично у малим срединама и до данас јесте, исказује се памфлетизам као једно од начела јавнога деловања. Кроз лик Срете, који „не тражи истину, он је има, поседује иситну“ (Константиновић 2004: 27), кроз његове каприциозне дописе и уопше целокупно деловање међу Прудељанима, исказана је „воља деструкције“ (Константиновић 2004: 31), јер за властите недобачености он увек тражи кривца у другима, у својој најближој околини, или чак и у најдаљим државним, али и земаљским пределима. Од забринутости за права радника у Енглеској, до уприличивања прославе због промене државног уређења у Јужној Америци, све је еманација паланачког духа.

И странци су у овом делу потпуни паланчани. Цинцарски угоститељ и његова мађарска невенчана супруга постају и по имену Срби, својом асимилацијом потврђујући да „философија паланке је философија затвореног круга који нигде и ни у чему не допушта отпадништво“ (Константиновић 2004: 36). Тек када и по имену постану део средине у којој живе, они постају њени интегрални чланови, те могу и да венчавају и крштавају, али и да се укључе у „политички вашар у режији досаде“ (Константиновић 2004).

Стеван Сремац је ставио тачку на дело које је писао тенденциозно, и из којег данас управо онај део који је уметнички обликован, а то је превасходно лик цинцарског гостиопичара газда Ђорђа стоји, уз вешто обликоване хуморне ситуације у делу, као права вредност и заслужује и даље пуну читалачку пажњу. Међу свим Сретиним подухватима, чињеница да их је спроводио са или уз лик одомаћеног странца, даје им нови значај и литерарну вредност, и спречава да сјај *лимунације* угаси протекло време које нас од политичких превирања са конца деветнаестог века дели.

10. 2. Ивкова слава: *прекоплотовски* поглед на Оријент

Ивкова слава роман је који је свог аутора прославио међу широком српском читалачком публиком. У тренуцима када се у нашој књижевности српска сеоска приповетка већ готово исцрпила темама и мотивима из Мачве, тадашњи гимназијски професор из Ниша открио је читалаштву читав један нови свет српских тек недавно од Турака ослобођених јужних крајева. У јединственом и до тада књижевно непредстављеном старовременском начину живота ових поднебља, откривен је мајдан из кога је Сремац вешто представљао најбоље и најлепше детаље. Дело, које је у оригиналном рукопису понело наслов *Слава Ивка Јорганције*, и које је Љубомир Недић, уз благослов аутора, преименовао у сажетију форму по којој је и данас познато, ради објављивања у *Српском прегледу* за 1895. годину, довело је на велика врата у нашу књижевност Ниш из последње четвртине деветнаестог века, са свим његовим посебностима и лепотама.

Прешавши из престоног Београда у највећи град југа Србије, Сремац је у Нишу пронашао простор са којим се највише саживео и који је најрадије описивао. Слику нишког живота дао је у два романа, *Ивковој слави* и *Зони Замфировој*, шест завршених приповедака: *Ибиш-ага*, *Ћир Моша Абенишаам*, *Јексик-аџија*, *Калча у позоришту*, *Величанствена шетња мадам Помпадуре* и *Јусуф-агини политички*

назори; те у две недовршене и у фрагментима након пишчеве смрти објављене приповетке: *Очигледна настава у турској школи* и *Secessio Plebis*.¹²⁵

Када је 1879. постављен за предавача у новооснованој нишкој гимназији, Стеван Сремац нашао је у новој средини све оно што му је у Београду недостајало. У крајевима ослобођеним од Турака у српско-турским ратовима 1875-1876 и 1877-1878, задржао се онај дух Оријента који је из Београда ишчезао. Видевши са прозора све оне призоре у којима је у Београду само маштао, и нашавши се у друштву старовременских људи, ненавиклих на подизање буна и без социјалистичко-радикалских ставова, Сремац је упијао нишку средину дубоку у себе, и у кратком периоду сјединио се са њом на начин на који нико пре њега није. Из присне позиције свезнајућег наратора, уз понегде употребу дијалекатског говора, представио је читаоцима нишку стварност, у делима које је називао приповетке, што оне и јесу биле, не одређене жанровски, већ представљене као приповедање, причање неких истинитих догађаја и сижеа, потпомогнутих фолклорним и етнографским материјалом.

Прва одлика по којој су се Нишлије разликовале од остатка Србије, а која је била једна велика новост и на српској књижевној сцени, био је специфичан дијалекатски говор, којим је Сремац брзо овладао, и на коме је бележио народне изреке и песме, које је после уносио у своја дела. Читалачка публика онога времена већ након појаве *Ивкове славе* са одушевљењем је прихватила ову новину у српској књижевности, а на тај начин је Стеван Сремац отворио врата књижевном стварању на јужним дијалектима.

Поред тога, оновремене Нишлије истицале су се својом старовременском и истинском посебношћу, коју је Сремац запажао, и приказујући животе хацијских и богатих породица, али и јексик-хација, ђувеч-кардаша и кафанских људи, амплификацијом транспоновао у своја дела. Посебно својство причама из јужних крајева дала је и чињеница да је већину протагониста Сремац и лично познавао, те њихове ликове заснивао на тада још увек живим људима.

---

¹²⁵ Попис и детаљна објашњења нишке прозе доноси Горан Максимовић, у раду *Свијет, прича и комични стил у нишкој прози Стевана Сремца*, у књизи *Искусство и доживљаји, српске књижевне студије 19. вијека* (Максимовић 2007).

Међу онима који су захваљујући ангажману овога писца из локалне легенде преши у фонд националног блага, пре свих се истиче лик којег је Сремац приказао у неколико својих дела, незаборавни Калча. Овај *ловџија*, *мераклија*, *севдалија* и занесени казивач приказан је као најбоља Сремчева ауто-слика, те као један тадашњи јужносрбијански тип личности (Максимовић 2007: 294). Када у својим ловџијским причама претера и преувелича преко сваке мере, његова публика готово гонећи га својом неумањеном пажњом да настави своја казивања, његову ловачку страст да слаже прихвата као чињеницу, која их радује и при сваком сусрету весели. Иако у причама иде толико далеко да чак и краљ Милан долази да за лов посуди његовог пса Чапу, он је тип веселјака и забављача који је у свако друштво добродошао. Чак и када у свом дерту због тада још неостварене љубави са Сиком пада у карасевдах и жал за младошћу, као претеча Станковићевог Миткета из *Коштане*, остаје и даље лик драг читаоцима, са само још једном новом димензијом. Управо тог и таквог Калчу, у нашем раду сагледаћемо кроз призму његовог односа са нишком ромском заједницом, који би се омнитолерантним очима двадесет и првога века учинио можда и као практично испољавање расизма, али познавајући Калчину природу и његов књижевни лик, видећемо да он као и када о лову лаже и преувеличава, исти однос има и са народом који је у прошлости служио да својом свирком разгали и развесели. Онако како о својим тобожњим ловачким успесима извештава, хиперболишући до најдаљих граница могућег, Калча и у опхођењу са Ромима претерује, али нико ко овај књижевни лик упозна не може, после прочитане *Ивкове славе* да тврди да би или да је и једну од својих претња или реминценција на пређашње догађаје Калча био у стању да учини.

Сама природа крсне славе, јединствене и сада већ одређујуће националне манифестације, била је другачија у Сремчевој родној Војводини, ђачком Београду и на југу Србије. Описујући простор у које слава тада још увек не поприма обресе грађанског сведеног прослављања крснога имена домаћиновог, у приказу вишедневног прослављања славе у дому јорганције Ивка Мијалковића, Сремац у жељи да представи славље другачије од уобичајеног свом читалаштву, слика позориште гротескног славског веселја. Оно је је можда изненађивало учену и културну публику српских грађана и варошана Сремчевог доба, али је такође на

свим меридијанима српства ипак преживело и представља и данас једно од обележја српског народа. „Слава је, а на славу свашта бива“, бивало је и биваће. Самопотврђивање друштвеног статуса домаћина неумереним трошењем на славску трпезу, гротескна преједања и напијања званих и незваних гостију, хуморно представљена у Сремачевом делу, послужила су да се својевремено искаже крајност у негативном полу, а данас су саставни део друштва у коме живимо. Док је Сремац представљао својој публици прославу српске крсне славе на југу Србије, ми у овоме раду тражимо и посматрамо у њој појаве и представе ликова странаца, осветљавајући и из тог угла пишчеву вештину карактеризације и недосегнуто мајсторство представљања пуких анегдота у најбољем књижевном маниру.

Сам роман *Ивкова слава* започиње представљањем значаја празника који је освануо, Ђурђевдана, за све људе који га са нестрпљењем очекују, па тако и за оне са социјалних маргина:

„И сами Цигани, овај суморни род и они му се радују, и можда још најискреније. А и како не би! Настају топлији дани, а колико им тек брига скидају ови с врата! Неће им више мећава засипати у чергу, нити ће их *господар-ветар* шибати уздуж и попреко, од пете до перчина. Измилеће им Циганчићи у оно мало скромно тоалете своје и јариће се на топлим зрацима ђурђевскога сунца као гуштери. Тек онда ће видети колико су богати, јер им неће требати, излишна ће им бити и черга кад се опруже испод звезданог неба и захрчу уз цвркулт попаца и зрикаваца пољских. А сем тога ће овога дана и они сви, сви без разлике - па крстили се или клањали - омастити брке печеном јагњетином; залиће је вином, запевати и заиграти и засвирати за свој рачун. А купиће за тај дан јагње, макар га украли! И ко се крсти, и ко се клања, сваки милет и свака вера, сви се радују Ђурђевдану“ (Сремац 1972а: 8).

Обрадовани коначним доласком великог дана прославе имена светога Ђорђа, представници ромскога народа међу првима нахрупе и у двориште слављеника, па тако и код газда Ивка, честитајући музиком празник и желећи да и личну корист извуку од домаћинове прославе. Том приликом, Стеван Сремац, у жељи да што јасније и хуморније дочара долазак ових положајника, ромске музичаре из Ниша и околних села слика тачно као да је и сам ишао са њима у оркестру, при томе бриљирајући у приказу глумачке вештине музичке групе, која изводи унапред припрељени игроказ:

„Међу првима наравно да су били Цигани свирачи да честитају славу. Одсвираше неколико српских и турских комада. Затим почеше песму *Каква си красна, душице моја* и отпеваше је до пола, отприлике донде: *Невина снаша спавала би, рај-радо!* а Ивко их

прекиде. - Доста, де! Несмо глуви у кућу! Па их послужи. Пита их: зашто су? - За рађију, газда, гракнуше сва шесторица као из једног грла. - И мало 'леба и старе 'аљине, ако имаш, господару, знаш за Циганчики моји. Пет умрло, осам остало, па све мало и ситно како луле! Мало 'леба и старе 'аљине за Циганчики и старо за мене, ако имаш, да ти бог да много крајцаре и дукате, голи су, гладни су, ако знаш за бога, три дана . . . , добаци један, баш гочобија, онај са огромним лабрњама, а ужасна глупост му се читала и са чела и из очију. - Суз, бре, викну му чалгици-башија, а после сви, и полетеше песнице и маљице на несрећнога и неспретнога молитеља, и измлатише га добро. - Нестрећо једна, кара га чалгици-башија и тресе главом и показује на Ивка, а не знаваш овога газда-Ивка како га ми знавамо, рече лупајући се у груди - три дана, нестрећо циганска масуричка погана муслафирска, забађава да му свираш, дор те не отера, па кад те отера, теке тагај да му кажеш: фала! Двадесет године тргујемо ми како једни човечи трговци сас овога нашег газда-Ивка, па не беше помеђу нас такав реч како данас од теб'! Одлази, нестрећо!, па га стадоше опет млатити и изгураше га напоље без бубња и маљица. - Ако смо Цигани, не мора баш да смо Цигани!, саветује га чалгици-башија на авлијским вратима. - Острамотија нас, много нас острамотија, газда-Ивко!, правдају се они унутра. - Неје од наши! Масуричанин је! Селски Циганин! Узедосмо га под ћирију. За три дана, осам гроша и што си попије!, извињава се чалгици-башија. - Други смо, други они Цигани! - Неје од наши, чорбаци-Ивко, неје. Ми смо други човечи!, прихваћају и потврђују остали. - Ми смо други Цигани; они су други Цигани! Има Цигани и Цигани, газда-Ивко! - Да ти неје данас слава, па да узмеш, газда-Ивко, нож, па све да нас покољеш. Сас ракију нас служиш! Боље сас ћезап, да поцрцамо! Да пођине ова погана чађава некрстена циганска сорта!, вели чалгиција. Ивко их умирује; служи их ракијом, и даје им бакшиш. Они му одсвирају још једну, благосиљају га и као полазе“ (Сремац 1972а: 14-15).

Након њих, пред кућом су се опет изређали оркестри једнаки првоне који је Ивка походио, истога порекла и репертоара, а музичко-сценски спектакл у Ђурђевданском преподневу завршен је појавом још једнога странца у Ивковом доворишту, опрезног верглаша, који је пажљиво за осталим оркестрима ишао и на истим местима као и они застајкивао. Разлог због којег је верглаш морао тако кроз град да се креће, био је деликатне природе, јер је исти био означен од „вазда буднога и неуморнога г. Светолика, практиканта начелства“ као потенцијални шпијун, који „бајаги, свира у вергл, а једнако гледа на Суву планину у намери да је прецрта и изда наше војничке тајне каквом нашем непријатељу (Сремац 1972а: 17). Како је сумња у музичарски параван потенцијалног шпијуна отклоњена, и он је код слављеника у дворишту доживео судбину својих пређашњих колега. Додатно почашћен и објашњењем славе као обичаја, и Ивковим увидом у верозаконска и из њих проистакла размимоилажења у свету, верглаш је срећан напустио Ивкову авлију:

„ - Кол'ко год има кристијани, по сав свет да идеш, па неће' да ги нађеш да славе: сал' што ми Срби што смо што славио, а други кристијани што су, ти не славе, па ако су

кристијани како ми! Тој да знаш: од кристијани салте ми, с овој што се крстимо - па показа три прста. А ви се па овако крстите! - и показа шаку. Знаш си ја тој! Ама сви смо кристијани. - О јо, јо, кристијан, данке!, захваљује Шваба и меће вергл на леђа и једнако захваљује; мило му што му газда Ивко зна име, зна да се зове Кристијан. - И до годину и до годину, сваку годину у овој време, слава ми је... Извол'те, брате. Ела, јоште једну анасонлику. Пије Шваба, захваљује и полази. - Е де, кристијани смо, разбирамо се; и ја кристијан и ти кристијан. Сви кристијани; а Турчин, Турк, беше му његово!, рече и показа руком како су испраћени - Турк отиде! - О, Турк не добро!, вели Шваба, па се окрете још једном, а једнако скида шешир и клања се и одлази пред другу кућу, од које се баш сад кренуше Цигани и одатле пред трећу, четврту, пету; свуда свира и пије и ракију и вино, докле се не опије и легне негде у хладовину, а тад се деца окупе око вергла, па свирају сама“ (Сремац 1972а: 18).

Након променаде свих ондашњих нишких музичара, међу првим правим гостима на слави, био је и посрбљени Јеврејин, „г. Физикус Милан Ружић (пређе Мориц Розенцвајг) тако да није морао да квару монограме на салветима, шнуфтиклама и тако даље“ (Сремац 1972а: 21). Напослетку, газда Ивку су на славу дошли и гости који су били први међу једнакима, главне личности овог романа, које је сам домаћин и представио као своје побратиме Миту Курјака, Јована Смука и Микала Николића Калчу. Током описивања животних и радних навика ових појединаца, који су били пре свега орни за јело, пиће, песму и весеље, представљено је и једно њихово несвакидашње интересовање, ископавање по околним пределима блага преосталог из пређашњих времена, и са тим везана и једна пракса у којој су поново учествовали градски Роми::

„Ради тога свога предузећа били су сви јако сујеверни, као сви људи који се тим мислима носе. Волели су и отимали су се сви, сем Калче, да кумују Циганима, да крсте новорођене (а можда и већ неколико пута пре тога крштаване) Циганчиће. Та сам Мита Курјак крстио је досад некаквих седамдесет и седам Циганчића! Не велим да није имао и неке пријатности отуда, али беше и доста непријатности. Чим кога Циганина ухвате у крађи, а он из апса поручује по *кум-Миту*, да дође да јамчи за њега. *Помагај, куме; у душманске ти руке допадо!*, поручује кум из тамнице, куће необичне, или са калдрме где су га одредили да очисти двадесет квадратних метара калдрме од зубаче траве“ (Сремац 1972а: 45).

У даљим описима, истакнута су и имаголошка поређења:

„Смук је, на пример, био славна испичутура, јунак на пићу. И нико га није видео да се он батрга пијан преко сокака као што то раде пијане Швабе, кад се овде код нас намаме на добро вино - једино ако га познаш по коси, која му мало падне на чело, и по јаци на капуту, која му је тад усправљена. (...) Курјак је, опет, био мајстор да спреми јело. Не боји се ниједног цинцарског ашчије или швапске куварице. Кад он направи ћевап, ђувеч, аласку

чорбу или јавију, то је, то је - шта ту да вам фразирам – требало просто сести, и незван, па јести“ (Сремац 1972а: 47).

Најистакнутији међу њима, на претеривање у сваком смислу увек спреми Калча, био је, по својим причама, врстан ловац, а за то је много имао и да захвали његовом псу Чапи, који је и сам толико странац међу својом пасјом расом, да заслужује пажњу кинолога-имаголога. Он, поврх свега, има и праву историју и порекло које га везује за странце и турска времена која су у Нишу недавно тек прошла, јер га је Калча на поклон при разграничењу Србије и Турске добио од свога пријатеља Ибиша Арнаута, који је за Османлијама отишао том приликом из Србије.

Најближи и најдражи гости Ивкови, у његовој кући остали су преко сваке мере, те писац за њихово понашање не проналази међу слављеничким традицијама модерног доба и народа, него их пореди са античким јунацима, Пенелопиним просиоцима који су искористили Одисејево одсуство и разбашкарили се у његовом дому током домаћиновог избивања. Ивко је своје госте молио и по вери и народности заклињао:

„Молим ве, браћо, и пријатељи, и друство! Је л' сте кристијан и Срби, је ли сте Турци или Татари или Зејбеци¹²⁶; каква сте вера? Излегајте ми из кућу, толко ве молим!“ (Сремац 1972а: 78);

али одговор окупатора његовог личног имања био је такође интоноран у народном духу:

„Зар наши стари преди нас, ће рекну они, пет стотин године, бре, брате, држаше и чуваше славу - ем у овај зулум очуваше гу! – да се, демек, разазнајемо који смо од време Срби, а несмо ни тија Грци, ни Цинцари, ни па Бугари, а он саг зар, у ову слободију, па да гу батисује?!“ (Сремац 1972а: 80).

Ивко је, не могавши да пронађе друго решење, по заштиту лично отишао и код највишег представника градске власти, градоначелника, где је опет своје распомамљене побратиме поредио и са далеким народима и племенима, као и са љутим Аранутима:

„А они си осташе, те шенлуче како у душманску кућу. Начинише си чадор сас барјак, а Калча си седи под чадор сас пушку на крило, па како Арапин онај кад је закупија Косово у страо зулумћарско време што се писује и казује. Фрљају туфеци како Зејбеци. (...) Онија па

---

¹²⁶ Зејбеци су једно од турских племена, настањено махом у Анадолији, из којег су се најчешће врбовали војници који су били, по свему, раме уз раме са јаничарима.

луди Калча засеја насред авлија сас пушку преко колено, како онај Муса Ћесеџија у Качаник у старо време; па ме стра' да не погинем за ништо! “ (Сремац 1972а: 87, 89).

Жалећи се председнику на зулум својих блиских пријатеља, истакао је да је са њима остао и њему Непознати, странац који је од саме зоре првога дана на слави био, те се при овом епском претеривању у давању части свецу заштитнику задржао са најдурашнијм и на провод најспремнијим Нишлијама. Поврх свега, јорганџија је био бесан јер су његови гости у својој распомамљености још тражили и да им пошаље некога да их служи („Та ги прати Цигани неки, а они га накараше, а Калча јоште једнога истепа“), и то са намером да то буде комшиница Ивкова, млада Маријола, коју су наумили и да удају за Непознатог, што је код јорганџије изазвало поново налет беса и чуђења, јер се свет променио на начин на који он то никако није могао да разуме : „О боже, викам, куд се па тако удава и па жени. Немацки адет у нас нема га! Несмо та вера, викам. Каква је вера саг па тој заступила!, викам ги па ја“ (Сремац 1972а: 91).

У даљем представљању свог случаја, Ивко је тражио право и правду, претећи да ће, уколико до њих уз помоћ председникову не досегне, и саме постулате свога бића променити, те напустити веру и народност којима је толико одан био и у најгорим временима:

„ - Па, ете господине, ја викам: је ли ово Турско, Арнавутлук ли је, што ли је! Изабрасмо те, дек си човек од ред. Зашто и турцко јоште слависмо (бе'мо цврсти у веру и па у закон), па овој чудо и резил'к не беше. Па викам да ми помогнеш, та да си не променеујем веру и станем саг под мој старос' потурњак, та бајрам да држим кад ми, ете, слава такој помага!“ (Сремац 1972а: 94).

У даљем правдању, Ивко је одустао од преласка у Ислам, али је опет претио да, због своје изгубљене илузије о правној држави српској, жели да, заштите својих права ради, барем пређе у народност својих других православних суграђана, који за разлику од Срба не славе крсну славу:

„ - Три Цинцарина преведо' на нашу славу, и јоште петину могашем, а и тешем да преведем... Ама, ете, саг видиш како је... Саг дође време, ете, да се и ја писујем у Цинцари...“ (Сремац 1972а: 96).

Због наваљивања несрећног слављеника, сам председник општине отишао је на лице места да интервенише, али је тамо, понешен атмосфером („ - Ела изволте, господин-приседниче, мало винце. Ама је винце, види, види, види! И Турчин, па веру си да батали заради тој вино, такво је!“), и сам заседа за софру, чак

аранжирајући по својој вољи и трпезу. У прослави којој се и власт прикључила, дошао је тренутак у коме се сазнало и порекло до тада непознатог госта на слави, за кога се открило да је помињани Светислав, отпуштени општински писар. У даљем току радње, Светислав покушава да при софри поврати свој положај писара, а друштво износи своје даље планове председнику, који их опомиње да већ три дана славе туђу славу, након чега сви схватају да је три дана након Ђурђевдана Марковдан, те се Ивкова слава претвара у прославу Курјакове славе у Ивковом дворишту. Председник, који на инсистирање новог слављеника остаје, приметио је и да са прославом нешто поново није у реду, а Смук му је разјаснио шта слављу фали: „Нема Цигана!“. Затим је Калча и објаснио разлог њиховог изостанка, као и делимично оправдање за своје грубо понашање према њима:

„ - Бе'у једни отоичке, ама ги напудимо зашто су лопови. Они куповаше и доносише пљачку алексиначку и књажевачку у турцко време кад беше рат. Рекаја сам јоште кад падне Ниш и заступи Србија да ћу ги бијем где ги нађем и дор ги видим; па си тој и радим, веру ги фираунску чађаву! Фаћам рачун: јоште три иска, па да ги бидне равно стотинка“ (Сремац 1972а: 107).

Знајући карактер Калчин и његову вољу и способност да преувеличава, сви су знали да број Рома које је лично тукао стоји у сразмери и са његовим ловачким успесима, те се и председник одмах одважио да, изокола, инсистира на музичкој подлози славља: „ - Ама глуво ми без Цигана!, вели председник. – Куд је била слава без Цигана!“ (Сремац 1972а: 108). На позив и по жељи саме власти, музичари су стигли на славље, таман у истом тренутку када је кући, уверен да ће је коначно затећи празну и *ослобођену*, кренуо и газда Ивко. Међутим, уместо да у дому затекне напоскон ред и мир, дочекао га је призор прославе у пуном јеку. У овом распусном проводу, самопрокламовани прогонилац градских Рома, Калча, уживао је најискреније и најдубље, сам оповргавајући своје раније изречене лажи и претеривања у свом односу према народу из кога су потекли музичари:

„Игра чочек и прави кругове и шиба својим дугим курјуцима по зраку и тресе грациозно целим својим симетричним телом, а Калча се извалио на једно јастуче, зажмирио сладострасно као мачак, па викнув: - Ахаааа, чичино малецно!, испали пушку у вис и отера радознале врапце чак у девету махалу. – Свирајте мој жалос!, веру ви фираунску чађаву чочешку!, дере се Калча и обећава лагир-папуче гаравом чочеку Кара-Биберу, због које се почесто по кафанам дешавају туче између војске и цивила, и има разбијених глава и слубљених шешира, покрханих столица и тесака без канија у кафани и

канија без тесака у касарни. – Ћити, ћити Ружо!, дере се Калча. Тресе се кућа веселога Ивка, јоргандије“ (Сремац 1972а: 111).

Шокиран притором у свом дому, Ивко је у чуду говорио:

„А, ће се нађем ја с приседника, па ће га питам какви има пандурини! Куд су стареји?, пита Ивко, не видећи ништа друго до саме Цигане. Први пут му паде на памет, да се запита, откуд у вароши толико Цигана! - Погле, молим те!, рече Ивко у себи. И доиста, сам Циганин притискао авлију, па да, што певају, јаје бациш одгоре, не би пало на калдрму, већ на добра Циганина или још боље Циганку. А није ни чудо. Пандури су сви, колико их је било, тачно извршили наредбу. Сваки је пандур довео по једне свираче; шест пандура, шест дружина циганских беше дошло. Стоје у полукруг са свим могућим музичким инструментима културнога Запада и чаробнога Истока. Они као полукруг, усред њих кардаши, усред кардаша седи главом он, председник; а власт, болан, брате! Пао у севдах па онако сефли лепи динаре и стопарце по челу и образима најмлађег и најлепшег чочека Ајше и обећава јој стамбол-папуче. Грешни Ивко кад виде то, а он стао па се скаменио, и стоји не другче него као један велики у салонски капут и свилени прслук са цветићима у саксијама обучен знак питања или дивљења“ (Сремац 1972а: 112).

Искрено шокирани Ивко, није могао себи да се дозове, и у шоку је резимирао целокупно славље: „Сас Цигани поче, сас Цигани ће ми се и сврши слава! Ја си дочека у моју авлију Циганско царство! (Сремац 1972а: 113).

Када су се гости напoкон на послетку истутњили, и када је славље коначно минуло, Ивко се овим речима захваљивао: „Фала ти, господин-приседниче, те ме овија не отераше у Цинцари; а ћа да веће не држим славу ели да гу променим за светoга Живка!“ (Сремац 1972а: 123).

Друштво које је код Ивка у кући три дана и ноћи празновало, напoкон је отишло, фијакерима на пут ван града, где су намерили била да наставе и даље весеље. Наравно, фијакере је пратила и музика, којој је опет командовао Калча, упадајућу у дискусију са Ромима, којима је опет ловачки претио, али им на крају обећао и да ће бити од друштва почашћени:

„Попеци, бре! Ела при мен, при кола овамке!, зовну Калча, и један Циганин, онај с белим крутим филцаним шеширом, скочи с кола и дотрча по инструкции. – Шта искаш, бата-Калчо?, рече Циганин. – Какав бате, бре, чопек-сене! Зар на Цигани ли ћу сам бата? Ко ме бата?, грмну Калча, па потегне шаком, али се хитри Циганин изамче шамару, одскочив бестрага од кола. – Знајеш ли, бре, да си имам од време јоште бујрунтију за два Цигана да могу да ги утепам без рабош како два зајца у шуму, па ич да ме не питују никој за тој?! – Чорбаци-Калчо, изговори Циганин и поклони се, а остало прогута од страха. – Е, е, такој те искам... Спрам теб ће сам берем чорбација; разбираш ли, чађава гурбетска сорто? – Разбирам, маале-башијо Калчо. – Е, е, такој те искам да ми свирите онуја песму (ама гу, заборава, па неће да искочи баш под форму), онуја што се поје за Тодору (...) Ете тој да ми свирите, па таг друство ће да ви да царски бакшиш, а ја нећу да ве тепам – а од

мен и толко доста! – Оћемо, чорбацијо и маале-башијо Калчо! – Ама искам тој да ми свирите та да ви све плаче кемане од жалос големи, како Циганин кад га остави жена па зареди да оди по други човечи! Разбираш ли? Тој да свирите, и тој си је мој жалос!“ (Сремац 1972а: 132-133).

Свирком и радошћу, па свадбама и поглављем које описује како су нововенчани кардаши даље живели са својим супругама, завршава се овај роман. Поред описаних и цитираних имаглошких епизода, у њему се налазе и поређења у којим су странци икориштени да се истакне јачина стилске фигуре: при селидби су ствари оштећене „као Черкези да су лупали“, жалостан човек је „обесија жално мустаћи како Турци кад се враћаше од Карадаг“, скромно весеље описано је изреком „три Циганке цело оро“, брзина је упоређена са јачачком вештином, иза које се још раније сакрила метонимија: „јурио и промицао као татарин¹²⁷ кроз Ражањ“, док је могућност индивидуалног тумачења ситуације приказана поређењем „од воље им, као Шокцу пост“.

Раније истакнуто Сремчево портретисање ликова и ситуација кроз образац философије паланке, у овом делу се остварује кроз сам насловни лик. Тврдњу да „паланчанин себе види као објекат, а не као субјекат света“ (Константиновић 2004: 7), сам газда Ивко јорганција потврђује својом пасивношћу у ситуацији у којој му је дом окупиран од веселих ђувеч-кардаша. Иако се чини да он делује, он у ствари из позиције објекта одлази код градоначелника, тражећи од њега да као властодржац, субјекат, у Ивковом дворишту заведе ред. „У свету паланке, важније је добро се држати обичаја, него бити личност“ (Константиновић 2004: 7), и тога су свесни и Ивко, који паланачку „потребу за живим позориштем“ (Константиновић 2004: 17) у своје дому својом пасивном зависношћу од власти и потенцира, али и власт, која не обавља своју дужност, него ритуалном карактеру славља даје још више на значају својим активним узимањем учешћа у весељу. У простору који одише смехом, у коме се смеју и актери славља, али и они који га из суседних дворишта и са улице посматрају, отелотворавајући паланчки „преко-плотовски поглед“, „силну радозналост за туђим животом“ (Константиновић 2004: 23), једино се Ивко не смеје, потврђујући своју позицију онога који трпи радњу и чињеницу да

---

¹²⁷ Татарин је био синоним за јачача-писмоношу. Брзина и вештина ових људи изједначена је са урођеним даром, издржљивошћу и спретношћу које су на коњу испољавали припадници ове туркијске народне заједнице.

у паланци једино „објекти се не смеју: смех почиње тамо где престаје објекат“ (Константиновић 2004:18).

У роману који одише буком и весељем, од ликова странца најупечатљиви су Роми, и најјасније је осликана њихова улога у оновременом Нишу, као и осоран, али не и нечовечански однос који је према њима имао Калча. Нијансиран превасходно Калчиним ловцијским темпераментом и преувеличавањем, овај однос мора бити схваћен управо у колориту свеопштег претеривања које краси најпричљивијег и најпознатијег ђувеч-кардаша. Иако препричава своје раније епизоде са Ромима – које не постоје нигде у стварности и пред сведоцима, као и његови ловачки успеси – и изриче им тобож љутите претње, Калча све чини само да би пред људима од свог лика правео протагонисту мноштва јендочинки, које имају за циљ пре свега да насмеју и забаве све присутне. Поређења са Цинцарима и Турцима, приче о псу који је, због газде Аранута, и сам тобож арнаутског порекла, присећања на странце са којима су тадашњи у српску државу новоинкорпорирани крајеви до јуче делили свакодневицу, доносе слику града и времена која је, управо због тог обиља другости, и била тако популарна и од читалаштва на свим подручјима српског језика одлично прихваћена. Осокољен успехом *Ивкове славе*, Сремац је своју књижевничку каријеру наставио пишући и описујући и даље стари, нестајући живот оријенталног Ниша, о којем је он, и сам дошљак у то поднебље, управо кроз епизоде живота и сусрета са странцима у њему, оставио најбоља и најтачнија сведочанства.

10. 3. *Поп Ђира и поп Спира*: интернационализам Сремчевог хумора равнице

Своме завичају, плодној српској војвођанској равници, Стеван Сремац одужио се најобимнијим својим штампаним делом, романом *Поп Ђира и поп Спира*, објављеним у првобитној краткој верзији чак и пре *Ивкове славе*¹²⁸, али

---

¹²⁸ У данас несачуваним примерцима листа Будућност (бр. 41-49) из 1894.

најпознатијем по објављивању у наставцима у *Бранковом колу* 1898¹²⁹, те и самостално у форми књиге исте године. Фама која је настала након објављивања овога дела¹³⁰, једна је од првих у нашој књижевности, а популарност коју овај класик и дан-данас има међу читалаштвом, довољно говоре да је, осим о нишком поднебљу, и о своме родном крају Сремац оставио вредне и трајне писане трагове.

По простору који у овоме делу описује, и по карактерима који из њега произлазе, Сремац је био сличан Јакову Игњатовићу, али се од њега и разликовао. Док је Игњатовић строго критиковао пропаст српства у јужној Угарској и наводио разлоге и појединце одговорне за такво стање, Сремцу је завичај остао у лепој успомени, па је као такав и приказан у његовим делима са завичајном тематиком, као простор у којем живот тече по устаљеном реду и спорим, добродушним ритмом. Такође, завичајни језик Сремчев, којим се у делу говори, одговара апсолутно, својим ситним неправилностима и бројним посуђеницама, животу у војвођанској средини. До данашњих дана много неизмењен, језик војвођанског села, спор и прилагођен окружењу бројног несрпског живља, садржи у себи све оно што и сама Војводина: у турцизмима, дах народне прошлости; у германизмима и хунгаризмима, покушаје модернизације и укључивања у више друштвене токове, а у својим посебностима, јединство свега од чега потиче и средине у којој се развијао.

Свој хумористички роман, у коме је дата широка панорама војвођанског села и живота на њему, аутор је сместио у неименовано богато село у Банату, које је имало и све одлике његове родне Сенте, али је радњу романа аутор ипак изместио на другу обалу Тисе. У идиличном амбијенту, где се ђермови дижу „право тамо звездама“, сокак се „шарени од момака и девојака“, у кућама које су „пет прозора са сокака, а прозори пуни цвећа“ и где су дворишта „дивна идила сеоског

---

¹²⁹ Од 1. до 35. броја, односно од 1. јануар, до 27. августа поменуте године.

¹³⁰ О књижевном догађају, какво је појављивање *Пона Тира* и *пона Спира* у ревијаланој штампи било, белешку оставља, из властитих сећања, Вељко Петровић: „Ево, као и да данас још гледам, сасвим живо, призоре: *Пон Тира* и *пон Спира* објављују се у наставцима у *Бранкову колу*, које је недељно и редовно стизало. Кад пошта наиђе, настане отимање; млађарија сачекује разносача пред капијама, а у читаоницама се послужитељ бори да би старој господи, и самим протама, прво уручио нов број; они свештеничког чина тобоже негодују: *е, окачењака једног, е, међер, е, лолска посла, тај баи прећера!* – а сви скидају наочаре да би се насмејали и машући главама понављају један другом прочитано“ (Петровић 1977: 7).

газдинства“, одвија се полако и са много споредних радњи и ликова прича о животу који иначе „тече доста монотono и дремљиво“, осим у изванредним приликама, које се после препричавају и уђу у легенду. Једна од тих легенди, анегдота је која чини главну тему дела: сукоб свештених лица који је завршио тучом и избијеним зубом, те тужбом која се после пред владиком неславно завршила. У расписаном приказу овог кратког сажета, Сремац је у дигресијама од главног тока радње на најбољи начин описао своје завичајне пределе. Било да је са основне теме дела скретао у току самог описа за даљи развој радње битиних појединости и ликова, или је писао и цела поглавља за која је после и у поднаслову наводио да их читалац, јер са главном темом директно везана нису, може слободно прескочити, писац је представио сеоски амбијент и атмосферу толико пластично, да ликови и призори напросто оживљавају пред очима читалаца. У слици богатог села и живота сељака, кроз описан изглед дворишта и имања, а посебно кроз споредне ликове, и пре свега странкиње међу њима, које од поглавља у којима се само појављују, до делујуће силе у делу прелазе кратак и жустар пут, писац је створио класик српске књижевности, који представља, чак и данашњим генерацијама ученика, једну од лектира које се са задовољством и лако читају.

Као једна велика ауто-слика, овај роман доноси представе ликова типичних Срба из равнице. Ликови попадаја, које и доводе до читавог сукоба и руководе поступцима својих супружника, и ликови њихових ћерки, обликовани су тако да, тек када се упореде са представљеним ликовима мађарских и немачких девојака које послужују по кућама и са ликовима сеоских сплеткаршица фрау-Габријеле и Цвечкенмајерке, дају слику свих типова оновреме војвођанске жене. Од гласних и робусних попадаја, које гледају свој интерес и друштвени положај, те много полажу на „унтерхалтунг“ и „немецко воспитање“, преко тако васпитане Меланије, Сремац јасно открива своју симпатију за лик чедне и свакодневне српске девојке, каква је била поп Спирина Јула. Радећи све послове у домаћинству као и девојка која „помаже“, она није остајала као искварена кућна помоћница у разговорима са момцима и војницима, нити је оболела од литературе коју је читала, као Меланија, која је непрестано меланхолично патила и свирала тужно клавир. Срећна судбина Јулина, начин је на који је писац истакао победу њених врлина над манама других.

Ликови свештених лица, Поп Ћирице и поп Спирице, као и епизодисте поп-Олује, дају и целокупну слику црквеног сталежа онога времена. Свештеници живе добро у добрим и богатим парохијама, напредују у звању на најразличитије начине, домишљатошћу и довитљивошћу, а владика је неприкосновени суверен, издигнут на ниво црквене и световне власти.

Лик учитеља Пере пример је младог, романтичарски занесеног, школованог Србина онога времена. Он „не мари за покенесе и нокенесе“, тј. све српско цени далеко испред немачког, али му опет импонује пажња, „унтерхалтунг“ и „немецко васпитање“ фрајла-Меланијино. На крају, схвата да је погрешно, и да није срећан, те да би са правом српском девојком, каква је Јула била, био далеко срећнији.

Довитљиви Шаца, пример сеоског бећара, који, као ни сеоски лопови из приповетке, није злонамеран, идеалан је спој са српском девојком каква је била Јула. Он пише песме, преписује песмарице, пева и свира, али и ради као берберин и планира будућност, у којој чека и велико наследство. У животу управо због своје једноставности и доброте и срећно пролази, јер није, као учитељ, препустио другима да му управљају судбином.

Црквењак Аркадије, који је, као и поп Ћирице, „мрзио на Вука и његове реформе по којима се човек не може разликовати од паора“, и причало Нића Боктер, својим ликовима представљају снажљиве сељаке, који се за себе увек снађу и побрину, и у свему, без нарочите туђе штете, увек уоче и неку своју корист.

Ипак, у нашем раду, поред свих ових прослављених ликова, ми ћемо представити ликове странаца који се у овоме великом роману налазе, као и тренутке када поменути ликови Срба користе странце у својим реминисценцијама, поређењима или напросто у свакондевним сеоским *диванима*.

Већ у првом поглављу романа, у коме нас писац упознаје са главним ликовима, код једне успутне праксе при сахранама коју је имао обичај да изврши и чинодејствујући свештеник, представљене су и слушкиње у свештеничким, првим кућама у селу:

„И још ту на гробљу покупује од деце — која су такође чинодејствовала, носећи крст и чираке и рипиде — све њихове мараме и пантљике; покупује будзашто, по четири крајцаре марама. - Деде, децо, вели им господин попа, дајте ви то попи, а попа ће вама грошић два дати за то! Купи, па и то пошаље кући. Од тих ствари после госпоја попадија изабере што

јој се допадне, а остало добије у *плату* каква Жужа или Ержа (Мађарица наравно), па се све шарени од пантљика кад прође сокаком, да ти је милина погледати за њом. Пролази, па унесређава свет, а највише оне танке и нафризиране берберске калфе. Е, не може човек, па да му је срце од камена, а да се не осврне за њом и не да̂ оку пријатна призора и уживања. Шарени се од силних пантљика као слободно међународно пристаниште од барјака на разним ескадрама. Нек се зна што је господин-попина слушкиња!“ (Сремац 1972б: 39).

Касније, при описивању домаћинства поп Спириног, опет је поменуто и његова послуга мађарске народности:

„Лепа, велика кућа, а на њој ни крајцаре дуга. Пет прозора са сокака, а прозори пуни цвећа, а међу цвећем два кавеза са канаринкама. Пешаци улазе на врата, а кола на браун-капију са дугачким и честим ексерима са врховима горе поређанима због лопова, а још више због Мађарице слушкиње“ (Сремац 1972б: 65).

Ипак, девојка због које су постављали препреке на прилазу дому оца Спире, у кући је била вредна, и радила више и од саме домаћице, која је ипак за њу имала речи прекора:

„Краву је музла Жужа слушкиња, здрава једна дунда једрих образа, што кажу: да удариш по једном, прснуо би онај други! То кажу, али нико јој није то урадио; сваки је више волео да је уштине за образ или чак и пољуби, и пошто се она није никад отимала, па јој је доста често и пасирало. Само је госпоја Сида никад није уштинила за образ, него је, шта више, често грдила и називала је леном девојчуром што дању поваздан дрема, а ноћу краде маст и пече крадом лукумиће кад сви по кући заспе, и части се са себи равнима, да се послужим сопственим речима госпоје Сиде“ (Сремац 1972б: 71).

И у суседном свештеничком дому, однос газдарице према послуги био је истоветан, а слушкиња Ержа, друга половина једре мађарске јабуке дате на службу у српске куће, страдала је исто као и њена колегиница и другарица Ержа.

Две истоветне девојке, које су до удаје служиле у готов једнаким домаћинствима свештеничким, и потресе изазване свађом господе пароха поднеле су мирно, чак имајући времена и налазећи и начина да се састану и са својим удварачима:

„Жужа и Ержа су и даље лепо живеле међу собом (не хтевши се повести за својом завађеном госпоштином), и састајале се на сокаку, као и пре свађе своје госпоштине, са својим хуланерским капларима, а свака је имала свога. Једнога су оне саме међу собом звале Затрацени, а другога Шецко-Једно. А та су имена они добили према различитом свом темпераменту. Један се љутио кад је видео своју Жужу да с оним другим разговара, и одмах псовао: *Затрацени!*, а други није био такав, него коју пре нађе, Жужу или Ержу, а он вели: *Шецко-једно* (каже да му је свеједно), па курише. Оне су се свако вече налазиле, и том приликом су између осталог још и саопштавале једна другој све што се у кући једне или друге казало, говорило или догодило, а од њих су опет њихове госпође сазнавале све, што је опет био трајни узрок вечитом потпиривању и подгревању једаред већ отпочетог

страшног непријатељства. Па је тако и вечерас, поред свега посла, Жужа од времена на време уграбила прилику и излазила с пуним бокалом на сокак своје каплару Затрацену и Ержи, која је опет била са својим капларом, и ту казала све Ержи шта је и како је. Ту су пред кућом пили, па чак и играли уз свирку која се лепо чула из куће“ (Сремац 1972б: 291).

Херојски карактер једнога од службом срећно у банатско село распоређених војника, који је својим именом сведочио о истоветности обе девојке, која стоји у равни и са једнакошћу других упарених ликова¹³¹, показан је најбоље на примеру његове проверене храбрости и сигурности у најтежим условима:

„чу се из кујне глас јаросне гђа Персе... - Шта ће сад овај лонац овде кад му ту није место!? Чим се само макнем корак из кујне, одмах се направи вашар! И одмах затим чу се страшан тресак, и полетеше црепови од треснутог лонца на све стране по кујни. Меланија побеже у собу, а Ержа, бојећи се (из искуства) да њој који други не полети о главу, побеже у авлију право камари сламе, да начупа сламе за пећку. Па и сам Ержин хуланерски каплар, кога су звали *Шецко-једно*, који је већ поодавно цоњао у мраку на авлијским вратима, и коме је у његовом Коњичком правилу стајало да хуланер треба неустрашиво да дочека бар десет бака (пешака), и он је побегао кад је чуо ону страшну вику и праску из кујне, па је побегао као да га сам Бунапарта вија. И он се уклонио испред опасности испред које би и читав ескадрон побегао; и бегао је бестрага, ратосиљајући се за вечерас сваког уживања“ (Сремац 1972б: 282).

Тип личности који је представљен кроз ова два лика, као и кроз ликове веселих и распуштених кафанских жена које су дошле главе некад богатим сељацима¹³², живео је у домовима свештених лица, али је припадао свету који живи много брже,

---

¹³¹ Војничково име Шецко-Једно (свеједно), сведочи да он сам готово да није ни видео разлику међу девојкама, које су представљене са два имена, али као једна личност, као тип, а не као лик. На исти начин, уз минималне разлике у карактеризацији, приказани су и ликови свештеника, као и ликови њихових супруга, које чак деле и исто име: Сида и Персида.

¹³² Нића Боктер имао је љубавну епизоду са извесном ватреном Ержином и Жужином земљакињом: „ - Хе, шта ћеш!? Другу Пелу не могу лако наћи!, вели Нића мало и тужно. - Откад ми она умрла, а ја ударио у никакав дешперат, па проп’о и ја и имаће. Од онаког газде, ето на шта сам спао! - А ди ти је, Нићо, она Мацарица из Сенте., она Какаш-Верка, пита га Ракила ђаволасто. - ... Па сам и пропао од дерта и од једне тешке жалости за Пелом, забашурује Нића и оглушује се према Ракилином питању, па... ето тако от’шло све, рече Нића и ману руком. - Тако ми ваљда суђено, а зар сам ја крив?! - Хе, Нићо, Нићо, крив си ти к’о ђаво, вели му Ракила, не пуштајући га. - ’Оћеш ти талирима да поткиваш Какаш-Веркине чизме!? А ди ти је сад? - Хе, одонда и нисам више вид’о талира, вели тужно Нића. - Одскитала, вели друга комшиница, за неким шкадруном — за неким тоцким уланерским филером. - А ви то канда чешљате перје?, запита Нића, да би окренуо разговор на другу тему.“ (212-213)

Такође, и бојтар (свињар, чобан) кога на путу Темишвар у кафани срећу свештеници, имао је у младости горљиву љубав према Какаш-Веркиним колегиницама, која му је сагорела напослету и сав иметак: „ - ... Какав сам ја био ондак, и ди треба да је сада мој крај... Па ди сам само поглед’о, било је сигурно моје; и како сам се мого оженити! - Знаш, чула сам за твоја чуда и покорѐ! Чула сам шта су те коштале оне чизме и оне кацабајке оним Мацарицама у Кун-Сент-Мартону што су ти сву ноћ играле чардаш... Зато си ти сад и дотер’о до паса! - Ал’ и јесам био ирош, ао, дука му!, рече и лупи о сто. - Нисам се, што кажу, бој’о ни једног бачког ироша, ни пушћ’о га испред себе!.. Еј, да ми је данас онај тал а ова моја памет...! (230)

страственије и са испуњенијом свакодневицом. Да у селу постоји, поред Срба који натенане проживљавају свој век, и веселији део, оком видљив и на дохват руке, писац сведочи када описује део места насељен мађарским живљем, кога помиње поп-Ћириница када жели да нагласи буку коју су сви у сокаку морали истрпети („ноћом неки гајдаши, тамбураши, трумбеташи, Ћиро, неки курмахери и неке нахт-музике, к’о да смо на *Тиса-парту*, тако ми је изгледало.“), и који је у јединој фусноти у роману Сремац описује:

„Тиса-парт, тј. обала Тисе, управо онај крај вароши што је покрај Тисе; крај обично Мађарима насељен, у коме је према томе, следователно, ноћу много живље него дању“ (Сремац 1972б: 162).

Насупрот Мађарима, у селу са са Србима становали и Немци, миран и од Атилиног племена – готово у свим случајевима - много повученији свет. При поменутом опису сахране са почетак романа, те даће која јој је неминовно следила, по први пута појављују се у роману и Немци, кроз лик немачких речитих госпођа:

„И сви тресу жалосно главом и хвале покојника. Износе многе врлине његове, од којих за многе нико живи дотле није знао, а највише зна да приповеда каква Вавика или Бетика, каква Швабица, која се ту нашла и била на услузи збуњеним домаћинима. Прича својим накарадним српским језиком, и уноси шале и смеха у суморно друштво.“ (Сремац 1972б: 40).

Након тога, представљен је и један мушки лик у село досељених странаца, приватни предузетник и власник водеће сеоске културне установе:

„А кафану је држао неки трбушко Шваба у сомотској комотмици са златном кваслицом, неки дузтабанлија који се само шета по кафани, прегледа је ли све у реду, и сравњује и дотерује дуварски сахат са својим цепним, и клања се гостима и кад уђу и кад изађу, а после подне једнако држи у рукама оно чим се убивају муве, па по ваздан иде, убија муве и растерује сан, јер се боји *шлога*, па не сме да спава после ручка“ (Сремац 1972б: 60).

Након локалног Немца, престављена је и, једном сликом у дому поп-Спирином, и сама личност великог властодршца, у послу у коме се нико од банатских паора није надао да ће га затећи. На дувару у дому свештеника висила је и

„слика доброга цара Јозефа како је узео једном паору плуг из руку, па сам он оре, а паор Шваба диг’о руке, а упро свој благодарни телећи поглед у небо, па вели: - О, боже, овакога монарха дај да получи свака нација!“ (Сремац 1972б: 91).

При самом крају романа, приказана је и једна типична немачка сеоска породица, која се, добросуседских односа ради, носећи и посебан поклон, упутила у српске сватове, у којима је завршила и у колу, и у том приликом спеваној песми:

„Поред Нићиног великог паорског кола, и у њему оног ћифтанског малог, ухватило са још једно треће, опет паорско. У њега увукоше и неке Швабе из другог краја села, а међу њима и Сепла сувачара и жену му Бетику и ћерку Кредлу. Сепл је из поштовања према поп-Спири као лојалан Шваба и мештанин, донео младенцима торту на презент. Унели су је торжаствено; најпре је ишла Кредла са тортом, за њом Бетика са великим штајерским амбзелом, а за њима кривоноги Сепл са тешком лулекањом и са отромбољеном доњом усном. Извињава се Сепл да не зна српски ни говорити а камоли играти, све му то не помаже! Игра Шваба ако му се и не игра! Гледа га Нића боктер из оног другог кола, гледа и Сепла и Сепловицу и друге Швабе и Швабице како смешно играју, па отпоче: Игра Шваба и Швабица,/ А на Шваби кабаница;/ Боље игра кабаница/ Него Шваба и Швабица!“ (Сремац 1972б: 309).

Нићина песма одраз је типичног односа Срба према немачким комшијама. Иако су свешетници у својој богоугодној служби у контакту са на терену најближим странцима морали да воде бригу о спасавању њихових душа, те се помиње како је и „колико је Швабица и Мађарица извео из јеретичких заблуда и привео (заједно с безлобивом им дечицом) у крило православља и привенчао за православне Србе“ отац Ћира, они су, као у духу српства обрзовани бивши карловачки богословци, на странце ипак гледали са задршком.

За разлику од својх супруга и сународника, српске жене деветнаестог века биле су те које су немачки народ, односно његов оновремени образац образовања и међуљудског опхођења, уздизале на пијадестал. Сматрајући да сваки млад човек – па тако и у село новопридошли учитељ Пера – по дифолту мора да „воле провађање, клавир, немечки унтерхалтунг“, у жељи да ћерке што боље удају, помодне српске домаћице давале би ћерке на школовање у приватне установе које су по варошима и градовима обично отварале немачке уседелице. По том примеру, образована је фрајла Меланија, „код неке старе фрајле у Бечкереку“, где је тако добро овладала немачким језиком, „да је, како је гђа Перса уверавала, ноћу *бунцала само на немечком*“ (Сремац 1972б: 105). Њена мајка, протиница Перса, сматрала да „то се данас тражи, без немечког воспитанија нигде“ и да су за младу девојку најважнији „Клавир¹³³, хеклерај, валцер и немечки“.

---

¹³³ Меланија је, и по удаји, наставила да вежба свирање на клавиру. Њено музицирање, које је писац назвао „ждронцањем“, настојала је да поправи уз учитеља странца: „Колосално је напредовала у клавиру; сад свира и теже пијесе, које се простацима и не могу допасти, а поучава је један Пемак (*кинстлер* у тим пословима), један млад, блед плавшан са малом ретком брадицом, и устима од увета до увета. Није баш тако леп; али је као вештак пријатан“ (Сремац 1972б: 321).

Немецки воспитане, а при томе и саме, бар по једном родитељу, Немице, биле су и две сеоске централне женске фигуре, које су сви познавали: кројачица Габриела и бабица Цвечкенмајерка. Оне су по селу сваку вест разносиле, настојећи успут и да је украсе, те је село, обавештено из њихових извора и амплификација, о сваком догађају, па и о сукобу свештеника, знало причу која је својом интересантношћу, идући од куће до куће и од уста до уста, надрасла и саму оригиналну верзију догађаја. При рапортирању о сеоским згодама и незгодама, госпођица Габријела није заборавила да и сама изнесе вредности васпитања у немачком духу, због кога је и она предност давала фрајла Меланији:

„Говорим ја њој откад још: - Госпоја-Сидо, ако сте права мати, и пријатељ своје детету, немојте да је оставите да буде слепа код очију и без изобраења; подајте је у лёр код фрајле Нимфидоре, да научи да хеклује штрумпфпандле и сас перлама чачкалице за зубе и немецки унтерхалтунг! До’ће време, па ће вас дете проклињати! Бадава, што јест-јест; ал’ за љубазне ствари — само је немецки језик створен, слатка!“ (Сремац 1972б: 174).

Своју испољену германофилију, и посебно предности језика народа из кога је и сам властодржац велике жуто-црне монархије, госпођица Габријела горљиво је бранила, истичући при томе и своје специфичне језиче афинитете:

„Није то да говорим и држим страну што ми је мама била Немица,... ал’ сасвим је тако. Зар не? Ја само кад морам да се свађам и да псујем кога, онда говорим српски, некако је за то згоднији; али за фине ствари, опет вам кажем: само немецки! Само немецки, слатка моја!“ (Сремац 1972б: 175).

Упркос толиком ангажману на промоцији немачке културе и језика, фрау Габријела морала је изнети и један свој пораз, због кога је сада ликовала, и у коме се види да се госпа Сидо ипак угледала на свога народског и патриотски освештеног супруга:

„Сад се уједа госпоја Сидо, а кад сам је ја саветовала да да њену Јулу негде на страну у кућу, у лёр, а она сва позеленила, па ђипа, мал’ ме није ударила, па каже: - Не дам ја, док сам ја жива, — каже, — моје дете у швапску кућу; у једном истом кориту, — каже, — и месиду ’леб и переду веш, и купаду децу, поганија једна! Е, ето јој сад...“ (Сремац 1972б: 175).

Приказ фрау Габриелиног амалгама говора српских паора и тобожње немачке више класе, најбољи је у тренуцима када иста госпођа, по незапамћеном невремену, прати фијакер којим у Темишвар, игром и вољом случаја, путују оба завађена свештена лица. Она их, иако непозвана на испраћај, испраћа гласно и речима:

„Тако вас водем, то је лепо! Шармант! Аусгецајхнет! Браво, господин-Ћиро, браво! Клањам се! Кис ти ханд! Тако, то је красно! А не да се мрзите и свађате! Даклем сте се

измирили; нисте више *фаше*, дакле *алте фрајндшафт* *ростет ни*; дакле, опет вреди штагођ; па сад правите лустрајзе? Јел’те? Путујете заједно?.. Браво! Е, сад сам сретна, јербо сам видела шта сам давно и једнако желила. Моја гратулација и мајн грус!, виче фрау Габриела која је била завирила у кола и видела, на велико и њено чудо, оба попа како седе лепо један поред другог. (...)“ (Сремац 1972б: 237).

Фрау Габријела је, наравно, себи пронашла место – чак и титулу – и у обе свадбе свештеничких кћери. У првој од њих, када су се венчали господин Пера и фрајла Меланија, она „се повезала као енђебула (мада је то било против њеног принципа, јер се бојала утркивања и називала то *лудим рацким обичајем и пасијом*)“ и испала из кола у сватовској поворци, а у другим је допала у коло обесних сеоских момака, који су је, уместо да јој се удварају, својом врцавом поскочицом увредили. Управо у том, најнезгоднијем тренутку, фрау-Габријела срела је своју онедавну архинепријатељицу Цвечкенмајерку, која јој се смејла јер је испала из кола у претходној сватовској поворци, и са којом је најпре продубила сукоб, да би се затим, вођене сународничком и класном блискошћу, и помириле:

„ - Ал’ за име божије, либсте, та шта правите то од себе!!! Та зар не знате те рацке обешешаке паоре, те дивљаке, што само то знаду! А да им није нас из Оберестрајха, та не би ни данас још знали шта је *семлпрезла* и *похенес*!... То не знаду, а пасија им је да се прдаче сас ноблесом! - Е, па фелер је, ето признајем!, попушта фрау Габриела одобровољена и задовољна што, примајући укор и савете, бар на тај начин, изгледа ипак млађа од Цвечкенмајерке. - Е, баш ми је мило! Баш бог да прости! Тако вам и треба, кад избегавате нас, па тражите паоре! Ово оволико сачуствовање дирне фрау Габриелу и она се измири са фрау Цвечкенмајерком. - ’Ај’те, слатка!, вели јој Цвечкенмајерка, па се узеше испод руке, и оставише пуну авлију паора, и одоше у кућу међ ноблес где им је и место“ (Сремац 1972б: 313).

У роману се такође, на више места, помињу и Јевреји, под већ објашњеним именом Чифути. Осим лика Лоренца Чифутина, који се у роману помиње само укратко као сеоски зајмодавац¹³⁴, Шолема Чифутина који је држао трафику и точио јефтинију ракију него у великој сеоској кафани и младог јеврејског помагача у темишварској богато опремљеној трговачкој радњи¹³⁵, други Јевреји нису присутни

---

¹³⁴ Отац Ћира пред пут у Темишвар, при поздрављању са својим укућанима, напомиње: „Ако дође Лоренц Чифутин, кажи му да ћу у суботу овде бити, па нек ме причека дотле“ (Сремац 1972б: 236); а поп Спира помиње истог човека при најсвечанијем тренутку у своме дому, припреми свадбе своје кћери: „Поп Спира је био стари Србенда. Кад је требало одрешити кесу и показати се шта је попина кућа, није жалио. *Нек иде, зато је и течено!*, рекао би. - *Нису сваки дан сватови! Ако немам ја, имаће Лоринц Чивутин!*“ (Сремац 1972б: 303).

¹³⁵ Поп Спира, срећан због завршетка процеса који је по њега добро прошао, куповао је у радњи „да обрадује своје код куће“: „Па кад је ушао у дућан, извадио је из шпага и то пола табака, и размотао и метнуо преда се, сео на столицу, а наочари обрисао и натакао на нос, па из пола табака диктовао

физички, него у поређењима или при изражавању ставова ликова о извесним људима и ситуацијама.

Госпођа Сида први пута поменула је Јевреје када је говорила о потреби да нови учитељ, који је тек дошао у село, те се пароховој кући на поклоњење упутио, неизоставно код њих руча, јер

„Шта да се потуца којегде? Ваљда код оног Швабе да руча што му је куварица Чифутка, како кажу! Што баш у нашу недељу да тамо руча, да једе леб с кимом и друга чифуцка јела?!“ (Сремац 1972б: 73).

Наредни пут поредила је слободу комшијске ћерке са понашањем младих слободних јеврејских девојака:

„Меланија, пустила се у унтерхалтунг с гостом, али то тако као да ја сама она ту. - Оно није више ни изгледало да је у кући, приповедала је после гђа Сиде; него к’о кад се нека бечкеречка чифуцка фрајла у промонади унтерхалтује с лајтнантима уланерским, кад о Шабецу свира регименцка банда у промонади. Вид’ла сам, вели, свака чуда, али тога покора — никад!“ (Сремац 1972б: 103).

Касније, своју колегиницу, попадају Персу, у љутини је назвала „бештијом чифуцком“, и то три пута, први пута када јој је рекла да помогне Жужи у спремању куће („Зови ти твог покојног деку, бештијо чифуцка!“, грми из авлије госпођа Сиде“), затим други пута када запиткује мужа о мишљењу о суседи („Јеси видо само ону бештију чифуцку кака је?“), а последњи пут када резимира ситуацију у новонасталом преимућству пажње младог учитеља („Та зар испред носа ти га одвукла, па сад нам се смеју и он и она бештија чифуцка!“). Међутим, и будућу сањану каријеру свога зета, и његов тада стечени положај и манире, поредила је иста попадаја, овога пута по добру, са господим и Јеврејима:

„Господин хирург иде после подне у касину, тамо игра шаха, или пије пунч и чита новине, зна како ће овај цар онога фино преварити и разговарати се о томе, а кад једе грожђе, а он га опере у чаши, и не једе љуске, него их оставља у тањир, па кад поједе, а он опере руке у истој чаши, као што сем велике господе још и Чивути раде“ (Сремац 1972б: 201).

Последње помињање Мојсијевог племена од стране госпође Сиде било је приликом резимирања срећног завршетка црквеносудског процеса, када је књиге које је у богослужбеној пракси упоребљавао њен сусед, а које нису биле строго и канонски признате, назвала „чифуцким часловцима“.

једном малом лепо очешљаном Чивучету, и са плајвазом једну по једну поруџбину превлачио на хартији, докле није све тачно по инвентару набавио.“ (Сремац 1972б: 271).

Друга госпођа попадија, помињана као *бештија чифуцка*, оправдала је мало слово које је писац у синтагми употребио, јер се испоставило да је, када год јој је нешто пребацивала и прекоравала је, госпођа Сида госпођи Перси замерла њену велику шкртост, која је метонимијски прешла са имена народа којег стереотипно карактерише и на шкрте људе генерално. Да цела ситуација буде јаснија, госпођа Перса је своју особину прикриване велике штедљивости и нелагоде при и каквој потрошњи новца показала баш на примеру када се отац Ћира вратио из исте радње где је оца Спиру младо Чифуче послуживало:

„То је кад се људи мешају у наше послове! Нит’ се умете погађати, нит’ отићи ди треба, нит’ пазити да не украду! Обешењак један чуфуцки, љути се гђа Перса, каприцир’о се баш од попиног фланела да направи својим Чифучићима оне њи’ове *чифуцке оченаше!*“ (Сремац 1972б: 275).

Још једно помињање помињање странаца, поново са собом вуче у раду већ описано преношење значења дела на целину, јер писац помиње Јању Грка, коме је занимање предака прешло у презиме, које има значење трговца, а у роману се појављује на још неколико места¹³⁶, са тим да при помени Грка, увек се мисли на грке, трговце, што најбоље описује цитат смираја дана у селу: „Ко је шта имао да сврши и купи у болти код грка, свршио је и купио; и грк је већ унео све што му је стајало испред дућана.“ (Сремац 1972б: 146).

У осталим спомињањима народа који нису српске народности и православне вере, у роману се истичу места где се богата авлија оца Спире и сав животињски свет у њој пореди са Нојевим ковчегом, те се истиче и да петао „као какав јакобинац са својом црвеном капом“, живи у окружењу бројних кокошака, те све то поприма обрис „праве мормонске фамилије“. Такође, и чувени патак поп-Спирин, који се „од несрећне љубавне чежње већ осушио као какав провансалски трубадур“, поређен је имаголошки, јер је његову обест и полну неспутаност, због које је кућа на лош глас изашла, сам свештеник, љут на понашање потентног

---

¹³⁶ Помиње се тако Арса Грк, онижи човек ожењен високом женом, са којом у пару, држећи се под руку, изгледа као да га је „жена упртила као цегер са пијаци“ (Сремац 1972б: 71); затим госпођа Перса описује како Ержа у дућану код грка увек заборави запушач од флаше (Сремац 1972б: 77); описана је и стара гркиња Соса, која смрт одлаже до у недоглед, правдајући се да само чека да доживи још наредни догађај у животу унука Савице (Сремац 1972б: 86); фрау Габријела одлази Соки Гркињи, да јој пренесе сеоске трачеве, а само на једном месту у делу, иста фрау Габријела помиње и праве Грке, када пореди шкртост оца Спире са бившим Душановим поданицима: „поп Спира је тео, додуше, и богзна како рад био, ал стего се ко какав Грк, па није те они крајцаре да да нуз девојку“ (Сремац 1972б: 186).

плована, поредио са Турцима Агарјанима. У ликове животиња-странаца, уклапају се и за село потпуно нетипични пас госпођице Габријеле, назван по својој раси Пинчика, и њен мачак, назван на матерњем језику газдаричином, хер Катер, али ипак сасвим балканског мачијег менталитета. Поред тога, Нића Боктер говори Пери Тоцилову да је заклао два свињчета „дебела к'о Енглези“, а у причи која се пред кућама навече на селу препричавала, изнета је читава једна историја из далеке земље која је имала са животињском најездом проблеме библијских размера, али их је решила као у чувеној причи о фрулашу из Хамелина. Банатски паори прилагодили су својој топонимији сиже, те изнели овакву верзију приче:

„о скакавцима и пацовима и о Талијанима мајсторима што имају некакву свирајку па умеју њоме да их извабе из свију кућа и амбарова, па их изведу за собом, а пацови трче к'о на даћу за њима, а мајстори једнако свирају па их изведу чак иза вароши до велике баре или на Тису, а пацови све један преко другога, па к'о људи скачу у бару или у Тису“ (Сремац 1972б: 147).

Такође, пред кућама се причало и о сталној теми у српском народу, великом и братском народу руском и његовим србољубивим православним владарима:

„Пред другом кућом опет приповедали о Русима. Један приповеда како су Руси највеће царство, и како са сваким ратују и свакога туку у рату; а бог им помаже јер држе све poste, па poste и на сами други дан Божића, ако се, то јест, streфи да падне у среду или у петак. Док је лето, они хоће нешто и да отрпе, па ћуте, али туве све, и чекају зиму, јер су, кажу, лети млитави, а кад засвира северац и закупи мећава, а њима тек онда дође права њихова снага, па се онда њихов цар само прекрсти са три прста к'о и ми, па баци капу од себе, па запита друге царева од друге вере (јер он је српске вере): - Ко 'оће да се бијемо? Ево, ту сам, нек ми изађе! А они ћуте к'о мишеви“ (Сремац 1972б: 147).

Попут сељака, и свештена лица су, док су још били у љубави, разговарали, између осталог, и о својим геополитичким предвиђањима, у којима су имали своје објашњење за *крвопролитије* које је, по њиховим претпоставкама, имало да наступи у Европи:

„Запамтио сам добро, кад год је тако родна година била и јефтина била 'рана, увек је било рата. Сад како је, то ја не знам! Ваљда и ти цареви побесне к'о и паори. Ал' видећете само да ће Баћушка закупити!... Биће, држ' не дај! - Боме, ако се умеша онај наш сјеверни стриц, биће повуци потегни; сви су изгледи за то. И ја исто тако шацујем, потврђује поп Спира. - Ено гледам само на асентирунгу: какве ти не узимају у војску. Чисто веле: дај само нек је више каноненфутера¹³⁷!“ (Сремац 1972б: 102).

¹³⁷ Предвиђања банатских свештеника испоствалаа су се – додуше, са извесним временским размаком од тренутка самог изрицања, али – тачнима. У *Дневнику о Чарнојеву* Милоша Црњанског, у огромној кланици насталој на фронту на којем су управо мобилисани, између осталих, и завичајни сународници оца Спиридона и оца Кирила, на табли на кревету неименованог јунака-

У последњем помену сусрета Срба са другима на територији плодне Паноније, Стеван Сремац оставља забелешку о брачним приликама и неприликама које се одвијају у више пута помињаној кафани на темишварском друму, у којој једну ауто-слику која се (буквално) физички судара са представом ликова странаца, износи помињани бојтар који у кафани помаже:

„А она је Влаиња, а мој Миша је Србљин к’о гођ и сам што сам, а и сви у нашој вамилији, а име јој је Тинкуца, касти: Тинка. Па држи се ш њимекара већ неки’ једанаест година, још онда кад је ону Тотицу, што је пре ње ту била, отер’о. Па сад га салетили и поручили му из славне вармеђе; ил’ нек је узме, ил’ ћеду је пелшубовати у Лугош, одакле је и дошла... (...) Па сад ће се к’о што вам отоич реко’, у ову недељу да венчаду. Ето, пегла за сватове. Sprema се, јадница, па радосна, па већ бог зна како... а и он је већ читаву недељу дана није тук’о, а све через венчања“ (Сремац 1972б: 242).

У опширној и интересантној слици живота у наоко мирној панонској равници у деветнаестом веку, Стеван Сремац је и ликовима странаца представио у потпуности сво богатство и јединственост овога поднебља. Кроз ликове странкиња и странца, са којима Срби живе заједно, али и о којима имају и - најчешће оправдане – хуморне примедбе, приказано је да тек суживот испуњава свакодневицу догађајима који му дају срж и суштину. Упарени као и локални српски живаљ, у овоме роману се и људи других народности појављују у двоструким манифестацијама своје истоветности. Мађарске слушкиње Жужа и Ержа, њихови официрски удварачи Затрацени и Шецко-Једно, немачке сеоске торокуше фрау Габријела и Цвечкенмајерка, па чак и пар јеврејских привредника, Лоренц и Шолем Чивутин, увек су два пола једног истог типа, и увек тек заједно, као и свештеници и њихове супруге, чине један готов лик, представљајући детаљно тип карактеристичан за време и поднебље.

Хумор као основна црта која одваја нпр. српске жене од немачких, не штеди ни једну нацију, нити професију у равници стереотипизације епохе. Истим смехом којим се добродушно подсмева и српском народу током целе књиге, Сремац се смеје и његовим суседима, истичући да управо тако, у тој позицији, ни у банатском селу не прави националне разлике у приказу паланачког менталитета. Ипак, у

суматраисте, поред свих имена, стоји управо и ова злослутна реч коју је употребио Сремац у свом делу, а која је описала вредност човека у Великом рату: „А над мојом постељом стајаше таблица под распећем са црном бројаницом, и на њој беше, као од шале, од веселих другова написано немачки: Name: Petar Raitch Charge: Stellenloses *Kanonenfutter* (курзив С. О.) Religion: gr-ort Stand: ledig Alter. 23 Beruf. K"nigsmord Diagnose: Tuberkulosis“ (Црњански 1983: 45).

овоме делу, одређеном двострукошћу готово свих ликова, Сремчеви протагонисти имају још једну двоструку манифестацију: прелазе из позиције објекта у субјекат, јер „објекти се не смеју – смех почиње тамо где престаје објект“ (Константиновић 2004: 18). У делу у којем смех и међу ликовима у радњи, као и међу посматрачима радње на сеоском сокаку одјекује током готово целог романа, „исмејани се смеје истим смехом којим се њему смеју“ (Константиновић 2004: 18), прелазећи тако у позицију субјекта. Цео роман, цела проширена и надограђена анегдота, настаје и расте управо због те интернационалне смене позиција смејача и исмејаних, на којој се роман гради, и при којој се читаоци, као и аутор, смеју и српским поповима, и немачким шнајдеркама. Интернационализам Сремчевог хумора оправдава и његову афирмацију суживота у његовом завичају, коју управо најгласније потврђује смех који не зна за националне разлике, већ само за оно што у њима може да послужи за добродушан, незлобан смех. Ипак, и док су сви спремни да се без икакве лоше примисли насмеју и најобичнијим, и најкрупнијим догађајима у животу својих сусељана, у овом преплету Срба са осталима и Банату, као закључак може да стоји поп Спирић резиме његове ситуацију у којој му је тек најближи заиста активно и помогао, а који гласи „Тешко своме без свога!“.

10.4. *Вукадин*: одвојена другост странаца у сатири о другачијем домаћем

У свом роману *Вукадин*, који је први пута штампан у одломцима и под насловом *Каријера практиканта Вукадина у Бранковом колу* 1896. и 1897, да би се у посебној књизи појавио у издању *Српске књижевне задруге* 1903. године, Стеван Сремац поново се борио против аномалија у оновременом српском друштву.

Поред учитеља Срете, критици подвргнутог у *Лимунацији у селу*, најоштрија социјална карикатура Стевана Сремца је лик практиканта Вукадина Вујадиновића, касније Кркљића. Као сељак из ужичке околине, Вукадин је све оно што је Стеван Сремац српском друштву онога времена замерао: непоштен, полухајдучки сељак, ситни трговац склон преварама и безобзирни државни службеник, несоцијални пљачкаш, који гледа само своју материјалну корист, на штету државе којој служи.

Потомак хајдука, из краја у коме се робија доживљава као вид служења држави, а пандурска отимачка каријера као идеал, Вукадин не носи црте лика, него црте општости, *вукадиновштине* (Новаковић 1972: 17). Напредујући кроз каријеру и селећи се свуда по ужој Србији и Београду, Вукадин све своје наопаке вредности преноси и надограђује ма где се појавио, а својом хајдучком халапљивошћу и социјалним камелеонством спаја своју површност и потпуну немогућност асимилације.

Поред главног лика, и остали ликови у *Вукадину* помажу Сремцу у давању једнога аналитичког пресека времена и средине. Ситни трговци који збијају шале са сељацима, грдно их варајући при куповини, државни чиновници који напредују у каријери закулисним радњама, или цео век тапкају у месту, сељаци који препадају путнике и отимају дилижансе, професори који не предају и ученици који не уче, жене које удајама стичу и бране друштвене положаје, лоше су стране Србије које је аутор изнео у делу без имало прикривања. Ми ћемо у овом сегменту рада сагледати и помињање странаца у овом Сремчевом делу, да би *вукадиновштину* осветлили из још једног угла.

Младог Вукадина, већ у његовом планинском завичају и у доби од дванаест година, отац је упоредио са Турчином, када је сина затекао где у слами седи и пуши његов најбољи дуван. Племенити родитељ - коме је отацбина ускоро показала колико га цени, уцењујући његову главу када се одметнуо у хајдуке - не чекајући суд за једну пљачку дилижансе за коју је био осумњичен побегао је, а дете таквог немирног и на неплемените радње спремног духа, повели су стричеви „са собом да кирија по свету“. Млади Вукадин упутио се у трговачком каравану из села у град, те „час седи на сламарици и клати се на њој као Цинцарче кад иде на вилајет, а час сиђе и тапка поред коња“. Дошавши напокон у град, младић је видео чуда која на селу није могао ни сањати, а највећем од њих сведочио је пред кафаном *код Народног војника*:

„Пред кафаном се искупио силан свет, па слуша и гледа неког Талијана и његова мајмуна. Мајмун вади неке среће и нека пророчанства људима, а Талијан свира. Али таквога свирања Вукадин свога века није видео, па није да свира као други крштени људи у једну свирајку, или да свира у једну па после у другу, него свира у сто неких направа, па све то у један мах. Вукадин је чуо да је Шваба измислио мајмуна, али му је ово свирање још веће чудо изгледало. Није шала, та све ради овај Талијан! Лупа и тресе и ногама и

рукама и лактом, и дува устима, и звижди носом, и тресе главом! А на глави му жута капа од неке тенећке, пуна неких прапораца, па кад мрдне главом а прапорци звече, па једна милина слушати...“ (Сремац 1972а: 174).

Овове спектаклу на градским улицама, присуствовали су поред Вукадина и остали грађани, који су врло брзо показали и свој однос према странцу, и свој стручни суд о вредности његовог музичарског умећа:

„Талијан опалио онај мали топ иза леђа на добошу, што је био знак за публику да је свирка свршена и да је сад на реду бакшиш. Наши опет паланчани протумачили да је то сигнал за спасавање. И доиста, чим Талијан пође са шеширом да купи бакшиш, нађе свет да бега, изгураше се и изгазише добро, па и мали Вукадин повуче добро не знајући ни зашто ни крошто: видео само где сав свет бега, па бега и он. Што мало од господе пред кафаном покупи Талијан, то му је било све, остало се разбеже. Ћифтице поседале сваки пред свој дућан на ћепенек, па се чине и невешти. Ни лук јели, ни лук мирисали! Неко грди полицију, што ништа не пази него пушта, ето, тако људе из бела света да просјаче. – Можда је и чпијун, какав овицир!, вели један, показујући војничке ципеле на Талијану, па дошо да нас чпијунира! – Нема пријатељу, нема меда!, виче му трећи, гојазни ћифтица са поткресаним брковима, а сав ужирен и румен, само му усне бледе од љутине, нема леба без мотику! Него сутра да дођеш, кукуруз да ми окопаш; да ти пуца мало та швапска грбина, тако те чекам! А Талијан се само клања и одлази, мајмун на леђима му пљуцка и бекелји се на свет, а свет се опет прикупио и пристао за Талијаном“ (Сремац 1972а: 175).

Даље кроз роман и Вукадинова животна прикљученија, сазнајемо и то да је, при шишању главе позамашеног обима која је момка красила, берберин тражио цену већу него кад је морао шишати пинча господина адвоката Цибукле¹³⁸, али и да је младог момка са планине у Крагујевац и на школе испратио његов газда, уз речи „Испеко си занат, вала, баш поштенски! Не би те дао ни за десет Чифута!“. На школовању, Вукадин је имао проблема са професором природних наука, кога је Сремац опет подвргнуо хуморној карикатури, јер је његове племените тежње да све именује и забележи свео на монолог којим је бесни професор испратио из гиманзијске зграде бившег трговачког калфу: „Ништа, ништа од нас! ...'Оћемо да смо Пијемонт, а још немамо честито име ни за прдавца! ... Ништа од нас! ... То није ни име, него једно пакосно, што би Германац рекао, шпицнаме!“ (Сремац 1972а: 232).

Оставивши се напокон и даљег образовања, Вукадин је ступио у практикантску службу, у којој га је снашла нова невоља при сусрету са странцима:

---

¹³⁸ Пинч је врста пса коју код Стеван Сремца неизоставно има сав фини и страни свет. Презиме Цибулка, преведено на српски са пољског/чешког/словачког језика, може бити протумачено и као Луковић, односно, Празилуковић – скорашњи и на материјалну ситуираност ненавикли представник заједнице, који управо пинчевима и сличним новотаријама у друштву покушава да се издигне и потврди свој нови статус.

„он је до ушију био заљубљен у ћерку једног Швабе скулптора, једну плавушу благих и као пролетње небо плавих очију. Кад год је јутром ишла на пијацу, а он у канцеларију, сретали су се увек у исто време, а она га је увек погледала. (...) – Е, баш ми лепо помери памет ово Швапче!, помислио би увек кад би она проминула покрај њега у чистој црвеној цицаној хаљиници са белим бобицама. Нестрпљив што је само јутром виђа, сврађао би понекад, накинђурен, лепо очешљан (...) и у радионицу њеног оца; за то му је била пуна соба све самих неких Хумболта, Гарибалда, Шилера, Гета, Моцарта, неких војника са великим шеширима и хелебардама у руци, и неке голишаве дечице од гипса, а глава, срце, па чак понекад и неки преписни акти, пуни њенога слаткога њему имена. Знао јој је и име. Звала се Малвина“ (Сремац 1972а: 269).

Вукадинов канцеларијски колега разоткрио је, међутим, да је сав ангажман на љубавном пољу био узалудан, јер

„ћерка оног кипоресца Вридрика (...) се истом лани удала за очева калфу, опет Швабу, него има једно једино дете, мали Полдика, знам га добро... Чим ме попази дете, одмах се смеши на мене“ (Сремац 1972а: 270).

Поред Вукадина, и његов други канцеларијски колега мучио је једнаке љубавне боле, и то и он опет због странкиње, и понов је исти референт и њено порекло, запослење и карактер описао:

„Он се заљубио у неку несрећу швапску, неку арвонискињу *код Лафа*, а све на уштрб државне службе. (...) Нека несрећа пемска! По целу ноћ свирка и песма, а у зору редовна туча због ње између војници и цивилаши. И главу му пре две недеље разбише, а он никако да се окане. Све пева: - Ти ми, вели, Лујзо, здравље јузе, јубиле те моје сузе!“ (Сремац 1972а: 271).

У даљој причи, Вукадина затичемо опет на друму, у друштву угледног кочијаша Микице, који се „носио фино, трошио добро, говорећи: платиће то ја Вла' ја Турчин“. Са њим је Вукадин путовао, а

„успут је Микица грдио капетане због цомбастих путова и покварених ћуприја, причао му о вредним сељацима по другим јевропским земљама, о уређеним механама и галант-карташима у Турну Северину, Мехадији и нашим бањама. Тако су провели цео пут, имали су два конака, и свраћали су успут и иначе у боље механе. Свуда су сретали исте механције Цинцаре, Цинцаре келнере, Мађарице собарице и сељаке пашажере“ (Сремац 1972а: 276).

Микица је и на путу био радо примљен човек, који је из престонице доносио важне и круцијалне вести:

„Причао им како је Илонка протерана у Аустрију, Арањка отишла с неким циркусом, Јоланку одвео неки инцилир да му буде газдарица, а Јозефина отишла у квартаљ па ће се, како се говори, венчати с њом потпоручник Јован Мишљете Цонић, који је већ ради тога учинио кораке да се преведе у цивилну струку“ (Сремац 1972а: 276).

Када је Вукадин стигао у своје ново место службовања, град Т, још увек путујући на колима са информисаним кочијашем Микицом, срео је и прве међу Србима одомаћене странце:

„почеше већ чешће сретати свет у мањим и већим гомилама, и гомиле циганске дечурлије, која је трчала испред кола и иза кола, дерала се, гурала и претурала, и плакала, и гледајући левим оком једнако у кочијашев бич, дерала се: - Дај ми, чичо, десет пара, да купим 'леба“ (Сремац 1972а: 278).

У новој вароши, када је походио централно место окупљања, кафану, Вукадин је срео и стандардну поставу геополитичких експерата, локалних пензионера, који су у новинама увек налазили довољно тема да и тај дан испуне важним разговорима:

„најрадије би читали кад има нешто о Русији, какав успех или баш и неуспех њен. Када би им читао и тумачио Аксентије и тешио би их да је то само политика (управо ујдурма) руска да навуче непријатеља на танак лед. И тада би причао басне о Русији и о снази њеној, о руском кнезу који на ужасној зими седи крај отвореног прозора и једе сладолед, о сали у мањежу која је толико велика да се у њој егзерцирају тридесет хиљада козака на коњима; о другој једној сали која је још већа, али коју он није видео, а што није својим очима видео, о томе неће ни да прича“ (Сремац 1972а: 280).

Вукадин се, кад је најзад нашао и подесан смештај, врло брзо у граду привикао, те је наставио са својом социјалном стратификацијом. Напослетку, када је Вукадину каријера и у унутрашњости дошла у питање, вратио се, првобитно на пар дана, у Београд, тражећи начина да си некако помогне. Прво се у Скадарлији обавестио о својим старим познаницима („Ту чује да је Савка Бандиска умрла, Пијада Пензионерка да држи негде бараку са неким Цинцарином“), а тек касније се догодио још један сусрет са странцима, који је и Вукадину омогућио нову државну службу. Догађај се, наравно, збио у кафани, где је Вукадин отишао да мало одмори и попије кафу, а где се појавила и госпођица Хела Еделвајс, циркуска уметница и продавачица улазница за циркуску представу која се то вече одржавала у граду, од које је, у име сећања на стару љубав према њеној сународници Малвини, а и занесен њеним физичким изгледом, отпуштени практикант и купио билете. Када је отишао на представу, Вукадин је видео невиђена чуда, међу којима се као централна тачка програма издвојило приказивање неукротивог Буцефалоса, магарца за кога су циркуски артисти тврдили, бранивши свој став и новчаном наградом, да нико не може да га смири и на њему око сале пројаше тријумфални

круг. Повучen пре свега жељом за новчаним добитком, а од природе обдарен дугачким ногама и несвакидашњом дурашношћу, сео је наравно и сам Вукадин на Буцефалоса, успевши да се задржи на магарцу чак и више него што је било потребно. Један од врхунаца Сремчеве сатире, али реална ауто-слика онога што се називају српски медији и онда и сада, дата је на самом крају романа, када се преносе тобожњи натписи дневне штампе о овом великом успеху, чији значај је са лика Вукадина подигнут на ниво државне важности, због које је Вукадин и враћен на посао у државној служби.

Од свих Сремчевих јунака, анимализацију човековог карактера јасно је приказао Вукадин, који је отелотворио све карактеристике неукротивог магарца Буцефалоса кога је тријумфално појахао на крају дела. Анализирајући ликове странаца у овоме роману, доказали смо на још један начин да циљ Стевана Сремца ипак није био груби приказ потпуне анимализације човековог карактера, него само хуморно указивање на делимичне јасне сличности људског и животињског света и манира. Колико је карактеризација Вукадинова заокружен Буцефалосом, толико је грађена и контактима са странцима, кроз чије се ликове јасније види и сам Вукадин. Од првог доласка у паланку и сусрета са италијанским музичарем који је као асистента у представи водио мајмуна, до тријумфалног завршетка дела у циркуској шатри у којој у интернационалној представи и сам Вукадин узима улогу, Сремац је у овоме делу странце приказао као јасно одвојену другост, која фасцинира оне који су и од свога народа, како то барем овај писац мисли, болно другачији. На почетку дела, док Талијан напушта импровизовану позорницу на чистини испред варошке кафане, само мајмун се смеје и бекељи ситуацији у којој у сусрету примитивних манифестација две културе не долази до интеракције, него се музичарев наступ завршава неславно, бегом публике која за приређени перформанс одбоја да плати. На крају дела, ситуација у којој се интернационална позоришна дружина мора при одласку из Београда растати од профита, јер је њихова централна тачка са магарцем завршила чињеницом да је Буцефалос напoкон нашао себи равна, говори да се паланачки трг преселио у престоноцу. Чињеница да је преко новина Вукадин, изједначен или чак и издигнут изнад позиције магарца, због овог чина награђен поново државном службом, говори и о томе да светина и у

новом добу добија право гласа. Кроз медије који утелотворују подлост, ситничарење, злобу, пакост и злурадост заостале паланке, којима је културно прегнуће дурашност на подивљалој животињи, представљено је оно мајмуново бекелене светини у вароши са почетка дела, изједначено са победничким кругом тандема Буцефалос и Вукадин пред народом у циркусу. Мајмун, Буцефалос и Вукадин, ма колико представ била неуспешна и за оне који је изводе, и за публику, ипак бивају задовољни на њеном завршетку, не схватајући да њихов тријумф уз фанфаре означава уствари громогласан пораз. Даља дехуманизација нашег човека, која је уследила у времену после објављивања овога романа, могла се лако избећи, да су почетне црте сличности разних Вукадина и магараца, окарактерисане у стваралаштву нашег писца хуморно, али ипак са дубљом поруком, на време уочене и, макар и сатиром, лечене док су још биле само нарастајући проблем друштва, а не када су постале његова свакодневица.

10.5. *Зона Замфирова*: слика изгубљеног домаћег блискоисточног завичаја

Живот старога Ниша, већ описан и представљен у роману *Ивкова слава*, Стеван Сремац толико је ценио и волео, да је могао у њега да инкорпорира и све занимљиве догађаје који су се догодили било где на територији југа Србије. Сиже приче о љубави младога Манета и богаташке ћерке Зоне, који је раздрадио у свој најјезгровитији роман, преселио је из Приштине, у којој се догадио, у Ниш, и заувек сачувао несвакидашњу љубавну причу, али и праву ауто-слику о породичном животу на српскоме југу у време његове реинтеграције у матичну државу. У роману који је објављен првобитно у наставцима у *Српском књижевном гласнику* 1903. године, а затим и самостално у издању *Српске књижевне задруге* 1907, са симпатијама је Сремац гледао на све старовременске нишке људе. Када би неки тип човека приказивао, увек је настојао да га учини читалаштву занимљивим и драгим. У мноштву типова и ликова, ми ћемо обратити пажњу на манифестације страног у овоме роману, тј. на начин на који се странци у њему представљају и на

који се о странцима у њему, путем њиховог самог помињања, кроз изјаве типичних ликова из нишке чаршије, тада мислило и зборило.

Ликови Срба у овеме роману најсроднији су, логично, ликовима са *Ивкове славе*, и као да очекујемо, читајући ова два романа, да на славу Ивка јорганије дође, ако не баш сам хаџи Замфир, а оно свакако Мане кујунџија, или лик који би се са Ђувеч-кардашима најбоље сложио, тетка Дока.

Поменута богата ауто-слика о типовима и ликовима још увек оријенталног Ниша у овеме роману даје галерију ликова међу којима готово да нема ни једнога који би код читалаца изазвао осећања другачија од симпатије. Чак и наоко строги хаџи-Замфир, старовременски газда и по спољашњој манифестацији човек тврдога кова, у ствари зазире помало од своје домаћице. Иако се радо сећа младалачких дана и друговања са разним женама, Замфир супругу цени, а желећи да момка сличнога себи обавеже и девојком за коју зна да ће на крају као њена мајка постати прави тип жене која иза кулиса огромне и затворене чорбацијске капије вуче конце породичног живота, на крају сам повезује двоје младих, одлазећи у занатлијску радњу да благослови будући брак своје кћери и Манета.

Пример девојке из вишег нишког друштвеног сталежа је управо Зона Замфирова, која, када „изађе на глас као побегуља“, пати као и све друге поштене девојке, те задобија симпатије и аутора, и читалаца. Са друге стране, несвакидашњи лик Манетове тетке Доке, која је по свом понашању већи мушкарац и бећар од већине мушких ликова, јединствен је до тада у српској књижевности.

У најбољем роману љубави у српској књижевности (Деретић 1981: 167), постојали су још и ликови који су се истакли у средини из које су, али у којој су другачији и несвакидашњи. Полно до краја недефинисани лик Манулаћа, пишчева наизглед пародија мушкости, а можда и сатира на мајчинско спутавање деце повлађивањем у раном детињству, пример је и потенцијалног губљења здраве трговачке оштрине у новонасталом времену, јер већ од најранијег доба, зна за реч „оскудација“, тј. усмерава своје можебитно будуће пословање на модеран начин, а не на лагодни, до тада примењивани газдински систем.

Мане кујунџија, тип је новременског човека, али пониклог на старим вредностима. Он, који се уз мердевине живота пење ка бољој друштвеној позицији,

представља пишчеву наду у успех новозавладале Србије на својим јужним крајевима. Физички леп, умно хитар, а душеван, пример је младића који у животу може и хоће много да постигне.

Јединствена појава какав је у чаршији био Мане, морао је и да се заљуби у једнако тако несвакидашњу лепотицу. Он је као изабраницу свога срца одабрао младу Зону, о чијој су се лепоти песме певале, а које су по чаршији сви, без обзира на узраст, порекло или друштвени положај ради певали:

„Синоћке те, леле, видо’, Зоне... Сваки ју је знао и певушио, и жењени и нежењени, и млади чапкуни и стари дилбери певуше је. Чак и прозаични ћир-Моша Абеншаам¹³⁹ певушио би је кад би што добро продао, или кад би, сарафећи, кога забушио и преварио — и он би, трљајући руке, певао ту песму“ (Сремац 1907: 4).

Зона, која је са именом носила одређујући патроним Замфирова, била је пореклом из куће која је у оно време могла да из мале нишке средине одлучује о великим стварима. Хаџи Замфир се, због свога имања, није либио да се за свој народ бори и на самим изворима власти, те је и сам стекао ореол моћног и утицајног човека на импресивном простору целе оновремене отоманске империје. Упркос својој моћи, у свом приватном животу, хаџи Замфир је у себе инкорпорирао оно најбоље и из средине у којој је потекао, као и са Истока коме је по свим својим светоназорима, па чак и самој физичкој појави, припадао. Умео је да сасвим оријентално пати од жала за младост, али, ипак, његова истинска природа најбоље се огледала у односима који су у његовом дому владали међу његовом породицом и девојкама и женама које су у кући као слушкиње службовале:

„И кад су служиле и двориле чорбаци-Замфира, нису сматране биле за слушкиње — као што је то обичај тамо на хладном и бездушном Западу — него као нешто своје, као род у кући чорбаци-Замфира. Оне га и не зову друкче него чорбацијо, ’ацијо или чичо, жену његову Ташану — чорбацике, ’ацике или стринке, а њихову мезимицу Зону звали су просто Зоне. Уопште, одношај је патријархалан и срдачан. Чорбаци-Замфир, иако је поносит и силан у чаршији и међу Турцима и међу Србима, овде међу њима је благ, гледа на њих онако, како да кажем, као на децу” (Сремац 1907: 9).

---

¹³⁹ Ћир Моша Абеншаам лик је којем је Стеван Сремац посветио и целу једну своју приповетку, насловљену по имену протагонисте. У њој, ћир Моша представљен је као типичан Јеврејин свога времена, предузимљив и послу окренут, али и штедљив и шкрт до крајњих граница прихватљивог у свим аспектима свог постојања. Најбољи и најдуховитији приказ Мошине шкртости било је његово одело, толико демодирано „да га не би изабрао и понео ни најексцентричнији Енглеz“, у коме Ћир Моша изгледа „налик на оне прописне оковане фуруне у казначејским канцеларијама нашим“ (Сремац 1977б: 181-182).

Сличан чорбаци-Замфиру био је млади Мане кујунџија, који је и у своме скромнијем занатлијском дому уредио околину на начин који прија типовима и ликовима смештеним на Босфору и даље у Анадолији:

„Авлија је сва била у цвећу. Као и сви на Истоку, и Мане и мајка му Јевдокија волели су и неговали цвеће. У кући је било и голубова и гугутки у корпама повешаним испод крова. Па кад цвеће замирише, а гугутке загучу, — оријенталац се сваки тада радо одаје тихим сањаријама!“ (Сремац 1907: 18).

Због свога севдаху склоног начина живота, од стране љубоморне конкуренције Мане је доспео и у новинску причу о пропасти младе српске генерације, која непримерено живи и троши своју зараду. Манетова породица донела је због тога одлуку да, сходно законима који су још од старих времена на тим подручјима владали, и младог кујунџију спреми за женидбу:

„јер тамо, на Истоку, раније се и сазрева а раније и стари. Чим девојче почне да гризе доњу усну и терзија јој почне да мери и шије фустане — она је за удају; а дечак, чим почне да криви ноге и накривљује фес на једно око и да гледа врхове од ципела — он је већ за женидбу!... Чим отвори дућан, одмах осећа да му треба и домаћица. А и сви му повлађују, сви га хвале да је добра прилика и веле: - Море, па има си човек и дућан!, иако је том човеку осамнаест година, а дућан му мало већи од већег путничког сандука. — Такав је тамо обичај. Јер чим неко има само мало веће бркове, већ га зову и саме удаваче *чича*, а ако још пусти и браду, њега сви зову *поне* или *дедо*, па ма колико се он на то љутио. А кад пролази махалом, сав женски свет, и жене и бабе, одају му чест: устају с прагова авлијских врата и остају тако стојећи — с мало погнутом главом и рукама под пасом, — све док он не прође!... Зато, хтео не хтео, мора да се жени јер га све гони — и комшилук, и чаршија, и кућа, и родбина“¹⁴⁰ (Сремац 1907: 24).

Управо родбина Манетова, тетке и стрине, тражиле су међу девојкама најподеснију за свога младог рођака. Међу свима се истицала поменути тетка Дока, која је је живела за дан његове свадбе, али је у свом инсистирању на тој теми у разговору од свога нећака добила речит и прави источњачки одговор:

„’Ајде, вика ми он, ћути си, Доке! Тебе ти ласно, рече; ти си мислиш да се саг ласно може да ожени, да ми је мен’, рече, ласно невесту да нађем како теб’ што је ласно шишенце ракијке да си пијнеш!... *Бећарл’к џиби султанл’к олмаз*¹⁴¹, рече, и тол’ко! Не ’теде више, куче, ни да си збори с мене, а и ја га — кад видо’ што је брљив — батали!“ (Сремац 1907: 29).

¹⁴⁰ Готово одобравајући овакву праксу, страну и његовом завичају, као и његовим властитим животиним одабирима, Стеван Сремац истиче предости оваквога понашања: „зато и нема ту оних силних маторих момака који се туже на влажно време и на рђаву кујну, нити оних силних зловољних, маторих девојака које миришу на камфор и носе памук у ушима. Не, овде никад дотле не сме, и не може, да дође!“ (Сремац 1907: 24).

¹⁴¹ Турски: *Ни султанлук није као бећарлук*.

Дока је и пронашла девојку коју је сматрала достојном младог Манета, али није била и једина која је приметила лепоту Зонину, јер јој је још у хамаму, о лепоти лепе младе хаџијске ћерке причала и супруга Имер-аге:

„туј при мен’ си седи’ ан’ма на Имер-агу, па рече: Виде ли, Доке, што је, рече, убаво овој Зоне Аџијско; па бела како замбак, а очи гу како бадем, а грло како филдиш, а уста гу, рече, како мерџан-атеш!... Ех, рече, пушта, рече, вера што ни смиће и на нас и на вас, а кеиф ми, рече, да гу узнем, ете, за мојега Халила!...“ (Сремац 1907: 29).

И младићева мајка, Јевда, која је и сама ступила у брак након отворене претње свога покојног супруга њеном оцу („Ете, и мој покојни Ђорђија не пита много, веће рече на татка ми: - Ако гу не давате сас алал, ете, Јевду вашу, а ја ћу гу уграбим; а Србија, вика, и плот неје далеко!“), страховала је да њен син, у новом времену које је наступило („Друго заступи саг! Србија! Србија — слободија!“), „да не узне неку белосветску...“. Такве страхове имала је јер је чула причу о проблему који је чорбаци-Петракије имао са својим сином Митанчом, који се заљубио у странкињу и због љубави дошао и у свађу и отворен сукоб са својим оцем, али се и љубавна епизода са странкињом врло брзо несрећно по њега завршила:

„Изгуби си р’з и трговачки чес’!... Чорбацијски син!... До Филибе и Солун да просеше чорбацијске керке, па ниједна да му не рекне: јок! — а он си — ешек ниједан! ожени сас белосветску и изгуби душу сас другу веру, сас туј, што ти гу кажем, фрајлицу Швабицу Кермину! Тој ли је ред?!... А татко што да праји?! Узео си на брата дете, рече: - Сотирче ће ми је по саг син и наследник! ’Оће да га узне за ортака, — ама још неје у теј године!... А својега сина напудија!... И чорбацијски, бре брате, син отиде си, те је саг кантарџијски санким чиновник — сас двеста гроша месечно!... А фрајла Кермина поседе си малко; чека, белким, да се измире сас татка Петракија, та када си виде што ништа неће бидне, — а она си уфати свет... Кој гу знаје куде је саг!... У циркус ники зар...“ (Сремац 1907: 41).

Поред Митанче, љубав према странкињи се распламсала код још једног нишког газдашког сина, и то код момка који је „свршија у Грац трговачку школу“, али је главу изгубио због девојке која је у њиховом граду пређашњег лета боравила, а која је била „Из циркус пеливанка, она летошња, што рипаше кроз б’чву, ете, неје, рече, кроз б’чву, веће кроз обруч... што се, рече ми, потепаше заради њума“, док је најбољи пример човека који је због најсилније емоције свој пређашњи живот, па чак и народ напустио, био случај

„што учини онај Миче Вачин... кад стану ашик на ону ченгију Ђулсефу... Челебија се зваше?! — Остави си човек и татка, и мајку, и дућан, и трговину, па си фати пут сас Цигани у губерл’к... И саг јоште је жив! — Причаше ми неки наши трговци што одише там’ по трговине; нађоше га, хеј-хеј, далеко, там’ на-куде Солун... Свири и он с други

Цигани; стануја зурлаш, а она ченгија му жена!... (Даде си једну ногу на првога мужа Циганина, па се удаде за Мичу.) Познаше се ласно. Сећа се све убаво за наш варош!... Бре, зар такој напраји, Миче? Зборе му наши. - Што ће прајим!, рече. К'сет! Веру си, рече, нисам баталија, — ама стадо', ете, рече, Циганин! Имам си, рече, и децу сас њума!...“ (Сремац 1907: 42).

Овакве потресне судбине дирале су, осим мајки младих Нишлија, и родитеље младих Нишлијки, те је и сам хаџи-Замфир, због специфичног страха од потенцијалних проблема, чак и ћеркино школовање напречац властитом одлуком окончао, образлажући своју пресуду речима:

„Што, што? Што, бре?, запитао би тада чорбаци-Замфир дигавши своје густе обрве чак под фес. — Ешексене! Куде се је женско, аџамија, ем девојченце, ете, давало на науке?!... Откуд ви па тај адет и тај памет?... Што? Што, бре?... Да си научи немацку јазују, аустријски буквар, па да праћа књиге, демек писма, на аџамије из бели свет, на офицере, инцилере и писаре?! Тој ли искате?!... Ба!... У мој век... сал тој да бидне — неће!...“ (Сремац 1907: 46).

Након што је читаоце упознао са свим невољама у које могу млади људи нишког краја да западну у сусрету са странцима, Сремац је у своме роману приказао и лик једнога правога странца, који је невоља допао у нишком крају, јер није могао да другачије прође при изненадном сусрету своје и српске ферментативне културе:

„Дођоше већ и Цигани. Чувена дружина снабдевена разним музикалним инструментима. Међу Циганима одмах на први поглед пада јако у очи један са трумбетом, с косом и брадом жућом и од саме трумбете. То је пан Франђишек, брат Чех, који је пре неколико година дошао са конзерваторије право у Србију, с врло лепим сведоцама и мањим партитурама. Кад је дошао у Србију, он је прво концерттирао; свирао је Паганинијеву фантазију *Мојсеј* на жици G, и био бурно поздрављен. Па се одмах показао и стваралачким даром својим: одмах је компоновао једну нову игру, *Апотекарско коло*, које је посветио своме земљаку пану Цицули, апотекару тога места. Тако леп почетак и напредак прекинут је, а узрок су томе, тако да се изразим, *месне околности*. Пан Франђишек, који је до доласка у Србију само пиво као пиће познавао, упознао се овде и с вином; потреба државна изискивала је те је дошао баш у онај крај где је црно жупско вино било мало скупље од воде. И какво чудо онда што је пан Франђишек оставио пиво и посветио све остале дане свога живота само жупском вину, резонујући да на тај начин добија и у новцу и у времену: пиво је скупље, а вино јевтиније, и, што је главније, не дангуби, — добива у времену, јер се од жупског вина много раније опије него од оног глупог швапског пива. И сада се лепо виде не њему обе те периоде пића: од пива је сачувао трбух, а од жупског вина стекао нос црвене као бакар боје. Али га тада издаде композиторска и стваралачка моћ; то се одмах опазило на једној компонованој *Херувици*, која је само једаред отпевана у цркви, а после је следовала оштра опомена његовог високопреосвештенства свештенству: да ће их све обријати ако се само још једном запева

таково *Иже херувими!*... После тога није пан Франђишек ништа компоновао. И кад су једном у неком друштву у разговору запитали га: компонује ли што, приметио је, и непитан, заједљиви колега и земљак његов, пан Цибулка; да, пан Франђишек и сад компонује, и то једнако компонује соду с вином, и да му је та композиција још понајбоља!.. Иако је пакосно и заједљиво то било, било је, на жалост, истина. Пан Франђишек не компонује више ништа; чак не компонује ни то, ни вино са содом, него пије вино онако *клот*, како га је бог створио. Сада је веран и сталан члан те компаније циганске. Пре је свирао у ћемане, али сада више не може: дршћу му мало руке, што је, уосталом, — како он тврди — фамилијарна болест код његових у фамилији. И он, који је некад на виолини концертирао и изводио Паганинијеву фантазију *Мојсеј* на жици G, свира сада у неку олупану и изгужвану трумбету какве се могу видети и наћи под билијаром само за сезоне такозваних *кромпир-балова*, (...) Тако је пан Франђишек почео с концертирањем, а свршио са циганском дружином, у којој чини чудан контраст с оним његовим белим трепавицама међу оним гаравим лицима. Но он је задовољан међу њима, а они га, опет, пазе и чест му одају (зову га пањ-Белцац), и не пуштају га лако, баш и кад би он сам хтео: што је он једини конзерваторист међу њима, и друго: што им даје паре на чување или на зајам без интереса, па он њима не тражи интерес, а они њему, опет, ни главно не враћају... Тако је добродушни пан Франђишек обезбедио своју будућност: оставља за црне дане, и Цигани то чувају“ (Сремац 1907: 58-60).

Скрећући у делу од ликова протагониста, писац је представио читаоцима још један већ помињани лик, младога Манулаћа, наследника богате фамилије, за кога се говорило да би био права прилика за Зону, када се упореде материјална имања породица. Андрогиност младог момка Стеван Сремац приказује и причом коју опет смешта у хамам, и у којој опет једна од преосталих варошких Туркиња узима реч, и опомиње Манулаћеву мајку:

„А то је било онда кад јој је Јунус-агина ханума једном приметила: — Па ти, чорбацике, како поче... дабетер!... Па што си берем не поведеш сас теб’ и чорбаци-Јордана, те га не доведеш помеђу нас у хамам?...“ (Сремац 1907: 76).

Након тога догађаја, јаснија је била опредељеност родитеља да момка ипак усмере на пут одрастања у полу коме је рођењем и припадао, те се и сам момак, уз оца, освесетио у својој родној перспективи, и то баш на посебан дан, када се осмелио и за свој први контакт са супротним полом, и то баш странкињама, јеврејским девојчицама:

„У осамнаестој години купио му је цепни сахат и златан лапац. Тога дана, кад је први пут обесио златан ланац и сахат, Манулаћ се осетио сасвим мушко. Чак је, пролазећи Лесковачком улицом, намигнуо на три младе Чивутке, које су се шетале испод руке, али с оба ока и тако невешто да су Чивутке прснуле у смех јер им се учинило да је Манулаћ хтео да кине...“ (Сремац 1907: 76).

Иако је Манулаћ само у причи представљао претњу кујунџији Манету, након што је самоиницијативни одлазак тетка Доке довео до првог просидбеног фијаска, иста Дока је, повређеног поноса и еснафске части, напала Замфирове укућанке, а превасоходно Зонине тетке удане за Цинцаре, те се при томе сетила да је у вароши било случајева када не само да је неко због љубави мењао положај на друштвеној лествици, него чак и самоиницијативно и веру и народност своју.

Радња, коју је постмодерно убрзала својим непромишљеним гестом тетка Дока, одвијала се све брже и брже, те је испланиран и познати план са тобожњим отимањем Зоне, у којем је, поред Манета, учествовао и поменути Митанча хаџи-Петракијев, који се напослетку освестио од своје несрећне љубави према странкињи:

„јер Митанче је добио поуздане вести да му је његова фатална супруга Хермина била умешана у неку повећу интернационалну дружину за прављење и протурање лажних форинти, са седиштем у Оршави, где су сви похватани и осуђени на робију, а међу њима и она, Хермина. Тиме је та фатална веза била раскинута, и сад је Митанче опет био слободан“ (Сремац 1907: 113).

Као поузданог кочијаша у својој осмишљеној работи, Мане је узео провереног и светског човека, Нишлију Ставру Јарета, који је био

„Антика кочијаш!... у свашто се разбира. Тај што може да ти изработи, ете, никуј послу, веће никој ти тој не може!... Из Турцко три рисјанке из арем украде си и претури ги овам’ преко границу... Познава се са све ме’анџике, амамџике и старе буле, викају га и цигански конзул...“ (Сремац 1907: 115)

Када је позната отмица исценирана, о њој је брујао цео град, те су и дописници престоничких новина, на лице места кренули у потрази за ексклузивом. Зона је по целом граду сматрана побегуљом, иако је свима било јасно да се иза свега крије вешто замешатељство и осветнички план Манета Кујунџије. Међутим, када се најмлађа ћерка Замфирова својој мајци Ташани на сну јавила преображена у потпуну странкињу и очајна због ситуације у коју је допала, и читава ситуација се преобратила. Прогоњена сликом странкиње, „мадмазељ д’Ангулем, познате у месту учитељице (са особитом методом за лако и перфектно учење француског језика), која се са Лафонтеновим *Баснама* често виђала по главним улицама“, на коју је мајци због несрећне судбине и неостварене љубави у сну ћерка личила, Ташана је на акцију покренула све, па и самог хаџи-Замфиа. Он је лично отишао код младог мајстора, под изговором да поправља своју омиљену муштиклу, и

односе између двоје младих људи уредио хаџијском политиком, те Манету дао знак да су напokon све препреке које су га од срећне женидбе делиле неповратно пале.

Своје последње момачко вече, Мане је провео као прави оријентални севдалија. Међутим, за разлику од свих ранијих пута, успео је да обузда страсти и одоли најлепшим међу веселим Нишлијкама, младим циганским играчицама:

„Још се певало, свирало и бесно и страшно чочешки играло, и Мане седео, у дахирета богато спуштао, али ниједну — ни Ајшу, ни Ђулсефу, ни Дудију Бошњакушу — није ни погледао, нити је чуо нежне речи кардаша Дудији и Ђулсефи. Седео је, пио, и будан сањао“ (Сремац 1907: 171).

Сликом свадбе и лепе будућности која као да је била обећана Манету и Зони, Сремац је и завршио овај роман, у коме је приказао оно најлепше од оријенталног Ниша, кога је толико волео. Међутим, како је то и у овом роману приказано кроз тек помениуте ликове нестајућих странаца у нишкој средини, тај стари Ниш је нестајао и убрзо је и Сремац решио да југ Србије замени српском престоницом. Писац је почео на дневној бази да осуђује новине у животу града и убрзану европеизацију Ниша, који ће убрзо доживети судбину оновременог Београда. У Нишу су се губили трагове некадашње у јединствену оријенталну целину склопљене преплетене страности Балкана, и у њега су пристизали сви они означивачи универзалног и модерног доба које је свуда у Европи наступало. За разлику од Београда, који је тек постајао права престоница и метропола, Ниш је губио и своју јединственост, претапајући се из једне велике источњачке фантазије у један обични град у тадашњем пограничном појасу српске државе. Увидевши и сам такав расплет, схвативши да му сметају све новотарије, и мале и велике, и новчани заводи и швапске играчице и певачице, у ствари све ситнице које најављују веће промене, те први знаци активног политичког живота и извесних будућих страначких подела и ратова, Стеван Сремац је Ниш заменио Београдом, али је и у граду своје младости до краја живота тражио барем и најситније детаље који би га сећали на његов одабрани и измаштани изгубљени блискоисточни нишки завичај.

10. 6. *Кир Герас*: хуморни предлојак за цинцарску националну историју

Иако Стеван Сремац, као и остала своја опширнија дела, и *Кир Гераса*, објављеног у наставцима у *Бранковом колу* 1903 (први пут самостално у књизи након ауторове смрти 1908.) назива приповетком, у нашем истраживању ликова странца у српским романима 19. века, ово дело морамо посматрати са пуном пажњом, пошто је лик странца у њему најбоље, најтачније и најобимније изведена студија о било којем странцу који се на страницама наших романа наведене епохе појавио. Цинцари, стандардни пратиоци развоја урбаног живота Србије, као и стандардни становници страница српских романа од Милована Видаковића до самог Првог светског рата, народ су којем је Сремац у овоме роману написао специфичан духовито схваћени предлојак за националну историју. Кроз животопис Гераса Паскаписа и његову трансформацију у Ђерасима Паскаљевића, представљен је и грчки део српске престонице, који се кроз време претопио у већински народ или нестао заувек, као и њихове самосталне трговчке, занатлијске или угоститељске радње на београдском Зереку или у централној чаршији.

Причу о староме Герасу, како се до краја живота насловни лик сам и потписивао, иако је већ у свим државним званичним списима и књигама био србизован у Ђерасима, аутор почиње приказујући његов живот од тренутка који је за Цинцаре представљао још један од симболичких почетака: од момента када је још као дете, у четвртој десетини 19. века, преко ђумрука и карантина у Алексинцу, и сам Герас, непажен под српских цариника, у гомили својих сународника, прешао у једној сепеци из турске царевине у српску кнежевину. Слику новопридошлих - модерним термином речено – азиланата, Сремац даје описујући физичку појаву и духовну страну личности које су у Србију на њеној тадашњој јужној граници ујахали:

„Био је то караван састављен из коњића, магарића и пуно Цинцара већих и мањих околу њих. (...) Кад пређоше границу и стадоше код катунске карауле на српско земљиште, сиђоше тада и они старији с коња и магарића. Уто се зачу звонце са звоника сеоске црквике. Путници се тргоше на те тако миле и за њих свете звуке. И сви се, и старији и млађи, и они у сепеткама и они доле на земљи, скинувши фесове и погледави и у небо,

побожно прекрстише и благодарише богу што живи и здрави стигоше и стадоше ногом на хришћанску земљу, где хришћанин суди и царује. (...) кад их запита власт, ко су и одакле су, рекоше да су Грци, хришћани из Турске. – Из Турско сме!, рече један, а други додаде јоште: - Рисјани сме, од Иперско, из село Гогиста, од Мецовкса земља, сви сме Мецовалије. А није их ни требало питати, јер се одмах на први поглед видело ко су и одакле су“ (Сремац 1972б: 338).

Етничку загонетку која већ вековима стоји нерешена, о тачном пореклу народа који се поносио својом хеленофилијом и издавао за грчки, иако му је често напомињано и доказивано да са истим нема заједничко порекло, Сремац решава својим најбољим оружјем, хумором, препричавајући једну често помињану анегдоту о разлозима цинцарске језичке и етничке посебности:

„Сви беху Цинцари или Грци; Цинцари или Грци велим зато што се ни тада ни доцније у чаршији никако није могло дознати ни за једнога шта је: Грк или Цинцарин. Јер као што је познато ученим читаоцима, а нарочито онима који су боље упознати са историјом света, у чувеној Александријској библиотеци, између многих других књига и буквара, чувао се некад ту и цинцарски буквар, чувао се све до оног историјског пожара. А кад је тада пламен обузео библиотеку, полетели су сви народи да спасавају своје књижевно благо. Тада су и Цинцари дотрчали и дочепали свој буквар, и у оној забуни, додавали га један другом баш по оном нашем: поп црквењаку, црквењак ђаку, ђак псу. Тако и овде: Цинцарин Цинцарину, а овај последњи Цинцарин ђушне псу буквар, а пас зажди главом без обзира, и нико га жива више никад и нигде не виде!... Отада, причају Грци, остао је овима познати псећи обичај: да се јављају један другоме њушкајући се: то траже, веле, тај изгубљени цинцарски буквар... Тада се, дакле, загубио и затурио цинцарски буквар, а с њим и цинцарска азбука; и од то доба се и Цинцари од грдне срамоте – што су они једини од свију народа изгубили буквар и азбуку – не казују правим својим именом, него се казују за Грке. Бар тако Грци причају, а они, као што се зна, немају обичај никад да лажу“ (Сремац 1972б: 339).

Народ који се као грчки изјаснио, изгледао је аутентично и физички, и својом ношњом:

„Сви беху у антеријама, са фесовима на главама и бестрага шиљастим јеменијама на ногама, којима на врху играше повећа китка од вунице; људи са јаче забријаним брковима и великим, густим и чупавим обрвама, понизна држања и ситна, козја хода“ (Сремац 1972б: 339).

У исту је био обучен и поменути на граници неопажени путник,

„једно мало, врло мало Цинцарче, у антеријици и јеменијицама, мало већим од скинутих свињских папака, са фесићем на глави искићеним сребрним парицама и ђинђувицама, и перима ишчупаним из плованова репа и заденутим иза свааког увета (урок од злих очију), тако да је изгледало као солуф“ (Сремац 1972б: 340).

Тај илегални имигрант, који је у Србију прешао незабележн и неоцарињен од власти „ни као лице, ни као ствар, па чак и као муфра без вредности“, стигао је са

караваном до српске престонице, која је била крајње одредиште путника, који су већ по доласку на ушће Саве и Дунава одмах показали своју предузимљиву и вредну страну личности, и успоставили своје институције, кафане, занатлијске радње и продавнице. У посао је и поменути цинцарски дечак увођен од најранијег детињства, готово и немајући кад да буде дете. Помажући вешто и лукаво своме газди Ћир-Науну, убрзо је произведен у правог малог бакалина: „у потпуно прописном орнату, са кецељом направљеном од једнога цака, на којој се лепо могла прочитати нумера цака и фирма пан-Вшетечке, господара парног млина“; те је „изгледао прави правцати бакалин, у минијатури, наравно, као неко, то би Немци рекли, Taschenausgabe¹⁴²“ (Сремац 1972б: 342).

У тренутку када је оделом прошао иницијацију у цинцарску трговачку касту, „одмах му се појавише и боре између обрва на челу – тако да је тиме још више личио на бакалина и на Цинцарина“. Након седмогодишњег шегртовања, постао је Герас калфа. У његом положају и ношњи није се много тога изменило, осим чињенице да је и оделом, барем мало, почео да одаје не само Јелина, него и Европљанина новог доба:

„Једино што је мало другачије било, било је то што је испод антерије место тозлука имао панталоне, а то није могло другачије бити кад се зна – а то је и науком утврђено – да је Београд на капији западне цивилизације и Европе“ (Сремац 1972б: 346).

Герас је вредно радио свим данима, а недељом и празником је био дужан да помогне и домаћици ћир-Науновој, а тек у слободним поподневним часовима, хеленски дух у њему био је задовољаван, јер тада је

„седео пред авлијским или дућанским вратима, па је певушио, управо појао из Катавасије (наравно на грчком језику), или је читао крадом грчку митологију, или читао јавно *Житија светих*, која је добијао на читање и духовно стварање од свога даскала, из грчке недељне школе, ћир Харитона, код кога је одлазио као шегрт и учио се само недељом, јер радним данима ћир Харитон је био само један прост јорганџија и дрндар“ (Сремац 1972б: 347).

Герас је службовао четрнаест година као калфа, а његово добијање мајсторског звања и еснафског писма убрзао је један занимљив догађај из дома ћир Науновог. Наиме, када је од „младе Аглајинице, треће жене своје, још млађе него обе раније покојнице“, чуо да по кућном дворишту весело пева српске песме, ћир Наун се згрануо. Девојка, која је певала песму *„Без тебе, драги љубезни, / не могу*

---

¹⁴² Немачки: цепно издање.

живјет, не могу живјет/ Морам умрет! Та ти си цвеће мирисно/ та ја те берем, та је те берем/ радосно“, названа је од супруга „Клитемнестром проклетом“, али је онда и домаћин, по томе што осим што пева, девојка спрема и „цинцарске пите“ и „паша-ћуфтета“ почесто, закључио да је време да се у његовом домаћинству догоде неодложне промене. Најављујући бесом кораке које је решио да предузме, након саветовања мудрог грађанства цинцарског, стари газда их је и спровео у дело:

„Цакаше и лонцаше нешто и подуже, и све се напоследку сврши тиме што се, и ћир Наун и сви они, изљубише са Герасом; сви га потапкаше љубазно по рамену и по плећима, назвавши га тада први пут међу собом кир Герас“ (Сремац 1972б: 349).

У томе тренутку, и кир Герас је постао свој газда, те је отворио на Зереку продавницу, у којој се налазила роба разног типа, те се није могло одредити тачно којој врстом робе тргује као примарном, али „по оним пијаним Банаћанима у дућану, личила је радња кир Герасова још понајвише на ликерциницу“.

Трговина је кир Герасу ишла добро, али његов раденички дух није му дао мира, и најгоре му је падало то што је у празничне дане морао да затвара своју одлично опремљену радњу. Најтеже му је било то што се у Србији није радило ни на дан највећег српског свеца, светог Саве. Своје чуђење чињеницом да још неко на свету, поред племенитог јелинског рода, може дати човека достојна светачког ореола, исказивао је речима:

„- Како може српско светац да буде? Србин – да се посвети! Па стане ређати на прсте: - Може да се каже и зове: Агиос Сосонтиос, Илариос, Агиос Агапиос, Поликарпос. Може Агиос Терасисо, Фефрониос; има и свети Сава, ама Јерусалимски, еј, Јерусалимски, а неје Новопазарски! Има такви свеци и може да буде, зашто има форма... Ама Растко, Рацко... како може Рацко да буде светац, свети Рацко да се каже?! Јату, ево, па износи грчки календар и прегледа с осталима: траже Светога Растка, и наравно, не налазе га. – Ево, нема га, нема зашто не можи да буде, зашто нема форма!, вели и треска љутито календар. (Сремац 1972б: 353).

Кир Герас није у својој радњи, упркос распрострањеном обичају, држао ни шегрта, ни калфу, све је радио сам и гледао да сваки зарађени динар сачува. Само недељом је одлазио у цркву, али се и тамо увек од помоћи налазио када се продају свеће или носи тас, па би бројао и сортирао новац, све време певајући на грчком језику литургијске напеве, срећан што се и литургија у Српској православној цркви завршава ђачким певањем херувике „јер мишљање у себи: ма како варвари почели, морају грчки да заврше!“ (Сремац 1972б: 354).

Недељна поподнева кир Герас би проводио пред својом радњом, „и гледао мимопролазнике, и отпоздрављао их пажљивије и топлије ако су Грци, а немарније и хладније ако су инородни“. Једини пријатељ био му је његов мачак, такође јелинског рода, за кога је имао и посебна правила: „позајмљивао га је својим Грцима онако у четири ока, а Србима на реверс“. При одабиру кућног љубимца, Герасу је одговарао мачак, јер већином сам себи лови ручак, а поред тога, тиме је остварио и још један свој план, при томе поново разграничивши грчки свет у вароши од домицилног српског живља:

„Био је то добар и вредан мачак из честите трговачке Папа-Наскове куће. Кир Герас га је нарочито тражио и много му је стало да се тако, то рећи, на неки начин спријатељи и ороди с једном главнијом и угледијом кућом и фирмом. А после, још и стога је волео да има мачка баш из грчке, а не из српске куће, што су у српској кући обично сви гурмани; ту се коље, кува и меси мало који дан да не. Сви укућани и често и много једу преко дана, па се тиме обично и мачак оштети и поквари у карактеру свом; једнако масти брке, једе мастан и папрен ђувеч и друга томе подобна јела, и постаје тром, лен и апатичан према оној жгадији ради које је једино и створен. Укратко рећи, живећи међу Србима, обично постане и мачак лен као и Србин; исти така дембел и левента с једином том разликом што се не вуцара, не карта и не прави дугове по кафанама. Ето, зато је кир Герас више волео грчког него српског мачка, и зато је бољи мачак из грчке, него из најбоље српске трговачке куће“ (Сремац 1972б: 355).

Живео је кир Герас у симбиози са својим љубимцем:

„Разговарао се с њим, и то на грчком језику, и тиме улио у њ грчки дух, тако да мачак после тога није ни вермао српски језик; могао си му колико хоћеш викати; мац, пис и шиц! – он се није освртао као да се то њега и не тиче“ (Сремац 1972б: 355).

Мачак се, будући да је генетски био ловац, а његов газда сакупљач, и хранио боље од Цинцарина, који је обедовао преко дана оно што успе да на ваги закине муштеријама, а навече је јео попару, у коју је топио поломљене и из продаје отписане лојане свеће. Кир Герас је, захваљујући томе подвижништву, свакога дана све више и више напредовао у имању, а то је правдао својом грчком предодређеношћу за успех. Поредехи српске и грчке трговце у Београду, од којих они први крећу обавезно из самога центра града, из највећег локала и са мноштвом послуге, а завршавају пропали негде као послуга у радњама на Палилули, док се Грци успињу на социјалној лествици крећући од најмањег и најскромнијег трговачког обрта, а завршавајући тријумфално на местима са којих неумерени Србин почиње свој суноврат, кир Герас поредио је то са вештином и умећем

хорскога певања у цркви, које се опет разликовало и код ова два православна народа:

„ - Ели си слушао кад Елин, Грк, почни Хируфика? Почни помалко, ниско, па истера на Ђунију и сврши песма. Не поје како поје херуфим или пак серафим да га каеш, јок, ама га искара до крај. А?... , вели кир Герас и задовољно шмрче бурмут и ужива гледајући какав је ефекат произвео тај наведени факат. – А Србин?, наставља даље кир Герас и шмрче бурмут. – Како поје Србин Херуфика, па и литурђија? Како започни Србин? Почни високо, широко; криви шија, дижи и спушта веће и трепке, гледа у полиелеји, у кубе, ама не може да га искара на Ђунију, веће крекне... Крекне како петл кад прогута маслинку па не може да кукуриче... Имаше га једно слово од славно елинско мудрац Талес: познај, рече, себе самог!... Е та ти е раборта и у трогвина! Све сос мера, казао је славни гречески муж Солон из Елада...“ (Сремац 1972б: 358).

Међутим, како је време одмицало, напустио је трговца и једини одан и верни пријатељ, његов јелински мачак, те је кир Герас све више почињао да осећа самоћу у друштву у коме није имао никога свога. Иако је сад имао и шегрте, те иако је набавио новог мачка, Цинцарин је осетио да није свој међу својима:

„И ти се сад сети и себе, самоће и инокоштине своје; осети се сам. Јер шта су њему та два шегрта, рођена у Србији, и тај нови мачак из српске куће? – Варвари, и ништа друго“ (Сремац 1972б: 360).

Због новопробуђених осећаја, кир Герас је решио да себи тражи животну сапутницу, а са њиме се сложила и цела цинцарска заједница, „којима се учинило да им се живаљ проређује, чаршијско тле измиче испод ногу, и да је у чаршији све више фирми на ић и вић, а све мање на аси, ас, адес и идес!“ (Сремац 1972б: 351).

Вођено девизом „време је новац“, венчање је било уговорено и најављено:

„Две недеље доцније оглашени су у цркви првобрачни женик кир Герас Паскалис и Евтерпија Лазаридес; оглашено је било и на српском и на грчком језику; на првом што је то званични језик цркве, а на другом, што су вереници јелини, и што је у цркви обично било много више Грка него Срба“ (Сремац 1972б: 361).

У мноштву ликова Цинцара, коначно је и у српској књижевности представљен и један лик девојке Цинцарке, оне која је Герасу од грчке чаршије проводацисана. Кир Герасова будућа супруга, „Млада Евтерпија је била из честите цинцарске трговачке куће Лазаридес. Била је лепа, кротка и смерна, и – што је не мање важно – разумевала се у трговини“. Таквој девојци, али и онако чувеном газди какав је био кир Герас, венчање је морало да изгледа по свим правилима њихове заједнице, и заиста,

„била је и свадба, која је са своје торжествености, а још више рад оних свата, јако личила на оне древне олимпијске игре, јер се ту слегло све што је племенитога јелинскога света живело међу варварима“ (Сремац 1972б: 362).

Описујући богатство трпезе, на којој је најлепше јело била „чувена цинцарска пита, с пилећим ишчијаним на танка влакна месом“, Сремац описује и весеље на свадби, које је протекло такође у јелинском духу:

„Похватали су се у хоро све сами Грци и Цинцари, јорганције и терзије, и ликерције, а коловођа, неки клефта, којег су за тај дан нарочито оденули и наоружали, размахује пешкиром у десној, а хоро се таласа и бије бесно и величанствено, па ти се чини као да су из гробова са тројанских пољана устали и дошли Ахилесови древни Мирмидонци у почаст своје сународнику и потомку, пресрећном и преблаженом кир Герасу Паскалису!“ (Сремац 1972б: 362).

Као посебну част Србима који су у својој престоници били гости на овом несвакидашњем весељу, „играле су се и неке српске игре“, али су Срби били већином посматрачи ове церемоније. Поближе су им весеље, том приликом, у духу поменуте грчке искрености и одбојности према свем лагању и претеривању, објаснили и сами Цинцари који нису игром у њему учествовали, али су потанко описивали све аспекте свога свадбеног весеља:

„Док су се грчке игре играле, Срби су гледали а Грци им све тумачили, причали им о играма са јагаганима које паликари, клефте и сулиоте, тамо у њиховом вилајтеу, играју. И кад се весеље завршило, били су сви задовољни. Само се чуо: Кала! Кала! Честитају један другоме што су остали живи и благодаре богу што се све тако лепо свршило и прошло без крви и људских жртава, јер, причаху они, тамо на вилајету не може да се прође без тога. Често, кажу, изгину сви, и млада и младожења и сви сватови изгину. Остане, веле, само онај што точи вино, а и он не би остао да се није раније опио и заспао у подруму. Укратко, пролије се и тече крв, веле, као у Мисолонги, али овде, у туђем свету, морају, веле, да се уздјавују и умирују себе“ (Сремац 1972б: 363).

Новоожењени Грк посветио се својој супрузи у потпуности, те је убрзо брак крунисан и првим потомком, дечаком коме се читава јелинска заједница обрадовала. Еминентни скуп убрзо је заседао и ради доношења одлуке о наименовању првенца трговчевог, у коме је одлучено:

„да му даду име, ама такво име које ће га кроз цео живот обележити којег је народа син, и не дати му никако да врдне у другу народност. (...) Сложише се најзад да се детету да има Арисотелес; прво, то је чисто и лепо јелинско име, и после, личи бакалском сину, будућем бакалину, јер и Арисотелес је негда држао бакалницу у Стагири, тумачио је даскал Аргиропулос, приставши и сам на то име“ (Сремац 1972б: 365).

Дочекан као не само кир Герасов наследник, него као нова генерација варошких Грка, која ће послове и моћ заједнице узвисити до неслућених граница,

млади Аристотел од самог рођења уведен је у ред београдских Цинцара, по свим спољашњим манифестацијама народности које су се могле при чину крштења показати:

„На сам дан крштења просто претрпаше малог Аристотела даровима. Ту су антеријице, тозлуци, ту фесови са великим плавим кићанкама, какве носе скадарски трговци, ту црвене патице са грдним киткама од разнобојне вунице на врху патица, а врх вега сложене и једнодушне жеље ове колоније Грка живеће у варварској средини: да новорођени младенац осветла образ и родитељима и нацији; да буде учен и књигољубив као велики имењак његов Аристотелес, а богат као оба вијалетлије његове у Бечу Сина и Дунба; ако не тако богат као ова двојица скупа, а оно тако богат бар као један, ма који од њих!“ (Сремац 1972б: 365).

Након једне речите хетеро-слике:

„Грци и Цинцари потеже се решавају на нешто: размишљају, окрећу и обрћу ствар са сваке стране, нукају се и шта не раде док се не реше на нешто. Али кад се већ једном реше и баце на неки посао, не премишљају више и не малакшу, него истрају на њему до краја“ (Сремац 1972б: 366);

Стеван Сремац објашњава читаоцима да је, после првог сина, кир Герас убрзо добио још три наследника. После славног дочека малог Аристоела, слике и ситуације су се поновиле и при рођењу нове принове у породици, дечака који је добио, такође славно, име Ксенофон. Када је кир Герас већ прилагодио и организовао цео свој живот по чињеници да има два сина и наследника, догодио се још један случај, који ни варошка Хелада овога пута није прихватила са истим одушевљењем као први два пута, а њега је наследио још један шок:

„Таман је кир Герас био, као добар отац, учинио план и распоред између своја два сина, кад му ово сад превуче штриклу преко свију његових планова, јер га Еутерпија опет сином обрадовала. Управо га није обрадовала, него збунила и помела. Он већ учинио распоред: бакалницу одредио једном, кафану другом – кад сада дође и овај трећи, с којим није знао шта да ради. Можда је то и био узрок то и овај трећи није добио јелинско славно историјско име као прва двојица, него варварско српско. Кир Герас је, сасвим равнодушан и малаксао у јелинском осећању, пристао да му се трећи син назове Милош, као што је пристао и четврто дете да му се назове Љубица. Код овог четвртог детета већ су га његови морали тешити: да је то од бога, а што је од бога, слађе је и од меда; и додавали би: нека су само родитељи и деца живи и здрави, а за све остало треба се ослонити на бога“ (Сремац 1972б: 376).

Повећане апетите набујале основне јединице друштва, њен хранилац је схватио као нови пословни изазов, због кога је још напорније радио. Од силног посла којем се предао, кир Герас је пропао и физички, али су га велика духовна надања држала у животу, а планирана велика срећа која ће наступити када и синове у породично

пословање укључи бодрила га је да ради све више и вредније. Наиме, Герас је желео да у свечаном чину опаше синовима кецеље њихових предодређених струка и упути их на тај начин у њихове предестиниране бакалске и крчмарске позиве. Ипак, на инсистирање своје домаћице, уз речи кроз плач изговорене да људима који носе таква имена не припадају такви послови, по мајчиној жељи и наваљивању,

„Аристоелес Паскалис и Ксенофон Паскалис уписао се у школу, оба по својој властити вољи, а преко воље очеве, уписао се под презименом Паскаљевић, против чега кир Герас због неких лифериција није смео роптати“ (Сремац 1972б: 368).

Иако на почетку несрећан због одлуке да се, уместо на учење својих будућих занимања, деца дају у школу, и отац је уз мајку осетио лепоту дечијег школовања:

„Они читају и тумаче, преслишавају се, а родитељи седе и слушају. Тада Герас слуша, разуме све и диви се, а мама Еутерпија, и она слуша: ништа не разуме, али плаче од радости што је родила тако учене синове, и поносита је што је дочекала то да своје синове ама баш ништа не разуме!“ (Сремац 1972б: 369).

Наравно, након таквих почетака, и упркос поновном очевом инсистирању да им опаше већ припремљене кецеље трговачке и кафецијске, кир Герас је поново морао да попусти пред супругином вољом и молбом да се деца и даље, будући тако књизи наклоњена, школују. У породично донешеној одлуци да се на даље школовање дају два прворођена сина, а да се најмлађи Милош задржи са оцем у радњи, утицао је и „један неочекиван и за Грке ужасан догађај у крилу баш самог београдског јелинства, у самој грчкој школи“. Наиме, у тој образовној институцији, Грци су у Београду имали свој посебан разлог за понос. Њихова школска аутономија, била је последица тога да

„одвајкад су се они у свему делили од мештана Срба и хтели да буду над Србима као зејтин над водом: у цркви, у чаршији, у кафани, у читалишту, па следователно и у школи“ (Сремац 1972б: 370).

Школа, која ученике не спрема само за свет наука, него и за сам живот, ког Цинцара је имала посебно значење,

„јер су се држали онога златног правила које гласи: чиме се нов суд прво напуни, на оно после целог свога века и мирише, односно заударе. Зато су се као патриоте и Јелини, и добри родитељи, постарали да младу јелинску душу још из рана напуне јелинизмом, па ће, веле, после све до гроба јелинством мирисати“ (Сремац 1972б: 370).

Заједница која је „с висине гледала на српске учитеље и сажалеваала српску децу“, последњег свог учитеља имала је у лику кир Зографидеса, који је своју

даскалску каријеру завршио када је једне године на његовом завршном испиту присуствовао и један од учених млађих Грка, др Ефтимиадес, који је разобличио представу полагања испита у београдској грчкој школи, која је до тада изгледала овако:

„Ређају се на табли ђаци, мали гарави Грчићи са великим кукастим носевима (сваки ђак, тако рећи, пола дете, а пола нос!), један одлази а други долази, један другом предају креду и сунђер. Даскал задовољан, а присутни родитељи блажени. Како чије дете изради рачун, или изговори беседу Хризостома и крене на своје место, а сви присутни родитељи дижу се, прилазе оцу дотичног ђака, рукујују се с њим и честитају му: - Херо ме, кирије, На сас зиси то паликари! (Радујем се, господине. Да вам живи млади јунак!)“ (Сремац 1972б: 370).

Тек када је млади доктор Ефтимиадес, бесан због целокупне фарсе, узвикнуо „да је срамота, срамота од варвара, да најцивилизованија нација има таквог учитеља“, и запитао се ко је и какве квалификације уопште има кир Зографидес, у читавом граду букнула је истина: „знали су одмах после кратког времена не само сви Грци, него и сви Срби Београђани: да је кир Зографидес у Калафату – фурунција...“. Поражени чињеницом да им се и на нови, сместа расписани конкурс за учитељево напречац упражњено место, није јавио ниједан Грк, него чак и Србин, свака воља за просветни сепаратизам цинцарски била је угашена, као и само грчка школа. Цинцарска деца, па и сам најмлађи кир Герасов Милош, од тада су требала да иду у школу са свом осталом децом престоничком, али је свог најмлађег сина трговац из школе извео, напослетку му свечано припасао бакалску кецељу и определио га да радом са оцем помогне и сам школовање своје старије браће.

Старија браћа Милошева на даље науке беху послана „један у Праг, други у Беч“, одакле су се блаженом оцу јављали писмима на чешком и немачком језику. Док је кир Герасу за комуникацију са децом сада требао и посредник и преводилац („Немачко писмо му преведе неки Ранко, Шваба из прека, а оно чешко неки бандиски наредник“), врло брзо се садржај писама мењао, те си из иностранства стизали само све дужи захтеви, а од Гераса све веће родитељске проповеди и савети. Такво школовање, код омладине која није новцем оскудевала, па је могла да осети све чари Златнога Прага и Царствујушче Вијене, завршило се на својој половини, али је трговачку корист и властити интерес у томе видео и кир Герас,

водећи се поново јелинском мудрошћу да је: „паметној глави доста и једно око!“ (Сремац 1972б: 372).

Пресрећи родитељи, по повратку синова, ковали су свако своје планове. Мати Евтерпија сматрала је да њеним синовима, светским људима, сада не приличи више нити једна девојка из чаршије, док је кир Герас маштао о снази и величини фирме коју ће у будућности синови разгранати и по целом Балкану проширити. Међутим, како младићи нису показивали вољу и жељу да се у очев породични посао укључе, планиране еснафске кецеље и закуска приређена у част њиховог коначног привољевања предестинираним занимањима, опет су имале судбину другачију од оне коју је кир Герас имао на уму. Закуску су, уместо највиђенијих градских Јелина, појели „Аристотелови и Ксенофонов млади кардаши“, а кецеље су сутрадан на реверс из полиције издате кир Герасу, уз напомену „да су нађене на извесном месту“. Понашање синова, кир Герас је оправдао на за њега најочигледнији начин: „кир Герас је правдао то младошћу њиховом, швапским васпитањем, а поглавито тиме што су, тако млади и зелени, тако дуго и тако далеко били од јелинства“ (Сремац 1972б: 375). Да би му се синови поправили, предузео је цинцарски мали привредник радикалне мере:

„Над креветом једнога сина, онога што је у зору долазио, написао је кир Герас, урадио и обесио ове речи Хилона Спартанца, једног од седам грчких мудраца: *Време добро употреби*; и над креветом онога другог, онога што је још доцније долазио кући, написао је, урадио и обесио кир Герас ове златне речи Питакоса Мителењанина, које му прибавише име једног од седам мудраца јелинских: *Учи се време познавати; у времену свако добро лежи!*“ (Сремац 1972б: 376).

Када је хтео да сазна какав ефекат древне мудрости имају на његово потомство, кир Герас се запрепастио незнањем својих синова („Један му одговори да су то неки овдашњи Грци, из чаршије; а други опет рече да су ваљда то неки од оних Грка што су остали на вилајету“), али још више чињеницом да је његова комуникација са потомством постала полиглотска: „И што је најжалосније било, он их пита на грчком, а они му одговарају на српском језику! То је заболело јако кир Гераса“ (Сремац 1972б: 377).

Запослењем својих синова, који су намештења нашли у новоуспостављеним престоничким новчаним заводима, кир Герас је истрпео пре свега неминован

генерацијски јаз, али су штету имали и остали, јер су браћа, сваки у своме заводу, направили штету коју је, уз помоћ цинцарске заједнице, отац једва надокнадио.

У новонасталој ситуацији, кир Герас је највећу корист и задовољство имао управо у ономе од кога се најмање ичему и надао, у најмлађем сину Милошу. Бивајући права цинцарска очева минијатура, Милош је растао поред бакалске тезге, попримивши све карактеристике и свога оца и својих вредних предака. Тек доласком старије браће са школовања, почео је и он да се помало окреће моди и да свет види и мимо граница дућанских, али је и даље био, од свих Паскаљевића, једини прави Паскалис, те је отац о њему мислио, ипак, све најбоље и у њему видео свог настављача и наследника.

Међутим, трговачки снови Јелина Гераса Паскалиса Епирођанина, слупали су се о јаву сусрета са варварином Милосавом Петровићем Пиносавцем, бившим шегртом у радњи главног лика овог дела. Једнога дана када је Милосав звани Шпекулант дошао код свог бившег газде, те успео лепим речима да задобије његову пажњу, кир Герас је поступио, за Јелине атипично непромишљено, а испоставило се да је то за његову компанију био потез који је газду бацио у тешку и дотад непознату финансијску ситуацију. Милосав, благодаран своме бившем газди, по коме је и своју трговину назвао *Код вредног Јелина*, под кринком тражења савета, дошао је да изнуди од кир Гераса потпис на меници. Иако се Паскалис сениор бранио да новца нема, и да трговина не иде као у добра стара времена Гуте, Антуле и Кутуле, подилазећи старцу и причајући му како из доба боравка у његовој радњи памти само најлепше, те како се увек са посебном емпатијом сећа кир Герасовог Ристе (Аристотела) као детета, у своме науму лукави бивши сељак из Пиносаве је успео. Потписавши своје име на меници човеку коме је веровао, кир Герас је био шокиран када је прочитао објаву у *Српским новинама*, у којој супруга Милосављева отвара на своје име нову галантеријску, колонијалну и бакалску радњу, са њеним мужем у својству деловође радње, и у чину личнога управо проглашеног банкрота, од кога се ни један пређашњи дуг више наплатити не може, те га сnose његови јемци и потписници менице. Ефекат који је изазвала новонастала ситуација, није погодио само Гераса, него је био шок за целу заједницу којој је он припадао:

„То га је просто препљескало, убило. То је било за њ и велика несрећа у чаршији, и велика срамота међу Грцима његовим. Ко да га превари! Сама та помисао била је страшна за њ! Да му је то учинио какав вијалетлија, какав Грк, или неки Чифутин, била би и остала несрећа, али бар не би била срамота! Јер иако су Грци даровити и памети, иако је он Грк, има Грка и паметнијих и најпаметнијих, па, резонувао је кир Герас, није ни чудо да паметнији превари паметнога! А тако исто не би му срамота била и да га је Чифутин преварио: Чифутин ће и ђавола преварити, а камоли Гераса Грка! Али да га превари Србин, сељак, неки Милисав, и то још Пиносавац! То му не могаше опростити сва главночаршијска и дорћолска Јелада!“ (Сремац 1972б: 387).

Посебну освету дочекао је Герас и од својих најближих, своја два прворођена сина, који су му се осветили његовим личним леком:

„Једно вече дочека кир Герас од својих школованих и учених синова (поред свакодневних усмених) још и један тежак и неправедан писмени прекор. Над својим креветом прочита написану, урамљену и обешену изреку, али не благу изреку од каквог Хилона, Талеса или Питака, него Карацића Вука пословицу која је грубо гласила: *Тешко ногама под лудом главом!*“ (Сремац 1972б: 387).

Након овог значајног финансијског ударца, дошло је и до раскола у породици, јер су се Герасови старији синови, све више замерајући оцу немарност са новцем и поверење које је указао Пиносавцу, одвојили од родитељске куће. Млађи Милош, оцу веран и наклоњен, остао је уз Гераса, све док није са његовом дозволом отишао и он у свет да трговачки занат испече код других газда и срећу окуша сам и на другим местима. Кир Гераса је задесила још једна трагедија, смрт супруге, те је он остао сам, продао кућу и велики дућан и решио да са трговином отпочне као и пре четири десетлећа, када је почео у малом дућану, са клијентелом сиромашног и пропалог света.

Ипак, и поред велике почетне воље да са послом настави на нивоу на којем га је у својој раној младости започео, кир Гераса су у очај бациле нове вести о синовима, који су још једном посрнули, одабирајући за животне сапутнице жене из слојева друштва које Герас није ценио: „спанђали се са својим неприликама, старији са неком машамодом, а млађи са неком хармонисткињом и певачицом“. Поврх тога, вест да је постао „деда преко реда: пре деда него свекар!“, када је Аристотел са машамоткињом добио сина, те вест да је због хармонисткиње Ксенофон „баталио службу, и сад је касир у неком ордеуму где ова његова пева“, старог Гераса, као и све варошке Грке, погодила је врло. Кир Герас, мучен страшним мислима („Једнога дана још ће чути како му његов син иде по конопцу, или гута ватру, или тако неко

чудо и покор“), изгубио је вољу на сваки рад, продао и дућан и повукао се у потпуну осаму, чекајући само још смртни час.

Кир Герас „узео је себи стан на горњем боју једне старе турске двокатнице на Јалији“, тешећи се да „ни онај велики наравни филозоф јелински Диоген није имао ни толико послуге и удобности!“, и старио је брзо и очигледно. Варошка деца ишла су за њим, док је у земљу загледан тумарао варошким улицама, као да нешто изгубљено тражи, и довикивала: „Чичо, ено мецедије“, на шта би им бивши трговац узвраћао псовкама на српском и грчком језику. Сакупљао је успут бачене и непотребне ствари, отпад градскога живота, то гомилао у својој кући, и у својој осами постајо све чуднији и, на запрепаштење свих, све одбојнији према било коме ко га је, упркос свему и даље походио.

Стеван Сремац оставља Гераса у оваквом стању читавих наредних шест година, а онда отпочиње са причом којом се роман и завршава. Наиме, након овог временског периода, Герасови синови су своје младалачке грешке исправили, Аристоел се венчао са својом машамодом, „превео је у нашу веру и изродио с њом петоро деце“. Њој је занат лепо ишао, а он је у служби напредовао толико да је могао и млађег брата, који је авантуру са харфонискињом завршиво, оженио се сиротицом и вредно ради, да помаже.

Управо млађи из прве генерације Паскалиса рођених у Београду, радећи вредно, али не успевајући увек да врати дугове, довео је и до поновног сусрета породице са оцем, када је, враћајући један од својих дугова након добитка на лутрији, у кући свога ујака, ради инстантног измирења са сродницима, измислио као разлог доласка наводну смрт Герасову за коју је чуо у чаршији. Погођени искрено што је њихов најрођеноји умро „као какав вандрокаш Шваба“, Герасови рођаци разлетели су се по чаршији, а трагичну вест телеграмима су јавили и свом по свету расутом Јелинству. Читав оновремни Београд дигао се на ноге на ову тужну вест, сви су похитали да предузму нешто, а као прву ствар, решили су да оду до усамљеничког дома покојниковог:

„Кренуше се сви, корпоративно, напред Грци, а за њина Цинцари. Ту су: Христодулос и Чистопулос, Фармакакис и Сапунцакис, Чирикидес и Блесидес, па онда Џуфа и Дуфа, Џанга и Данга, Дука и Фука, Луча и Фуча, Фота и Лиота, Деда и Дада, Антула и Кутула, и Гуша и Нуша. Иду тако два и два, као и увек сваке недеље на јутрењу кад се крену да

целивају икону. Иду достојанствено, свечано обучени, погнуте главе, са бројаницама, и ћуте, а кад и проговоре, то иде тихо и полако како личи једној старој и савршеној раси“ (Сремац 1972б: 396)

Идући успут, присећали су се целога живота Герасовог, истичући која јела је волео да једе (мусаку), које песме је као млад и у старости волео да пева и слуша, те како је увек све увесељавао „кад се игра она омиљена игра *Πος πун πεзун то πιπερι*¹⁴³“. Приметили су, током свог пута, да у граду на истакнутим таблама са именима власника радњи, осетно и све више нестаје њихових сународника:

„и нехотице им се оте поглед на фирме које се спрам месечине разговетно читају! Све туђа имена, и не личе на трговачка имена! Некада је све сам Грк владао ту, све сама грчка фирма, а тек по нека српска. Само читаш: онај из Влахоклисуре, онај из Мосхополиса, онај тамо опет из Гопеша или Магарева или Смрдежа, тамо из Мецова, из Јањине, Корче. А сада обратно, тек по где која грчка, а оно све неки Чифути и Срби! А Грка пушком да гађаш! Дошло време да их је више у гробљу, него у чаршији, више са крстачама, него са фирмама. Али бар на крстовима и плочама грчки им пише“ (Сремац 1972б: 397-398).

Ономастичком инвентуром дошли су и до Милосава Пиносаваца, који је својом махинацијом упропастио кир Гераса, и кога су сада страшно сви презирали:

„Нико дотле није ни чуо да постоји неки Пиносавац, а сада га запамтише боље него Термопиле! Како се само изменише времена! Како се изменише потомци славних предака! Тамо хиљаде Перисјанаца заглавише у кланцу термопилском, овде Јелин па заглави у Пиносави некој!“ (Сремац 1972б:398).

Док су Јелини тек приспевали ка дому Герасовом, његови најближи већ су били на улазним вратима старчевог стана, а тамо су затекли призор који их је шокирао: живог и здравог кир Гераса, како после вечере храни са длана припитомљене кућне мишеве. Када су установили да није преминуо („Истина ли си жив? Неси умрео? (...) – Ето вечерао сум... Жив сум ваљда!“), оба пристигла сина, ћерка Љубица, сви са потомцима, потрчали су већ прежаљном старцу у загрљај. Старац је своје васкрсење – иако није био ни обавештен да је за мртвог оглашен – прославио тако што је госте почастио прастарим вино, које је закопао у подруму још када му се родио син Милош, и тек сада је осетио да је прави тренутак да га ископа и подели са најближима.

Док је Герас са породицом славио чињеницу да није отишао Богу на истину, грко-цинцарска колонија стигла је до његове куће. Уместо да домаћина затекну као покојника, видели су Кир Гераса како „веселео пева неку монотону цинцарску

---

¹⁴³ *Овако се бибер туца*, грчки. Ова игра играла се и била популарна и код Срба, а у њој онај који је игра показује како се све и којим деловима тела може уситнити тај оријентални зачин.

песму која личи на кукање, а остали му помажу и тапшу рукама“. На поновљена питања затечених земљака „Ђераси, бре? Кускре, бре! Аделфе! Ти ли си? Жив ли си? Неси умреу?“, одговорио је старац са „Родио сум се!“.

Кир Герас је потврду да његов живот није био пусто трајање добио и пар дана након своје провикане смрти, када

„почеше да стижу изјаве саучешћа из унутрашњости и из иностранства, из Пеште, Беча, Трста, па чак и из Александрије и Смирне од конпатрита њихових. Чита их кир Герас и брише сузе видећи како га толики многи тако искрено жале. Тек сад кад је умро, видео је колико је пријатеља за живота имао...“ (Сремац 1972б: 405).

Осим жаљења цинцарске заједнице целог света, Герасова наводна смрт зближила је старца и са најближима, са његовом породицом, која се за време његовог добровољног егзила у самоћу, умножила неколико пута, јер је његов син Аристоел имао петоро, а Ксенофон и ћерка Љубица по двоје деце. Још један сусрет старог Гераса са новим светом остварен је баш када се Герас поново сајединио са потомцима, који су већ по својим првим карактеристикама били далеко од оних слика Гераса као малог Цинцаричета, прошверцованог као ствар у Србију:

„Па тек каква су им имена: сем једног познатог, оно друго све нека старосрпска, све нека великожупанска имена, која кир Герас никада свога века није чуо; јер Љубичина два сина зову се Бериша и Љубиша, два унука од Ксенофона зову се Предраг и Ненад, а пет унучића од најстаријег сина Арисотела, носе имена: Вишеслав, Градимир, Будимир, Бранислав и Герас. Ко ће сва та имена да запамти! Кир Герас никако не може ни да их запамти, ни да их изговори, а камоли да зна које је чије име! Покушавао је, па испадне којешта. Једно зове Недраг, а друго Берибиша. Али то њега ништа не буну. Њему је доста што зна да су му све то унучићи, и што они знају да им је он деда, и што га зову деда Герас, и онда шта ће му имена! Доста му једно *дедино*, или *а бре, мушко* за све. И он их тако зове, а они се сви одазивају, па једна дивота! Само викне *магаре* или *гумари*, а он се одазивају, чуче му у наручју и вичу *деда!*, а он их дочекује: - А, варвари дедини!“ (Сремац 1972б: 406).

У тренуцима своје епске преобразбе, када је из старог Цинцарина настао нови кир Герас, деда је од унука највише волео да слуша како и они једнога дана, као и он, желе да буду „трговци и ортаци са дедом, и још тутори у цркви“, пошто је све то и он поново постао:

„За татора га једногласно изабраше суграђани из признателности за његову примерну ревности побожност, а ортак је са сином Милошем. Ено блешти велика фирма, и златана слова засењују очи, а златна слова на фирми пишу: Трговина Ђерасима (Гераса) Паскаљевића и сина Милоша“ (Сремац 1972б: 406).

Иако се борио, од самих својих почетака у београдској чаршији, да своју изузетност сачува од асимилације, тек када је од најрођенијих, асимилираних већ по месту рођења, живота и одрастања, и сам постао од Герасима Ђерас, кир Герас је нашао и мир и спокој. Иако је истицао своју посебност, и желео да је сачува бар у још једној генерацији, његови потомци одлучили су да, поштујући своје порекло, ипак припадају по свему средини у којој су рођени и у којој живе. Наизглед неинклузиво српство, у овом случају лако је претопило у свој национални фонд целе генерације Цинцара, чији прелазак из једног православног народа у други је био још лакши, јер је само језичка баријера стајала између два слична и пре свега једноверна народа. Ма колико Стеван Сремац у овом делу инсистирао на посебности Цинцара и на хуморном аспекту њиховог од Грка нејасно диференцираног идентитета, тек на самом крају дела, и он је сагласан да је једини начин да и Герасово наслеђе живи у Београду тај да се оно са остатком Београђана уједначи, а не да инситира на својој другости. Тако и писац завршава овај роман, контстатацијом:

„Стари, негдашњи Герас Паскалис је, тако да кажем – капитулирао. И он је најзад одмахнуо руком, запливао струјом новог времена, која је многе и многе његове понела собом. На млађима свет остаје!, и он неће да је бела врана међу својима. Као нови феникс из пепела, тако се родио из старог Кир Гераса Паскалиса нови Ђерасим Паскаљевић!“ (Сремац 1972б: 407).

Својим вештим књижевним обликовањем стварности, Стеван Сремац успео је да се, међући средине, у суштини сам не мења. Оплемењен новим сазнањима и књижевном грађом, градио је вешто ликове и типове којима је у свакој датој средини приказивао посебности и општости времена и места у којем је дело смештено. У својој хумористичкој слици света, било да је писао о родној војвођанској равници, српским деветнаестовековним паланкама или престоном Београду и, на концу, о Нишу, указивао је на различито и битно, али и на оно што би обичном посматрачу и просечном приповедачу без сумње промакло. Као аутор великог броја дела који су својом тематиком покрила велик део српскога простора, успео је да се у свакој средини снађе као у властитој, и да остави у својим делима трајна и вредна хуморна сведочанства о животу Срба и њихових суседа и суграђана у деветнаестом веку.

Дајући за своје време детаљан и исцрпан приказ свих народа у свом окружењу, Стеван Сремац фаворизовао је Србе, истичући српске врлине у односу на мане других, страних и другачијих. Ипак, ни критика других није отишла у неукусну меру, јер је била вођена, пре свега, запажањем разлика у својству њихове хуморне интерпретације. Етнички хумор потпомогнут је и у оно доба опште прихваћеним стереотипима, који се ни до данас нису много мењали, а чије се место у нашем схватању света само продубило. Поједине заблуде, пре свега о нашој супериорности и надмоћи, једнаке су биле и пре више векова, као и данас што су, а биле су, и остају, одлична подлога за стварање хуморних сцена и приказа, који, ако не желе већ да поуче, могу да укажу, кроз смех, на поједине лако поправљиве мане, које се, гледане строгим и на хумор не привиклим оком, на први поглед не примећују.

Хумор Стевана Сремца, представљен у овом раду кроз приказ ликова странаца у романима овага аутора, реконтекстуализован и реактуелизован, успева да из његових *класичних* дела поручи нову поруку. Сагледан кроз визуру модерног човека и друштва, Сремчев хумор стоји раме уз раме, или чак испред хумора модерних стваралаца. Пишући о ликовима и типовима, Сремац нам оставља водич кроз генезу социјалних девијација, указујући на смеховни моменат у настанку сваког данашњег *прототипа*. Појаве на које је својим доброћудним хумором указивао Сремац, узеле су у нашем савременом друштву маха и попримиле нови и другачији облик. Некада смешни аспекти друштвених аномалија, постају данас део наше озбиљне стварности. Сремчев хумор због тога постаје сатира, која показује како и највећи проблеми могу да се разобличе до најситнијих аспеката.

Због тога, модернији приступ читању дела Стевана Сремца, са обраћањем пажње на ликове који у први мах не представљају главне у романима, али се преко њих и главни ликови до својих крајњих црта карактера формирају, може бити путоказ за читавање многих нових и занимљивих детаља и асоцијација. Пратећи кроз ликове странаца у његовим романима Сремчев хумористички проседе, видимо комику, гротеску, пародију, иронију, поређења, метафоре, хиперболе и градације, које у времену када су написане стоје као једна мисао, а које у модерном добу,

праћеном другачијим значењима, не губе на вредности, него само потврђују велики значај и високе домете дела Стевана Сремца.

11. Светолик Ранковић: тип странца на почетку српског психолошког романа

Након смрти Светолика Ранковића, српскога књижевника који је преминуо од последица туберкулозе у својој тридесет и петој години у Београду 18. марта 1899, највећи књижевни ауторитет епохе, Јован Скерлић, написао је:

„остало је опште уверење да је српска приповетка изгубила једног од својих бољих представника, а још нестворени српски роман можда онога који би га могао основати“ (Скерлић 1964а: 245).

Српски роман заиста јесте у Ранковићу изгубио једног класичног романописца, који је у свом целокупном књижевном стварању, и када је писао приповетке, јасно стављао до знања да је роман његова основна стваралачка оријентација. Његове приповетке изгледају као скраћени романи, као сижеи прича које би морале бити, да је здравствено стање аутора то дозволило, продужене једнога дана у већа дела. Начин на који је стварао своје романи, карактеризација личности до тада нетипична за српски роман, навела је Јована Деретића да Светолика Ранковића назове зачетником српског психолошког романа и најзначајнијом појавом у српском роману деветнаестог века, после Видаковића и Јакова Игњатовића (Деретић 1981: 171). Још један писац кога је болест омела да пружи више у свом књижевном стварању, Милутин Усковић, у Ранковићу је видео правог следбеника Јашиног, али и зачетника специфичног, србијанског романа. Иако је за живота написао само три романа, управо тим делима, „србијанском трилогијом“, како је Скерлић назива, овај писац представио је „морални живот Србије у деведесетим годинама прошлога века“.

Као свештенички син, школован у Београду и као државни питомац у престижној кијевској Духовној академији (1884-1888), Светолик Ранковић у свом кратком животу преживео је типичну српску деветнаестовековну чиновничку одисеју, службујући у Крагујевцу, Нишу и Београду, где је на несвакидашњи начин предавао веронауку. Врхунски образован и начитан, питања вере тумачио је много савременије од свих својих колега, те је заступао ставове о индивидуалности човека која се и пред богом остварује, и у којој посредници, поготово они калуђерскога чина, нису неопходни.

Као руски ђак, инспиришући се Толстојем и Достојевским, преобразио је српски роман, уводећи у њега личности које се током романа обликују и мењају, и чију трансформацију прати унутрашњи монолог лика, који је представљен директним записивањем тока мисли.

Духовно образован, али обележен властитом трагедијом, у којој је био сведок хајдучије која је погодила његову породицу, у којој је страдао његов отац, цењени свештеник, те у којем су нељудске злочине силовања и злостављања претрпеле и његова мајка и сестре, Ранковић је од почетка свога стварања сликао живот Србије онаквим какав је он заиста и био, без улепшавања и романтичних реминисценција на старо патријархално доба. Он, како то опет Скерлић истиче, „није био весео писац“, и црни тонови његовог стварања још јасније су подвучени када је сазнао да болује од тада неизлечиве плучне болести. Стварајући у добу које би требало да представља код човека напон свих његових снага, Ранковић је журио да до краја свог кратког живота запише што више онога што је у друштву тачно приметио, и о чему је желео да остави траг другачији од строге осуде или необавештеног романтизовања. Како се његов живот ближио крају, сам тон његових дела постајао је све опорији, атмосфера у њима црња и страшнија, а описане слике остале су без оних до тада познатих и стандардних приказа лепоте српскога села и живота на њему. Управо чињенице које су му биле замеране, његова брзоплетост у стварању дела, те грозничава жеља да своје мисли преточи у реченице и готове романе, могу бити оправдане страшном болешћу која га је гонила да последњим снагама покуша да заокружи светоназоре у својим делима. Како је болест узимала маха, и квалитет његовог стварања је, са вредносне тачке гледишта, опадао, али је и у ономе што је успео да преточи у завршена остварења, Светолик Ранковић заиста остао као један аутентичан српски писац са краја деветнаестог века, који је у своме стваралаштву најавио и модерну српску књижевност. Иако стваралац који није иза себе оставио много дела, Ранковића није никада ни књижевна критика, као ни публика, скрајнула на маргине српске књижевности. Његово дело било је тема бројних истраживања, а слика ликова странаца у њему – колико год минимална била – до сада није као посебна тема обрађена, те ће у оквиру овог истраживања, она као примарна бити сагледана.

Првим својим публикованим романом, 1897. написаним, а наредне године од стране *Српке књижевне задруге* објављеним *Горским царем*, Ранковић је скренуо пажњу читалачке публике на себе, и најавио једног романописца који би могао заиста дати много нових и добрих романа. Помињани гнусни чин хајдучије, који је пишчеву породицу заувек обележио, био је почетна тема, коју је аутор проширио и допунио¹⁴⁴, дајући у своме роману првенцу најбоље дело о хајдучији у Србији.

У овоме роману, ликова правих странаца нема. Страни карактери представљени у њему су: Ђурица, хајдук другачији од свих оних који су до тада нашу књижевност насељавали; његова животна сапутница Станка, коју другост хајдука инспирише да и свој другачији карактер испољи у свој његовој различитости; те, више од свих, руководилац организованог криминала у Шумадији, ча-Вујо.

Младог Ђурицу никад нико није гледао другачије него као сина оца који је умро под полицијским надзором. За њега је лепу реч – наоко – имао само ча-Вујо из Брезовца. Потпуно својим особинама стран ликовима у дотадашњој нашој књижевности, Вујо из Брезовца представљао је, по опису пишчевом,

„необичну силу, која не зна ни за какве препреке. Да је школован, он би, без сваке сумње, постао велики војсковођа или велики чиновник, једном речју – човек који влада масом и коме се сви потчињавају“ (Ранковић 1948: 48).

По свом правом занимању, које су сви знали, али нико га није спречавао да га и даље примењује, Вујо је био – како би се данашњим речником рекло – вођа организоване криминалне групе, односно појединац на самом врху лоповске пирамиде, кога су се сви бојали и који је свиме руководио. Особу као примерену

---

¹⁴⁴ Иако њени главни ликови спадају у српској књижевност, поготово деветнаестовековној и ранијој, у једне од најописанијих, хајдучија на начин на који је описао Ранковић нова је и савремена тема српскога романа на самом крају деветнаестог века. Велики процес против хајдука и њихових јатака, вођен на суду у Чачку у то време, на које је било преко стотину оптужених и хиљаду и четири стотине сведока, а о којем је Пера Тодоровић за своје *Мале новине* давао исцрпне извештаје, помогао је аутору овога дела да своју породичну трагедију смести у шири контекст и да покуша да својим делом дочара моралну пропаст појединца и друштва, која одводи на странпутицу криминала младиће са села који би, у другачијим околностима, могли да буду корисни чланови друштва. Сам наслов, Јован Скерлић локализује у роману који је у српском преводу носио исто име, а чији је аутор француски писац Едмон Абу. У своме делу, француски књижевник писао је о стравичној средновековној форми криминала која без контроле и могућности утицаја на њу тада и даље постоји у Грчкој, о којој су његови сународници гајили хеленофилске и у стварности неутемељене илузије. На исти начин, умето Старине Новака и Дели Радивоја, и Светолик Ранковић представио је хајдучију огољену до сржи, и проговорио о њој као стварном проблему нове и слободне Србије, а не романтичкој реминисценцији о борби најхрабријих представника народа са турском влашћу.

будућој манипулацији у својој служби, Ђурицу, Вујо је лако одабрао и припремио за нечасно занимање које је нужно имало трагичан и пребрз крај.

Одушевљена момком који је на пут криминала изведен и заведен од стране смутљивца епских размера, била је само девојка којој је и рођена породица спочитавала несвакидашњу саможивост и неуклопивост у тадашње сеоске друштвене матрице. Млада Станка, ћерка Марка Радоњића, вредног сељака који се борио да потомству створи живот сигуран од беде и неимаштине, „још из детињства беше чудновата и особита и не наликоваше на другу децу“. Рођена са сулудом дозом храбрости, она је сама и самоиницијативно убила курјака који је нападо сеоска стада, а маштала је о томе да види митска сеоска бића, вампире и дрекавце. Она је сама нашла себи прикладног младожењу, када се заљубила у хајдука Ђурицу, само због тога јер је он, како је она мислила, био другачији и одважнији од свих сеоских момака. Њихово ашиковање такође је било потпуно страно дотадашњим љубавним и романтичним страницама српских романа, јер су њих двоје више уприличили двобој, него љубавни састанак. Када је хајдуку, који јој је признао да му је драга, иако је он последњи међу људима („Шта ти имаш с једним хајдуком, и тако рећи, зликовцем, кога може убити последње Циганче, па нико да му не суди!“), рекла да она сумња да би он дао да само тако буде убијен, Ђурица је Станки дао пушку и понудио јој да му она пуца у груди. Иако је нанишанила, Станка није опалила, али је тим потезом заувек заволела Ђурицу, који јој се због своје незамисливе различитости напречац допао. Иако је у српском роману она први тако дивљи, а женски тип личности, њен карактер одговарао би оним женама које су, у време турске окупације, својевољно одлазиле за Турцима, жељне другачијег живота и авантура које у патријархлној српској заједници нису проналазиле.

Поврх тога што су своју различитост упарили и као по свему несвакидашњи дуо живели заједно, Станка и Ђурица нису имали среће, јер је крвави посао који је Ђурица одабрао за своју свакодневицу данак наплатио и њиховој љубави. Ђурица је био свестан свог сулудог живота, и самом свештенику прилазио је без икакве наде за спасењем или покајањем: „Камо среће да имама начина да ти дођем на кајање, али ја сам већ одвојен од људи, а то је као да сам и мртав“.

Управо од свештеника је и чуо да крст који носи није баш самовољно изабрао, него да је у томе било и посредника: „ти други учитељи, то су твоји душмани...Ти си био...ти си могао бити красан домаћин и радник, али те они наведоше на клизав пут“.

Чак и када би у својим зверствима понекад испољио и ненадани трачак племенитости, као када он и хајдук Пантовац, док свирепо злостављају жртву, ипак прете и себи траже оправдање у народном интересу:

„Секоше, мучише и тукоше механцију Цинцарина и зарезавши му нос, припретише: - Ако чујемо да опет мучиш сиротињу каишарским интересом, убићемо те на месту!“;

већ наредни Ђуричин поступак одваја га поново од света са којим је одрастао, и поставља на позицију са које је и њему самоме јасно да је његов трагичан завршетак близу. Када је описао напад на богату и угледну сеоску кућу, користећи се понеким фрагментима са поменутих судских сведочења, али пре свега сећајући се зулума којим су хајдуци трагично обележили његову породицу, Светолик Ранковић је приказао оно најгоре од српске хајдучије, оставивши спомен који њену романтизовану слику заувек руши својом снагом истинитости.

Пишући даље свој роман, приказао је и како се Ђурица сакрио у Београд, који у овоме роману не представља романтичну престоницу васкрсле српске државе, него је приказан својом периферијом:

„У прљавој, каљавој, последњој палилулској улици, на крају Београда, поређани су сниски, неокречени кућерци од набоја. Око понеке кућице нема ни толико дворишта да се човек поштено обрне, а око понеке подигнути су у пространом дворишту кошеви за кукуруз, стогови сламе, сена и шаше, кошаре за стоку и остале потребе добре земљоделске куће. Становници су ове улице махом они типски и Београђанима добро познати земљорадници Палилулци, или вредни и сиромашни Војвођани, који су, сви изреда, именују Банаћанима, иако их има из свих крајева Војводине“ (Ранковић 1948: 182).

У том делу Београда, сакрио се Ђурица да проборава позну јесен и зиму са својом Станком. Он је имао план да касније бежи из Србије, а његова дурашна сапутница желела је да се врати у своје родно село, па да га макар само из прикрајка гледа. Међутим, током зимског сакривања, Ђурица је упознао свет кафане на ободу града, „где су се скупљали неки необични гости: и они су се, како изгледа, показивали само ноћу, а дању се завлачили као кртице у тамне и скривене јазбине“ (Ранковић 1948: 191), у којем је доспео и у друштво жена сумњива морала, које је сравњивао са својом Станком, и са којима је радије проводио време него у

свом скровишту. Једну од тих жена, које су по први пута добиле у српском роману право да се, као делујући ликови, макар и као стереотипи своје професије, огласе и представе читаоцима, Ђурица је хтео да са собом поведе, свестан да макар у таквим уживањима у алкохолним испарењима приградских ђумеза и у друштву посрнутих жена, свом животу даје барем привид смисла, пред његов сигурни и све ближи крај.

Недуго након маштања о оваквом расплету, Ђурица је морао да, са Станком заједно, бежи из Београда, прво у Смередево, а затим и у свој завичај. У завичају, када је покушао да се опхрва стравичном утицају ча-Вуја, напослетку потпуно свестан његове улоге у својој пропасти, Ђурица је променио јатаке, који су са њим поступали другачије, у нади да ће од њега само извући већу корсит. Међутим, опхођење са женама које је на дну социјалног живота престонице као образац понео и у Шумадију, коштало је хајдука главе, када га је Станка, повређене женске сујете, издала властима јер се са женама већ описаног типа¹⁴⁵ проводио у свом скровишту. Када је на крају Ђурица пред стрељачким водом скончао, и ово дело, у коме „први пут у српској књижевности негативна личност, злочинац коме нема повратка људској заједници, постаје јунак романа“ (Деретић 1981: 173) приведено је крају. Оно што ликове у њему чини странцима, није њихово етничко порекло, него њихов тип личности, који је, опет по Деретићу, представио и почетак психолошког романа код Срба уопште и најавио наш модеран роман двадесетог века.

И други роман Светолика Ранковића, *Сеоска учитељица*, награђен наградом Матице српске и објављен у делима *Коларчеве задужбине* 1898, нема странце за ликове. Средина у којој службују Љубица Петровићева и Гојко Савић, која је оскудевала свима и за коју је у шали на почетку нова учитељица приметила „Ми ћемо замислити да смо међу дивљацима, па ћемо се домишљати од сваке руке, рече она и зацену се од смеха“ (Ранковић 1950: 11), била је управо оно што је Ранковић у овоме делу и желео да прикаже, предео који сведочи „да Србија није кутак раја у

---

¹⁴⁵ Ђуричин јатак Новица, у жељи да што више чини по вољи хајдуку чијим је даљим пљачкама стеченим благом желео да располаже, побринуо се да и његов гост има женског друштва које ће му време проведено у скривању учинити што пријатнијим. Поред своје сапутнице Маре, зване Марушка, у кући је била и њена сетрична Јула, такође жена из *прека*, чију појаву Новица описује речима: „Ето нам, сад, побратиме, друштва... Да ви'ш како је ваљана ова моја Мацарица! – Мацар си сам, а ја сам Српкиња, боља од тебе!, оцече се на њега гошћа. – Мацарица, Швабица – једна вјера, брате, а за мог побру, дошла си као наручена. Је ли тако, побратиме!“ (Ранковић 1948: 224).

земаљском паклу, и да наши сељаци нису едемски херувими, Вергилијеви пастири и Теокритови рибари“ (Скерлић 1964а: 250). Несрећна млада жена, која срећу није нашла на послу од кога је много очекивала, али за који није имала природнога дара и топлине са којом би деци знања преносила, окарактерисала је и своје ученике, поново, на питање свога физички неугледног, али деци омиљеног колеге као себи потпуне странце: „Како вам се допадају нови ђаци? - Дивљаци. Као да нису досад видели човека“ (Ранковић 1950: 22).

Карактер стран српском селу, а сам по себи тежак, какав је био Љубичин, није завршио срећно, иако су у њеном окружењу срећу у далеким пределима желели са њом да траже и Пера писар („Он се збиљски за њу привезао; заволео је како никад досад није волео, и да му не беше деце, помишљао је озбиљно да бежи са њом у Америку, или у Турску“) и сам учитељ Гојко („Остави све, заборави... Дај да бежимо, далеко.... Далек, у бео свет... У Америку, хоћеш?... Кажи само... Да се сакријемо од овога дволичнога народа...“). У селу у коме сељаци гледају свој интерес, па децу ни не одвајају од свакодневних послова и не шаљу добровољно у школу,

„ова српска *Госпођа Бовари* у осоју Космаја сневала је снове вишега живота и у љубавним радостима тражила срећу коју јој оксрудни свакодневни живот није давао, а свршила је у одвратним и ниским прељубама и место сентименталних романа дошао је куршум у чело“ (Скерлић 1964а: 256).

У свом последњем, на самртној постељи довршеном и постхумно 1900. објављеном роману *Порушени идеали*, Светолик Ранковић дао је слику манастира, који одговара призорима које су већ описивали Јаков Игњатовић и Симо Матавуљ. Описујући живот маљенског сељачета Љубомира Васића, који је гоњен истом жељом као Димитрије Обрадовић дошао у манастир, писац износи и своје ставове о православном монаштву, које ни по чему не одговара постулатима њиховог духовног позива. Љубомир се бори да не постане као сви други, чува своју истиниту веру, коју поткрепљује читањем житија светих и вером да оно *другојачије* што црква и манастир човеку могу да понуде зависи само од преданости вери појединца. Међутим, временом као монах Леонтије постаје управо „онај други Љубомир“, и сам се преображава у помирњавеле обрасце које је пред собом имао. Овај јунак, за разлику од протагониста прва два романа Ранковићева, на крају дела

не умире, али пред собом има јасну визију тмине гробнога мрака која је једино извесно што га у животу, у којем су га идеали један по један напуштали, још очекује.

Време које неумитно пролази и којег је имао мало, терало је Светолика Ранковића да свакога дана ради много, трпећи болест која га је онеспокојавала духовно и уништавала физички. Ипак, и у таквом стању, створио је дело вредно поштовања, које остаје у историји српске књижевности. Поред ликова који остају у сећању свакоме ко прочита његове романе, попут Ђурице, Станке, ча-Вуја, Љубице, Гојка и Љубомира/Леонтија, несумњиво би, да су околности биле другачије, и Светолик Ранковић у своје ненаписане романе уврстио и ликове странаца, било из визуре свог живота у Србији, или дана проведених у самој позицији странца на школовању у оновременој Русији. Болест која се постепено развијала, и која је утицаја имала и на квалитет и композицију његових романа, однела је писца у животном добу у којем је он тек био предодређен да створи велика дела, и спречила га у томе, а наш роман оставила сиромашнијим за једну потенцијалну изузетну и до тада ненаписану студију другости.

12. Чедомиљ Мијатовић: развојни пут општенародне имагологије кроз простор и време

Прошлост српског народа била је тема која је ауторе романа у нашој књижевности надахњивала од самог настанка овога жанра. Од Милована Видаковића, преко Стерије и Јакова Игњатовића, наши писци тражили су и налазили инспирацију и теме за своја дела у нашој занимљивим догађајима, личностима и дешавањима пребогатој историји. У групи аутора којима књижевност није била примарно занимање, а који су своја дела писали крајем деветнаестог века, у романескној обради наше народне прошлости најбоље резултате, као и највећу популарност, стекла су дела Чедомиља Мијатовића.

На другим научним пољима остварени, писању историјских романа у овом периоду пажњу су посветили, поред Чедомиља Мијатовића, и Стојан Новаковић¹⁴⁶, Владан Ђорђевић¹⁴⁷ и Андра Гавриловић¹⁴⁸, као и новинар и публициста Пера Тодоровић¹⁴⁹.

---

¹⁴⁶ Стојан Новаковић (Шабач 1842 — Ниш, 1915), политичар, председник владе Србије, дипломата, филолог, историчар књижевности, председник Српске краљевске академије, написао је у младости дужу историјску приповетку *Калуђер*, коју је и објавио у своме часопису *Вила* 1865. Исто дело, које за главну тему има приказ последњих дана Србије у 15. веку, пред крај живота проширио је и самостално објавио као роман насловљен *Калуђер и хајдук* (1913). Овај роман представља скуп сувопарне историјске нарације (почетак једног поглавља изгледа овако: „Ниш и Пирот Турци су заузели у почетку владе деспота Ђурђа, 1428. године, али су их после Сегединског мира 1444. опет уступили Деспоту“) која се наизменично смењује са дијалозима који такође изгледају као да јунаци преслишавају пређено градиво из историје.

¹⁴⁷ Владан Ђорђевић, (Београд 1844 – Баден 1930), лекар, књижевник и политичар, написао је више историјских приповедака, као и два романа, *Кочина крајина* и тротомно дело *Цар Душан* (започето 1875, довршено тек 1920). Називајући најобимније Ђорђевићево дело, роман о двадесетогодишњој владавини најпрослављенијег српског средњовековног владара Стефана Душана „купусаром на хиљаду и неколико стотина страна“, Јован Деретић о њеним квалитетима, који се огледају једино у заиста исцрпном и до танчина детаљном тачном навођњу историјске грађе и извора, закључује да је то „један од ћорскокака у који је запао српски историјски роман 19. века“ (Деретић 1981: 99), бивајући тако сагласан и са Миланом Вукићевићем, који о истом делу доноси оцену: „Списатељски поступак господина Ђорђевића доста је прост. Велики историјски материјал о српској прошлости ставио је у уста појединим лицима, историјску гардеробу разделио према положајима и ранговима. И та лица говоре најчешће као аутомати, као рђави ђаци своју лекцију. Ако треба упознати привредни и трговински живот државе, то ћете научити из опширног реферата каквог логотета, ако вас занима спољашња политика, припазите када се краљ и краљица преслишавају из те гране државне управе, а ако вас интересују односи са Млцима, прочитаћете читаву серију изворних докумената. Место да наслика једно доба, писац нам саопштава податке, непрерађене, из прве руке“ (Вукићевић 1930: 23).

¹⁴⁸ Андра Гавриловић (Свилајнац 1864 — Београд 1929), историчар и историчар књижевности, окушао се као књижевник између осталог и краћим романима *Прве жртве* (1893), који говори о

За разлику од романа наведених аутора, књижевна остварења Чедомиља Мијатовића, иако су и сама романтично-патриотске сторије о величанственој прошлости српскога народа, преживела су, барем у првих педесетак година од свога настанка, и тест временена, и код читалаца су будили пажњу готово све до Другог светског рата¹⁵⁰. Једну од основних премиса коју књижевност мора у сваком времену да испуни, постулат да пре свега буде читаоцима занимљива, Чедомиљ Мијатовић постигао је стилем који се већ у време настанка његових романа сматрао анахроним, али који је читаоцима његове и пар наредних генерација мамио пажњу готово на једнак начин колико нас данас опчињава биографија овог јединственог човека.

Занимљивог породичног порекла¹⁵¹, Чедомиљ Мијатовић рођен је у Београду 1842. Завршио је у родном граду студије на Лицеју 1862, а затим се школовао у Минхену, Лајпцигу, Цириху и Бечу. При своме боравку у иностранству, и сам се оженио странкињом, Енглескињом Елодијом Лотон. Као дипломирани економиста,

---

Маричкој бици, и делом *Деспотова властела* (1896) о Србији у време деспота Стефана Лазаревића. О тешкоћама које је у своме раду имао и он, и остали писци историјских романа епохе, Љубомир Недић је у тексту поводом романа *Прве жртве* написао: „Наша је прошлост врло мало испитана. Ми нити знамо какви су били домови наших старих, нити знамо као су се они одевали ни какво им је било оружје, а нарочито врло мало познајемо њихов домаћи живот. А познавати све то, то је за писање историјског романа од врло велике важности; без тога се он не може писати“ (цитирано према Деретић 1981: 104).

¹⁴⁹ Пера Тодоровић (Водице код Смедеревске Паланке 1852 — Београд 1907), српски новинар и писац, један од оснивача и вођа Народне радикалне странке, написао је и објавио у својим *Малим новинама* у наставцима 1892/1893. роман *Смрт Карађорђева*, дело које је „Типична хроника у којој су романсирани догађаји везани за трагично убиство Карађорђа 1817.“, у којем „нема никакве индивидуалне историје, нема љубавне фабуле, постоје само историјски догађаји или догађаји који претендују на историчност изложени поступком романа“ (Деретић 1981: 107).

¹⁵⁰ Романи *Иконија*, *везирова мајка* и *Рајко од Расине*, имали су по четири издања, од којих су издања из двадесетих година прошлога века (1923, 1928. и 1929.) била у формату цепних књига, скромно опремељених и лоше повезаних, штампаних да буду продаване по малој цени и свима доступне. И роман *Кнез Градоје од Орлова града* је имао три издања, од којих је последње такође било у форми такозваних рото-романа. У годинама када је сам аутор већ био на крају свог дугога живота, и у Лондону, далеко од Србије, његова литература била је популарнија него у време када се по први пута у штампи нашла. Све је то било последица развоја српскога романа као жанра и наше књижевности уопште, која је у то доба нудила све више авангарде и разних експерименталних дела и праваца, која су својим или темама или формом широку читалачку публику одбијала, те је она забаву, које није било на страницама које тематизују Велики рат или које односе заумне књижевне и скоро политичке обликотворне експерименте, пронашла у једноставном, лаком и разумљивом језику романтичних Мијатовићевих секвенци из домаћане наше славне прошлости.

¹⁵¹ Чедомиљев отац Милан, родом из Јаска у Срему, био је професор земљописа и историје у Крагујевцу и Београду до смрти 1853. године; мајка Кристина – Рахела из Великог Бечкерека била је за наше прилике и данас атипично страног порекла: потомак у Банат после Рата за наслеђе шпанске круне 1701-1714. досељених Каталонаца, који су на територији данашњег Зрењанина основали насеље Нова Барселона.

у Београду је радио као предавач на Великој школи, да би затим ступио у службу у државној управи, на којој се хијерархијски успињао до позиције министра, коју је обављао током живота чак девет пута: шест пута је био министар финансија Кнежевине/Краљевине Србије и три пута министар иностраних послова. Његове заслуге на пољу политке су свеопшта модернизација Србије за коју се залагао, а која се огледала у склапању трговинских уговора, изградњи првих железница, помоћи кнезу Милану код склапања српско-аустријске конвенције, увођењу нових посредних пореза, узимању повољних и потребних зајмова у иностранству и оснивању Народне банке, берзе, увођењу динарског и метричког система и акционарских друштава. После српско-бугарског рата 1885. године је био један од преговарача о миру на мировној конференцији организованој у Букурешту, а у српско-турском рату 1876-1877. био је интендант ибарске војске, одликован за службу и храброст више пута. У периоду 1888-1889. године објединио је функције министра финансија и спољних послова, а обављао је истовремено и дужности председника Српске краљевске академије. Већ у одмаклој старости, био је и од стране династије којој није био склон одабран као најподеснији кандидат за највише црквене положаје (нуђено му је, од стране Николе Пашића и младог краља Александра, место архиепископа у Скопљу, уз наговештавај могућност да постане и патријарх онда када Србија добије патријаршију), које је одбио јер се није слагао са свим црквеним догмама. На крају каријере, био је и српски амбасадор у Цариграду и Лондону.

Поред богате каријере у политици и дипломатији, остварио се и као својремено веома цењени историчар. Најбоље и до данас преживело његово дело из те бранше је књига о Ђурђу Бранковићу (*Деспот Ђурађ Бранковић*, 1880), а до данас су као стручна литература у оптицају и књиге писане на енглеском језику: *A Royal Tragedy: Being the Story of the Assassination of King Alexander and Queen Draga of Servia* (1906) и Мијатовићеви тек 2008. године на српски језик преведени мемоари из 1917, насловљени *The Memoirs of a Balkan Diplomatist (Успомене балканског дипломате)*.

Чедомиљ Мијатовић као књижевник појавио се пишући историјске новеле са патриотском нотом и просветитељским тежњама још као студент. Називајући своја

дела приповеткама, написао је крајем деветнаестог века и три романа: *Иконија, везирова мајка, приповетка из 17. века*, 1891, *Рајко од Расине, приповетка с краја 17. века*, 1892 и *Кнез Градоје од Орлова града, приповетка из времена боја на Косову*, 1899. Пред сам крај живота, 1928, написао је и објавио и роман са историјском основом насловљен *Краљичина Анђелија*.

У приказу његовог књижевног рада, поред популарности коју је побрао код публике која сведочи о правом књижевном укусу епохе, званична књижевна критика није се изражавала похвално. Иако је за своја дела при самом њиховом настанку добио и награде Српске краљевске академије (на чијем је челу, да подсетимо, управо тада и био), Мијатовић је од тадашњих најцењенијих књижевних критичара ипак добио реалне и искрене оцене. Јован Скерлић сматрао је да је пишући своје *приповетке* Мијатовић „мучио и себе и нас састављајући прашњаве, археолошке и музејске приче”. Павле Поповић чудећи се питао „ко још данас тако пише?” и саветовао аутору да се мане књижевности и да се посвети превођењу са енглеског језика (у чему је Мијатовић заиста био за своје време без премца) и историографији. Поврх свега, чак и увек стрпљиви и лепореки Слободан Јовановић изнео је став да иако „Чеда Мијатовић има диван стил, живо прича, fino описује и слика”, понекад претерује у својим романтичарским, превазиђеним изливима осећајности, која стоји на граници неукусног пренемагања.

Писац који је са Пером Тодоровићем умео и смео да фабрикује текст који се временом уткао у сваку српску визију будућности¹⁵², свој први роман насловио је *Иконија, везирова мајка*, и у њему је обрадио тему насилног одвођења деце хришћанских поданика отоманске империје у царску службу, данак у крви. Сместивши радњу свога дела у период седамнаестог века, аутор је за свој роман-

---

¹⁵² У својим *Малим новинама*, претечи свих српских таблоида, Пера Тодоровић је 1902. године објавио сведочење тадашњег министра иностраних дела Чедомиља Мијатовића о томе како се краљ Милан Обреновић позвао на пророке из Кремана када је требао да оправда своје разлоге за развод од краљице Наталије. Низ новинских текстова настављен је објављивањем књиге *Тајанствене појаве у српском народу и Креманско пророчанство* Радована Казимировића, у којој су сакупљена сведочанства која је прота Захаријевић наводно забележио од представника видовите породице Тарабић из Кремна. Да се ради о тенденциозној и политички мотивисаној подметачини и фалсификату, доказао је тек век касније публициста Војислав Антонић, упоредивши свих дванаест дописиваних и преправљаних верзија пророчанства са оргиналним рукописом неписменог (!) Митра Тарабића, у својој књизи *Креманско непророчанство: студија једне обмане*, у којој је раскринкан први спин подухват у српским масмедијима, који и данас има несагледиве последице на наше јавно мњење.

првенац награђен тада престижном Мариновићевом наградом Српске краљевске академије 1891. године. Ликови странца у овоме роману су двојаки: приказани су и Турци који из Србије одводе децу у Анадолију, са својим пратиоцима Арапима, као и људи свих националности који службују и живе у Цариграду; али приказан је и романтично описан и положај младог Србина који се успиње до највиших позиција у државној служби, као и долазак његове мајке у престоницу и њена визура другачијег света међу којим се обрела.

Сцена данка у крви приказана је насиљем на сеоском црквеном сабору, са којег су Турци одвели дечака Иву, сина покојног хајдука Миленка, а његову мајку Иконију обешчестили. Стил којим је Чедомиљ Мијатовић приказао ову страшну праксу отоманских зулумћара, за читаоце којима је намењен био је потресан и срцепарајући, а Академијином жирију био је достојан највећих признања, док се нама данас може учинити онаквим каквим га је својевремено и оценио интелектулани врх Србије у време настанка дела. Желећи да читаоце пре свега гане и емотивно веже за своје јунаке, Чедомиљ Мијатовић описује насиље пред црквом и његове извршиоце као да препричава народну епску песму:

„Ако не више, а оно бар стотину Турака коњаника беше се развило у ланац па потискиваху сав народ ка цркви у гомилу. Страшно их је било погледати: разиграли беху коње у кратке скокове, па погазе ко се не измиче; у зубима носе голе јагаане, а у рукама једни криве димискије а други гвоздене топузе“ (Мијатовић 1923:27).

Када су Турци рекли да само желе да одведу, како им њихов закон и допушта, једно дете, свештеник Никодије се заузео да младога Иву, по кога су и дошли, не могу узети, јер је манастирски ђак, и да од времена Бајазита такво правило стоји, али тек онда се сукоб распламсао:

„Народе не дај се зулумћарима!, викаше отац Никодоје, па се голим рукама дохвати у коштац с једним Турчином. Дуже се просто урнебес од вике, вриске и запомагања. Прискочи нешто момчадије врљикама; неки сељаци потегоше ноже. (...) Турци су имали и пиштоље у кубурама, те опалише неколико метака, те се разиђоше по сабору ударајући где кога стигну сабљом или топузином. Неки од њих појурише у цркву да је опљачкају и запале; други опет хватаху и везиваху младе и лепуштакте девојке. Није прошло ни четврт часа, од како поче овај бој голоруке раја са оружаним Турцима а већ пламен изби из крова црквена и из конака манастирског. Народ закука иза гласа и поче да бега на све стране“ (Мијатовић 1923:30).

Овим романтичарским детаљним стилем, писац је описао и како младога Иву „Турчин понесе у наручју као рибицу која се праћака“, а са њим Турци однесоше и

поменуте српске девојке („једно десетак девојака“, процењује Мијатовић). Иконију, која је нарицала по свим правилима форме:

„Грувала се у груди, чупала своје косе и што је грло доносило викаше непрекидно: Аман вам Турци, оставите ми чедо моје! Ево просто вам било, убијте мене несретњицу, оставте само јаднице моје!“ (Мијатовић 1923:31);

задесила је у овом тужном призору и једна додатна страхота и грдна несрећа коју је претрпила од станаца који су јој однели јединца:

„Један се Арапин одвоји од чете, па појаха натраг њој у сретање. Страшно га је било погледати: очи избуљно, па их н горе преврнуо, беле зубетине искрезио, црни му образи грчевито дркћу као да се љут пас режећи спрема да уједе. Загушљиво закрешта некаквом, ваља да арапском псовком, завитла троструком татарском камцијом и љуто удари сељанку. (...) Као да није видела Арапина, она потрча мимо њега дркћући све то краћим и тежим дахатом. Груды јој се надимаху као да хоће да прсну. Још неколико корачаја, па се под новим и све то жешћим ударцима камције стропшта на земљу као мртва. Арапин је гледаше за неколико тренутака, па онда скочи с коња, раскиде јој јелеке, раздра кошуљу на недрима, обнажи јој беле груди и спусти своју гломазну црну шаку на њих. С разјапљеним чељустима, раширеним уздркталим ноздрвама, разрогаченим ужареним очима гуташе милину, која се као мирис од цвета подизаше од лепоте ових девојачких груди, испод којих је нежно материнско срце на смрт рањено било“ (Мијатовић 1923:31-32).

Ипак, спас од још веће и страшније срамоте, дошао је такође од странца:

„У том долете на коњу сам вођа турски. Просу турску бујицу прекора на црног Арапина, куцне га буздованом и два и три пута у плећа те одскочи у седло, па у бесном трку заједно с вођом стиже чету, која сад потера касом и брзо зађе за једну шумарицу“ (Мијатовић 1923:32).

У даљем току радње у роману, једнаком најширем читалачком пуку прилагођеном и за његов сензибилитет подешеном лексиком, Мијатовић описује како је Иконија на селу тешко али правдено живела, и како јој је једнога дана, након двадесет дугих година, стигао позив да иде у престони Стамбол, самом везиру (за кога ће се испоставити да је њен давно отети Иво) на поклоњење. У престониоци, Иконија гледа родове турске војске при паради у цареву част, и пореди их све са српским средњовековним витезовима, Обилићем, Косанчићем и Топлицом. У богатим одајама у којима је била смештена, чувају је арапски стражари:

„Пружали су се редови од Арапа, од којих једни држаху сребрне нацаке, а други голе сабље димскије. Било их је страшно погледати, а тешко је било казати ко је грђи од кога. Нека Бога сачува свакога да их и у сну снови!, рече Иконија самој себи корачајући полагаано (...) – Вала ни ђавоља стража око пакла не може бити ни црња ни страшнија!“ (Мијатовић 1923:75).

Служе је, по синовљевој изричитој жељи, из харема специјано доведене младе странкиње које са њом могу да комуницирају:

„Да је непрестано дворе, да су поред ње и на њену службу и дању и ноћу, дао јој је из харема своје жене: једну Гркињу из Солуна и једну Арбанашкињу из Скадра. Обе су говориле српски, истина мало заносећи, али тек српски. (...) Гркињи је право име било Агапија, али су је у харему, као робињу, звали Нурисаба, што значи Зорка; Арбанашкињи је било име Петрија, а у харему су јој дали име Ђулбахар или пролетња ружа. Обе су биле младе, бистре, брзе да разуму шта им Иконија каже, срећне да погоде шта она и помисли и хитре да послуже. Првих дана приступише јој погнуте, са рукама на пафтама од појаса склопљеним. Иза сваке њене речи, обе прилажаше да јој скуте цвеливају, или да прстима дотакну под под њеном папучом. Али већ трећи дан Иконија не могла да сноси ово чудо од своје госпоштине. Викну их обе и рече им: - Тако вам очију, децо, немојте ме више мучити! Волим вас обе, јер видим да сте добре душе; али не могу да волим службу вашу. Боли ме ево овде (па Иконија метну руку на срце) да вас гледам као робињице. Лакнуће ми да сте ми по Богу кћери. Говорите ми као што би мајци својој говориле. Ходите да вас као децу моју пољубим!“ (Мијатовић 1923:80).

Иконија, која је остала, како са пијететом то истиче и сам писац „проста Српкиња сељанка“, у време свога боравка код сина, који је уз везирско звање женидбом стигао и до положаја царевог зета, поредила је још, слично као и војну параду, и другачију игру девојака из Мисира са нашим народним колом, а смирила се и срећу поново осетила тек када јој је при њеном повратку у родно село Лежмир син обећао да ће на месту са кога је уз насиље одведен, мајци у част да подигне задужбину, односно обнови разрушени манастир светог Јована. Наивна сеоска имагологија, представљена општенородним стилем писца, најјасније у овом роману говори о стереотипима који су из народне књижевности прешли у сам народ. Србин и његов завичај као основна мера ствари били су у овом роману кроз Иконијина поређења самерени са целом империјом која је истим тим Србима владала више векова. Наравно, у овоме роману је слика таква да је просто незамисливо да ситуација није била обрнута. Иконија, која средњовековну визуру света баштини и не угрожава ни када присуствује пар векова млађем и живом приказу снаге империје на врхунцу пред собом, осим што је била пишчева фикција српске сеоске жене из седамнаестог века, јасно је приказала и какво је било и даље, на размеђи деветнаестог и двадесетог века, опште мишљење међу његовим читалаштвом о странцима.

У своме другом написаном роману, Чедомилъ Мијатовић поново приказује седамнаести век у Србији. У делу насловљеном *Рајко од Расине*, посвећеном имену Милована Видаковића и објављеном 1892. године, писац пише причу која не доноси, као Видаковићева дела, животе и прикљученија растављених љубавника, али својом маштовито осмишљеном радњом свакако буди пажњу најшире читалачке публике. Мијатовић у овом делу доноси причу из 1690. године, у коју смешта и ликове странца. Дајући већ на почетку дела слику мађарске господе на развалинама града Крушевца, као пратњу грофа Арпада Сент-Киралија од Галамбоша на путу кроз Србију, Мијатовић наводи и младог Рајка од Расине, који је у служби београдског везира, иако има племенито порекло од старе српске великашке лозе. Рајко на путу бива водич страном делегацији, настојећи да јој пажњу обрати на сваки детаљ у крајолику којим пролазе, сматрајући да те лепоте нигде нема.

Својим већ представљеним расписаним и китњастим стилем, аутор овога дела представља у пратњи странца и „загрејаног и знојавог католичког попа патера Хијеронима“ (Мијатовић 1929а: 8), који по својим особинама иде под руку са ликовима римокатоличког клера у историјским романима Јакова Игњатовића¹⁵³, али централни странци у овоме делу су потурчени Циганин Бекри Бекир и његова робиња, млада Мађарица грофица Маргита. Рајко већ првом приликом при сусрету са овом странкињом размишља „шта би радили Бановић Страхиња или Краљевић Марко да Српкиња робује неком црном Циганину као ова Мађарица, док њени сународници ни прстом да мрдну“ (Мијатовић 1929а: 21). Наравно, млади Рајко даје се у акцију, и иде да спаси крштену душу, представљајући се да са ромским потурчењакком жели да оствари алхемијски пословни подухват – да претопе у поноћ заједно сребро у Циганиновој ковачници.

Док код свога привременог пословног партнера чека поноћ, да са топљењем племенитог метала почну, Рајко ракијом напаја мухамеданца, који не мари за верске забране које му не допуштају да ужива у најпознатијем српском дестилату:

---

¹⁵³ Између осталог, патер се не либи да, када то ситуација допушта, и лично узме и присвоји и новац, симболичних шест талира, правдајући се да ће га он искористити „за здравље ћесарево“ и разделити по потреби сиротињи.

„Какав си болан ти то мусломанин?, питаше га Рајко, као прекоравајући га. – Море кабули ти то човече! Не види пророк ноћу! Него дед' одврни ти то, па да сркнемо за срећна наша ортаклука!“ (Мијатовић 1929а: 38).

Седећи са све опијенијим Бекиром, Рајко сазнаје и како је поносну младу грофицу овај потурчењак у своју робињу претворио. Причајући како ју је „на сабљи отео“, Бекри Бекир износи причу о својој бившој служби и животу, као и разлогу промене свога верозакона. Свирајући у Сегедину у оркестру, мајстор Борчија, вођа оркестра, одвео је у Нађ-Бању, у грофовску кућу и на прославу свадбе, као музичара и младог Циганина. Занет лепотом младе грофице, која је била у потпуној несразмери са њеним богатим, али знатно старијим и физички неугледним супругом, Циганин је изгубио појам о својој музичарској дужности, те је био сурово кажњен од осионог грофа, јер је у своме музицирању испадао из ритма оркестра, гледајући све време прелепу невесту. Иако је млада молила да се музичар не казни због потеза који је домаћин сматрао чистом дрскошћу, након што је избатинан од грофових људи, Бекир се заклео да ће се осветити, а то је одмах и учинио:

„одох право к Турцима!, причаше Циганин даље. Изађох пред пашу, повиках: Алах-ил-Алах Мухамед ресулах!, потурчипше ме: поклони ми паша неколико кеса сребрних грошева. – Не треба ми то, рекох му, него дај ми чету акинџија, да се осветим моме крвнику! Дадосе ми неке љуте арамије, одјездисмо преко границе и ударисмо ноћу на двор Нађ-Бању. Старог грофа и не бејаше дома. Кад кошеви и сењаци око двора букнуше у пламен и кад ми вичући *Алах! Алах!* грунусмо у двор, она пуцаше на нас кроз прозор из пиштоља. А кад разбисмо врата нађох је где лежи на поду; обезнанила се. Скидох јој с врата свилену црвену мараму, везах јој руке наопако, понесох је до мога коња, скочих у седло, привезах је мојим каницама за себе па бегај преко границе. Ето је од то доба моја робиња“ (Мијатовић 1929а: 38).

Описавши како је успео да у свој бедни дом доведе девојку из племените куће, Бекир се даље желео показати и као велики господар слободе девојчине, хтедући да је натера да пред гостом нага игра чардаш. Иако јој је претио ужареним машицама, и изгледао као најгора приказа („Изгледаше као прави нечастиви: избуљио очи па их све у ковитлац окреће, дрхће му црна кожа на образима, искезио зубе, па режи као бесно псето“), девојка је на све његове захтеве стоички одговарала да се пред крштеном душом ни због какве претње или казне неће скинути, те ју је Рајко, задивљен њеном храброшћу, напослетку и ослободио. Иако је грофица Маргарита тражила од племниотог Рајка да завезаног Циганина на лицу места закоље, он јој

жељу није испунио, али се посветио њеном даљем избављењу. Након што су се Мађарици у сну у Крушевцу јавиле Богородица и Марија Магдалена, у обличју кнегиње Милице и Јефимије, и након што је Рајко у речитој минијатури и дан данас константној ауто-слици о нашем народу био задивљен њеним непознавањем елементарних историјских факата о Србији¹⁵⁴, овај роман добио је расплет у складу са ауторовом посветом. Маргита и Рајко, бежећи од турске потере, пронашли су једној пећини на Руднику баснословно благо деспота Ђурђа, склоњено на то скровито место и намењено будућем ослобођењу Србије, које ће предузети онај који буде достојан да буде нови српски владар. Представивши у овоме делу као протагонисткињу племениту странкињу, имајући за њено понашање више разумевања чак и од свог насловног лика Рајка, Чедомиљ Мијатовић је свој имагинаријум проширио са истока на запад. Уз за потребе публике добро одабрану и вешто вођену причу, са јасном црно-белом поделом улога, у којој негативни и ружни странци буквално бивају, као Бекри Бекир, црни, мрачни и тамни и по пореклу, и по избору занимања, и по својој накнадној судбини, те уз видаковићевски завршетак, роман је стекао велику популарност код читалаца. Захваљујући везаним успесима код публике, Мијатовић је уживао и славу књижевника, због које је за свој следећи роман одабрао тему која је била један од централних у српству деветнаестог века, Косовски бој, за коју је мислио да јој је по свему дорастао и да ће његова интерпретација дати нешто ново и у причи толико пута поновљеној, да је постала део колективне меморије целокупног народа.

У своје трећем роману, делу *Кнез Градоје од Орлова града*, прештампаном у самостално дело након појављивања у наставцима у *Бранковом колу* 1898, Мијатовић је на свој начин описао време када су „безбожни Агарјани под заставом лажног пророка“ (Мијатовић 1929б: 37) ударили на српску државу. Он је дао преглед дешавања пред саму битку, у којој је вешто представио још један узрок наше пропасти у бици на Газиместану: српску неслогу и ауто-слику лажне властите величине, снаге и значаја. Описујући миље на двору Лазаревог властелина, војводе Радића, Мијатовић је представио узрок пораза који лежи у самим пораженима, а не

---

¹⁵⁴ „Ниси чула за нашег цара Душана!, викну Рајко запрепашћен и погледа је чисто са сажалењем. - Па шта си ти то онда чула?“ (Мијатовић 1929а: 82).

у бројности и снази противника. У атмосфери када се на двору слави крштење прворођеног сина Радићевог, у којој војска која се окупља стоји уверена да „била би срамота за српскога бога да Србадија не победи“ (Мијатовић 1929б: 56), те не жури у битку, већ се надмеће у витешким вештинама, али и претерује у пићу и међусобним зађевицама, Мијатовић поново представља једног свештеника који је ближи догмама Јакова Игњатовића, него прописима цркве Христове. Отац Картион, „који је волео да се хрве, наксакује и баца камена с рамена“ (Мијатовић 1929б: 57), и који је познатији као поп Малвасија, уклапа се у слику двора на коме влада општи став о непобедивости племена које је војничком славом овенчао цар Душан, а које је у сваку нови сукоб од тада срљало са препотентним ставом:

„Шта Агарјани, шта Грци, шта Угри? Ама нека се сви искупе на Косово, колико их год има, па да видиш како ће бити по њих!“ (Мијатовић 1929б: 76).

Док се војска преспоро окупља, док се воде разговори о бабунству, патеренству, себарству и властели, док се чекају и „Срби Приморци, од Котора, Будве, Дубровника – једног срца и кад нисмо једне цркве“ (Мијатовић 1929б: 92), све више се уочава да унапред прослављена победа неће доћи тако лако. Намеће се закључак трезвенијих „да не знам православне и племените родитеље ваше, рекао бих да сте гусари, а не властела!“ (Мијатовић 1929б: 98), јер по стању и спремности на битку свих ради ње окупљених, „нико то не умеде казати како то би да одмах након недеље освану среда“ (Мијатовић 1929б: 98), и зашто цео скуп са овога двора у бој касни. Војвода Радић, осрамоћен, извршава самоубиство, његова пратња се осипа и у настављеним међусобним препиркама одлази или чак и бежи са бојног поља, а кнез Градоје, његов слуга Ристифор и млади Боривоје остају једини који храбро решавају да јурну у сигурну смрт. „Турци, пријатељи јунака“ (Мијатовић 1929б: 178), који су своме продору дубље на Балкан посветили више пажње од Срба који су као предзиђе хришћанства страдали због своје неслоге, ипак су појединце из редова народа који се бранио код Приштине због невероватог испољеног херојства наградили. „Гомилом камења турски јунаци подигли су спомени косовским Србима“ (Мијатовић 1929б: 184), а овом хумком завршава се и ова, другачији и за време настанка, а поготов за публику којој је намењена, потпуно атипична ауто-слика. У њој аутор од једног од упоришних места националне историје, уместо амблема храбрости и ореола светости, прави тада међу народом

готово светогрдан опис догађаја из крваве европске историје, испуњен политиком и свакодневицом онолико колико то стоји од Илијаде у позадини свакога другог великог ратног сукоба.

Импозантно и на све стране остварено дело Чедомиља Мијатовића чини овога човека једним од скрајнутих, али најзначајнијих Срба у другој половини деветнаестог века. Као човек који и у властитом пореклу има елементе страног, и који је на страни школован, службовао, оженио се и на послетку и окончао живот, овај аутор представио је у својим романима писаним у деветнаестом веку и своју визију романтизоване српске историје, у којој су слике из дела наше народне епике нашле место уз типове, ликове и сијее Милована Видаковића, као и уз размишљања која су последица боравка на страни и познавања и других историјских извора и генерално и култура осим своје. Од данка у крви, у којем *Црни Арапи* насилно одводе најбоље српске дечаке у царску службу, до Срба који се на хијерархијској лествици својим способностима успињу у Отоманском царству до највећих звања, части и функција, те до романтизоване слике поноса и племићког држања у најгорим ситуацијама младе Мађарице отете од из каприца и ината потурченог Циганина, па са закључком о централној теми наше историје у којој за нашу пропаст не лежи разлог само у издаји, него и у неслози српској, Чедомиљ Мијатовић у својим делима дао је ауто-слике и хетеро-слике које га чине писцем који је био радо читан и схваћен међу људима којима је своја дела наменио. Иако га књижевна критика није вредновала високо, оправдавајући то реалним пропустима у његовим делима, при истраживању српскога романа деветнаестог века, овога ерудиту и, тек после свих његових осталих занимања, писца, не можемо да прескочимо. Укус читалаке публике чувао је Мијатовића у српској књижевности и када га је официјална књижевна мисао епохе из свих историја наше литературе скрајнула, а када се представља слика једнога времена, иако оно што је најпопуларније не мора да буде, а најчешће ни није, најбоље, пажња се мора обратити и на романе које су читали они који су и у ранијој епоси Видаковића уздигли на пијадестал првог популарног и признатог српског романописца. Сам себе сматрајући наследником аутора *Љуборима у Јелисијуму* и других радо читаних дела, Мијатовић је показао да је, бар по избору публике, то и био. Читајући његове

романе, вођени управо жељом да укус једнога времена самеримо са правим вредностима које су га надживеле, понекад се неплански насмејемо некој наивној и типској ситуацији, али унемо често, као у случају романа *Кнез Градоје од Орлова града*, да препознамо и аутора који би, расут на деловања на свим пољима српске стварности на размеђу векова, да се више посветио књижевном стварању, свакако и у њему остварио веће успехе. У оним романима који су иза њега остали, приметан је развојни пут којим се књижевно стваралаштво овог ерудите кретало, и јасно је да би, да је само књижевност била оно што је Чедомиља Мијатовића занимало и опседао у животу, од њега настала и списатељска личност која би се помињала и ван маргина наше књижевне историје. Историја, која је код Мијатовића, као правог романтика, „увек у позадини текста“ (Лазаревић-Радак 2011: 226) и која је и дала повод за настанак свих његових дела, и улога коју је и он сам у њој одиграо, као и њен неумитни ток који је тек својим ангажманом у нашем случају бар на тренутак успео да покрене и у напред, а не само циклично и у назад, спречили су овог великог и значајног човека да постане велики и значајан и на пољу литературе.

13. Милорад Поповић Шапчанин: *Славјански* имаголошки светоназори

Милорад Поповић Шапчанин (1841-1895), један је од стваралаштвом најобимнијих и најмногострукијих писаца нашег романтизма. Овај наследник раног Богобоја Атанцаковића (Скерлић 1964б: 394), стварао је предано и вредно, али иако је побрао популарност у тренуцима настанка својих дела, у историји српске књижевности његов богати опус окарактерисан је, већ у време Јована Скерлића, као застарео и слаб допринос. Његова лирска поезија оцењена је као „сладуњава, бледа, малокрвна, поезија девојачких албума за стихове“, о његовом епском стваралаштву преовладао је став да су његови историјски спевови „подједнако без поезије и без историје“, његове драме оцењене су као „патриотични комади за народне празнике, без ичега књижевног, сасвим ван књижевности“ (Скерлић 1964б: 329-330), и тек су поједине његове приповетке надживеле свог аутора. Најпохвалније међу свим његовим делима, критика се изјаснила о његовом роману *Сањало* из 1888, коме је претходио пишчев слабије оцељени роман-првенац *Хасан-ага* из 1880. године.

Службујући као чиновник министарства просвете, Шапчанин је путовао, осим по Србији, и по Европи, те је у периоду између 1870-1880, ради упознавања наставне праксе и школских програма, посетио и Аустрију, Чешку, Немачку и Швајцарску. Инспирисан ипак пре свега својом отацбином, у својим делима слику странца давао је не онако како их је у њиховим земљама видео и упознао, него онако како су му они у нашој историји изгледали.

У роману *Хасан-ага*, објављеном у Београду 1880, који је аутор поднасловом одредио као *историјску приповетку писану по Чајковском*¹⁵⁵, *Куниберту*¹⁵⁶ и

---

¹⁵⁵ Михаил Чајковски (1804-1886) био је потурчени Пољак, који је, службујући као турски официр, учествовао у походу султанове војске против побуњених бегова у Босни, о чему је сведочанство оставио и у књизи насловљеној *Босна*. О овом књижевнику и његовом раду, поред Скерлићеве опаске да је био изузетно цењен, превођен и читан у Србији око 1870. године, писали су и Милорад Живанчевић (*Непознати роман Чајковског о Босни*, *Летопис Матице српске*, 137, 387, 5 (мај 1961), стр. 480-482) и Ђорђе Живановић (*Милорад П. Шапчанин и Михал Чајковски*, *Анали Филолошког факултета*, свеска 12, година 1976, сепарат); *Косово и наша народна традиција у делу пољског књижевника Чајковског*, Научни састанак слависта у Вукове дане 6, св.2, 1976, сепарат.)

¹⁵⁶ Бартоломео Куниберт (1800 - 1851) био је лекар, родом из Италије, који је у Србију преко Цариграда дошао и служио као лични лекар кнеза Милоша. О свом боравку у Србији написао је књигу *Историјски оглед о устанцима и самосталности Србије*, која је на српски језик преведена и под насловом *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића* објављена у Београду 1901. године. Као човек од кнежевог поверења, учествовао је у јавном и политичком животу Србије,

причању других сувременика, Шапчанин је заиста дао роман који је „историјски неверан, поетски блед, тежак и досадан за читање у својој расплнутости и безбојности“ (Скерлић 1964б: 291). Уз за овог аутора незаобилазну сентименталност и патриотску фразеологију, у овоме делу описани су босански Мухамеданци у светлу оних импресија које је аутор о њима могао стећи у Шапцу или Београду, а никако у самој Босни онога времена. Како сам писац наивно признаје у поговору романа, он је градио ово дело ослањајући се на историју, али само толико да би му она дала типове, које је он, водећи рачуна о њиховој уклопивости у сентиментално и преоширно дело, у ликове обликао посебним стваралачким обрасцем:

„Ја то прихвати, разрадим, избацим што не спада у моју замисао, уклоним излишне историјске уметке из сувремености, праведније поделим улоге међу православним и католицима, узмем из руку Србије улогу коју она онда није могла имати, збришем незаслужени прекор понеким нашим честитим људима, заменим слике и поређења другим простијима, нашем свету више разумљивијима и милијим...“ (Шапчанин б.г.а: 343).

Стварајући галерију ликова који сви морају да прођу списатељев лични тест ваљаности и честитости, Милорад Поповић Шапчанин у овоме делу дао је једну ауто-слику, у којој је народ Босне, који својим сматра без обзира на различиту религијску и конфесионалну припадност, описао онако како га је он у својим романтизованим жељама и закључцима доживљавао.

У роману који почиње описом Косова Поља, са којег сва несрећа српскога народа потиче, већ на почетку објашњен је процес разједињавања народа који, иако огрезао у сукобе мотивисане међусобним разликама, писац доживљава истим, јер то правда његовим пореклом:

„Када издајство Вука Бранковића баци под копите мухамедовских џамета и царску круну српску и народну слободу босанску, властели босански, једномишљеници Вукови и саучесници његове издаје, примише мухамедовство, да би постали даребеговима и спахијама султанским, онако исто као што су били властела и капетани краљева босанских и царева српских. Једне је на ово навела слава мухамедовских победа, сила и величина победилаца, друге истине Корана које више годише њиховом славољубљу него истине јеванђелске с њиховим братољубљем и смиреношћу, а неке напослетку наведе опасност коју предвиђаху као неизбежну последицу издаје учињене отаџбини. И као што су на битку косовополску повукли собом читаве чете босанске, тако су собом одвели у мухамедовство велики део народне масе“ (Шапчанин б.г.а: 2-3).

служећи више као саветник, него као лекар, посебно се истакавши 1837-1839. у преговорима коџа Милоша и енглеског конзула Хоџеса.

Први утицај странца у Босни био је и најпогунбији. Описујући како је настао систем власти и владавине у Босни, Шапчанин као кривце означаваridoшле мухамеданце из Азије, који су народу који је веру мењао

„беседили: ви сте наша браћа по Исламу, постаћете аге – сами своји господари, људи наши; служићете нам као пандури, а моћи ћете постати што и ми; хришћани ће бити за све неверни ћаури. А за нас султанска раја - наши поданици. Оваквим начином посташе у Босни три засебна реда: бегови – властела, земљопоседници и господари, аге – господа, која уживаху потпуну личну слободу, служише и вршише вољу бегова, и хришћани, који су по стародавном обичају, били сопственост бегова, а по шаријату – поданици бегова и ага“ (Шапчанин б.г.а: 3-4).

Да је систем споља наметнут, и да до тада један део народа није њиме никако задовољан, писац потврђује поновним упирањем прста у највеће кривце, странце који су у Босну дошли:

„али ова сва три реда народа босанског тешко стењаху и проклињаху издају Вука Бранковића, кад у Босну дођоше везири, муселими, азијатски Турци, а с њима читаве гомиле чамашир-ага, тутунџи-ага, кафеџи-ага, ич-ага, све правих правцатих Турака, а с њима Грци софратије, Јермени гавази, Арапи сеизи, Арнути кавази, ћатиби Стамбулије, Ђумрукџије, сарафи и други голавери Бог те пита с кога краја света, а као прида к свему томе хареми с црним и белим агама те сав тај сијасет поче по милој вољи по Босни грабити ко је шта могао, све у име царево, савршено као у земљи освојеној, а све покличући: Босна може све то понети и све издржати“ (Шапчанин б.г.а: 5).

Говорећи о положају народа у Босни, писац истиче да су „подјармљени Хришћани (...) тражили заштите за границом код српске браће и отуда очекивали да им дође вођ“, а да су једини отпор Турцима у Босни организовале поједине босанске аге. Међу њима истицао се Хасан-ага, на чији позив су се сви одазвали и идеју о народној слободи бар накратко спровели у дело, победивши у отвореном сукобу странце и истеравши из Босне Турке и Арнауте. Боривши се за „стару Босну“, босански народ ипак није извојевао трајну слободу, јер је уместо истераних странаца, новопостављена власт ага и бегова, уместо да буде у служби народу, постала једнака оној коју је заменила. „Језиком босанским, језиком српским“ (Шапчанин б.г.а: 12) проклињао је народ и новонасталу ситуацију, и ишчекивао да се бар нешто на боље измени.

Помоћ са стране није стизала, а писац поново за то криви и странце, који при једној прослави Бајрама приказује у атмосфери и на начин за који он мисли да је међу оновременим становницима Босне био вероватан и могућ:

„Заподену се мачкарада исто као и на карневалима млетачким: тамо брат Бошњо у медвеђој кожи води о ланцу једног Швабова с репом лисичијим. А друго двоје потчикавају га палицама да поигра валцер: ein, zwei, drei, припевајући му при том: један, два, три! Тамо се опет раскорачила нека Маџарина па зове на сабљу Господа Бога и Старога Дабу, па тек ујенданпут опази Србина-хајдука, нагне бегати у сав мах, ухвати се у замку, која му стегне главу као но препеличију. Циганке обучене у швапска одела трче међу бегове и моле их да с њима поиграју валцер, а бегови од смеха да нападају, па гледају да их иштипају ваљано као праве Швабице. На дивану посадио се преодевени Турчин и пушташе димове из дуга чибука, као садразам; пред његово господство доводе разне људе у чалмама и капама; он свакога улагљиво поздрави, онима у капама нежно стисне руку и окренув се к својему доктору рекне му: Костаћи, дајте му пити кафе, ал' од оне добре. Принесу кафу, гост је испије, окрене се, повије се и падне, и труп му, као бајаги, понесу на гробље. Даље мало седи Турчин-порежџија, с десне стране Јерменин-мењач, с леве Грк, прималац десетка, а одостраг Јеврејин-трговац. Донесу се кесе с новцима – то је десетак за турску касу. Половина се одвоји на страну за порежџију, све остало подели се на сапутнике турске, а на народ удара се нова пореза; нека плаћају синови голи, а који би се год осмелио да запита од куд нова дажбина, одмах с њим под резу! Ето то је слика турског утеривања порезе! Затим младе аге и бегови почну цилитати се по арапски, борити се сабљама по маџарски, бити с коња у нишане, кладити се ко пре да обори с коња швапске главе у капама, који брже да потрчи пешице и на коњима“ (Шапчанин б.г.а: 26-27).

Када је странце представио и у водвиљској и карневлаској атмосфери, у којој фале само минезенгери и трубадури, а за коју је веровао да је могла да се упрличи у од Турака окупираној Босни, аутор је даље у свом роману и јунаке босанске и њихова херојства описао као да пише историјску хронику, а сентиментализам и романтизам описа опадао би како би се појавио неки лик странца, који је увек описан као реметилачки фактор, који и физички одступа од образаца честитости коју имају пре свега православни и мухамедански Босанци. Говорећи о Османлијама које господаре поново Босном, након кратке народне власти, Шапчанин износи и свој доживљај целог једног народа о чијем је систему владавине и особинама судио на основу историјских хроника и приповедака које је тумачио вођен личним и импресијама понетим из усмене народне књижевности:

„Лењи, дремљиви и безбрижни, а опет заповедају народима трудољубивим, енергичним и радним; бојажљиви су, а опет владају над витезима и јунацима; незналице и невични у рачунима, а опет држе под ногама старе мајсторе рачунања Јевреје, па и оне најпрепреденије Сарафе – Јермене. Они су некако од природе вични да владају, као пси ловачки дивљач гонити“ (Шапчанин б.г.а: 47).

Након слома краткотрајне народне власти, поново се успоставио османлијски државни апарат, са свим својим особеностима и поново са странцима као основним доносиоцима свега што не ваља на простору Балкана:

„Беци-паша утврди своју владу и распространи је на сва села и градове по Босни и Херцеговини. На сва државна звања постави Турке Османлије, или Грке – неофите ислама, или потурчене Арбанасе, на све стране растури хиљаде башибозука, а с њима Јевреје и Јермене. И тако сироти Бошњаци испашташе старе грехе своје“ (Шапчанин б.г.а: 48).

Међутим, поново су се потомци старог босанског племства у друштву, по импресијама које је имао Шапчанин, издвојили, и деловали су импресивно, поготову у поређењу са странцима, као и њихови преци када су били у ратноме строју и походну на Беч:

„Лица у спахија беху тако озбиљна, тако јуначна, а очи тако орловске, да би под једног њиховог погледа плашљив Швабо пао назатке, а застрашени Маџар побегао у своје далеке пустаре“ (Шапчанин б.г.а: 55).

У даљим описима прилика у Босни, поново књижевник има имаголошке осврте на типове и ликове странца упоређене са домаћом живљем, са посебним образложењем због чега и како се на власти држе и понашају Турци:

„Турци хоће сваком приликом да покажу, при пословима државним и приватним, да је њихово племе, племе Џингисхана и Тамерлана, рођено да влада и господује, а сви други народи, било то Срби или Бугари, Грци, Арапи или Јермени, саздани су само да слушају њихове заповести и испуњавају султанову вољу. И према томе тако упорно држе своје државне обичаје и не дозвољавају ником мешати се у државне послове, осим једино Осмалијама. Допусти Словенима да војују, Јерменима и Чивутима да тргују, Грцима да дипломатишу, али све под господарством и именом турским, на славу и част Османлија, а ни на чију другу. Сви остали народи само су сунђери засићени заслугом и славом, које исцеђује Османлија; да опет остану празни сунђери; њему припада све, јер он ради све, ма да управо он сам баш ништа не ради“ (Шапчанин б.г.а: 71-72).

Надугачко, нашироко, расписано и непортребно, аутор у дело уводи мноштво ликова, описује прегршт догађаја, радњу чинивши неусмереном ка ма каквом циљу. У делу које обимом расте до књиге која би морала да има бар неку јасно профилисану основну идеју, Шапчанин у овом роману пре свега износи своје романтизоване ставове о становништву Босне у времену које је прошло и о коме није могао да суди ни из каквих непосредних искустава. Задржавајући се само на нашој теми, посматраћемо положај странаца у овоме делу, који делују увек као покретачи свега оног лошег што се у Босни дешава.

У преплету описивања времена прошлих и понашања појединих босанских народних вођа у њима, у понашању босанских римокатолика кроз време све више се огледа снажан утицај централистичке латинске цркве. Политика коју је католичка црква остваривала преко својих изасланика у Босни, којом се

приближавала властима и за себе настојала да оствари бољи положај у друштву, одвојила је живаљ те вероисповести од остатка босанских хришћана, и учинила их, по Шапчанину, посебном кастом беђу народом у Босни. Писање хроника о босанским властeosким породицама, донело је реду *францишканаца* привилегију да даје учитеље не само католичкој деци, него да образује и омладину „међу босанским мусломанима и помусломањеном властелом“, и на тај начин,

„католици су се оделили од остале своје хришћанске браће као нека привилегисана раја, коју мусломани не називљу ћаурима, као што обично зову православне хришћане, но их називају људима босанске вере, а францишканце зову поповима босанским. И још би се у Босни био већма раширио католицизам, само да фрањевци нису шуровали са Швабама и Маџарима, и да су увели словенску службу уместо латинске; овако православни нерадо гледају фрањевце као швапске и маџарске присталице, а противнике Србији, од које они, православни, очекују спасење земљи босанској. Они тврдо верују да је Србију сам бог одредио, да све Србе сједни у нову државу под новим Немањом на челу“ (Шапчанин б.г.а: 126-127).

Осим оваквог стања ствари међу хришћанима босанским, народ који је примио ислам изгледао је Шапчанину, по ономе што је он о њему из историјских хроника закључио, као да се није много изменио од средњега до деветнестог века:

„Босанска властела, мада је помусломањена и изгубила основу под својим ногама, опет је доста и доста слична оној средњовековној властели; она је примила ислам, али се не потурчи, но оста верна своме језику. И кад би сад устао цар Лазар и видео ту данашњу босанску властелу, би рекао да је то она иста стара српска властела, коју је он повео из Вучитрна на поље Косово“ (Шапчанин б.г.а: 128).

Нови Немања који би требао да поведе у слободу ове језиком неразједињене наследнике Лазарева, био је наравно вожд другог српског устанка, Милош Обреновић. О њему један од истакнутијих вођа народа исламске вероисповести у овом делу романа, Мурат-бег, даје опет једну верски диференцирану, али поново ауто-слику лидера народа који живи на обе обале Дрине, чије су политичке улоге и специфичног стратешког положаја у датом тренутку савршено свесни Шапчанинови мухамеданци босански:

„Хвала бегу Милошу на љубави његовој; ма да није мусломанин, опет је Србин српски, као што смо и ми Срби босански. Кад би он с нама заједно устао на оружје, ми га не бисмо оставили, но би, као Срби, листом за њим, да покајемо јаде косовске; али то не иде да га ми зовемо у помоћ, у борбу против Турака; нек се држи онога што му је у рукама; а посредовање његово не треба нам док год је здравих руку и наших старих сабаља“ (Шапчанин б.г.а: 140).

Босанске вође које су решиле да о својој слободи, како то кроз цео роман и чине, прво ваљано размисле и представе сва своја, исламска а српству верна ставовишта, писац и даље разликује од свих оних који у периоду од неколико векова долазили. И највећи званичници међу њима, по Шапчанину су редовно физички наказни, и у њиховом представљању он увек заврши са гротескним фигурама:

„Први се појави дијарбекирски паша, Анадолац, родом из Шпарте, (не оне у Грчкој, него у Малој Азији), омален дебелко, прави медвед, таман за циганску академију!“ (Шапчанин б.г.а: 149).

Поред физичке непривлачности турских поданика из страних земаља, Шапчанин је био суров и према словенским и иним поданицима аустријске круне, чија војска се такође спрема да дође у Босну и замени једну окупацију другом:

„под Горњим Карловцима, прекрштеним из српског у швапско име, прикупи се војска ћесарска, све сами Словени, Маџари, Румуни, и сва та војска као и да нема, или је заборавила својега језика, креће се и стаје по швапској команди: *vorwärts, halt!*, ма да су им вођи: Стојићевећ, Филиповећ, Бедековић, Хуњадије, Јаблановски, Ланцкоронски, Покорни. Покорни сви и душом и срцем Швабама, и толико пошвабљени, да их је врло тешко разликовати од којекаквих Шпицпубова, Шлистова, Келера и Мајера“ (Шапчанин б.г.а: 160).

До краја романа, представља писац и одломке из устанка у Босни, пише како су „на све стране прогањали турске војнике – Арнауте“, али даје и слику и положај жене у исламу, онако како је то он себи компаративно представио код следбеника ове религије на Балкану и оних који су је на ово полуострво и донели:

„Ислам гледа жену као створење саздано на уживање мужу, затворио је у кавез као гиздаву птицу певачицу, заклонио јој лице од туђих очију и открива га само пред њезиним заповедником и господарем, који је доби куповином или женидбом. Ислам је створио од жене невољницу коју ваља издржавати, љубити или казнити по њезиној заслуги, забављати се са њоме док је млада, а после је отурити од себе и заборавити је. Бошњаци, не по каквом свесном убеђењу, него по свом српском срцу, нису толико крили своје жене, сматрали су их као другарице свога живота, као матере своје деце; но при свему том и босанци имају врло збркане појмове о жени“ (Шапчанин б.г.а: 256).

При крају романа, писац у дело уводи и Омер-пашу, „родом из Крајине хрватске“. Испричавши у кратким цртама његову биографију, његов поход на Босну Шапчанин описује као и све раније, у којем поново они који народне устанке гуше, нису до тада никаквих веза са овим делом света имали:

„Пошав у Босну, повео је са собом потурчене Маџаре, Пољаке, Јевреје и Румуне; све су то били људи енергични који су, исто као и Омер-паша, грамзили за благом и сјајним

положајем у животу, не обзирући се много на средства, којима ће до те славе доћи“ (Шапчанин б.г.а: 278).

Ову предугачку хронику, која је заиста за читање мучна и напорна, у којој радња представља кратке бљеске између хагиографског набрајања, писац напослетку завршава још једним миром у Босни, након којег се наставио зулум придошлица странца, који су и даље „мусломанили хришћане и потурчивали помусломањене Србе“. Ово дело вредно је искључиво уколико се до његових наведених историјских извора једнога дана не буде могло доћи, јер се исти могу из овога романа у потпуности реконструисати, али са једном једином разликом, садржаном у слици странца, који је панслависти Шапчанину једини кривац за векове братоубилаштва на овим поднебљима. Било да долазе са истока, или надиру са запада, странци су ти који су Босну, као огледни пример било којих словенских простора, по Шапчанину довели до бројних безизлазних ситуација у којима се кроз историју налазила. Као један од првих утемељивача ове романтичне и неистините слике, разлоге и ставове овога писца као да и данас, кроз парацитате, многи наводе и држе за истините. У слици странца у којој је сабијено сво оно пре свега међусобно непознавање, филтриран је и гнев и наметнута кривица коју, ни подељени на три дела, људи на овом поднебљу не могу правилно и часно да расподеле. Предугачка историјска хроника, у којој је са свиме, осим са живим људима њен аутор био у контакту, може да сведочи и о једној заулареној слици света, која је јасно пројектовала кривицу на све извањце, и на тај начин прала руке од властите одговорности и спречавала комуникацију која би и прошлост и будућност учинила бољом, јер би у садашњости, бар на тренутак, у себи самој видела одговорно лице за своје поступке и стање у којем се налази.

И други роман Милорада Петровића Шапчанина, *Сањало*, иако је и по оцени критике („Крајња, највиша тачка у књижевном стварању Милорада Шапчанина, то је његов *Сањало*“ Скерлић 1964б: 294), и по мишљењу оновремене публике био далеко изнад *Хасан-аге*, представља једну доста опширну и развучену хроничарску повест о једном тренутку у историји српскога народа, о буни 1848. године, која је испричана из позиције Срба са обе стране Дунава и Саве. Главни лик романа, Гргур, који у својим сањаријама лети до висина на којима обитава и Младен Богобоја Атанцковића из романа *Два идола*, који такође приказује исти временски

период, по мишљењу књижевне критике (Савић 1898: 143) онога времена, могао је представљати и самога Милорада Поповића Шапчанина. И овај роман, као и *Хасан-агу*, писао је аутор без јасног плана на почетку, наменивши га парцијалном објављивању у часопису *Отаџбина*, па се приповедачка нит губи у бројним и сувише дугим епизодама. Међутим, оно што је слаба тачка претходнога романа, овде се показује као потенцијално и најбољи део, јер управо у понекима од дигресија, у којима су приказани споредни ликови који су главну личност у роману управо учинили и типом који је заиста и постојао међу Србима средином деветнаестог века, видимо и ауто-слику која се обликује на специфичној, славноцентричној визији света, која има специфичну визуру и одређење странаца.

Први приказ странца у овоме делу, доноси једне од правих домаћих странаца у деветнаестовековној Србији, Роме, у стандардној оновременој слици која би се данас сматрала за округност према животињама:

„Лањске године, некако пред распуст, враг нанесе овуда мечкаре, па једно по подне, баш пред школском капијом, заокупе ударати у даире: *Играј ми, играј, Кара-Мартине!*; па јадника меду дотерали гурбети, те кад привикну: *Узми пушку на лево око, те ти стрелјај тицу ластавицу*, а он из све незграпне грлине ричи кроз нос: Ма! Деца се на то смеју сиромасу медведу, а Циганин скине мастан фес и заокупи да му дате десетпарац“ (Шапчанин б.г.б: 295).

Представљајући Београд на средини деветнаестог века, Милорад Поповић Шапчанин оставио је сјајан лирски опис оријенталног београдског Дорђола. У том Београду, живео је и професор Сава, такође пречанин, „из оног кола Србаља, који, већином, дођоше у Србију на позив кнеза милоша. Философ, богослов, добар Немац, а још бољи Латин!“ (Шапчанин б.г.б: 301). Школован у Пожуну, Ђуру и Пешти, професор је постао прави *славјанин*, панслависта каквог је само оно доба могло да роди. Залагао се за братство свих Словена, истучући гласно и са полетом својим ученицима:

„Срби, Хрвати, Бугари – сила! Ко каже да смо мален народ! Варање, изопачавање, обмана! О, ви велики народи... велики народи! (...) Живело Српство на све стране... Живело Славјанство! (...) Гледајте само ове велике и дивне земље и градове. (...) Јадранско море, српско приморје, Црна Гора, Скадар, Скопље, Тимоци, па Мориш, па Драва, па Ријека, па Велебит – сам овејан Србин и Хрват!... Чисто зрно, пшеница од народа! Па гледните само доње Дунаво, Балкан, сам рођени брат, вредни Бугарин. (...)“ (Шапчанин б.г.б: 310).

Говорећи о томе како се у нашим школама не говори о значају великог Људевита Штура, професор Сава са полетом је описао и све Словаке, а после тога је, као и сам Штур, спас за све Словене видео у некој новој Русији:

„Сиромах народ словачки. Здрав као вода планинска, питом као голуб. Мађари, Немштина, све је то противник наш. Не, није, криво сам казао: крива су наша уска срца, себичност, неслога. Шта би било... Ох, Боже мој, исто не смем ни да изустим ту једну реч: слога! Та да је уз нас та велика ... ух (ту професор плану, скочи, тресну ногом тако силно о тле, да су прозори зазвргали, тресла се вселена), Русија, Русија! Безгранична, велика, силна Русија – колос! Моћна, непобедљива, не миче се! Стоји као и ово Каспијско језеро, које никуд не отиче. Чујте ли – Русија је силна! Сви смо упрли очи у њу! А она? Рођена да заповеда народима, да, да заповеда, а шта она ради? Скрстила руке па слуша: покорна службеница незахвалне Европе. Та да ми је једну годину заповедати на Неви! Видели би непријатељи Славјана, ко је Рус. Дижи Волгу, Дњепар, изведи све степе, цео Кавказ и Урал, све изведи на границу... Ради кога? Да спасеш грешну Европу од белаја. А кад сломијеш Бунапарту, онда те тапшу по раменима, а ти опет отуд си и дошао, у степе! А Срби, а Славјани? Пољска! Пољска! (...) Деоба Пољске. Рана, велика рана. Је ли морало бири порабошченије Србије? Је ли морала Црна Гора изгубити Боку, да је можемо дати на поклон ћесару? Тако хтео Немац, тако хоће Русија. Русија! Не Русија, није Русија! Чујте ме! Милане, Гргуре, чујте ме! Ова стара... Запамтите што вам говорим... Ова стара бесвесна Русија лећи ће, мора лећи у гроб, али ће она пре смрти родити... родити другу Русију, млад, здрав, јунчан народ руски, који ће љубити нас, и кога ћемо обрглити ми, ми њихова потиштена браћа...А онда? Онда ће и Рајна научити *Возбраној!* А ми? Ми ћемо и сами на Косово у Призрен! Ал Сироти Словаци, па Чеси, па...” (Шапчанин б.г.б: 312).

Осим о геополтичком потенцијалу словенских народа, речито се професор Сава изражавао и о словенској књижевности и самеравао је са преовлађујућим страним елементима у нашим ондашњим школским програмима. Касније, говорећи о песничким достигнућима Јана Колара, поново се Србин пречанин занео слајанством, коме није могао ни да домашта границе, када би уједнињено било:

„Чујте ме, морате видети Карпате, морате учити словачки. Морате мрзити Немце, морате бити Славјани! Помислите само: сто милиона Славјана! Сто милиона! Свет, васиојона! *С нами Бог разумјете, јазници!* Кличе занесени професор“ (Шапчанин б.г.б: 315).

И ученици оваквог професора, нису могли постати другачији, но патриоте. Млади и романтични типски ликови, подсећају на наивне протагонисте Видаковићевих романа, те није ни чудо да младу Даницу затичемо управо са *Љубомиром у Јелисијуму* као лектиром, коју се хвали да је већ три пута прочитала. У духу ликова који за заклетвом крећу у њено испуњење, у овом делу романа

поступио је и млади Милан, који је протеривање Турака из Србије започео тучом на Дорћолу:

„Одавна ми се попео на душу она рђа Хасо Ахметовић, што је скорим отворио бакалницу тамо иза оне бербернице на углу... Море, Туре, окан се белаја... бадава му говориш ...Кидисао ли је – кидисао... Баш кад хоћеш кавге, ето ти је... Слазимо ја и Илија механи до Синцир-цамије... Илија дошао у севдах, а и сам сам хтео да слушам шаркију... Ето ти пред нас Хасе, као за пакост... Видим уљу како се лукаво осмејива. Нећеш, бре Илија! А Илија положи! Потегну Хасо ножину, једва му је истргох... Ето ти још некаква Турчина... Повуци, потегни... Уз калдрму, низ калдрму... Хасо умакну, онај други још је можда на калдрми... Чујеш ли, Гргуре, с Турцима се не да више – дошао је крај: ил' они ил' ми!“ (Шапчанин б.г.б: 338).

Управо тада, „Европом је грмела 1848“. Описана промена политичког курса, отварање граница, слање чета у помоћ Србима пречанима у њиховој борби за народна одавно потврђена, а напрасно укинута права, у овоме роману завршила се свођењем целог покрета на људе који о њему слушају и који у њему узимају учешће. Велики патриота, мајстор-Јован, станодавац занесеног сањала Гргура и отац ратоборног Милана, у Београду је у својој радионици, као и цело ондашње родољубно српство, мислио само о догађајима који се дешавају са друге стране великих престоничких река:

„У радионици мајстор-Јована још се не чује ни ренде ни струг. Седи још за столом, пред њим чаша заклопачког, па час наздравља Кнезу, час новоме патријарху, час Јелачићу. Мисли и премишља о покрету, о Маџарима, о скупштинама и привилегијама народним и о слободи независној и од Маџара и од Шваба и од Турака“ (Шапчанин б.г.б: 343).

Његов син, на рат са Турцима наизглед спремни Милан, убрзо је, у разговору са Гргуром, открио да очеве ставове сматра бесмислицама, и да и професор Сава и мајстор Јован узалуд мисле „да ће једнога дана истесати Душана“, те да „гурају Славјанство из устајалих глибова“. Он је тражио за Србију устав и скупштину, а одлазак преко Саве и, како су млади и стари родољуби сматрали „помоћ својој рођеној браћи“, доживљавао је као непотребан ризик, у који се упуштају само они које „врат сврби“, те да он не жели да „лије крв“ на другим обалама река, већ да сања да, по њему, са разлогом јуриша на барикаде на Теразијама.

На супрот Вучић-Перишићу наклоњеном Милану, Гргур је пламтео од жеље да помогне сународницима и словенској браћи у Аустрији, а његов патриотизам раширивао је и мајстор Јован, који је огромну срећу и задовољство нашао у панславистичком прогласу бана Јелачића. У даљим изливима патриотизма,

Шапчанин уводи и лик истинскога Србина пречанина, свештеника Арона, брата професора Саве, који у Београд доноси из свога завичаја, Барање, вести о народним тегобама и политичком покрету у настанку. Следећи ставове самог романописца, свештеник за све недаће оштро криви несловенске народе и њихову безграничну дрскост у опхођењу према народу којим је привилегијама из ранијег периода гарантовано људско достојанство и слобода:

„Питате, како ми тамо живимо? Ево како, да је добра, не бисмо се дигли. Под Швабама зло, а Маџари црње и горе, загрдили. Навалили да нас помаџаре. – Кад је још Србин говорио маџарски!, викну мало јаче мајстор Јован, и поче сипати вино у чисте чаше, које је међутим донела Макрена. (...) Свештеник Арон приповедаше: - Није им било доста, драги мајстор-Јоване, што навалише на школе, него се почеше и цркве машати. Има жупанија где почеше по нашим црквама маџарски и црквене протоколе, па чак и служити на маџарском језику. Зар су у једном селу оборили сељака и били га ни крива ни дужан, само што по њиховој заповести не хтеде маџарски говорити“ (Шапчанин б.г.б: 347).

Гост из Војводине испричао је и како је на народном сабору у Карловцима одлучено ко ће и кад повести народ, закључивши, родољубиво, шапчаниновски и по Богобоју Атанцковићу, „Ко не би био Србин, кад нас је Господ дао овако личних и виђених, мудрих и родољубивих!“ (Шапчанин б.г.б: 349). Описавши како је народ за војводу изабрао Стевана Шупљикца, отац Арон је закључио:

„Прекидосмо с Маџарима, а чини ми се биће скоро и са Швабом квит. А шта ту цилемиле лагарије. Ако ће лепо, и ми ћемо лепо, а ако почну као до сада, ми ћемо своју Војводину привеслати Србији, па да буде што једном бити мора!“ (Шапчанин б.г.б: 351).

Након тога, несвестан да сваком својом наредном речју младог Гргура све одлучније везује за идеју одласка у помоћ сународницима преко Саве и Дунава, отац Арон је препричао и какве су невоље Срби трпели од обесних суседа. Романтичарски занос којим Шапчанин бележи ове редове, иако је искрен у своме болу, данас, након преживљених ратова за југословенско наслеђе са краја двадесетог века и медијске машинерије која је рат потпиривала, делује у једном новом читању и својој наивности као прапочетак ратно-хушкачке масмедиологије, која је напредовала од првобитних усмених преношња до свакодневне злоупотребе медија век и по касније:

„За ово месец дана како смо у Карловцима, наставља отац Арон, каквих се чуда наслушасмо у маџарским насиљима. Где стигну вешају и секу, а за собом остављају само згаришта. Сељака Симу Илића ухватила маџарска стража, била га и тукла наџацима, привезала за дрво, четири дана издржа јадник по зими под ведрим небом без јела и пића: тек петог дан смиловаше се и убише мученика. Тодора Ковачевића, старца од седамдесет

година, ухватише, привезаше за дирек, девет дана обрташе око дирека све према сунцу, док човек, у највећим мукама, просто не свиште. Па помислите само, настави отац Арон, пошто је успео брзо прогутати уздисај, помислите само: и невину дечицу. Две младе девојчице, две младе Српкињице, отишле у башту да наберу цвећа, па певале неку патриотску песмицу. Зли језици потказаше, одведоше дечицу, чисто се грозим да изустим, и та два божја анђелка обесише!“ (Шапчанин б.г.б: 352).

Након што је свештеник препричао и како су српске народне депутације узалуд одлазиле аустријским властима („Србија је с оне стране Саве, ко хоће да је Србин – онамо!“), поручили су тада ћесаровци Србима), млади Гргур донео је неопозиву одлуку да се прикључи народном покрету, а његов колега Милан разоткрио је да и он сања снове о слободи, али, како то често код нашег народа бива, сасвим другачијег типа и из других извора:

„Идите, гините, нећете дуго присмакати ономашњу слободу. Море, море, Аустрија је Аустрија, и старија и лукавија од свију, што вас је год, жутокљунци моји. (...) Чудиш се, је ли? Чудиш се? На ухо ти кажем, ја сам Славјанин, велики Славјанин, већи него ти, него професор Сава, него сви у твојој Славјанци, али чуј ме добро, што ћу да ти кажем... За Русију, ону велику и силну Русију, нећу ни да знам. Русија, Аустрија, Турска, три једнака пута за слободне народе... И Русија је роб, и њу треба ослободити... Руски је народ безгласан, погажен – мужик! Русија није Славјанин, јест, јест – ко пљачка свога рођенога брата, ко комада Пољску, и опет ти кажем, није Славјанин!“ (Шапчанин б.г.б: 358).

Милан, који је био мишљења да треба направити словенску конфедерацију од свих словенских земаља, за свој план није придобио Гргура, који се обрео убрзо у Карловцима, где је био одушевљен полетним српством које се на улицама у својој необузданости испољавало. Песме, заставе, народни грбови, све је то Гргура навело да добровољно ступи и сам у чету, где је, у боју код Перлеза, и лакше рањен у ногу. Док је у болници лежао, пред њим се све јасно одвило, и роман је добио епилог: он, који је био сањало, и који је деловао срцем, поражен је на свим животним пољима, јер је након свега остао сам, пошто је због његовог сањалачког става о животу и девојка коју је најискреније волео, али јој то није саопштио, пошла за другога, прагматичнијег младића.

Милорад Поповић Шапчанин представио је у својим романима српски народ и његове суседе у три средине које су послужиле као места радње његових дела. Босну, коју није походио и познавао, представио је у своме роману *Хасан-ага* посредно, преко историјских хроника и бележака које је читао, а народ у њој јасна је слика његове романтичарске визуре света, која је присутна и у наредном

његовом роману. Описујући Београд и Сремске Карловце, Кнежевину Србију и Српско Војводство, Шапчанин је, као и у својим описима Босне, за све народне муке и невоље, окривио странце, који су у тежак и неиздржив положај постављали његове сународнике, које је увек доживљавао бољим од свих оних који их окружују, а поготово од оних који на његов животни простор из удаљених предела долазе. Искрен пријатељ свог народа све три религије, Шапчанин је био деветнестовековно и романтичарски занесени Славјанин, који је у другом и другачијем, иако је и сам имао прилику да путује и упозна и друге народе, другачије културе, пре свега по егзистенцију свог националног бића видео немерљиву опасност. Свако деловање странаца, од самог Средњег века и продора на Балкан, до револуције из 1848, по Шапчанину је било погубно, а народно несналажење у ситуацијама у које су га странци довели било је, по Шапчанину, извор сваке наше националне трагедије, од Косовског боја, до пропасти Војводине. Његови ликови странаца, ако су из именоване масе других народа издвојени, и физички одговарају својим морално неподобним карактерима, а и када их не издваја појединачно, он сав извор несреће налази управо у њиховом деловању. Искрен патриота из времена рађања модерних нација, када су национална осећања бујала и била свуда и на сваки начин присутна, био је словенски топао и отворен према свим народима који су трпели тиранију великих сила, и то је у својим романима, посредством приказивања роматизоване историје Срба у Босни, Војводини и Србији, и приказао. Популарност његових дела лежала је управо и у чињеници да су у време њиховог настанка заиста и постојли људи који су се према припадности нацији и правима и обавезама које она са собом носи односили као јунаци Шапчанинових романа. У данашњем добу, када су се сва мерила до непрепознатљивости изменила, дела Милорада Петровића Шапчанина делују анахронио, али могу послужити и као прави сведоци и литерарни споменици једног у суштини, иако наивног, свакако племенитог, али кроз време и дешавања која је оно са собом донело, данас или ендемског, или неумитно пораженог патриотског светоназора.

14. Стеван Матијашић: потрага за идентитетом на границама семиосферног језгра

Данас потпуно заборављени писац из деветнаестог века, Стеван Матијашић, личност је чије име проналазимо само као аутора једног у наставцима и појединачно у *Бранковом колу* 1897. штампаног романа (*Грофица Агнеша Јанковић*), те као сарадника часописа *Српски преглед* и мостарске *Зоре* и као секретара савезне управе Савеза витешких друштва *Душан Силни* у Београду. У свом времену незапажен, данас потпуно заборављен, овај књижевник и његов једини нама познати роман поменути су у студији *Српски роман* Јована Деретића, а по својим специфичностима, и при истраживању наше централне теме, слике странца у српском роману деветнаестог века, роман који највећим својим делом описује живот у Будимпешти у другој половини деветнаестог века биће и наша тема.

Матијашићев роман започиње цитатом Бранка Радичевића, почетним стиховима поеме *Пут* из марта 1847, а затим нас писац одводи у Баточину, чије житеље представља једном ауто-сликом у којој видимо и њихов однос према странцима, али и вестима и новотаријама које из иностранства долазе :

„прочита се које писмо од детета у војсци, или која наредба на општинским вратницама и на механском зиду, или у новинама вест. Понајразумљивија и понајчудноватија: о морској змији; о вампиру што дави људе у Брасилији или у Бреслави (ђаче самоуче не може добро да види која му је то реч, што иначе није чудо поред оноликих штампарских погрешака у српским листовима; о Инглезу (а шта му је то?) који има браду од три боје; о новој моди по којој женске носе остраг (ене!) неки набор (то ће одмах да окуша госпођица Цанка, - пошвабила се да Бог да!) и тако даље“ (Матијашић 1897: 7).

У овој варошици, затекао се и младић, одела и изгледа лепог, чистог и уредног, „што карактерише Шумадијску расу“ (Матијашић 1897: 8), који се нашао од помоћи у овај крај Балкана залуталим путницима из иностранства, који су имали проблем са сломљеним точком својих путничких кола. Странци, који су за час окупљеној варошкој светини изгледали „као неки швапски министри“, међусобно су разговарали на више страних језика, а писац наводи и један исечак из њиховог разговора, који одмах открива и њихово право порекло:

„- Ах, ово су Срби!, узвикну она сува.. – Да су наши светли преци знали да ће њихови потомци једном доћи у овакав положај, зацело не би допустили својој деци да забораве матерњи језик!“ (Матијашић 1897: 11).

Када се од окупљеног народа до самих кола догурани младић саплео, и испустио књигу на француском језику коју је држао у рукама, био је принуђен да се странцима представи, те је то и учинио на немачком језику. Када су путници сазнали да је младом господину име Павле Ђурић, те да је студент париског Универзитета, били су пријатно изненађени таквом појавом „у овом полувивилизованом делу света“. Они су га, након помоћи коју им је већ пружио око радњи неопходних за смештај док се не омогући наставак њиховог пута, замолили да им се на њиховом пропутовању, барем до Крагујевца, и он придружи. Младић је при растанку од својих нових познаника на поклон добио „скупоцен крстић урешен драгим камењем“, а они су наставили свој „пут преко балканског тропоља“, на који су се и одважили јер су се запутили у посету сину који службује далеко од куће у „неком егзотичном представништву“. Након што је у родитељском дому надомак Баточине остао сам са својим мислима, млади Србин, француски ђак Павле Ђурић размишљао је о свом изненадном сусрету са странцима у властитом завичају. Занесен лепотом најмлађе странкиње, Павле се, након извесног времена, и сам обрео у Пешти, у којој су путнице које је упознао у Баточини и живеле.

У граду у којем у оно време није био сам, у великој српској заједници, Павле се најпре и најприсније спријатељио са господином Стеваном Нинчићем, полиглотом и вредним Србином, пореклом из Баната, а преко њега и са тајанственим Чилагом, ликом кога аутор романа на много места пореди и са Гетеовим Мефисотфелом. Речити Чилаг предствио се Павлу као светски путник, и изнео му и своја запажања о огромном броју младих људи „из два суседна југословенска народа“ који одлазе из својих постојбина „на науке“ у иностранство:

„Код омладине на Истоку уопште, поред свег тако радо показиваног патријотизма, најсилнија је чежња да види и да проучи прилике на образованом западу, па чак и у оних, а то је већина, који мрзе западњачку културу што је положена на трулим ступовима, а испод којих веје дах назадњаштва и тако даље“ (Матијашић 1897: 82).

Чилаг је причао како је *југословенске* младиће сусретао свуда, од Лондона до Америке, преко Пеште, Граца, Беча, Прага, Љубљане, Лајпцига, Минхена, Цириха,

Женева, Париза, Петрограда, Моске и Кијева. Објаснио је како се многи од њих у страном свету и настањују, многи тамо и пропадну, а тек део се врати и искуства странствовања уме да искористи у земљи, у којој опет на најбољим положајима затиче оне који су породичним везама у иностранству били државни питомци, те су и у постојбини одмах заузели високе положаје у државној служби. Чилаг се временом своје младом пријатељу представио и као велики филантроп, са посебним емоцијама према народу из којег потиче Павле Ђурић:

„Ја имам веза са свим ситним и тако званим напаћеним народностима, али према вама Србима имам нешто више и то првих симпатија. Чудо како вас волим. Код вас свако семе тако лепо и брзо успева, да је дивота. Ја не кријем да сам ја вртар који радо сејем добро себе; будите уверени, само добро, а ваша је земља тако примчива, за чудо примчива. Па и ви сами краси сте људи“ (Матијашић 1897: 97).

Чилаг је временом полако Павлу преносио своје ставове и учења, те је Павле од њега слушао свакодневно предавања на широки низ и спектар тема. Личност овога тајновитог странца, описао је Павлов искрени пријатељи и саветник Нинчић речима да је Чилаг „пропали ђеније“, који је несумњиво „агент неке међународне алијанције“. Призанајући да ни сам не зна шта је по националности Чилаг („По пореклу, ко ће га знати шта је. Чули сте да говори све језике, али ни један добро, осим свој матерњи, што ће бити или пољски или немачки“), Нинчић разоткрива Чилага као некога ко је одређен да „делује међу интелигенцијом“ и да „своје антипатичне идеје протура са пуно духа, енергије и издржљивости“ (Матијашић 1897: 224, 225).

Након епизоде са тајанственим странцем Чилагом, дело се окреће ликовима грофовске породице са почетка приче, за коју се знало да је српскога порекла и због које је Павле и дошао у Пешту на Универзитет. Сазнавши да се породица Јанковић, која припада „племству ове краљевине“, иако и даље православна, одавно од српске народности одродила и одвојила „као многе друге наше славне и отмене породице“, те да „већ дедови им нису говорили српски“, Павле је открио и своје симпатије према најмлађој грофици, Агнеши, којој је имао намеру да се удвара.

Причајући о својим данима у иностранству, на студијама, Павле је испричао и како је изгледао његов први сусрет са уличном илиуминацијом, када је први пута видео раскошну јавну расвету француске престонице, и какав утисак је на њега уопште оставио Град Светлости:

„Станем на један угао и погледам у један фењер. На огромној гранитној плочи стоји диван гвоздени ступ са неколико кракова на сваком са пет светњака. Гледам га. Кад би се код нас овако што подигло у Крагујевцу, то би била читава парада, војска би марширала и банда би свирала. То би била свечаност. Погледам на други угао; а оно тамо стоји исто тако чудовиште; па на трећем исто, и четвртм исто. Глава ми се врти. Идем даље, и дођем до друге раскрснице. Исти призор, и тако даље, и тако даље. Па кад је тако било са утисцима при погледу на спољашњи Париз и у ситницама, а шта да рекнем о оном расположењу, кад сам улазио у зграде где се чувају збирке, слике, књиге; кад сам посећивао и видео све што представља напредак целог човечанства на врхунцу свом?!“ (Матијасић 1897: 243).

Пре Париза, Павле је био у Немачкој, о којој је укратко рекао да „У крилу ове народности научио сам волети људе, ценити пријатељства и мислити на задатак живота“ (Матијасић 1897: 244). После слика Париза и сећања на Немачку, описана је и Пешта у време Павловог боравка у њој, са свим странцима који су овај град већ онда чинили, ако не по броју становника, а оно свакако по њиховој разноврсности, метрополном:

„У Пешти Срби само делимично живе својим националним животом, што је и разумљиво по њихову положају усред туђинштине. То је случај и са осталим туђим народностима овде, каквих тамо има још, а у Павлово време било их је доста. Ту су најпре Немци, па Јевреји, затим Словаци, Грци, Румуни, Македовласи и Јермени. Православна вероисповест има протопресвитеријат са лепом, тад најлепшом црквом у Будиму; једну српску и једну македовлашку у Пешти, у којој се последњој и Грци моле богу. Ове су народности са својим кућама расуте по граду, али се ипак од њој груписала у нарочитим предграђима Немачка, Српска и Јеврејска. Некада је Срба ту било највише. Њихова јужњачка окретност заједно са Грцима и Јерменским трговцима давала је будимском пристаништу ону живахност која је тамо повукла доцније трговину Карпатских земља, и уздигла малени град скоро у ред првих Јевропских градова. По Србима се назива још читаво једно предграђе (Рашка варош) у Будиму, и једна улица у Пешти (Српска улица). По оваквим преходицама, може се разумети што је данашња трговина, па и богатство, у рукама Срба, Грка и, у последње доба, Јевреја. Тада су својим благостањем православне куће привукле тамо и цивилизоване елементе и украсиле град с извесним тековинама културе“ (Матијасић 1897: 249).

Павле се, напokon, породици због које је у Пешту и дошао, приближио, и постао у њиховом дому чест гост. Грофица је радо за госта имала младог ученог Србина, сматрајући га добродошлим у свој град, јер

„Он је његовој домовини најближа велика варош, нужно је да млад човек, који жели да у животу своје отаџбине игра улогу, као што она о Павлу претпоставља, да се тај упозна и са приликама у овој земљи, где толика његова браћа живе“ (Матијасић 1897: 266).

Објашњавајући да је, по мужу, она и земљакиња са младим Србином, иако се породица од свог порекла готово у потпуности, осим вероисповести, одродила,

грофица је слушала и Павлово излагања о српству, за које прво није ни знала шта као термин значи, а о којем јој је младић причао да „То је један народ подељен у четири самосталне државе, а у неколико десетина области“ (Матијашић 1897: 266). Младић је објаснио да у српском народу постоје потурчењаци, људу који су променили вероисповест, али не и језик којим говоре, а специфичност у страност преодеведеног српства породице Јанковић објаснила је тада грофица:

„Код вас је то вршено насиљем или бар неопходном потребом, одговори грофица, овде је пак то све ишло на леп начин. Већ је деда мога мужа под царицом Маријом Терезијом био понемчен; примамео га је сјај дворски и таленат оне велике владарке. Тада се та помађаривање није знало. Тек од завере Мартиновићеве почиње ова идеја мађарштине да се уздиже. Ми сад само по имену припадамо словенскоме племству“ (Матијашић 1897: 267).

Млади Ђурић занео је скоро све представнице племените породице, те му је тако и грофичина сестра, иако уз противљење и неодобравање, јер није по реду да племеита госпођица пише лично непознатом странцу, кад за то на двору постоје одређени коресподенти, слала писмо у којем му је нудила да од ње добија средства потребна за своје даље странствовање. Млада Агнеша, због које се породици Јанковић и приближио млади Србин, све више је истицала да и сама има симпатије за дошљака, изражавајући се ипак у донекле криптичној форми говора више друштвен класе: „Не би човек помислио да тамо на оном полуцивилизованом југу има и оваквих коректних кавалера“ (Матијашић 1897: 273).

Павле се напослетку упознао и са самим старим грофом Јанковићем, „који је уживао у своме егзотичном госту, о коме ће довече да прича у клубу“, и који га је провео кроз раскошни породични дом, у којем су портрети предака сведочили о племенитом пореклу ових бивших Срба:

„Ово је такозвана Дворана предака, а ми је зовемо великом трпезаријом, јер је то у ствари. Међу овим ликовима има доста великодостојника; ето, овде видите, то је један архиепископ; тамо две владике; овде овај био је царски главни надзорник; овај врховни пехарник; имали смо са женске стране и два палатина (вице-краља); ено онај је био бан хрватски, видите, ова су четворица босански краљеви“ (Матијашић 1897: 293).

И самом грофу допало се друштво младог Јужњака, који је умео певајући севдалинку да у мађарском племићу побуди старе емоције:

„Забадава, објашњава учтиво гроф, порекло се не може ни порећи, ни избрисати. Када ове песме слушам, чини ми се, да се у мени буде неке давнашње, тамне али тим

примаљивије успомене. Другом то, можда, не би било лепо, а мене очарава“ (Матијашић 1897: 303).

За разлику од грофа, његова супруга је ипак о песмама имала другачије мишљење, али је напослтку очараност своје ћерке мелодијама и звуцима српских народних песама објаснила некадашњим сусретом култура у којем су се Срби налазили на месту које је све најбоље од највеће културе попримило. Грофица је замерала песмама што у себи имају непосредних израза, који сежу „до простоте, до сељачке грубости“, а млада Агнеша је у песмама видела и да у њима има „нечег галантнога, као да их је и спевао народ који нема сељаке“, што је Грофицу и довело до имаголошког закључка:

„То је по свој прилици у тим песмама отуда, што је и тај јужњачки народ живео некада близу средишта цивилизације. Ти си сама видела на нашем путу остатке њихове старе културе. Они су тада били и углађенији но сад; тада су стајали у јаким општењу са Грцима, а Грци су тада били оно што су данас Французи... Но мени се ипак не допадају ове, час размажено сладострасне, час сурове песме“ (Матијашић 1897: 311).

Сам Павле је, у све слободнијем опхођењу са породицом племенитог порекла, дошао и до тренутка када је јасно артикулисао своје жеље и захтеве, који су ипак били обдијени. Иако је као аргумент користио и порекло („Међутим ја питам зашто не бисте, дакле, дали ону честиту Српкињу честитом Србину“, пита младић, а гроф одговара: „То би био једини разлог, због кога бих пристао, али све друго побија овај једини“), Павле је остао одбијен, а затим је и сам одбио грофове понуде да му, преко својих веза, изради шансу за каријеру у политици и дипломатији. Младић није напросто уопште марио за нуђено племениташко звање, позиције посланика у Горњем дому, хрватског бана или кнеза нека омање покрајине. Порушених идеала, Павле је мир тражио и у тишини цркве, те је походио и католичку богомољу, у којој је, мимо тој цркви припадајућих обичаја, целивао по своме обреду све иконе светитеља, а пред својом славском иконом, архиђоном Стеваном, упалио је и воштаницу, због које је морао чак и да подмити црквеног клисара, који је тај јасни православни чин сматрао за јерес под кровом римокатоличке богомоље, али је био вољан да, уз Павлову малу новчану надокнаду, опрости тај чин *источноме шизматику*.

Након емотивног слома Павловог, он је остао играчка у рукама превејаног Чилага, странца који је за своје политичке циљеве одабрао праву личност, коју је

спремао да као већ поражен и у живот разочаран човек који нема шта да изгуби оде у Србију, и тамо проповеда оновремене нове левичарске идеје. Павле се напослетку вратио у српску престоницу, коју је затекао као град који се развија, али који још увек није попримио потпун изглед европске, нити напустио обличје оријенталне вароши, па су се

„у стицају са старинским навикама становништва као и са досадашњом спољашњости града, створиле неке нарочите мешавине својствене овом месту, нешто пола Јевропско, пола Азијско, нешто пола српско, пола Турско. Двор кнежев, конак, војска, нова интелигенција, заставе, новине, говор, беше српско; ћепенци, многе каванице, одело средњег и нижег сталежа – турско; неке зграде, улице и тргови, школе и надлештва представљаху цивилизацију, али начин делања у њима и опхођење у друштву беше, богме, још оријентално“ (Матијашић 1897: 417).

Павле се у таквом Београду дао на политички рад, распростирао је социјалистичке идеје, маса га је испрва прихватила а он сам је због свог горљивог говорништва допао и неколико месеци у затвор. О новостима у Пешти, обавештавао га је његов пријатељ Нинчић, а Павле је и даље радио као политички агитатор, издавао је раднички часопис, и напослетку допао и петогодишње робије. О њему је остала, касније откривена, карактеристика коју је, након што га је упознао и препознао да са њиме може радити и манипулистаи, написао загонтени Чилаг: „Павле Ђурић, Србин, ускок, добра аквизиција, али још неискусан, мек, морална и материјална пропалица, радиће искрено“ (Матијашић 1897: 447).

На крају овога, јединог сачуваног и познатог романа Стевана Матијашића, Павле Ђурић умире, упропашетен животом у коме је злоупотребљен у политичке сврхе, и у којем преко лествица друштвеног уређења деветнаестог века није успео да се успне до своје среће. Да би роман имао романтичан крај, крстић од злата, опточен драгим камењем, који је на почетку дела млада грофица Агнеша Јанковић, по којој је роман и назван, даровала Павлу код Баточине, био је у његовим рукама и на самом посмртном одру.

Неупућени тачно у целокупност стварања овог заборављеног писца, у овоме роману ипак смо пронашли довољно пре свега интересантних и другачијих ликова странаца, те је и он био део нашег истраживања. Урбани простор Будима и Пеште, који је Матијашић, како се у роману да видети, до танчина познавао, чини овај роман, за разлику многих других писаних у овом временском периоду, за читање

занимљивима и, иако се на први поглед и по наслову чини да је ова књига са разлогом скрајнута из наше књижевности, он у њу доноси један, по мерилима епохе у којој је настао, али и по ликовима које приказује, а поготово ликовима странацу њему, сасвим добар прилаз градске средине и живота у њој.

Загонетни политички агитатор Чилаг, агент тајних и непознатих закулисних политичких структура, странац коме нико не зна тачно порекло, а који управо због тога вешто манипулише свим придошлицама у Будиму и Пешти, лик је који у себи има и одлике Гетеовог Мефистофела, али који се у накнадном периоду историје из књижевности преселио у свакодневицу, те у смутним данима ратова на Балкану и у Европи, деловао погубно по многе младиће налик Павлу.

Расрбљена племенита породица Јанковић, специфична је по чињеници да и јесте и није српска, јер иако се осећа блиском народу из кога је потекла, управо са њиме је више осим сентимента ништа друге ни не веже, те и њени представници, иако емоције налажу другачије, не желе да шансу пруже своме бившем сународнику Павлу и његовој искреној љубави према њиховој најмлађој кћери.

Павлово кретање од централне Шумадије до Будима и Пеште, које завршава у Београду, описује и његов пут по семисоферном језгру, чије и средиште и периферију сједињује у своме животном искуству. Његово раније школовање у Немачкој и Француској, чини га на овом путу усмереним и на људе који су, због свог племенитог порекла и материјалне безбедности, могли да се путовању на Балкан посвете као посети својеврсном „етнографском музеју на отвореном“ (Тодорова 2006: 196). Управо њихова запажања из позиције странца који то и јесте и није, јер давним пореклом припада том поднебљу и народу, а о њему суд даје у својој домаћој средини, која је у туђини, при томе говорећи и страним језиком, уврстила су и овај роман у нашу студију. Једна до тад другачија визура, уколико се гледа са позиције прикупљања података о прошлости нашега народа, у нашој садашњости и скорој будућности претендује да постане управо угао гледања који ће, због обима расрбљеног и са ових поднебља заувек отишлог народа, бити једна од централних тачки за посматрање. Суд који ће давати неки нови странци, кроз преплет наслеђеног потенцијала занемареног или напуштеног порекла, ако и доспе до страница озбиљне књижевности, своју оригиналну форму мораће да потражи у

овом заборављеном роману данас готово непознатог деветнаестовековног српског писца.

15. Драгутин Илић: Исток као исходиште слике *другог* у српском роману 19. века

Књижевник Драгутин Илић (1858-1926), уз чије име је готово током целог двадесетог века долазила и одредница заборављеног писца, на почетку двадест и првог века, више се апсолутно не може сврставати у књижевнике који на српској књижевно-историјској сцени нису превредновани и постављени на место које по својим литерарним достигнућима заслужују. Од времена у којем је своја дела стварао, Драгутин Илић, окарактерисан *хроничним флоскулама* (Ераковић 2004: 23) првенствено као *брат Војислављев, остарели романтичар* или *син Јована Илића*, деловањем Јована Скерлића изузет је из наше књижевне историје, али је време, најбољи и неумитни судија, на књижевну сцену вратило целокупан опус овога аутора готово век након настанка његових романа. Проблем рецепције романа Драгутина Илића у српској књижевности решен је целовитим сагледавањем и тумачењем романеског опуса овога аутора, које је започело објављивањем његових нештампаних или заборављених дела¹⁵⁷. Дефинитивна потврда да он више никако није и не може ни у будућности да буде заборављени писац, дата је на самом почетку двадест и првога века, када је реактуелизујућом методологијом, његов комплетан списатељски рад сагледан *од слика о другоме ка поетици* (Милановић 2009) и када је његово стваралаштво јасно подељено на неколико фаза, које тек заједно сагледане могу читаоцима да представе једног значајног и у нашој књижевности неизоставног писца.

У првој фази романеског књижевног стваралаштва, Драгутин Илић написао је два историјска романа, *Хаџи Ђера* и *Хаџи Душа*. Први од ових романа, објављен у Сремским Карловцима 1897¹⁵⁸, представља историјски роман који, сагледан једним новим читањем, по свему надилази најпопуларније дело овога жанра из исте епохе, роман *Хајдук Станко* Јанка Веселиновића. *Хаџи Душа*, роман који већ у свом

---

¹⁵⁷ Роман Драгутина Илића, у рукопису насловљен *Песма једног живота*, објављен је, трудом и залагањем Саве Дамјанова, тек 1994, под бољим и делу више припадајућим насловом *Аутобиографија одлазећег*. На књижевну сцену, Сава Дамјанов вратио је и Илићев роман *Секунд вечности*, који је у фототипском издању, заједно са драмом *После милијон година*, публикован 1988. године, шездесет и седам година после свог првог издања. Роман *Госпођа Марија*, написан 1917. године, из пишчеве заоставштине у рукописном одељењу САНУ, за штампу је приредио и по први пута објавио Радослав Ераковић 2001. године.

¹⁵⁸ Овај податак открио је Радослав Ераковић у својој наведеној студији (Ераковић 2004: 5), и њиме исправио готово цео век дугу константну грешку коју су правили сви тумачи дела Драгутина Илића (Предраг Палавестра, Љубиша Јеремић, Душан Иванић, Славко Леовац, Милорад Павић), који су као годину првога објављивања овога романа наводили 1904, годину у којој је роман по први пута штампан у Београду, у издању *Српске књижевне задруге*.

поднаслову носи одредницу *Роман из живота старог Београда*, објављен је 1908, а доноси причу која обрађује сличну тематику којом се бави и Стеван Сремац у свом делу *Кир Герас*, али са много више ауторске пажње и са хумором који ни по чему не заостаје за Сремчевим. Роман *Госпођа Марија*, написан 1917, а публикован тек 2001, представља у стваралаштву овога аутора спону између две поетички разграничене романескне стваралачке фазе, а у трећој фази стварања овога аутора, налазе се романи *Секунд вечности* (који као ауторову одредницу има и синтагму *Источњачки роман*) и *Аутобиографија одлазећег*. Посматрајућу у овом нашем раду пре свега српске романе деветнаестог века и ликове странаца у њима, пуну пажњу посветићемо делима која су настала пре Првог светског рата, а романе који су у ратно и поратно доба писани и објављени, у заједничку целину са осталим делима овога писца спојићемо у закључку, у којем развој романа Драгутина Илића може бити сагледан и кроз специфичну визуру развоја целокупног овог жанра у нашој књижевности.

15. 1. *Хаџи-Бера*: аутентични ликови странаца у Првом српском устанку

Роман *Хаџи Бера* Драгутин Илић објавио је исте године када је написао и приказ међу читаоцима и данас најпознатијег нашег деветнаестовековног историјског романа, *Хајдук Станка* Јанка Веселиновића. У тексту из 1897. године, као једну од главних замерки писцу из Мачве, Илић је управо напоменуо његов однос према главном лику странца у *Хајдук Станку*, аги Крушки:

„Онако подлих Турака, као што је субаша, кад започиње сплетку, не познаје ни историја, ни народно песништво, које се психолошком карактеристиком још никада није огрешило о истину, па најзад она није позната ни у успоменама још живих сведока турске силе. Турчин може бити дивљи тиранин, или великодушни витез, или Хане-дан (милостиви, добротвор), али никада подмуклица и подао, просто зато, што се све његово васпитање и образовање креће искључиво у границама Корана“ (Илић 1897: 159).

Заиста, поступци овога у нашем раду већ описаног лика су, како је истакао и Радослав Ераковић, „потпуно немотивисани, он се креће против Срба без неког уочљивог разлога“ (Ераковић 2004: 41), а критиком овога лика, сам Илић наговештава како ће он устројити ликове Турака у своме стваралаштву.

Однос Драгутина Илића према источњачком менталитету, који је писац познавао и чије је вредности ценио, истакао је као својеврсну посебност и Иван Шоп¹⁵⁹, а управо кроз своју визуру света и културе која је и Западни Балкан држала окупираним у вишевековном временском периоду, Илић је и створио ликове Турака у свом роману првенцу, који је „изграђен на историјској позадини дешавања уочи Првог српског устанака, чији основни услов постаје прекидање ланца крвне освете и уједињење против балканског заједничког Другог – Турака који владају Србијом“ (Милановић 2009: 110).

Након сцена сахране Стојана Станковића из сеоцета Мораваца на самом почетку романа, те речитих приказа породице погођене крвном осветом која прети да затре и ту, и другу у том крају познату кућу Рупића, писац истиче значај медијаторске мисије коју у овом сукобу жели да оствари игуман оближњег манастира, хаџи Ђера. Аутор при томе датира и саме догађаје у роману 4. новембром 1803. године, чиме већ наговештава читаоцима да ће дело за тему имати народни устанак против Турака под Карађорђевићевим предводништвом. Турци, као делујући ликови странаца у овом роману, на сцену ступају када, неспутани никаквим препрекама, улећу у православни манастир, нарушавајући његов свакодневни ритам живота и тиховања. Након што је у кратком разговору ага са игуманом истакао како зна до у танчин све што се међу хришћанским поданицима царства дешава, те да он не гледа благонаклоно на игуманове беседе у којима народ опомиње и саветује шта и како да ради, Турци се нису повукли *да отпочну*, него су у манастирском конаку започели право световно весеље. Игуман, који је успео да се искраде и да поруку о сутрашњем походу Турака на оближње село пошаље преко чобанина, није био сведок даљих дешавања, а она су била примеренија сценографији било којег хана на Стамболском друму, него просторијама манастирске гостопримнице.

Обавестивши читаоце да, поред свих зулума које народ трпи, Шаџир-ага спроводи у пракси и право прве брачне ноћи, праћено стравичним одмаздама према

---

¹⁵⁹ „Утицај оријенталног света заиста је видан и знатан у делу Драгутина Илића, а везе са исламском цивилизацијом, битне за његов поглед на свет и друштво, настале су кроз присуство Оријента у средини у којој је одрастао, кроз изучавање литературе, као и кроз један широко заснован однос према културној и историјској баштини источних народа“ (Шоп 1982: 47).

целокупним породицама оних који би се о тај варварски чин оглушили и супротставили му се, писац је описао и страх који је завладао у људима, који су Шаћир-агу и његовог побратима Сали-агу назвали Кесеџија и Руднички бик. Шаћир-ага се нашао у манастиру враћајући се из Ваљева, у којем је, након што су дахије ухватиле писмо кнеза Алексе Аустријанцима, у муселимову конаку с Мехмед-агом Фочићем, београдским дахијом, и његовим братом, Мус-агом Фочићем, шабачким заповедником, био на састанку на коме су планирали да сечом кнезова угуше у народу и саму помисао на устанак против од цара одметнуте дахијске власти. Задовољан исходом договора, Шаћир-ага наставио је у манастиру своје весеље. Како је уз песму и свирку забава постајала све интензивнија, у једном тренутку Турци нису одолели пориву да у опхођењу са монаштвом пређу и сваке границе људскости и културе, те су у завршном чину свога весеља натерали и калуђера да се са њима весели, игра и пева:

„У неко доба Шаћир-аги паде на ум, да потражи калуђере. Калуђер законоша дође. - А камо игумана? Ће се он забио? - У селу је, честити ага; разболела се нека старица, па је отишао да чита молитву. - Ех пеки, ако јој не помогне влашка молитва, помоћи ће мотика! А кад већ њега није, добар си нам и ти. Деде, Суљо, посвирај онако ситно, шумадијски! Хеј, момци, амодете, да поиграте! Баш сам се ужелео да видим, како калуђери играју. Калуђер се збуну. - Јами, Шаћиру, куд ти то паде на памет!, засмеја се Џинић. - Јок, дина ми! Мора поиграти, па макар се што десило!, узвикну полупијани Шаћир, коме се допаде ова мисао, да гледа калуђера како поиграва. - Не, ага, молим ти се! Куд ћу после од срамоте?, одговори калуђер, стави обе шаке на прса, па се покорно поклони. - Нама забрањује закон. - Дур, бре, крмку, какав закон! Оно што Шаћир нареди то ти је закон, узвикну Рамо. Суља стаде пред калуђера и поче удешавати на шаркији ситно коло. Неколико Турака дохвати калуђера и десно и лево, па га по такту мелодије стаде вући то амо то тамо. - Играј, де!, викну Шаћир. - Немој, ага, молим ти се!, викну калуђер и стаде се одупирати. - Ситно, викну Шаћир, или ћу ти сад!, и метну руку на пиштољ. Калуђер немаде куд, него поче поцупкивати. Прилика калуђера с големом брадом и дугом мантијом како поцупкује толико развесели пијане аге, да се заценише од смеха. - Свирај, Суљо, свирај! - Ситно, попе, ситно!, узвикује Шаћир, па се од силна смеха ухватио обема рукама за трбух. А коло Турака с калуђером скакало је као махнито. Док су се остале аге смејале, Шаћир је већ пао на уznak и, машући рукама на Суљу да престане, загушен смехом викао је: - Доста, Суљо, амана ти! Доста, ћоће, прснућу од смијеха! И Суљо застаде. Као утучен стајао је калуђер наред себе. Крупне грашке зноја рониле су се с чела, а срамота, што је усред овога смеха осећаше, толико га збунила, да се није ни помицао с места. Само је стајао тако и гледао у под. - А што си се застидео ко влашка невеста?, узвикну Рамо кроза смех - Е, баш су смешне те мантије! Хајде, кале, ево ти ракије, пиј! Калуђер хтеде да умакне, али Рамо, поводећи се, дохвати га за главу и принесе му устима винску чашу, пуну препеченице. - Зини, влаше! Тако! Све, све! Калуђер се стресе, па, док су се сви смејали на

Рамову шалу, побеже у мрак. Граја и весеље још је помало трајало, али силна ракија, што су је испили, чинила је своје, и, мало помало, весеље је бивало све тише и тише, докле се све не ућута. Шаркија умуче, граја занеме, а место свега поче се разлегати из гостинске собе и трема одмерено хркање“ (Илић 1904: 38-39).

Када је Турке оставио да коначно у манастирској тишини преспавају ноћ, писац је испричао и како се Шаћир-ага по први пута сусрео са Смиљом Гагић, лепом девојом из села Дића. Сусрет култура под Рудником, из кога је занет девојачком лепотом изашао наслиник назван по арбнашком давном одметнику од централне власти, описао је детаљно и живописно Илић, обраћајући пажњу на детаље (гесте, мимику) који га чине још пластичнијим. По одласку из дома Гагића, писац опет описује импресије Турака, у којима насилник Шаћир-бег бежи у лирске источњачке заносе, у којима је било места, осим за хортикултуралне, и за имаголошке импресије:

„Свест ми мрче када је угледах ‘наку. Болан Рамо, ми на Руднику, а’ наки цвијет пупи под самијем Рудником, па да га нико од нас не опази! – Тако је, бива!, одговори Рамо.- Лијепо казује песма: *најљепши цвијет сакривен је у трњу; гледаш га, а не смијеш га узабрати. Цвијет мири и вели: Узбери ме.* - И ја ћу га узбрати, турске ми вјере!, одазва се Шаћир. - Алах није намијенио, ен’ онај бива, да наки цвијет увехне у блату. А крмци ко крмци, било их је и љућих, па ниједан не смједо ни зуба помолити..“ (Илић 1904: 43).

Након ове епизоде, писац се враћа у главни ток радње, откривајући да је за један од низа злочина у крвној освети која је раздирала подрудничка села крив управо Ага Џинић, који је заповедио свом крвнику Суљи да убије младога Милана, за кога је породица сматрала да је пао од руке фамилије са којом су били у завади и заклетви на истрагу. После тога, Драгутин Илић доноси и приказ турскога јутарњег верског ритуала, прве дневне молитве:

„- Хазурала! Саба!, узвикну из трема један Турчин. Сви поћипаше и крај ватре, која се наново разгоре, узеше авдес, па онда припадоше на колена и, окренути лицем Меки, стадоше клањати селам сунцу које изгрева. Кад се опремише, прихватише се јелом и посркаше кафу, одоше у ахаре, изведоше хатове, па их почеше седлати“ (Илић 1904: 47).

После религијских, писац је описао и турске световне ритуале, од којих је један био тобожња хајка на вукове, која се увек извртала у лов на хајдуке по шумама и горама Рудника. О турском бешчасном захтевању права прве брачне ноћи, у овоме роману било је помена, али је Илић описао и како се један храбри младић, Марко Радовановић из Војковца, агиној обести супротставио, а затим био принуђен да се одметне у хајдучку дружину. Бекство у хајдуке или појединачни лудо храбри

покушаји да се моћнијој и пре свега наоружаној власти супротстави, били су једино што су Срби, преплашени турском реакцијом, предузимали против власти. Старији људи, који су памтили боље и дуже, смириливали су младе да не делују, него да се сили повинују, али је омладина, ипак, као примере правих јунака држала епску представу хајдука, те је и сама маштала да буде у песми опевана и прослављена, несвесна последица које такво понашање може да изазове. Један чин младића одраслог уз гусле и спремног на највећу жртву, био је и случај у коме је млади Милоје, поведен тренутком у ком се оружан задесио у шуми кроз коју су на коњима отету девојку Турци отпремали аги у Рудник, једнога Турчина убио, а девојку ослободио. Приповедач је накнадно испричао како су Труци одвели девојку из села, долазиши у исто у два наврата, наравно, уз зулум и насиље према њеној најужој породици. Девојчиног оца су бичевали, али он није одао где је девојка сакривена, а након тога, у знак одмазде су запалили кућу и отишли. Недуго затим, мања група Турака се вратила и на згаришту затекла сељане, те припретивши старом и немоћном човеку чича-Боци¹⁶⁰, сазнали су да је девојка сакривена у пласту сена. Од Турака који су је отели, судбина и приповедач су намерили да је, у описаном сукобу, спаси управо младић из породице са којом је у крвној завади девојчина најужа родбина била. У деловима романа који следе, обрађен је однос младића према чињеници да је породичну безбедност неповратно уништио спашавајући девојку из куће са којом су у најгорој свађи. Након сукоба момка и његовог ујака, главе породице али и класичног сервилног преплашеног сељака, разрешење грехова младићу дао је хаџи-Ђера, износећи и оправдање и благослов за чин убиства, који је, у датом тренутку располућености друштва на владајући

---

¹⁶⁰ И у тренутку описивања највеће трагедије, Драгутин Илић налази места да изнесе једну анегдоту, о томе како је наведени старац добио од Турака и надимак дели-Боца: „Наиме, чича-Боца није се иигде по селу јављао без кубурњака и дугог јатагана за пасом. А где год би чуо за гуслара да гуди у чијој кући, навраћао би онако оружан до зуба, да бар чује што о староме јунаштву, кад младина носи срце у петама, као што је обично говорио о тадашњим Србима. Једнога дана рупи изненада у Сврачковце Сали-ага, те чича-Боца немаде кад да сакрије кубурњак и јатаган испред очију агиних. - Доле оружје!, грмну ага, кад угледа у гомили наоружана старца. Закрвављен агин поглед и громовит глас толико препадоше чича-Боцу, да не имаде кад ни распасати силаје ни побећи; ноге му се подсекоше, он се сроза низ брдо, па се као колут котрљао низ стрму падину до самога подножја, а отуда се скотрља у поток, одакле се сав мокар једва извукао. Сали-ага од силна смеха није му ништа урадио; само га прозвао: дели-Боца, а после су га и сељани тако звали“ (Илић 1904: 68-69).

исламски део и потчињене и обесправљене православне Србе, представљао и патриотски чин првога реда:

„Хади-Ђера приђе Милоју, дохвати га за главу, па га пољуби у чело. - Нека је срећно, соколе!, рече Милоју, који га чисто забезекнуто гледаше. - Сачувао си образ невином детету. Тако вала! То ти више вреди, него да си пет манастира подигао“ (Илић 1904: 81).

Након епизода унутарпородичног тобожњег мирења, те нове турске телесне похоте, када је ага-Џинић захтевао да му се из куће младога Милоја пошаље до тада од турске похаре сачувана Станојка, жена покојног Милана, и после Милојевог одметања у хајдуке, поново се радња концентрисала на нужност српскога супротстављања Турцима, које је опет игуманов лик мотивисао ауто-сликом стандардне српске неслоге:

„Видиш ли, Павле, јекну игуман, а уснице и брада све му се више тресу од узбуђења, - то мене сатире, то ми чупа душу. Кад је њему милији живот и од образа, кад прима на свој образ и срамоту, само да сачува још оно мало година злехуда живота, онда шта да се ради? Како ћеш и чим ћеш га узбунити? Из дана у дан кољу се између себе. Храбри су, кад треба да се међусобно убијају ради пустог парчета њиве; али да образ од Турчина одбране, на то и не мисле“ (Илић 1904: 130).

Након овога, даље догађаје у роману, романописац мотивише много боље од Јанка Веселиновића, који је у свом *Хајдук Станку* свађу много безазленију од насиља које је у овом делу приказано подигао на ниво заплета. Драгутин Илић, са мером и укратко, преноси историјске чињенице које карактеришу моменат, и које могу у будућности бити окидач херојског деловања широких народних слојева:

„Откако дахије удавише Мустафа-пашу у Београду, тог јединог Турчина, који је чувао и штитио рају од турскога зулума, као мајка дечицу, народ је изгубио свако надање на боље дане. Који је могао прежалити кућу и породицу, тај се одметао у планине, а остали остадоше, да са својима трпе што год их снађе. А то што су трпели, превазилазило је све недаће и патње, што их један заробљен народ под туђим господством подноси. Догађаји, као што су они са Смиљом и Станојком, постали су обичне појаве. Турци су улазили слободно у кућу сељака, па, докле им је домаћин пред кућом вадао опанке, дотле су они седели крај огњишта, а уза њих кћи или снаха домаћинова, ако не имађаше времена, да се пре доласка Турака уклони гдегод у шуму. Па док је с рајом бивало овако, кнезови не смедоше ни зуба помолити. Напротив, они су уклањали и од помисли да се пожале коме, само да се не посумња, е спрежу с рајом, да је узбуне. Народ се више ни у кога није уздао, па чак ни у хајдуке, који се од насиља одметаху у планине, јер, кад год би се у кнежевини јавио који, кнезови су били приморани да дижу потеру, да гоне хајдуке, убијају их и њихове главе односе Турцима. И тако није се знало, шта је било горе: или остати у селу, па трпети свако насиље и плаћати силне глобе за сваког Турчина, кога би хајдуци у сеоском хатару убили, или се одметати у хајдуке, борити се противу насиља, па бити гањан не само од Турака, него и од рођене браће“ (Илић 1904: 139).

Док је кнез Рупић, Милојев ујак који безочном сервилношћу постаје код Турака цењен ипак мало више од просечног рајетина, спреман да, превасходно себе да би заштитио, али и да би пред селом потврдио улогу некога ко на Турке може имати ма какав, барем и привидан, утицај, Турцима понудио причу у којој за све окривљује хаџи-Ђерау¹⁶¹, духовник поново креће у мисију која га у овом роману издиже изнад осталих сународника. Када је стара Гагићка дошла са молбом игуману да јој помогне да спасе сина Јована, кога су за таоца узели Турци, јер нису могли да се докопају младе Смиље, хаџи-Ђера пред очима већ има слике које у његовом религијском свету, али и деловању међу народом, представљају амблеме свеопште пропасти:

„У овом тешком часу њему искрсну пред очи све, што га је дан и ноћ гризло. Досада је гледао, како хаџијски Турци глобе и срамоте рају, а он јој није могао помоћи, па је видео, како се, баш око његове цркве, села међу собом крве и гложе, а није био у стању да их као браћу измири; али ово што сад мора гледати, то је надмашило све! Из недара овога храма хоће да силом извуку једну жртву, да је потурче, да јој душу упропасте“ (Илић 1904: 167).

У том тренутку, иначе у вери стамени хаџи-Диша ломи се да ли је, уколико и једну душу изгуби из своје поверене пастве, и он недостојан да даље врши православне верске обреде. Игуман тада муњевито делује, и старицу заклиње на верност цркви Христовој, у којој и религијски толерантни Драгутин Илић представља у роману шансу за опстанак и ослобођење народа:

„- Заклињем те!, узвикну силним гласом, који јој одјекну у ушима као глас ненадне олује. - Заклињем те знаменијем часнога крста и овога и онога света, не одаји кћери, не губи душе! Јер одаш ли њу, ти си издала Христа Спаса, издала си душу своју и своје деце сотони, и ти ћеш се у љутим мукама и горком уздисању савијати, али ће се срце Божје оглушити о тебе, као што си се и ти оглушила о њега, а двери небесне биће затворене за тебе. Бићеш проклета, три пут проклета!“ (Милановић 2009: 170)

Верност народности, која је овде доживљена у симбиози са верношћу цркви, везана је формом заклетве, која у нашој епској традицији увек стоји на почетку свих херојских деловања, од Лазареве клетве и Обилићеве заклетве уочи косовског боја, преко неизоставних заклетви хајдучких дружина или јунака који крећу у одбрамбене или осветничке походе. Заклињући старицу формом која је страшнија и од понеких хајдучких заклетви, хаџи-Ђера ствара симбиозу обавезујуће вере и

---

¹⁶¹ Жељко Милановић сматра да „Рупићева улога је да замени митског Вука Бранковића и тако употпуни Илићеву реинтерпретацију косовскога мита у обрасцу који обухвата одређење за царство небеско (побуна против Трука подразумева велике жртве), издајника међу својима (Рупић) и идеју непрекидне улоге жртве (жене)“ (Милановић 2009: 112).

добровољно прихваћене обавезе вишега реда, те теретом одговорности за душе које сматра највећим улогом у свакој бици, професионалној или оружаном, ослобађа телесног страха преплашену старицу и мобилише цео народни корпус на деловање. Користећи се чињеницом да је издаја сина једнака преневеравању које би могло да задеси ћерку, хаџи-Ђера турску веру, за коју Илић зна да је у основи племенита, изједначава са варварским поступцима дахија у Србији и представља будућу борбу и као сукоб у коме су силе добра и зла јасно подељене према верозакону којем припадају.

Као потпуна супротност хаџи-Ђери, поново се појављује лик Рупића, који је спреман у својој издаји да иде до самога краја, чију моралну пропаст писац зида паралелно са игуманавим успињањем на хришћанској моралној лествици. Заплет овога дела, који је креиран и догађајима, али и психолошким развојем ликова кроз њихово деловање, комплекснији је много од Веселинопвићевог заплета *Хајдук Станка*, и роман Хаџи-Ђера због тога има више јаким упоришних тачака. Сви поступци ликова у њему, и Срба и Турака, и позитивни и негативни, одлично су мотивисани, са тим да ни један лик није по свом облику једнак пишећим савременицима¹⁶², него су сви изграђени као тачан приказ људи у доба Првог српског устанка. Издаја кнеза Рупића, која се огледа у његовој намери да Турцима преда као кривца за све народне побуде хаџи-Ђеру, те да истима преда, ради властите сигурности и положаја, и свог сестрића Милоја, те своју снаху, довела је на крају до тога да се и сам Рупићев лик до крајњих граница издегенерисао у једног од најгорих квислинга у историји наше књижевности. Он од почетног положаја поштованог, али Турцима наклоњеног сеоског кнеза са почетка романа, делује „као да је лични падишахов повереник, а не представник обесправљеног народа“ (Ераковић 2004: 45) и постаје најгори прогонитељ Срба, којег се цела породица гнуша и одриче.

---

¹⁶² Управо недостатак веродостојности у приказивању ликова и догађаја из датог историјског тренутка, у већ поменутом свом приказу *Хајдук Станка* Драгутин Илић замерао је и Јанку Веселиновићу, коме је пребадио и то што: „у свом роману није успео верно приказати ни историјско доба нашег хајдуковања и устанка, ни верне типове из онога доба, осим што је личности, које јако личе на сељацима из садашњости преобукао усиљеним стилем надувана романтизма“ (Илић 1897: 160).

Турци су, напослетку, ухватили старог игумана, који није желео да ода где се крије Смиља, и држали га затвореног у рудничкој тврђави. Са друге стране, Рупићеву издају раскринкао је његов нећак Милоје, који је са својим хајдучким јатом дошао у родно село, и окупљеним сељанима испричао истину о свим недавним догађајима. Такође, и ага-Џинић успео је да се докопа Станојке, чији несрећни положај турског сужња Драгутин Илић приказује постепено у њему развијајући и слику девојчиног одлучног отпора, али и Турчинове помамности:

„Ага Џинић је привуче себи, а она не покуша више ниједним покретом да се одупре. Место тога силно зајеца и сузе јој грунуше. Клонула душа није имала више снаге, сузе су јој биле последње оружје или, боље рећи, знак потпуне немоћи њезине. - Ама, шта ти је, снахо, те плачеш? - Амана, ага, остави ме; грехота је! - Ех, да луде женске главе! Каква грехота, болан? Зар ја хоћу да те сачувам Рудника, камо све морају, а ти се, ето, узјазбила, па нећеш. - Убиј ме, ага! – Алаха ми, луда си! Ко је још видео да Турчин убија слабу жену! - Убиј, али ми не дирај образа, тако ти вере!, цикну Станојка и поче се опирати. - Нуто, нуто! Сад те не бих пустио, па да ми падишах пола Стамбола поклони!, рече Џинић и у заносу наже се, да је пољуби. Али у томе часу Станојка напреже последње силе, изви се у страну и обема песницама груну субашу у груди таквом снагом, да овај посрте. Силан гнев плану из субашиних очију, кад се од првог изненађења поврати и угледа полунагу лепотицу, како са стиснутим песницама и плахим погледом стоји, спремна да се на живот и смрт брани од овога насиља. - Ех, лепо!, грмну ага. - Место једне, имаћеш обе срамоте. - И крочи да је дочепа. - Одићи, побогу, или ћемо се зубима клати!, узвикну Станојка и полете вратима, да их отвори. Субаша прискочи, дохвати је за рамена, бесно је заошија и баци насред собе, где се Станојка као онесвешћена сруши“ (Илић 1904: 206-208).

Док се Станојка отимала распомаленом Турчину, хаџи-Ђера је тамновао, а пред очима су му се привиђали најгори кошмари оновременог православног свештенства:

„Узрујана машта све је више расла и истицала пред очи Смиљину прилику. Замишљао је, како се полагао навикава на своју судбину, двори Турчина и заборавља веру отаца; умотана у јашмак и фереџе, као и остале буле; улази у џамију, па, докле се с висока минарета разлеже преко рудничких литица мујезинова молитва, она клања, дотиче челом земљу и шапуће: Алах ил Алах! - Господе, помилуј нас!, прошапута игуман скрушено, па се прекрсти. Али ни крст ни молитва што је, на коленима, грозничаво шапућу, нису више у стању да усталасалу душу умире. Молитва га је увек тешила, уливала му наде; али у овим зидинама, одакле још нико не изађе жив, молитва је била немоћна да га освежи. На очи му једнако излази Смиља, потурчена и упропашћена. И та потурченица изродиће Турчину децу српске крви, која ће шибати и срамотити своју рођену браћу, свој народ“ (Илић 1904: 211-212).

Хаџи-Ђера је из свога кошмара у мислима изведен у прави кошмар на јави, у тренутак када су се руднички Турци са младим српски женама и девојкама

веселили у атмосфери правих баханалија. Након тих сцена, хаџи-Ђера издржао је и испитивање и претње Турака, уздајући се у Христа и прижељкујући да своју службу цркви и народу напокон крунише и највећом жртвом, смрћу. Иако су му Турци одговарали да његов новостечени душевни мир и спремност на најврће подвиге њих не импресионира („Ама, хоће Божји, махни се ти Исе Пекајмбера, подсмехну се Шаћир, гледајући у преображено лице игуманово. - Друго је, бива, Иса Пекајмбер, а друго ти“), он је поново у молитви тражио мир, а нашао светог Димитрија. Њега му је писац довео у сан да му укаже на пут којим, кроз подземне тунеле и гробнице великаша који су у рудничкој тврђави у доба српске властеле столовали, може да се из ропства избави, а успут да спаси и недалеко заточене Смиљу и Станојку.

Турци су, наравно, јурећи одбеглог монаха и нестале заточенице, чинили разне похаре, између којих се истиче и паљење манастира, у коме су се надали да ће пронаћи бегунце. Њихову одмазду због бекства заточених Драгутин Илић описује речима:

„Турци су као и олуја. У часу заошија, протутњи и прогрми; што јој се иа путу испречи и што докопа то поломи, поруши, на све стране разбаца и развеје, па се у један мах утиша, смири“ (Илић 1904: 232).

Након тога, на манастирском згаришту, искупио се сав народ да прослави једнин дан када је међусобне сукобе стављао у други план, Тодорову суботу. Народ, који се дивио хаџи-Ђери на јунаштву, ишчекивао је да их духовник све причести, међутим, стари игуман је, на развалинама манастира, поново кроз православну веру настојао да обједини разједнићене, опет по опробаном обрасцу заклетве. Одбијајући да причести посвађане и несложне Србе („Нема службе, нема закона за вас!, викну игуман, што га глас доноси. - Закон је само за христијане, а нехристијанима нема“), хаџи-Ђера је људима објаснио да узрок њихове неслоге не лежи у турском деловању и сили, него у српском нејединству. Напоследку, као једини услов да све причести, старац је тражио да се сви завађени помире, и обећају да сва непријатељстава тога часа престају. Испунивши своју дужност и оставивши народу завет, хаџи-Ђера је дочекао тренутак у коме је заслужио да његова улога постане и до краја мученичка, а жртва светачка. На самом крају

литургије, у којој је причестио и измирио све завађене у своме крају, хаџи-Ђера су у цркви пронашли Турци, и ту га, пред самим олтаром, и посекли:

„Гомила Турака улетела је у цркву. Хаџи-Ђера се окрете часној трпези и распећу, прекрсти се, целива и дубоко се поклони. - Господе! Прими слугу својега и укрепи народ мој!, узвикну гласно, а онда се, онако под епитрахилем, окрете Шаћиру, који с голом сабљом ступи на врата. - Кога тражите, сотоне? - Тебе, дервишу!, цикну Шаћир, а закрвављене очи чисто се ваљају од силна беснила. - Псето од дервиша!, зашкрипа зубима Шаћир, излазећи из цркве и отирући једним убрусом крваву сабљу. А тамо у крај часне трпезе лежала је у епитрахилу лешина без главе“ (Илић 1904: 246).

Први објављени роман Драгутина Илића донео је у себи једну другачију визуру странца. Познавајући ислам као религију и оријенталне народе, у роману *Хаџи-Ђера* је дата историјска слика у којој је објашњен детаљно сваки повод за народни устанак против Турака, оправдан не само кривицом насилника који су у земљи коју су неколико векова држали окупираном зверствовали некажњено, него и у разједнићености народној, која док није побеђена, ни говора о ослобођењу није могло бити. Странци, као други који јесу другачији, и у датим ликовима заиста зли и наопаки, али на начин аргументован, а не подразумевајући, у овом роману изграђени су детаљно, те видимо како и због чега је у народу постала дистинкција по вероисповести која је делила свет отоманске Србије на два супротстављена пола. Градећи ликове Турака и у сценама у којима они бесно пирују, понешени сладострашћем, али и у онима у којима се Богу моле на свој начин, Драгутин Илић изградио је коначно Турке који постају појединци, а не тип преузет из народне епске традиције. Готово римска склоност ка баханалијама, источњачка раздражљивост и импулсивност, жеља да се стравом овлада потчини и онако обезвлашћена раја, у овом роману много је детаљније обрађена, него у најпопуларнијем српском историјском роману свих времена, *Хајдук Станку* Јанка Веселиновића. Иако је дело писца из Мачве и данас остало читаније и познатије од првог романа Илићевог, јасно је да је као историјски роман, израђен по мерилима жанра и са мером у креирању ликова, *Хаџи-Ђера* дело које историјске околности слика много боље и у којем живе ликови и типови из времена које се читаоцима и жели дочарати, а не романтичарски на почетак века враћени мачвански сељаци из времена позне Кнежевине Србије.

15. 2. *Хаџи Диша*: прилог за цинцарску националну историју кроз лик домаћег странца

Други написани роман Драгутина Илића, *Хаџи Диша*, у своме поднаслову има одредницу *Роман из живота старога Београда*. Објављен је 1908. године, а у ондашњем кровном гласилу српске писане речи, *Српском књижевном гласнику*, Јован Скерлић је његову појаву пропратио једном једином реченицом: „Драгутин Илић има и у овом колу један свој роман из живота старога Београда под именом *Хаџи Диша*“ (Скерлић 1908: 789).

Време објављивања дела, у којем је управо Скерлић био меродаван да цени и процењује литерарна достигнућа целога српства, послужило је и као једно од најбизарнијих оправдања за незаслужену слабу рецепцију ма којег дела у српској књижевности, јер је Иван Шоп (Шоп 1982: 53) управо у чињеници да је дело изашло у доба анексионе кризе видео разлог слабе реакције публике на овај роман. Данас, више од век након објављивања, овај роман постављен је у историји српске књижевности на место које му и припада и које по свему и заслужује, а и сама тема нашега рада, ликови странца у овоме делу, обрађена је до танчина¹⁶³. Дело које није по свом изласку од књижевне критике добило оцену коју по свом садржају заслужује, сагледано је новим читањима, и највећа вредност у њему, хуморна представа¹⁶⁴ ликова странаца, послужила је да се оно по својим вредностима данас котира једнако или чак и боље него Сремчев *Кир Герас*.

У Илићевој сторији о животу старога Београда, видимо нашу престоницу у целокупном њеном оријенталном сјају, као град у којем, поред, уз и са Србима, живе и Цинцари, Турци, Цигани и Јевреји, а у роману се помињу и Јермени, Грци и Французи. На место централних странца, око којих се сплео и заплет дела, које су у роману *Хаџи-Бера* представљали руднички Турци, у овоме делу дошли су

---

¹⁶³ Жељко Милановић написао је одличан и темељан рад насловљен *Други у роману Хаџи Диша*, прво публикован самостално у панчевачким *Свескама* (септембар 2003, бр. 69, стр. 245-252), а затим и као поглавље у наведеној студији *Од лика о другоме ка поетици: Стваралитво Драгутина Илића*.

¹⁶⁴ Радослав Ераковић у поменутој студији о Драгутину Илићу овај роман сагледао је, између осталог, и користећи Пропову технику тростепеног преувеличавања (карикатура, хипербола, гротеска), којом је показао како је на мајсторски начин Драгутин Илић приповедачки осмислио и реализовао ово дело.

београдски Цинцари, као народ који је био најуже везан за судбину насловног лика, хаџи-Дише:

„Мајстор Диша уживао је у старом Београду добар глас, не само међу Србима и Турцима, него чак и међу Грко-цинцарима, који, у оно доба, беху друштвеноме животу оно што и со хлебу, и чијим трговачким фирмама не могаху одолети ни време ни оне нове фирме са чистим српским именима. Кир-Бецо, Ламбре, Данга, Цанга, Шабакидес, Сакалридес, Даде, Пијаде, Гуша, Нуша, итд, били су, у то доба, као градски бедеми чврста имена, која господарише по Главној чаршији и Зереку, бацајући у присенак оне српске дуђанчиће по крајцима Београда“ (Илић 1908: 7).

Тог мајстор Дишу, управо је народ са најразвијенијом трговачком делатношћу први пута и оженио, а већ у причи о том догађају, Драгутин Илић у овоме роману открива да од озбиљног и са темом и ликовима саживљеног писца приповедака и романа *Хаџи-Бера* из Првог српског устанка, он постаје дубоко ироничан и вешт приповедач, који радњом романа и читаоцем манишулише на начин који превазилази било коју деветнаестовековну поетику. У овоме роману, писац рачуна на читаочеву интелигенцију, те све његове алузије и назнаке, које су се у првобитиним рецензијама овога дела могле учинити појединим тумачима¹⁶⁵ као „слабо маскирано срамотско писаније“, уствари представљају тенденциозну недореченост, која читаоцу на уснама константно задржава благи смешак.

Као потврда за ову тврдњу, стоји већ на почетку дела опис живота младе удовице кир-Бенцине, кира-Анастасије, будуће прве супруге Дишине. Након што је кир-Бенцо, казас из Главне чаршије, у шездесет и другој години, након три године брака, преминуо и оставио „уцвелењу младицу, којој тада не беше више од двадесет година“, лично нигде не увредивши младу Цинцарку, Илић је описао њене удовичке дане. Уз мираз од три хиљаде и пет стотина гроша готовине, у коју су сународници претворили *недвижиму* заоставштину покојника, и кућу у грчком делу чаршије, млада Анастасија, „са једним руменим младешчићем у самом куту доње уснице, и јелечетом, за које сте морали страховати, да ће баш тај час пући на ономе месту, где се пуца скопчавају“, утеху је нашла у брижном првом суседу, кир-Ламбри, који се и на покојниковом издисају нашао, те је праксу помоћи сусетки наставио као на себе преузету обавезу. Лепота удовичина, за разлику од њене туге

---

¹⁶⁵ Јовану Живановићу, нпр, у тексту „Лепа књижевност у 17. колу СКЗ“, објављеном у првој свесци *Летописа Матице српске* за 1909, 253-260, на стр. 80-81.

за супругом, временом је само расла, и три године након погребца, она је већ „запалила целу чаршију“, до те мере да су јој ноћу преко плота у двориште убацивани бројни дарови, међу којима је проналазила и „по коју главу шећера или трубу платна, а често и по неколико аршина свилене материје или нове новцате јеменије од црвена сахтијана“, а она сама је „постала већ предметом једне песмице на грчком језику“ (Илић 1908: 8-9). Пазећи на женску част своје протагонисткиње, Драгутин Илић овако објашњава појаву поклона, који су као небеска мана у пустињи, обноћ падали у њено двориште:

„Није могућно, да је све те артикле убацивало једно лице; јер по предметима, почињући од бакаласког и болтацијског па до бућмецијског еспапа, изгледа да су, у овом невином обожавању и саучешћу, били заступени сви еснафи, који се у ондашњој чаршији налажаху. И што је најважније, уза сваки убачени поклон нашла би и по једну киту цвећа, тако сређеног, да је удовица из њега могла прочитати и све жеље онога, који је дотични поклон послао“ (Илић 1908: 10).

Овакву идилу пресекао је кир-Дума, устабаша бакаласког еснафа, који је управо првом суседу удовичином, кир-Ламбри, на саветовање дошао и напослетку свој план за удадбу још увек годиштем девојке, а *чином* удовице изнео. Посета је пратила све постулате цинцарског пријатељског одласка у госте, које Илић у свом делу чува од заборава:

„На недељу дана, после трогодишњег парастоса, бахну он у кућу кир-Ламбрину, по обичају изу јеменије пред вратима и у танким мествама уђе у собу. – Кали-мера, кир-Ламбре! – Кали-мера!, одазва се домаћин. – Орсе, кир Дума, орсе!, и услужно му показа место на челу миндерлука, где се обично најугледнији гости посађују. Кира-Ламбриница, која је, за последње три године, приметно увела, па се, исто за неколико недеља, још више издужила, озари се, кад угледа кир-Думу, и приступи му руци. – Зива била! Зива била!, одговори јој кир-Дума, пруживши јој руку у којој су бројанице са педесет и четири зрна, као дренак дугуљаста и крупна ћилибара. Из појаса извади стручак босиока и пружи га домаћиници. (...) Разговор се водио око свакидашњих ствари; по неколико пута понављало се оно о чему се целе недеље разговарало, а кир-Дума никао да подеси згодан тренутак, те да започне о главном. (...) Најпосле, после кратких ћутања и пребрајања ћилибарских зрнаца, кир-Дума се мало искашља, и окренувши очи у страну, започе: - Еле, просло три године! – И седум дана!, допуни Ламбре. – Па, па, па!, учини Дума и занија главом, као да се чуди како тих седам дана прођоше. – Сироме кир-Бенцо! Онакво памет, онакво философ! Као да га и сад гледам у оно његово болта! И оба пријатеља Бенцина оборише главе, дубоко се замислише и тихо сркаху кафу, коју им кира-Ламбриница мало час принесе. – А кира Анастасија, па сас њу што ћемо? Сад већ не беше никакве тешкоће; устава је пробијена и бујица мисли и размишљања могла је тећи својим коритом“ (Илић 1908: 12).

Разговор, који је кир-Ламбри већ из неког разлога постао неугодан, закључен је Думиним предлогом да се о судбини сусетке, логично, најпре морају постарати они који су и њеном дому физички најближи:

„Наша кост, наше месо! Кој па да се брине у ова чаршија за једно грчко удовица? (...) Не ли си ти прво комшија на кира-Анастасија? Ако прво комшија, Грк и пријатељ, не води бригу на грчко удовица, кој да гу води. Него знаш шта је? Кира-Анастасија да удамо!“ (Илић 1908: 13).

Суптилност у назнакама да младу удовицу из многих разлога треба што пре удати, приповедач овде пребацује, као поклоне преко плота кира-Анастасијини удварачи, у двориште кир-Ламбрино, и уместо да говори о карактеру кир-Бенцинице, описује брачни живот првих суседа, из кога се да закључити оно што ће тек у даљем току романа, после свадбе, и експлицитно бити изречено:

„Кира Мана је силно волела свога Ламбру, а имала је и ту добру страну, што се није никоме жалила на свога мужа, па чак ни кир-Думи, своје венчаноме куму. – Али што није језик открио, то открише у хамамау једнаред неколико модрица, што их кир-Думина жена спази на куминим плећима. И ово је убрзало ствар; јер ма колико је човек прав, у очима жена, докле се пазе, он је увек кривац, а ове две куме толико су се пазиле, да су једна другој, без икаквих истраживања, на голу реч веровале све. А бар да је кира-Мана имала право што је сумњичила свога мужа! Цела чаршија знала је да један старатељ, тако рећи, други отац, не може и помишљати на такве ешеклуке, на какве жена старатељева обично помишља“ (Илић 1908: 14).

Када је већ пао договор да се настала ситуација разреши свадбом, поново Илић иронично наглашава и заодева своје описе, истичући да „није било баш тако лако пронаћи прилику, која би одговарала положају једне тако лепе и угледне удовице“. Не истичући заправо разлоге због којих је ситуација око удаје уцвеле млада госпође са великим миразом представљала потенцијални проблем, приповедач истиче и имаголошко двоумљење у које су пали ликови проводација, и разрешење које се, напослетку, учинило као неминовно:

„Да је удаду за каквог Грка или Цинцарина, о томе није могло бити разговора, јер, као на пакост, ни једна од њихових жена, у оно време, није ни помишљала да свога супруга ожалости. А да је удаду за Србина, то би био грех према покојнику, који је Србе, као и сви Грко-цинцари, уважавао само као добру муштерију, али никако као равне грчко-цинцарској нацији. О томе су били оба кума на чисто; али, тамо-овамо, не оста им друге, него да свој историјски понос национални ипак умекшају“ (Илић 1908: 15).

Стављајући се на почетку приче потпуно у светоназоре београдских Цинцара из средине деветнаестог века, Драгутин Илић на исти начин како је из њихове визуре

описао и брачни живот и насиље у породици, описује и свој, већински београдски народ:

„Међу Србима је било већ таквих људи, који, иако не имађаху ни капи крви са Термопила, ипак својим васпитањем беху толико успели да се отресе варварских особина свога племена и да се подражавањем и опхођењем у животу јако приближе потомцима јелинских и римских философа“ (Илић 1908: 15).

Након слике национале заједнице која је сама на својој инокосности и специфичности тврдоглаво инсистирала, Драгутин Илић описује и лик младожење који је из српског народа као подесан за кира-Анастасију одабран, а који је представљао међу својим суграђанима и сународницима самоизагнаног странца, мајстор Дишу, човека који је себи срећу тражио у крилу нације којој се дивио, а не оне којој је по рођењу припадао. Настојећи да се од властитог народа одвоји у потпуности, Диша је „увек хватао грчку страну, која се од српске одвајала као зејтин од воде“, па је постао: „Побожан као Грк, љубак и разложит као Грк, штедљив као Грк, услужан као Грк“ (курзив Драгутина Илића). Управо он који није био Грк, али ни Србин, већ као Грк, могао је да буде и као младожења, и да у тобожњем срећном браку спољну форму својих жеља испуни, док би кира-Анастасија и даље мога да правим Грцима, бар још изван период, буде извор фантазија и особа која прима тајне прекоплотске дарове и речите букете цвећа.

Чињеницу да је Диша већ дочекао тридесет и шесту годину живота, а остао нежења, писац је овде правдао управо његовим односом према чињеници да се са националном припадношћу својих родитеља, без којих је као дете остао, није сједнио, те да је настојао да у окружењу у којем је нашао посао, пронађе и срећу:

„Могао је узети коју му драго Српкињу, али то би био исти онакав грех према својој будућој деци, као што беше грех његових родитеља према њему. Међутим грчко-цинцарске кћери некако нису још уочиле ову чежњу мајстор-Дишину, те се удаваху за своје момке и не слутећи колико туге и бола остављаху у јадном уцвеленом срцу“ (Илић 1908: 16).

Колико су искрени туга и жалост удовичини, толико је било поштовање и које је мајстор-Диша уживао у чаршији, али када је ситуација већ била таква да се кира-Анастасија напоросто морала удати, и када је избор пао на њега, лукави трговци са Главне чаршије и Зерека су од Срба одбаченог, а од себе потпуно неприхваћеног Дишу пронашли као баш погодну персону, која би њихову вољу да га женидбом додатно за себе вежу могла само као добру намеру схватити и која не би накнадно

правила проблеме удовици чији прави карактер стоји сакривен иза приповедачке вештине Илићеве. Иницијација у свет београдских, како их писац назива, Грко-цинцара, била је промена Дишиног звања, из мајстора у господина: „Мајстор Диша је наш човек, право Грекос. Јазук, сто га не роди грчко мајка! - Море какво: мајстор? Кир-Диса, кир-Диса!, поправи кир-Думу кир-Ламбре“ (Илић 1908: 17).

Да је прича о удовичким данима кира-Анастасије јасна прича са кључем, откривено је и када је, одмах по обелодањењу одлуке о будућем венчању и младожењи, весеље настало не само у кући кир-Ламбре, него се, из истих разлога, радовала и кир-Думина супруга:

„Обе куме овеселише се. Кира-Мана је предвиђала да ће се у кући повратити стари дани, они, који цветаху пре Бенцине смрти; а кира-Думиница? А ко би то знао, чега ради се она радовала! Жене никад не казују праве узроке свога расположења, те тако ни нама не преостаје друго, него да поверујемо кира-Маниној потајној сумњи, да се и кира-Думиница помало плашила, да она ватра не опече и њезина супруга“ (Илић 1908: 18).

Након што је кроз грчку махалу глас већ отишао по женској линији, и будућем младожењи су стигле вести о његовој испланираној женидби. У „ћор-сокаку до Синцир-цамије“, где је била мала радионица и продавница Дишина, десила се велика промена, „када га, место оног простачког назива мајстор, први пут поздравише љубазно са: калос мерос, кир-Диса!“. Његови пристигли гости почашћени су од титулом унапређеног домаћина кафом, што је био и Дишин знак да са радошћу прима и унапређење и све потоње вести које ће му бити речене:

„посадио их је на ћепенак и одмах наредио да се цезва пристави, што је, уосталом, чинио он само према угледним људима грчке народности. – Кафа је за људе а не за фукару. Ко је још говеда појио кафом? Тако је мајстор-Диша често објашњавао своје назоре кир-Ламбри и другим грчко-цинцарским комшијама; а то му је само више пријатеља стицало, јер су они знали кога под фукаром и говедом разуме мајстор Диша“ (Илић 1908: 20).

Након доласка у радњу кир-Дишину, и приповедач суптилну нит све јасније отвара читаоцима, и представља како су Цинцари и провадацисање завршили као било коју трговачку радњу, слаткоречиво и убеђујући муштерију у ваљаност њиховог избора њенога пазара:

„Јазук, кир-Диса, да остарис без зена; јазук, бре! – Па... смеши се мајстор Диша љубазно... Шта ћу? Сам сам, без родитеља, па никога немам, да ме посаветује и помогне. – Како никога немате? А ми који смо? Ти не ли си наш, не ли неси? Ако си немаш родитељи, ми смо ту; него да се зенис, ама да узмес зенско од наше сорте, Грчко! И ту кир-Дума, густа ради, кад изрече реч: Грчко, поткупи три прста, па их пружи према мајстор Диши, као да је невеста, коју му нуди, цвет, који је сад баш узабрао, па хоће да му га покаже. (...) –

Па... шта да кажем – уситнио Диша – Ви сте ми све: отац, браћа... па... – Машала, кир-Диса! Тој ти је мудро реч, упаде кир-Дума и тапше мајстор-Дишу по плећима. – За тебе ћемо да правимо како и за нас! Разложише му поново како нема смисла да седи тако сам, *као еден гурбетин*, поменуше му по десетак пута, како од њих бољих пријатеља нема, па му тек онда, после толиког околишења, рекоше име будуће невесте“ (Илић 1908: 20).

Иако то Цинцари нису занли, Кир-Диша је већ био спреман да за изабраницу срца узме ону коју му је цинцарска чаршија одабрала, јер

„Пред његовим очима лебдела је само прилика оног набреклог, мало распученог јелечета и младешчића и неколико пари мајушних јеменија, које је кришом, кроз три године, убацивао у башту младе удовице“ (Илић 1908: 21).

Не знајући о чему док ћути размишља потенцијални зет цинцарске чаршије, кир Дума је предузео и последњи чин проводацилука, потврђујући да је и склапање брака, напослетку, један посао са озбиљним финансијским портфолиом у позадини:

„кир-Дума не беше од оних који олако напуштају шта су предузели. Место да одустане, он поче нашироко описивати све добре стране кира-Анастасије, а што је за последак, као најслађу посланицу, оставио, помену и оних 3500 гроша мираза и кућу удовичину“ (Илић 1908: 21).

Ова прошевина кир Дише, у шта се на крају претворила цинцарска мисија папуцији у сокачету код Синцир-цамије, заврила се коначно општим целивањем, од руку до, по цинцарским обичајима, пољубаца у уста. Након младожење, брак је аминовала и будућа млада, „јер баш и да јој се није свиђало, њој је било немогућно да и даље самује, а ипак очува добро име честите удовице“. У страху пред кир-Ламбром „чију је вољу одувек сматрала не другчије него као наредбу, коју је њен покојник издавао озго“, она није рекла да јој се „не свиђа ни мало онај дежмекасти папуција“, и саслушала је лепе жеље за берићет, срећу и обиље деце у породици која има тек да се заснује.

Најава свадбе била је у стилу оновременог Београда, у којем је народ који је у овом роману присутан као музичка пратња у екстеријеру весело извео претходницу будућег великог весеља:

„О сунчеву смирају, уочи недеље, запишташе зурле и затутњише гочеви пред кућом кира-Анастасије. Мајстор Диша послао Цигане пред удовичину кућу, да јој навести сутрашњи дан њихова прстена. Све махале око Сака-чесме, где се налазила лепа удовичина кућица са хладовитим чардаком и густом баштом, узрујаше се; момци и деца, па и гдекоји човек истрча, да види шта је, а на капицицима од башта начичкале се младе жене и девојке, у живописним шалварма и јелечићима (...) – Аман! То пред кира-Анастасином кућом? – Удаје се. – Зар кира-Анастасија? – За мајстор-Дишу, папуцију. Неколико несташних девојака прснуше у кикот: - Таман? Зар за онај гоч? – Унутра, сурунтије! Шта сте се

раскокотале по сокаку!, подвикну нека остарија жена из авлије, а оне, кикоћући, прхнуше у башту добацујући једна другој по коју веселу досетку на рачун будућих младенаца“ (Илић 1908: 24).

Кира Анастасија пропратила је музику са улице одигравши у кући, сама са себе и свога задовољства ради, „последњу удовичку игру или последњи удовички бес, како би се изразио њезин кум, кир-Дума, да је нешто од куда на ово наишао“. Музички спектакл у смирај дана био је делотворан као данашње оглашавање на друштвеним мрежама, те се вест о свадби убрзо пронела целом српском престоноцем. Вест је, на два краја града и међу два народа, примљена сасвим другачије:

„Грчка чаршија је честитала кир-Диши, па ако је, не тек гдекоји, но многи од трговаца и старијих калфи, потајно уздахнуо за лепом удовицом, то ипак није сметало, да општи утисак буде весео и задовољан. Али другачије је одјекнула ова вест међу српским занатлијама и трговцима. Мајстор-Дишу су и онако већ сматрали као човека који се од њих одваја и кади Грцима, и то беше, у очима њиховим, тежак грех: издвајати се од свога соја и прилазити оној нацији, која је са таквим презрењем гледала на јучерашњу рају, како сада тежи не само да се ослободи свега не само што је подсећало на некадање робовање, него чак и да потисне на свим странама Грке и Цинцаре, на које су, у то доба, мал' те не, као и на Турке мрзели“ (Илић 1908: 27).

Институција у којој је српски патриотизам одувек био најусаглашенији, кафана, дала је и свој суд о овоме венчању:

„Море, да је он човек на свом месту, зар би се клонио наших девојака, па тражио Цинцарке. Или: да је она чему, зар је не би узео ко од њихових, него је потурили баш мајстор Диши, као кукавица јаје. – А ко ће им бити кум? – Кир-Дума. – А кир-Ламбре? – Онако, пустосват. – Зашто он није кум? – Не може, род су. – Какв род? – Онако. – А бре, чапкуне бре, куда ти нишаниш?, смеју се мајстори у Гушанчевој кафани; и тек после ове пакосне напомене почињу да се развијају незгодне досетке на рачун мајстор-Дише, кира-Анастасије и Ламбре“ (Илић 1908: 28).

Женска страна српске чаршије, позната по своме искреном задовољству у преношењу и тачних, и нетачних гласова, дала је убрзо и свој суд. Једна од посебно уважаваних жена у граду, којој је „био отворен приступ по свим кућама, турским, грчким, цинцарским и српским“, и која је због своје вештине и способности да помогне женама при порођају, али и у ситуацијама у којима нису могле да остану носеће, од целог града добила надимак тетка Маца, тобож невољно, покренула је кажу о младој кира-Анастасији, која је убрзо прерасла у „читаву историју“. Због прича које су и до њега дошле, кир-Диша је своме шегрту Јанићију, названом Бик због силне физичке снаге његове, дао прстен да га носи у грчки део града и врати

кира-Анастасији. Тада се поново цео град узнемирио, а папуџија и његова несудођена невеста опет су постали главне теме разговара на српском, грчком, цинцарском, турском и београдском амалгаму свих наведених језика:

„У мало воде већи таласи, у малој чаршији, већа узбуна. Срби, познаници Дишини, држе страну своје Србину и бране га, а Грци, пуни једа, што се њихова удовица тако јавно срамоти, вичу на сва уста не само на мајстор Дишу, него и на кир-Думу, што се толико заслепио, те допустио, да се један Србин увлачи у њихово друштво. (...) Но докле се тога дана, међу Србима, причало како је Диши још јутрос нека жена дошанула нешто, те он као махнит одјурео у удовичину кућу и затекао је баш на капицику, како се са неким човеком прашта, у грчкој чаршији и ћор-Ахметовој кафани причало се потајно о Дишином непоштењу“ (Илић 1908: 35).

У грчкој чаршији, најгласнији у одбрани части удовичине био је, по комшијском реду и обавези, кир-Ламбре, који

„је испричао, како је мајстор Диша одмах по прстену покушао да остане у удовичиној кући, али му је она одговорила, да то никако не може бити. - Несмо ми, вели, како српско удовица. У нас се знаје за ред, а ни адет нам неје како у вас. Него кад ми бидете муж – онда друго је“ (Илић 1908: 35).

Наредно, од уста до уста преношено и надограђивано тумачење, у којем је кир-Диша пробао да прескочи у двориште своје домаћице у пола ноћи, али у томе није успео, победило је напоследку и узето је за скоро па званичан став о догађају, због којег „велики део чаршије поче гледати на мајстор Дишу као на сладострасника“. Уместо да брани своју част, кир Диша се повукао у своју радњу и сањао је чудновате снове, у којима он назува јеменије својој неусудођеној супрузи, „и она се кикоће; али кад се маши очима горе, а то није удовица, већ држи кир-Ламбру за ногу“ (Илић 1908: 39).

Нација којој је тако силно до недавно желео да припада, кир Диши учинила је још један поход, када је кир-Дума, у жељи или да спасе жендибу, или да извуче мираз из руку увређеног младожење дошао у занатлијско-трговачку радњу код Синцир-џамије. Вештим цинцарским трговачким приступом, кир-Дума је у своје плану успео, али је и кир-Диша показао да је заиста достојан да носи грчку титулу господина, јер је удовичин мираз повећао додатно за пет стотина дуката који су му исплаћени из заједничке цинцарске еснафске касе као позајмица „за четир године без фајду“ (Илић 1908: 44).

Након ове срећне новчане погодбе, свадбеном весељу више ништа није стајало на путу, те је оно и уприличено, по мери народа уз који је Диша, ипак, женидбом пристао:

„Мало је који Грк или Цинцарин од бољег угледа изостао а да није присуствова макар у цркви при венчању младенаца. (...) Дума и Ламбре, који су овог дана управљали целим весељем, наредили, да се софре поставе у башти под оним густим дрвећем, које не да сунцу на земљу. Кира-Мана, кума-Думиница и остале жене, све по избору Гркиње и Цинцарке, расположиле се, па, кад не играју у колу, седе око пуних софра и ударајући дланом о длан певају оне мелодичне грчке песмице, или одушевљени прате извијање гипких чочека, који према њима, и уз пратњу циганских дефова и песме женскога хора, играју. Ламбре и Дума чисто помахнитали, заборавили на уважање, па први у колу, први у песми. Кира-Анастасија међу кумама смерна и стидна, као што то приличи невесети, а кир-Диша између кумова двори и додаје час овамо, час онамо, шта ко нареди“ (Илић 1908: 46).

Иако је Јанићије Бик молио газду да му нешто пре самог краја весеља у поверењу исприча, а шта се тицало његовог оштрог погледа упућеног кир-Ламбри и младој невести, у томе га је сам газда, и сам разигран и весео, спречио „шаком за врат“, те је весеље завршено, а „женидба са лепом Гркињом начинила је потпун прелом у животу кир-Дишином“.

Након годину дана складног живота у брачној заједници, осим што је успео да новац од мираза уложи у радњу и вишеструко увећа свој капитал, кир-Дишу је

„кира-Анастасија потпуно усавршила у грчком и цинцарском језику, тако, да више ни у кући ни у чаршији није говорио другачије већ грчки или цинцарски. А кад је већ морао да проговори српски са муштеријама, које нису знале ни бекнути језиком на коме је Периклес усхићавао древну Јеладу, он је тек онда окретао српски, али тако, да се очито опажало, како с тешком муком изговара поједине речи некадањег матерњег језика. Једном речи, постао је прави Грк; а да му се простота не би у очи подсмевала и подмигивала, што се толико повео за женом, он се сасвим отпадио и од оног малог броја српских познаника, са којима је до своје женидбе какве-такве везе одржавао“ (Илић 1908: 48).

Ипак, у условима опште среће, кир-Диша ипак није био у потпуности срећан, јер га је чињеница да након сада већ године и по у браку није добио наследника јако бринула. У том тренутку, у Београду се појавио још један странац, дервиш из Меке, путник из далека, који је за проблеме попут Дишиног обећавао помоћ и лек. Након што је много пута прошао поред дервишевог боравишта, напослетку се и Диша осмелио да помоћ затражи од исламског монаха. Након што је присуствовао дервишевом сусрету са једном женом која се за здравље детета распитивала и молила, којој је дервиш, напоменувши јој при томе и да „сви сте ви, ћаури, једна

нечиста вера“, понудио магијски обред који би јој могао помоћи, и новопечени придодани члан цинцарске заједнице осмелио се да свој проблем изнесе мистичном странцу:

„Кир-Диша поздрави дервиша по турском адету и седе на једну асусру према њему. – Болан ли си? – Нисам болан у снази, ама ми душа болује. – Зашто, џанум? – Деце немам, свети човече; желим децу, ама ето већ друга година, а она и не мисли! – Пеки, пеки, не је тешка работа!, прекиде га дервиш. – Догодине, кад дођем, ти да ме дочекаш са пешкешом, а ја да ти сада дам четири записа. И то овако да радиш: У ноћ, када буде младина, жену да изведеш у бакчу; тамо да је скинеш, ама нагу, ни папуче да нема на ноге. Е, па онда сас њу три пута да обиђеш бакчу. (...)“ (Илић 1908: 52-53).

Међутим, за примену целокупног процеса уз који запис може да буде од помоћи, кир-Диша није наишао на добру вољу своје сада напрасно срамежљиве супруге, која ни по коју цену није желела да по башти гола шета, иако су је и сусетке убеђивале да су деца највећи дар од Бога. Међутим, управо чињеница да кира-Мана није са својим кир-Ламбром имала потомака, Анастасији је послужила и као оправдање за њено неприхватање ове амајлије из другог верозакона, о којој је донела суд сагласан са ставовима свога комшије, које јој је пренела њена комшиница: „Кад не може по християнски, нећу ни по псешки. Турска вера – погана вера; а што се од те вере добије, то је погано“ (Илић 1908: 55).

Тако се у том часу и прича о жељи за потомцима напрасно завршила, а све је убрзано чињеницом да је Диша морао због наследстава да оде у Пожаревац, где му је умро стриц за кога за живота није марио („Када се женио, није хтео да га позове у сватове; чинило му се да би га појава онога простака понизила у очима Ламбриним, Думиним и осталих нових пријатеља“), али у смрти је желео да буде, као први и једини у тестамену, и на лицу места породичне трагедије и одједном велике туге. Посаветован од кир-Ламбре да оде што пре из Београда („Српски судови кесе секу; него, сас Божја воља, сутра да си кренеш“), Диша је напустио престоницу, а старање о дућану и супрузи поверио је своје шегрту Јанићију.

Јанићије је био газди на услузи, те је послушао у свему и своју газдарицу, али је, након што је са кадаифом који је послан да однесе сусетки кира-Мани враћен кући и испсован („Крси глава одавде, куче едно! А на кира-Анастасија поздрави се, да тој кадаиф једе сас кога је јела и до саг!“), посумњао поново да се у грчкој махали дешавају ствари о којима нас је речитим прећутним маниром већ на

почетку дела упознао аутор. Поступивши поново на исти начин, тобож правећи се наиван, о испуњењу обавезе верности брачном другу коју је пред олтаром преузела Анастасија, Драгутин Илић обавештава читаоце описујући како је и каквога Јанићије затекао у кир-Дишином дому суседа Ламбру:

„На собњем прагу опази и пар мушких јеменија, са подвијеним врхом и ружом од сахијана на врху. Ослушну, али из собе ништа није чуо осим дубоког хркања нечијег. Он нечујно одшкрину врата, провуче главу и загледа унутра. На миндерлуку је спавао кир-Ламбре, спавао је тако тврдо, да није ни осетио када се Јанићије привуче и лагано покупи ћурче, антерију и чампаре, што их је кир-Ламбре, ваљда због силне жеге, свукао и на под бацио. Таман све то покупио и пошао, да се неопажено извуче из собе, када се тај час указа на прагу кира-Анастасија са џезвом кафе и два филцана. И она је била нешто мало раскомоћена, без јелечета око снаге и бошче око шалвара“ (Илић 1908: 60).

Ова детаљно описана, са прећутаном суштином, инфлагранти ситуација у дому чији је домаћин био на путу, довела је до тога да је Јанићије побегао са стварима раскомоћеног Ламбре, које је однео и похранио код тетка-Маце. Кира Анастасија, која се сада појавила и физички разоденута, скинула је напокон и у роману стеге друштвено прихватљивог понашања оновременог, напокон сагледавши своју ситуацију јасно и признавши самој себи истину о своме браку:

„Пред очи јој изиђе све, шта може сада очекивати. Није се она ни мало плашила кир-Дише, за кога се удала по туђој вољи и, само толико, колико да покрије главу. Да је кир-Ламбре слободан, без жене, лако би она пркосила целоме свету, раставила би се са кир-Дишом, па би се удала за Ламбру; али овако, ствар ће испасти сасвим друкчије; мужа ће изгубити, а Ламбру не само да неће добити, него ће ради њега страдати, бити посрамљена, кира-Мана ће је на свакоме сусрету поплувати, кума-Думиница и остале честите жене заобилазиће око ње с погледом на страну, као кад би ко окретао очи од ружне ствари; па ни кроз чаршију неће смети од белосветскога језика и подмигивања“ (Илић 1908: 61-62).

Пошто се кир-Ламбра није давао на акцију спасавања свога уздрманог поштења, сама кира-Анастасија успела је, молитвама и заклетвама да ће кир-Ламбру заувек од себе отерати, да умилостави Јанићија да кир-Диши не одаје шта је видео. До повратка кир-Дишином, „Јанићије је живео као мали султан“, газдарица је била њему послушна и гостила га је као најмилијег, а не као шегрта, али ипак Јанићије није знао да ли може да трпи терет спознаје да је „кира-Анастасија погазила образ свог мужа, а он хлеб свог мајстора“.

По повратку кир-Дишином, који је свима осим Јанићију донео поклоне након што се судски спор око наследства завршио у његову корист, млади шегрт се двоумио да ли да сапопшти газди оно чему је сведочио. Коначну одлуку донео је

када му је речено да треба да буде послуга на вечери на којој кир-Диша планира да угости кир-Ламбу и његову супругу. Уз речи да не може да служи те људе, јер нема образа да им пред очи изађе, Јанићије је, без да је и саслушан због чега је таквог става и уместо да прича добије епилог, напрасно отеран из радње мајстор-Дишине. Немајући куда, младић без породице и родбине у граду отишао је тетка Маци, која га је дочекала речима: „Море, немој да се срамиш! Ниси ти код туђина, није тетка маца ни Цинцарка ни Гркиња, оди!“.

У дому кир-Дишином, без Јанићија да пази на ред и служи за столом, кир-Ламбра је на вечери и весељу прославио чињеницу да, иако ухваћен са рукама у меду, ни он, ни кира-Анастасија неће због тога сносити последице. Када је Јанићије чуо за овакав расплет, отишао је да и последњи пут покуша да уразуми свога газду, или да од њега добије разрешење и исплату за своју службу. Кир-Диша напokon је пристао да саслуша шегрта, а када је чуо шта је посреди, био је ван себе. Сазнавши и од тетка-Маце да је све изречено заиста и тачно, кир-Диша је отишао да се сукоби са супругом. Иако ван себе, прижељкивао је да се све заврши на неки волшебан срећан начин, али га је реакција кира-Анастасије на његову вику да га је она „отровала“ шокирала, те је само могао да пред њом бесно констатује: „Еле, муж на путу, а жена ашикује с комшијама! (...) - Кучко! Ја искам да ми даш дете у кућу, а ти, место детета, кир-Ламбру – ха?!“ (Илић 1908: 90). Сукоб се убрзо са вербалног замало пренео и на физички аспект, а када је кир-Диша супрузи претио да ће је из куће истрати, а она на њега потегла нож, све се завршило Дишиним стратешким повлачењем.

Док се кир-Диша бојао да је упропаштен на свим пољима („Остати без жене и пустити да се цео свет исмева његовом судбином, то је двострука штета, коју никао не би могао поднети“), кира-Анастасија покушавала је да спасе свој углед, али са супругом није желела да се поново мири, како је то кир-Ламбра предлагао, него је, као завршну констатацију свога брака, изнела и своје имаголошко запажање о типу емоција које према супругу од почетка гаји:

„Не сам га ни до сад гледала, а сад га мрзим како једно куче, како што христијанска душа мрзи на Турчин! Искам да си идем из ову проклету варош, идем на вилает, там да плачем и пред иконе да кунем тебе Ламбре, зашто ме даде на ово кавурско чкембе, да ми очи испије, младост отрује!“ (Илић 1908: 94).

Иако је кир-Диша, као архислабић, потајно прижељкивао да се створе услови да жени опрости, и да је у кући држи као сужња њеног великог греха, када је пошао да се са њом коначно расправи, дом је нашао закључан, а комшијско дете известило га је да му је супруга дом напустила, отишавши за првим суседом Ламбром. Сценом Дише који излази на друм којим је кира-Анастасија отишла, завршава се и први део романа. Том стазом одлази и недовршени Грк у мајстор-Диши, који се и на почетку другога дела поново налази у форми неприхваћеног странца, јер је пред њим била морална и физичка репатријација, повратак у круг народа коме је биолошки припадао, а од кога је на све начине желео да се одаљи и све везе са истим заувек да прекине.

Истовремено, и у најближем суседству дешавала се браколомна драма, јер је кир-Ламбре најзад увидео да је наступио тренутак расплета. Притиснут пре свега страхом од реакције суседове („осећао је тежак притисак, тако тежак, као да му је цео мајстор-Диша са свом својом пространом ширином сео на душу, па јој не да дахнути“), Ламбре је преусмерио осећања и према својој супрузи размишљао је на најгори начин. Такође, чињеницу да не делује ни на један начин, преусмеравао је и на друге кривце за положај у коме се нашао, те је тако кривио и Дишиног шегрта Јанићија, у тиради која ће се поново погубно завршити по његову супругу:

„Ох, ох, луда глава! Ох проклето Бик што ми укради антерија! А-а-ах! – Шија да му заврнем, нека липше, куче погано, што ми уједи!, јекну Ламбе и стотине псовака на грчком, цинцарском и турском језику праскало је по соби, да је кира-Мана сваки час стрепила, да је не позове у собу. Познавала је она адет свога мужа, да сву срџбу, коју је са сокака донео против кога му драго, искали на њојзи“ (Илић 1908: 99).

Док је кир-Ламбре, буквално преко кира-Маниних леђа, правио стратегију како да се неповређен из свега извуче, кир-Дишу је тетка-Маца уразумила да у своме слабићству ипак постави границу, када му је пренела оно што се по сокаку причало да је његова венчана супруга о њему говорила („Каже: Гацу Циганина узеће, али теби ни за живу главу неће! Каже (...) оно није човек, оно је тулум, једно говеће шкембе!“). Случај комедијант удесио је, наравно, да дојучрашњи пријатељи набасају идући споредним београдским сокацима један на другога, а тај сусрет завршио се потпуним посрбљавањем Дишиних манира, који је заборавио на етикецију и вербално осуо паљбу на љубавника, а проводацију, али је све остало на букацијском наступу. Београдска чаршија, живо заинтересована за све оно што

сеже у сферу приватног живота свих својих чимбеника, сама је себи стала на реп, јер је, мислећи да привидним раздвајањем само потпирује сукоб до тренутка ескалације физичког насиља, заправо ову представу тобожње храбрости брже привела крају. Међутим, представа изведена на уличном раскршћу, ма колико ускратила публику за сам чин директног сукобљавања протагониста, постала је ствар од националног значаја у Београду:

„Потајна саревњивост између старе грчке чаршије и младе српске чаршије, која се борила не само за свој опстанак пред моћном и умешном грчком чаршијом, него да потпуно истисне грчки елеменат из српске престонице, поче овоме догађају придавати и политички значај. – Одродили сте човека од његова народа, одузели му крсно име, па му сад и образ узесте. – Не смо га звали; сам се тискао међу нас!, бранили су се Грци од оног прекора“ (Илић 1908: 113).

Кир-Дума, слаткоречиви трговац са којим је мајстор-Диша и дошао напослетку до решења бракосклапајућих преговора, открио је и сам шта заиста мисли о свом накратко сународнику: „Кир-Диса је диваљ човек – Србин је, бре; шта може да се чека од један диваљ народ?“ (Илић 1908: 113).

Сав сукоб смирио се када се испоставило за пар месеци да је кир Ламбре, који је након овог сукоба под изговором трговачког пута нестао из града, заправо „заједно са кира-Анастасијом у Галцу, где је отворио малу бакалницу, а у њој крчми по мало анасонлију, јамајку и друга пића, која беху на гласу“.

Поменути кир-Дишин апатридни положај потврђивао је сада и сам мајстор-папуција, који је о народу који је до недавно уздизао на небеса, дошао до спознаја које је баштинио и остали део ондашњег Београда:

„Колико је патио од туге за својом женом, толико је омрзао на сав грчко-цинцарски род, и када би му било у власти, за цело би се сва грчко-цинцарска чаршија за двадесет и четири сахата иселила у Јеладу. (...) Сад је кир-Диша био потпуно усамљен; изгубио је грчке пријатеље, а да се враћа својој нацији на то није ни мислио. Одрођеном је теже сродити се са својима, него туђину са туђином. Требало је да прође време, да залечи ране, да се разабере и обазре око себе; јер сви ови Срби, комшије и некомшије, које је толико година с презрењем дочекивао и увек држао у пристојној даљини од себе, сад су му се злурадо смејали и по укусу ондашње чаршије искашљавали за њим, кад год би туда прошао“ (Илић 1908: 114).

Кир-Дума, који је свој суд о свом куму Диши и народу коме је он, од рођења, а и након заплета припадао, већ дао, ипак се осмелио да посети белог удовца, наравно, због суме коју му је, приликом издавања мираза, као позајмицу дао. Да је

Диша националним идентитетом све време трговао, потврђено је и расплетом ове посете:

„Кир Дума уђе опрезно, а одмах за њиме тако исто обазриво увукоше се још два Цинцарина учтивога и врло скромнога изгледа - Е, како да вас утешимо, куме? Судбина, к'смет, што кажу Турци. – А где је она?, упада Диша у реч страшљиво. – Разбирате ли за кира-Анастасија? Ако за њу разбирате, она је на вилает. И одну писму је послала; иска да ви из њена кућа идете. Жалос, кир-Диса, много жалос; и душа да могу да ти дам, па да дам, него ми дођосмо због друго; знате због они пари! – Које паре?, запита Диша узнемирено. – Због 4000 гроши, што смо ви позајмили ја и Ламбра. Кир Диша га погледа зачуђено. – Ти мени дао паре? Зар онај гурбет мени дао паре? Какве паре тражиш, бре? Думи поклецнуше колена, које од претећа израза а које опет од одрицања Дишиног. – Молићемо, немојте да се љутите; ама то није лепо. – Напоље!, продера се Диша. – Јанићије, брзо овамо! (...) Са сокака допре раздражена вика кир-Думе и двојице његових пријатеља: - Ајдутин! У букагије ћемо ми тебе! Нема да си уземете пари, па да не вратите! Лопове, бре, паре да си вратиш! (...) – Жену ми одведосте, на образ ми плъунусте; - то кошта 4000 гроша, шапнуше задовољно кир-Диша. – Нема бре ништа за бадава, па ни жена! Ја сам се доста уједао, сад се уједај ти!“ (Илић 1908: 117).

Кир-Дума је потом имао због новчаног губитка несаницу, у којој је клео на сав глас и вишејезично:

„Целе ноћи претурао се по постељи, устајао, уздисао и псовао све што се на грчкомезику налазило: - А-а-а проклета пцета; проклето Ламбре, што ми направи! Они били ортаци на жена, а ја да плаћам трошкови! Не сум писмено тражио, кад требаше, па сад да запишемо у пропала вересија... А, ах-а, Дума, гомаре едно, ко те превари? Едно Диса, едно српско куче!...Ух! ух!, уздисао је кир-Дума и туцао се од муке песницом у главу“ (Илић 1908: 117).

Кир-Диша је и пред судом посведочио да новац на позајмицу није примио. Испрва само делимично забринут због свог кривоклетства, кир-Диша је ипак показао да није толико тврд и похлепан, када му је, по повратку из суда, код куће позлило. Са халуцинацијама у у којима је пред очима видео „како у собу улете некаква црна крмача под фесом и кратком кићанком на глави, па га удари кришом у трбух, обори га и леже на њега“, кир Диша се дуго борио, а као прва помоћ пристигла му је и тетка Маца, која једина од целе чаршије папуцији није окренула леђа. Умирујући га речима „не бој се, кир-Дишо, сад је све добро“, тетка Маца је Дишино распоистовећивање са стеченим цинцарством довела до краја, јер је и у бунилу грознице, мајстор Диша змогао снаге да каже:

„Јаох, тетка Мацо, застења Диша, немој више тако! (...) – Немој кир-Диша! –Ама шта? – Кир.. кир.. стење Диша, нисам ја кир... Погана је то реч; то је грчка реч!... - Тако, тако, мајстор Дишо, поправи се Маца. – Ето, нећу, поган је то милет. Од овога часа кир-Диша

није трпео да га ико тако назива; јер такав назив само му је напомињао све оно, што је до овога часа поднео, тај назив му изгледаше сада као пакосна подсмевка“ (Илић 1908: 120).

Заклињући се да ће новац, који је женидобом стекао, а није вратио Цинцарима, у целости дати цркви, Диша је претрпео тренутке грознице у коју је упао, а када се освестио, на савет тетке-Мицин, напослетку је само приложио хиљаду гроша за недостајућу папуцијску еснафску заставу у храму. После тога, ослобођен свих греха, развео се од одбегле жене и пред судом, иако је његова сада већ бивша супруга своје присуство на парници, као и сва браком стечена права, одбила речима: „ако искам да по месечини спацирам по башча, како од мајку родена, имам си овде побољи човек, сас кога ћу спацирам!“.

У даљем току романа, Дишино расрбљавање је процес који се поново успоставља браком. Дишина изабраница више је била, и по други пут, наметник у његовом животу, али овога пута наметнут од лукаве и прорачунате тетке Маце, тобожњег јединог Дишиног искреног пријатеља. Иако по годинама ближи њој, по други пута Диша се жени њеном ћерком, младом Лепосавом, која има читаву историју љубави са Дишиним вечитим шегртом, Јанићијем Биком, од наивне дечије заљубљености, до емоција које су већ претиле да се и у стварности претворе у више од саме симпатије. Јанићије, кога је љубава за коју као да је слутио да ће бити несрећна, увек одводила у градским лутањима до јеврејске махале, у којој је чуо девојачку песму „*Да ли знаш како се зове она ватра, што душу сажиге а срце спржи? Знам, душо, знам – то је љубав!*“, волео је Лепосаву искреном љубављу. Међутим, девојачку судбину определила је њена мајка, која је већ разведеном и по чаршији провиканом старом младожењи и сада остављеном самцу Диши просто наметнула своју јединицу.

Иако је Диша временом успео да се у српској заједници избори чак и за бољу позицију него што је међу Цинцарима икада имао, мајстор-Диша био је, по свом суду, и даље некомплетан човек, без потомства.

Њеног нови друштвени положај, био је резултат његовог посвећеног рада и жеље да поново буде део свог истинског народа:

„Мајстор Диша је пожњео све користи. Српска чаршија прихватила га са великим уважавањем, црква га убројала у своје ктиторе и приложнике храма сега, а еснаф га изабрао за свога устабашу. Све што један честит, заслужан мајстори и имућан газда може

постићи, то је он у грађанству и своме еснафу постигао на своју радост и на големи јед кир-Думин, који је још једнако уздисао за изгубљених 4000 гроша“ (Илић 1908: 130).

Своју тугу што је сам, без породице, Диша је поверио тетка Маци, а она је искористила вребану шансу и тренутак, те своју вољу спровела у дело. Девојчици заљубљеној у младог и снажног, али не претрано интелигентног Јанићија, мајка је илузију брака из љубави развејала трговачким резоновањем:

„Да те дам Јанићију, шта ли? Па трећега дана да обоје липшете од глади! Да се удаш за дериште, које не може за десет година на селамет изаћи. Знаш ли ти која ти је сад? Пуних шеснаест! Још годину-две па ћеш да постанеш уседелица“ (Илић 1908: 135).

Наравно, план за хватање наивног младожење поново је укључивао и чаршију, у коју је пуштен глас о симпатији сад већ старог папуције према, по закону, још детету, а према њеној мајци, већ скоро уседелици. Диша, који је себе доживљавао као човека који ће се тешко поново у Београду оженити („Да је бар удовац, али пуштеник – е, не иде! Човек са једном историјом, која је до скора изазивала смех по чаршији“), олако је пристао на мисао да се ороди са једним кућом у којој је увек, и кад је био од свих презрен, добродошао. Својој новој невести, када је обавештен да је мајчина воља и дозвола да за њега пође потврђена, до тада плаутовски шкрти Диша даривао је „огрлицу од педесет великих, златних махмудија“ и велики златни дукат „ћошалију“, потврђујући и тим личним материјалним издацима да у новоме браку неће бити калкулант, него да у њега ступа са само једним циљем – добијањем наследника.

Историја љубави Јанићија и младе Лепосаве тим чином није завршена, али је додатно закомпликована. Љубав, која је опстајала као обостраном симпатијом потврђена, али практично платонска, навела је била Јанићија и да бежи од газде, и да се као разметни син након бега врати у пређашњу службу. Истоме Јанићију, кира-Мана, коју је кир-Ламбре за собом у Београду оставио, нудила је да о њеном трошку са њоме пође у Галац, да тражи одбеглог Цинцарина. У ситуацији у којој младић одбија да буде најамник остављене Цинцарке, појавио се и кир-Дума, који је појаву младог Србина проценио као атак на честитост сусетке Гркиње, те је поново дошло до сукоба, у којем је физички импресивни Јанићије тек одгурнуо нејаког и старијег Цинцарина. Верзија која је дошла до мајстор-Дише, у себи је садржала и то да је самоиницијативно Јанићије, због увреде његовог газде,

претукао кир-Думу, те је Бик у службу поново примљен, а чак му је због привржености обећана и награда у догледно време.

И након склапања новог брака, газда Диша остао је исти, привржен послу, и поново, као и у првој бездетној заједници, тужан јер не види сврху свог вредног рада у наследницима који би стечено добили од оца у аманет. Предлагао је, не својој супрузи, него њеној мајци, да са новом младом искористи од дервиша одавно преузети и заостали запис и обред са ходањем по дворишту по месечини, али је добио одговор имаголошке природе због кога је одустао од овога наума:

„- Јесте зете, од дервишког записа могу да се роде деца. Ама ти и не знаш, шта је све овде дервиш записао. Некрштена душа ради са некрштеним силама. Од ове амајлије можеш добити сина, ама сто крстова да метнеш на њега, оно ће опет остати нечисто“ (Илић 1908: 173).

Тетка Маца, која се при порођајима, а и око проблематичног зачећа, најчешће у дом позивала и питала највише у ондашњем Београду, јасно је знала да проблем не лежи ни у једној од Дишиних жена, него у њему самом, али је то заоденула у форму визије у сну, и на тај начин сачувала, бар привидно, зетовљев углед, и пронашла начина да породица буде бројнија за најмлађе чланове. Рекавши да јој је мајка Божија дошла на сан, и то чак три пута, и рекла да мајстор-Диша мора отићи у Јерусалим, јер су његова деца „у чељустима аждаје“, те да ће тамо наћи копље којим ће их избавити, тетка Маца је зета отправила на хаџилук, а у кући оставила, уз своју ћерку, младог Јанићија да пази на њу. Испраћен свечаном литијом, Диша се отиснуо на шестомесечни пут у Свету Земљу, оставивши при поласку и сам додатни аманет Јанићију да се о свему у радњи и дому са највећом могућом пажњом стара.

И док су весели дани у мајстор-Дишоној кући пролазили у идили срећног и најсмејаног живота Јанићија и Лепосаве под будним оком тетке Маце, на хаџилук приспели папуција „се у Јерусалиму већ увелико предао побожном опхођењу светих места, бденисању и постовима, помоћу којих је хтео да казни грешно тело, склоно свакоме искушењу“. Ипак, његов немирни трговачки дух није му давао мира, те све чешће у молитви није налазио утеху, него је помишљао на радњу и породицу остављене у Београду. Док је обилазио света места, Диша је поново био у позицији странца, и у сусрету са странцима, на страном терену.

У његовој пратњи нашао се и скромни „Грк Хаџи-Зосим из Епира, врло побожан, тих и услужан хаџија“, који за своју службу није тражио плату, већ је живео од најскромнијих дарова које је примао, при томе одушевљавајући на хаџилук кренуле вернике својом *чистотом вере*. Чињеницом да са њиме хаџилук није био плаћени аранжман, него бесплатно искуство, стекао је велико поверење Дишино, те му је придошлица из Србије открио и због чега се уопште и одважио на пут на Блиски Исток. Спознавши циљ Дишиног пута, хаџи-Зосим је, хришћанском врлином вођен, решио и да му помогне, те је убрзо, чудном коинциденцијом, пронашао и пустињака који је био лични чувар велике светиње: ексера којим је Христос био прикован за крст. Реликвија до које није могао доћи ни цар Константин, била је на дохват руке Диши, а о њеној аутентичности, осим пустињака који ју је чувао, сведочили су и власт и свештенство, који су њеног чувара снабели гомилом печата који њено порекло потврђују. Хаџи-Зосим - наравно, лични пријатељ пустињака - повео је једнога дана и свога гост из далека да види ту свету утвар, а тамо је поново уприличен још један сусрет са ликом странца у овоме роману, који је и сам открио неке своје ставове о далеким народима и њиховој гастрономској култури и традицијама:

„Стари пустињак био је сед као овца, дуге браде и лица овална са необично живим очима, које одаваху тим Јерменина. Кад старац устаде и обазре се, оба поклоника приступише и целиваше га у skut, а он им очински благослов подели. – Богоугодни пустињаче, започе хаџи-Зосим на турском језику. – Овај, што га видиш да је дошао са мнош, јесте хаџи-Диша. Дошао је из Срб-вилајета, хеј, тамо преко мора, на сто конака, где сунце залази. – Знаш, одговори пустињак, знаш; тамо живе Френки што једу жабе. – Тако је, богоугодниче. Мој пријатељ није баш од тих, само су комшије. – Комшија, не комшија, еписи бир; ама, што Бог није заповедио да се једе, оно је погано. И жаба је погана – и Френки су погани! – Тако је!, одговори понизно Зосим (Илић 1908: 193).

Након што је од велике хрпе умашћених и згужваних хартија са потписима и печатима које су оригиналност ексера потврђивале стари пустињак направио пред Дишом изложбу, пружио се прилика и београдском папуцији да види ексер. Испоставило се и да је најсветији ексер на свету у ствари сличан свим другим ексерима у оптицају, осим чињенице да се завршава са две куке, које су Дишу подсетиле на аждајину жаоку, на којима су се налазила и два трага рђе, која су представљала крв Спаситељеву. Убеђен да је само целивање овог ексера равно целивању руке Спаситеља, и запитан од страца за жељу која прати овај свети чин

(„Дете!, помисли Диша – и да ми у дућану не буде штете!“, одговорио је будући хаџија), Диша је осетио велико олакшање. Наравно, ни мир у томе духовном тренутку није могао бити непомућен Дишиним предузимљивим духом, те је на његову прву реченицу „Хеј, да ми је та светиња у дућану, куд би ми крај био!“, изокола почело и само погађање око евенуталне куповине реликвије. Оно се, опет, завршило старчевим новостеченим импресијама о народу којем Диша припада:

„Старац се дубоко замисли, ухвати се за браду и оборене главе по који пут дубоко уздахну. Видело се да се са самим собом бори. – Да продам, а ко зна у какав ће народ доћи оваква светиња. Можда си ти баш од оних...оних... Не, не, ти немаш те паре. – Па да се погодимо!, одговори мајстор-Диша, који добро опази старчеву борбу. – Реци, колико тражиш? Старац га значајно погледа, па онда одлучно одговори: - Сто хиљада гроша. (...) – Колико рече? – Сто хиљада, одговори поново старац тако спокојно, као да то беше само један грош. - Да ти дам пет стотина? – Шта кажеш? – Четири стотине педесет!, одговори Диша, коме се и ово учини много. Старац скочи са миндерлука и разрогачи се на Дишу. – Шта? 500 гроша? Каква је то погана земља, из које си дошао, да ми у браду поганиш? Јесам ли ја Френк, шта ли, да се бацаш блатом на мене?“ (Илић 1908: 197).

Осетивши да од трговине вредном утвари нема ништа (последњи покушај пустињака да странца наведе на куповину био је одрицање од пазара, тврдњом „Јок, јок, с њим нема пазара. Ни за 550 гроша не бих му дао“), старац је ипак, правећи се невешт, успео у своме и Зосимовом плану. Говоривши да за понуђену своту Диша не може да добије ни чудотворни памук на којем се ексер чува, а који има моћ да „Кад од њега начини хамајлију нероткиња, роди одмах дете честито и благословено“, преварантски дуо који је пословао у Светој Земљи преварио је бившег цинцарског зета, који је помислио да је он у доминантној позицији, и да купује баш оно што му треба, без знања продавца. Ипак, када су ступили поново у преговоре, опет је старац, на основу понуђене суме београдског трговца, имао импресије о Дишином завичају („Какав је то погани милет што не верује више у Бога и пљује на свете утвари?“), али и сам Диша се није дао, те је резонаовао да је издатак већи од планираног заиста корак на који се не сме одважити, јер „Ако је и за децу, скупо је!, уздахну Диша, коме тај пар прелети у памети колики је све пут претурио и што се до сада истрошио, цигло ради једнога детета“. Напослетку, након мучног источњачког ритуала ценкања, за цену од две стотине и четрдесет гроша Диша је купио ушивену малу лоптицу памука, те са њом као амајлијом кренуо коначно кући. На расанку, Диша се поздравио са својим на хаџилуку

стеченим пријатељем Зосимом, који је ту прилику уграбио да коначно до краја делује у правцу за који се од почетка спремао, те је, опраштајући се дуго и срдечно, успео да београдском папуцији украде око струка везану кесу са новцем. Установивши да је покраден, Диша је клео и Јудом Искаротским називао неверног и претворног пустињожитеља и аскету, жалећи се свима да му је нестала сума од чак пет хиљада гроша, иако је био опљачкан за десет пута мањи износ. Свом још увек нерођеном детету, Диша је већ испостављао и пребацивао свој огроман трошковник, те се на повратку кући самом себи жалио и кукао: „Још се чкембе једно није ни окотило, а гледај ти, колико ме кошта!“.

У Београд се Диша вратио са новостеченом титулом хаџије и са физичким изгледом који је наликовао на представу светог Спиридона на еснафској застави којом је већ раније цркву даровао. Просветљен истинама вере којима је у Светој Земљи сведочио, Диша је на лојаници запалио дуго чувани дервишки запис, уз речи „Да спалим сотону! Нечастиви је у њој, а ово је кућа христијанска!“. Предавши и супрузи свету утвар коју је уз ценкање пазарио, Диша је закључио да је тиме обавио све везано за продужетак лозе што је у његовој моћи било. Убрзо, да ли од свете памучне лоптице из Палестине, или од Јанићијевог одличног пажења на мир и ред у кући, и Лепосава је обнародовала да је у благословеном стању, те је након девет месеци супруга и обрадовала приновом у кући, и то утрострученом. Уверен да је дејство амајлије толико снажно, хаџи-Диша је након порођаја у којем је његова млада супруга родила три здрава дечака, сам ступио у акцију:

„Хаџији мркну свест; он, као да га неко гурну, уђе у собу дршћући од наглог запрепашћења. – Доста, бре, доста! Нећеш ваљда свих седам!, продера се Диша на жену које се на мужа застиђено осмејкиваше. – Сад бар да знаш, зашто си потегао толики пут, донео си читав бериђет у кућу!, утишавала је Маца уплахирана зета. – Ама што је много, много је! Скидајте јој амајлију!“ (Илић 1908: 210).

Наравно, чаршија београдска на ово чудо није остала нема, али је оставила хаџи-Дишу да сам своју историју износи, поентирајући само својим новим наименовањем које је коначно придано уз титулу хаџије и које је заменило и Дишино до тада мајсторско и господско име:

„од честог понављања ове историје о чудотворном памуку хаџи-Дишу, ради лакшег разликовања од једног другог хаџије, који је случајно имао исто име, прозваше: хаџи-Памук. У то доба је поникла и она крилата реч, тако често изговарна у староме Београду за

оне људе који су тек после седам и више година добивали децу: *Ишао у Јерусалим по децу!*“ (Илић 1908: 211).

Међутим, изнурена пренапорним порођајем у којем је родила три здрава и крупна дечака, тек остварена као мајка, млада Лепосава се убрзо разболела и пала у постељу. Диша, који се на повратку са хаџилука ватром опростио од исламских надрилекарија, обратио се као последњем могућем извору помоћи и једном познатом београдском турском хећиму, али ни паљење усијаним гвожђем, које је на тренутак призвало свести болесницу, као ни *атови* које јој је хећим дао, нису били од помоћи. Недуго после тога, Лепосава је и умрла, са руком слуге Јанићија, који ју је дворио, у својој, и са речима: „- Да му кажеш... Диши... Јер ја ћу...“.

Након Лепосавиног спровода, и потпуног преображавања младог Јанићија, који је за изгубљеноим газдарицом свакодневно патио и наочиглед венуо, и сам хаџи-Диша се тек једном развеселио, и то поново у духу онога Дише са почетка романа. Након што је чуо вест да је у Београд поново пристигао кир-Ламбра, Диша је био видно срећан због његове пропасти, коју му је представила тетка Маца:

„- Оставила га она ороспија, кира-Анастасија, и одбегла с неким руским матрозима из Галца. А кира-Мана отишла у Галац и довела мужа кући, пошто се добро намучио и нагладовао. Ни пре Лепосавине смрти, ни после, Маца није видела свога зета толико расположена и разговорна као данас. Хаџи-Диша иначе није ни умео никада да се толико расположи или ма чиме одушеви, што би га из граница обичног душевног кретања изазвало. И зато га је пуница гледала чисто зачуђена овом екстазом, у коју је хаџи-Диша улетео: - Кажем ти, ко је макар једаред хаџију ујео, то му је скупо платио! Има Божије правде, има, само што то овај покварени свет не зна! И хаџи-Диша се, кад спомену име Божије, побожно прекрсти“ (Илић 1908: 217).

Пред сам крај дела, писац је описао и како је и Јанићије, од туге за газдарицом Лепосавом, право из ћор-Ахметове кафане, отишао уз пратњу циганске музике, која је свирала љубавну песму коју је чуо у јеврејској махали, и како је тек у зору хаџи-Диши дошла вест да је његов верни шегрт извршио самоубиство. За верним службеником, које био сахрањен одмах поред гроба његове супруге, Диша је жалио поново кроз математику: „Несрећник један! Шта му је било мало код мене? Хтео сам да га узмем на трећу пару; ортак да ми буде, паре да намлати!“ (Илић 1908: 222).

Крај романа враћа се на сам почетак, јер слика погребња Јанићијевог и гроба Лепосавиног кореспондира са почетком романа, на коме је приказан *памјатник* на

гробу „папуцике, вјерне супружнице мајстор-Дише обућара“. Како се и прича кружно завршава, таква је и судбина њеног главног лика, који је и на овоме споменику потписан као мајстор-Диша, вративши се том апозицијом са почетка приче и сам дефинитивно у крило народа из кога је потекао, поред кога је живео и са којим се тек кроз потомство које је из истога потекло дефинитивно поново повезао.

Грађен као фигура чијим поступцима, али и идентитетом, руководе други, странци или домаћи, Диша пролази промене које се најбоље одражавају на његовој бинарној номенклатури. Једнако обесмисливши и његов позив мајстора, јер стваралачке праксе у његовом првенствено трговачком раду готова да и нема, као и њега као једног страног господина, означеног титулом кир, писац напослетку и сам наслов дела, *Хаџи Диша*, као и титулу коју је из Палестине папуција донео, извргава руглу. Диша нити је мајстор, нити је господин, а по својим поступцима и прикљученијима на хаџилуку, и та титула има само спољашњу функцију, пошто свог носиоца не успева да духовно и на какав начин обогати. Дишина вишеструка страност и практично немогућност потпуног постојања нити у једној средини, нити са једним звањем, за циљ има да пародијским поступком представи из још једног угла националну разноликост постосманског Београда, представљајући сву приземност чаршијских подела. Београд који од оријенталне вароши постаје град, мора се лишити баласта прошлости, и у њему једино као споменици пређашњих времена могу остати цинцарски типови и несвакидашњи у средину и међу људе неуклопиви ликови, какав је био Диша.

Док је Сремац од Гераса Паскалеса начинио Ђерасима Паскаљевића, на тај начин сачувавши једну стару и страну слику из прошлога времена, дајући јој потенцијал и за даљи, интегрисани развој у будућности, Илић је својим Дишом пародирао страност из угла домаћег живља, стављајући у позицију онога на коме се сав хумор дела базира управо национално неиспрофилсаног Дишу. Затвореним кругом немогућности трансформације, поврђено је опет да је асимилација једини начин сигурног опстанка у средини која се профилише у националну државу, каква је Кнежевина и потоња Краљевина Србија и била. Диша није успо да постане Грк, а ни Грци, како то време сведочи, нису успели да опстану ни као Грци, ни као

Цинцари. Иако је титулу хаџије више носио као придев, него као апозицију, Диша је на крају пута постао оно што је од почетка и био: обичан српски занатлија, што је била судбина којој нико из трговачког Београда онога времена није успео да побегне. Национално уједначавање и србизација целе престонице, који су пратили обрасце понашања свих држава и великих градова Европе онога времена, за крајњи резултат су имали и потпуно претапање Цинцара у Србе, што је онемогућило реверзибилни процес, који је у овом делу исмејан. Такође, да је оваква национална одредница била нешто што је једноставно време наметнуло као нужност, са којом су се, као потомци Герасима Паскаписа, напослетку изједначили и сви остали Београђани другачијег етничког или конфесионалног порекла од већинског народа, сведочи и чињеница да се готово целокупно градско становништво, у једном тренутку времена, пре Првог светског рата, изјашњавало као Срби. Даља подела једног политичког народа на Србе православце, Србе мухамеданце и Србе Мојсијеве вере, није доводила у питање чињеницу да је деветнаестовекова политика национале државе успела бар у једном тренутку у времену да страност инкорпорира у себе, барем у највећој и најурбанијој средини у држави. Да је и српство барем у једном моменту било у потпуности инклузивно, најбоље се види по томе што су они њему најближи, по религији идентични, постајали и до данас остали Срби, у процесу који уколико би био избегнут, био би сматран друштвеном аномалијом. Управо на тој премиси да је претапање Цинцара у Србе нормално усмерен ток дешавања и настаје ово дело, у којем је основна хуморна упоришна тачка чињеница да је неко ко би настојао да устаљене форме понашања изврне наизврат и преусмери у супротном правцу неизоставно толико стран и другачији, да заслужије и подсмех околине, али и властиту студију карактера, која је напослетку овим романом и његовим насловним ликом и дата.

Наредни романи Драгутина Илића по времену настанка свакако не спадају у наше поље истраживања. Следећи, 1917. године написани, а тек 2001. публиковани Илићев роман *Госпођа Марија*, стоји као повезница две пишчеве раздвојене стваралачке фазе, на путу од реализма првих објављених романа, ка српском експресионистичком роману, коме припадају роман из 1921. *Секунд вечности*, као

и 1916. у Кијеву написани, тек 1994. објављени роман *Аутобигорафија одлазећега*. Међутим, ликови странаца у њима дају заокружену слику нашем истраживању, те ћемо их само узгред побројати и њихове главне карактеристике издвојити.

У *Госпоћи Марији*, у роману чија радња се дешава у српскоме селу, поново се формира љубавни троугао, као и у *Хаџи-Диши*. Низови јела, пића, пијанства и смрти у овоме делу, одају и дух паланке, који је Илић представио у њеном пуном колориту. Свезнајући приповедач у роману, који своје успомене казује, већ на почетку, на првој странци дела, себе одређује као „странца и госта, који се привремено овде налази“. Иако исте националности као и његови домађини, гост долази у средину која му је страна, и у породицу са доминатним женским ликом, са супружником свештеником који постаје за личне интересе више заинтересовани локални политичар, него пастир стада православних хришћана. У средини у којој је радња дела смештена, поред Срба живе и Власи. Они се прво помињу у случају када је описано како је једна двадесетпетогодишња плећата Влахиња већ пре удаје успела да село обрадује са два становника више (Илић 2001: 25). Њима припада и власник сеоске кафане Сандал Манулеску, као и две девојке, Марулица и Филипа, које су влашким језиком (којим се и председник општине Павле на једном месту обраћа сељацима) и мешајући га са српским и говориле, а које је у планини срео приповедач на путу у рудник. У крају којем су већ у оно доба Енглези¹⁶⁶ започели са експлоатацијом руда, ископавајући у Мајдан-Кућајни златну руду, писац напомиње и да „овде не учини се ни један корак док се не поврача“, а тај крај Србије, и у њему завладалу хајдучију, описује и речима свог јунака Ранка, који своју постојбину приказује у њу придошлом странцу речима:

„Не живиш, као ја, у овим крајевима наше благословене Отаџбине, где је морал на тако ниском ступњу, где је приватна својина безбедна у толико у колико му је немогуће да је кришом од тебе одвоји и где се овакве лопуже, када се јавно одметну од закона, сматрају као виша, легендарна бића. (...) Требало би да дуже поживиш у овим полуфетишким крајевима, па да видиш и већих чуда“ (Илић 2001: 54).

---

¹⁶⁶ Њих у овом делу представља брачни пар Роџерс, директор мајдана сер Едвард Роџерс и „његова љубезна госпођа“. Ови ликови представљају велики контраст локалном становништву, а приповедач у делу истиче: „мени је годило да проведем неколико времена у друштву интелегентних Енглеза и њихових госпођа, који су, у свом дивљем планинском склопу, далеко од културног европског света, били ипак у стању да створе један мали европски центар, који се у свему разликовао од ове средине полу примитивнога, неписменог и прилично неопраног света“ (Илић 2001: 64).

Већа чуда Драгутин Илић описује у своја два наредна романа. Први који је од њих објављен, *Секунд вечности*, оправдано носи поднаслов *источњачки роман*. Иако је роман грађен класичном континуирано-линеарном нарацијом, његова тема је другачија, јер он доноси несвакидашњу причу о животу (у овом случају, можда је боља реч: постојању) принца Пањати-Сахиба. У делу које је више филозофија него књижевност на коју смо до тада од Илића навикли, млади принц бива од Субоне просветљен самом Истином, и спознаје да је све оно опипљиво и видљиво само опсена и чулна обмана, а да је права реалност само Вечност. Овакав сиже, али и пишчева обрада истог, омогућио је и Сави Дамјанову, који је дело и вратио на позорницу српске књижевности реиздањем из 1988. године, да ово дело сагледа као једно од првих правих дела фантастике у нашој литератури. Деведесетогидишњи период који је протагониста дела провео у гробу Дамајанином, а који се њему учинио као *делић секунде*, преобразио је Пањатија у стогодишњег старца, који се повукао у манастир Неврити-Марго, и тамо проповедао својим ученицима истину:

„да је *цео живот људски само један незапажени тренутак што га човек на земљи просања*, да је *све обмана једног сна* и да *човек рачуна с временом, простором и дужином живота*, али је то варка, јер постоји само једно вечно, апсолутно Сада, *које је без зачетка и свршетка* и које је једни право станиште душе“ (Дамјанов 1988: XVII).

Последњи роман Драгутина Илића, написан током Првог светског рата у Русији, а објављен тек на крају двадесетог века, представља не аутобиографију, под каквом одрединоцом у наслову је и објављена, него „опис унутрашњег путовања Стазом која води до спозанје, односно до откривења велике тајне“ (Дамјанов 1994: 9). Овај роман, који се налази на самом крају нашег истраживања, „на изванредан начин следи пикареско-путописну парадигму“ (Дамјанов 1994: 9): нижу се описи спиритуалних, унутрашњих путолова и предела, везаних за главног јунака-посвећеника. У оставштини коју „одлазећи долазећима“ завештава, етапе Пута Иницијације су поглавља дела, *Велики Старац*, *Сфинга*, *У новом Храму*, *Сновићење*, *Песник и научар*, *Тројица једнога Ја*, *Песма Једнога*, *Напукло звоно*, *Ас-дур*, *Мој демон*, *Песма двојице*, *Мелодија Сатане*, *Алилуја*, *Није отпуштајешти*, *Песма пустиње* и *Последње слово*.

Писац који од роматизма преко реализма долази до експресионизма, у своме раду открио је Исток као исходиште, док је наш роман у пределима и ликовима са

истока од почетка проналзио инспирацију. Пустуња као предео, поново повезује крај овога истраживања са почетком, јер у пределима пустиње и ликовима стараца и пустињака, налазе се и зачеци српскога романа у деветнаестом веку и први сусрети са странцима у њему, код Атанасија Стојковића и Милована Видаковића. Однос према странцима код Драгутина Илића, развија се до те мере да је један од ретких који не преузима стандардну стереотипију народне епике када предстаља Турке у својим делима, а слику странаца који су од почетка у нашем роману присутни, Цинцара, даје на начин који се од прве њихове појаве у нашој књижевности испоставио као најподеснији за приказивање њихових ликова, кроз хумор.

Реактуелизација дела Драгутина Илића, која је предузета крајем двадесетог и на самом почетку двадесет и првог века, довела је овога писца напослетку на место које у историји наше књижевности свакако заслужује. Студиозно прегледано његово целокупно стваралаштво, помогло је да се у њему издвоје и публици поново представе и скрајнути сегменти, те да последњу реч о вредности дела има управо публика, а не, као у време њиховог настанка, строго у једном правцу усмерена академска критика. Објављивање појединих заборављених, пре свега раних романа српских романописаца деветнаестог века, који су некада управо код публике били популарни колико данас мало које дело савремене књижевности то јесте, и њихово ново читање могло би да омогући и да суд о њима не остане забележен у старим историјама књижевности, него да управо на њима неке нове историје модерне српске књижевности заснују своје темеље, као што је српска фанатастика напослетку у Драгутину Илићу нашла једног од својих зачетника

Истражујући хронолошки ликове странаца у српском роману 19. века, спровели смо једно истраживање Балкана, региона који „производи више историје него што је троши“ (Тодорова 2010: 84), проверавајући да ли је „балканизација супротна лонцу за топљење“ (Тодорова 2006: 70). Од ликова чију страност потенцира сам аутор, до ликова чију страност отворено и романтичарски негирају српски деветнаестовековни писци, сви они који би из данашњег угла посматрања представљали у нашој књижевности странце, издвојени су и појединачно анализирани, чиме смо добили резултате који формирају график националне карактеризације. Настојали смо да у том процесу посебно изолујемо и тумачимо „тренутак кад појединац постаје свестан идентитета сопствене групе“ (Тодоров 2010: 95), па је амбијент 19. века, као епоха рађања и формирања модерних нација, био најбољи могући избор. У тежњи да се према објекту истраживања односимо без сентимента, тј. да истраживач иако сагледава тренутак прошлости свога народа, треба да буде „способан да га посматра као с места неког другог“ (Тодоров 2010: 95), користили смо релевантну имаголошку литературу и посредством ње именовали појединачне појаве и читаве културолошке механизме у конституисању другости у српском роману 19. века.

На самом почетку нашег истраживања, али и на самим почецима српског романа као жанра, Атанасије Стојковић демонстрира да излазак из тада доминантних форми (превасходно народне епске књижевности) у друге жанрове, попут романа, са собом носи и другачије, трансгресивне и аутентичне представе. Роман као жанр додатно омогућава излазак из устаљених, клишеизираних, стереотипних представа, остављајући довољно простора за само дешавање сусрета култура и културне интеракције за коју се верује да може омогућити *откровеније тајни*. Атанасије Стојковић се у својим романима залаже за управо такву отвореност према другости којом се омогућава хибридизација кодова, и не само то, кроз алегорички приказ идеалног сусрета Стојковић испољава и наивну веру у апсолутну комуникацију која није посредована дискурсима.

Након алегорије Великог сусрета код Атанасија Стојковића, Милован Видаковић ликове странаца локализује у наглашено семантизоване топосе српске историје и културе. Од косовског боја, неизоставне упоришне тачке са које се српски народ у наредних пет векова оријентисао, преко стереотипне представе Вукове издаје као и из народне књижевности преузетих ликова Турака и *црних* Арапа, Видаковић своје читаоце кроз романе упознаје са амалгамом епа и историје, у којем ликови и даље личе на типове преузете из и даље доминантних образаца. Када се помери са Балкана, своје ликове води на путовања у којима директни сусрети са другим народима и културама мењају њихове светоназоре, те се тако појављују и ликови које protagonisti доживљавају, по први пут код Срба, као „добре и душевне Турке“. На путовањима бродом, Видаковићеви ликови обилазе цео Медитеран, а стижу и до британских обала. Варна, Цариград, приморски Египат и Црна Гора, Дубровник, Венеција, Довер, луке су у које упловљавају, другачији него што су на пут пошли. Видаковићеви читаоци виде да писац симпатију гаји према Србима, наравно, али и према Грцима, којима прориче бољу будућности, коју условљава постојање херојске прошлости, али и тужне садашњости. Када се од Срба помери, читаоце из угла браниоца хришћанских вредности упознаје и са свим европским народима, представљајући или бар помињући и Италијане, Французе, Шкоте, Енглеze, Шпанце, Ирце; који сви стоје на супрот „варварским силама са шест страна: Турцима, Арапима, Татарима, Персијанцима и свим Сараценима“.

Почевши од устаљених тема и мотива, те уводећи полако иновације које мењају перцепцију читалаштва и о поједином роману и ликовима у њима, и о самом овом жанру, Јован Стерија Поповић је био јасан настављач Стојковића и Видаковића, али и још јаснији претеча Јакова Игњатовића и Стевана Сремца. Почињући од пева о Бугарима и превођења грчке поезије, Стерија јасно даје до знања да њему појам страног не одређује аутоматски и непознато/ туђе/ нежељено. У роману, као и Видаковић, креће од *Боја на Косову*, али види много даље од својих претходника. Представљајући Мавре у Шпанији и на Балкану, те афричке народе, као и ратом разорено босанско краљевство, он културе о којима пише коначно доводи у директан контакт. Као резултат тог сусрета, у маварској Андалузији имамо

транскултурацију, а у Босни, тј. верским ратовима и присилним променама вере становништва у њој, имамо јасан пример акултурације. Напоследку, Стерију видимо као некога ко у својим делима међу првима има став у којем је модернији од мноштва својих и савременика и настављача. Стерија афирмише до тада непознате аспекте културе исламских народа, изједначавајући је, или понегде, као у случају Мавара, чак и стављајући је испред матичне, тада аутономно схватане европске културе.

Након Стерије долазимо до Богобоја Атанцковића и српског романа који за тему има недавну историју и који слику странца базира на живим моделима. У тренутку када је дело настало, уз сва помињана позивања на српску народност и њена права у оквиру државе и под круном Хабсбурга, Богобој Атанцковић пише за младе српске девојке, које већином бораве и образују се у немачким *леровима*. Он нема идеју моменталног уједињења свег српства, него му је Српско Војводство идеал коме тежи, те свој национализам јасно, и чак и данас модерно дефинише као идеологију народа, а не државе, према којој је и аутономија циљ сваког националисте. Ускогруд или не, неоспориви национализам Атанцковићев само је бидермајерски пренаглашен, и из угла једног новог читања, напосто смешан у својој претераности у црно-белом портретисању добрих и лоших ликова, у којем апостолски добри Срби за час кољу зубима као вуци, или одлазе у далеке земље да се и тамо боре на страни империјалних царевина против побуна и револуција локалних народа. Млади аутор, тежећи да досегне романтизам својих немачких лектира, дао је ауто-слику Срба који као да су побегли са страница дела Милована Видаковића, и који кроз свој аутопортрет и грубе скице још грубљих Мађара, чине слику и времена и народа осветљеном на један наглашено женски начин.

Централна тема нашег рада опширан је и богат приказ ликова странца у стваралаштву Јакова Игњатовића, који је јасно наследио своје претходнике, али и најавио потоње српске романописце, задржавајући у свему ипак своју јединственост.

Разумевајући да је и истина као и смех, за свакога другачија и третирана у односу на специфичности контекста и рецепције, заиста можемо опростити Јакову Игњатовићу његове пропусте и омашке у историјским приказима, али тако што

ћемо их подвргнути оку новог читаоца, са ставовима друге друштвене реалности и позиције комике у њој, те се добродушно насмејати наивности духа епохе у којој је он стварао. Такође, и слика арапског света коју Јаков Игњатовић даје мора бити сагледана новим читањем. Док Атанацковић афирмише Саидову стратегију, у којој је Оријент помогао да се Европа (или Запад) дефинише као његова контрасна слика, идеја, личност, искуство, Игњатовић негира културолошку диференцијацију, правећи од *другога исто*.

У роману *Ђурађ Бранковић*, Јаков Игњатовић двоструко релативизује идентитет Петошка/ Ферхад-паше: најпре чињеницом да је Петошко дворска луда која флуидност свог сопства заснива на амбивалентном присуству лудости односно мудрости, а затим и фигуром преласка, преобраћања у другу веру. Тако је Петошко двоструко гранични лик који парадоксално својом лиминалношћу доводи у питање саму могућност преласка. Игњатовићева трансгресивна интенција када су у питању културни, семиотички системи, видљива је и у потреби да се о сопственој култури говори из перспективе другог, чиме се наивно покушава освојити неутрални поглед, без свести о међусобној условљености ауто-слике и хетеро-слике. Уколико је говор о себи из перспективе другог проблематичан на семиотичком плану, Јаков Игњатовић га успешно употребљава на структурном плану романа, стварајући значајну фигуру његове романескне стварности.

Странци у првом друштвеном роману Јакова Игњатовића, *Милану Наранџићу*, нису више типски представљени и епски обојени туђинци на Балкану из његових романтичарских дела. Знајући да интелектуалци користе историју за национално буђење, Јаша је у тренуцима у којима је Омладински покрет настајао и био на врхунцу из својих дела слао поруке из историје, а касније је управо кроз историју настојао да и свој лик у будућности, кроз карактере из својих дела, пред читалачком публиком представи другачијим него што је ондашњом друштвено-политичком свакодневицом био уобличен. У урбаној средини и тада временски блиском тренутку, Јаша се много боље сналази него у приказима Средњег века. Од средњовековних витезова, много су му ближи сви хусари, од калуђера ученици и студенти, а брандербургери заиста и јесу били све оно на шта су се Јашине представе готово свих ранијих хероја неинтенционално сводиле. Као становник

града, о градским ликовима и пејзажима Јаша говори као космополита, и сви странци који у овом роману добијају глас, бивају очас посла преведени на српски, иако говоре својим матерњим језицима. И његови ликови језички регистар напречац мењају и прилагођавају те Јаша превасходно кроз прву књигу *Милана Наранџића* показује да је пронашао свој прави стил, у којем ће дати и најбоље резултате. У сценама из *кујни*, учионица, са балова, из кафана и касарни, са ђачких пијанки и из јефтиних пансиона, у живим контактима људи, народност и ако буде поменута, није онај фактор који међуљудске односе усмерава и одређује, а сплет језика у којем се преплићу жаргони свих поменутих друштвених класа и група, даје у својој унутрашњој раслојености као резултат једну космополитску полифонију. У тако организованом свету, реминисценције о странцима из далеких земаља (Енглеске, Швајцарске) имају само хуморну ноту и функцију, а Јаша у представи богатог живота града нема потребу да романтизује и дограђује своје суграђане, као што је то раније чинио са ликовима Арапа. Јаша је српски родољуб, мађарски домољуб и грађанин, који иако воли свуда да се завуче и о свему да остави писани траг, не поступа маловарошки и паланачки, него својим посебним стилем даје слику времена у којој сви ликови имају јасну функцију, у којој национална карактеризација служи само да прича даје додатно богатство, колорит и тон, а не да догађаје у њој усмерава или њима руководи.

Већ самим насловом свог наредног романа *Чудан свет*, Јаков Игњатовић у овом делу потенцира важну димензију романа: слику *другог* коју конституишу хетеро-слике средине у којој се у позицији странца нашао сам писац. Грађанин по пореклу, образовању и светоназорима, Јаков Игњатовић из позиције другог описује стварност села које такође пролази кроз процес модернизације. Токови новца и модернизација пословања довели су сељака у позицију у којој се није снашао, и у којој је постао лак плен зеленаша и незајажљиве и новца гладне адвокатуре. Допавши шака Чивутима, упавши у свет меница и облигација, сеоски живаљ се променио, те и сам постаје странац својим старијим генерацијама. Занимљиво је да за наведену средину Други, Чивути и Цигани, који припадају граничном простору, периферији семиосфере, управо због такве позиције постају најфлексибилнији и најадаптабилнији за наведене промене, док становници села који у овом случају

насељавају семиотички простор језгра остају најмање флексибилни и најинертнији на нове садржаје.

Враћајући се поново у урбану средину, у роману *Трпен-спасен* Игњатовић посматра и свет услужних радника велеграда, у којем се опет кроз хуморну хетеро-слику ствара априорно позитивна ауто-слика. Од света бербера, калфи и мајстора, до студената и академица, кроз раслојену слику друштва Угарске, Игњатовић се након приказивања села остварио и као реалиста који у градској средини уме да примети огледне примере, и да кроз хумор да слику странаца.

Роман *Васа Решпект* Јаков Игњатовић написао је из позиције потпуног странца, свесно га наменивши *другима*. У позицији артикулисане двоструке другости, као странац због политичких избора у своме народу, али и странац због своје народности у народу чији је ватрени домољуб био, он кроз лик Васа Решпекта даје ауто-слику другачијег Србина, коју његови сународници, као и сви остали у оновременој Мађарској, читају као хетеро-слику. Желећи да своје политичке изборе оправда и контекстуализује, Јаша пише о горљивом другачијем српству својих протагониста, које не вређа мађарске осећаје, а по аутору стоји и изнад војвођанског српства. Цео овај роман је слика другог, у којем је аутор странац према којем се други одређују. Самеравајући према својим мерилима све друге нације које се на страницама овога дела налазе, Јаков Игњатовић поново постаје јединствен феномен: мађарски панслависта, који је на страни Срба, Словака и Чеха, и који највеће поштовање гаји и према Русима, али који мађарску државну политику поштује и према њој усмерава своје активности.

У роману *Вечити младожења*, тема одвојена од ратних дешавања допушта аутору да не мора да брани и износи став, већ да сме да изнесе своја лична сећања на завичај и народ који је у њему живео. Паланачки дух Сентандрејаца испољио се у сусретима са другим, показавши затвореност средине за интеграцију различитих странаца. Иако су свакоме Србину врата свих сентандрејских домова била одувек широм отворена, припадницима осталих народа у Сент Андреји, уколико нису желели да се у српски народ претопе, није било места. Од наивних представа Италијана који једу мачке, вроне и бумбаре, до ипак тврдокорних религијских ставова које деле са становницима суседног немачког села, становници Сент

Андреје потврђују свој потпуни паланачки карактер, јер код њих нема градске отворености према алтеритету у најближем окружењу. Сентиментализам, који је симулација доживљаја, оставља Шамику у позицији вечитог младожење, јер ни једна његова љубав није била права, а велика већина његових поступака била је вођена његовим паланачким духом, заодевеним у бидермајерско одело. Дух паланке који се успешно накалемио у својим различитим манифестацијама на више генерација становника Сент Андреје, довео је до тога да они борбенији међу њима у своме инату и затворености пропадну и временом нестану као Срби, а они слабији, бежећи од онога што им је у аманет остало и што свакако јесу били, изгубили су се у погубној асимилацији, паланачки не желећи да се у новонасталој ситуацији баш они и са чим истичу и буду проказани од другачије већине. Сент Андреја, као град-странац у централној Мађарској, приказана је у овом делу у тренуцима своје највеће славе, али и у часовима када је њен тужан крај већ био изван. Однос према странцима који су Сентандрејци имали, условио је да њихов град постане затворена средина, која је временом од осталих по свим параметрима превазиђена, и која се, одбијајући интеграцију другости и прилагођавање алтеритету, временом сама у себи изгубила и биолошки нестала.

У роману *Стари и нови мајстори*, старом мајстору Игњатовићу су нови мајстори својим уплитањем у дело ускратили шансу да још једном на најбољи начин проговори о теми о којој је најубедљивије умео да пише. Ауторски лик, који је пред редактором положио перо без борбе, у свом роману је поражен, а дело је беспотребно на кључним местима памфлетизовано и због тога, заслужено, и при сваком новом читању романа Јакова Игњатовића сврставано међу његова слабија остварења. Јаков Игњатовић, који сам није био паланачки тип личности, умео је да примети да паланачки дух често скупо стаје оне који га баштине. Управо то догодило се овом његовом делу, у које је политика на мала врата ушла, али и преузела примат, и роман који је имао потенцијал да остане по хумору на одличној траси успостављеној романом *Трпен-спасен*, одведен је, чини се, ипак туђом руком, на потпуно другу страну. Као највреднији лик из овога дела, свакако остаје сремачка Илајза Дулитл, госпођа Перка, Јашин одговор на Стеријину Фему, која у своме искуства странца у Бечу не дозвољава политици да јој поквари утиске и

утицаје, а ни читаоцима да буду лишени ове јединствене и у потпуности успеле карактеризације, која сведочи да би дело, без накнадних интервенција на њему, било много успелије и вредно читалачке пажње и данас.

Након што је допустио да претходни његов роман накнадна редакција измести у потпуности са планираног колосека, у роману *Патница*, иако га својевремено критика није прихватила, Јаков Игњатовић поново је био једини аутор, оставивши дело свакако вредно пажње. Слика другог коју су у првим читањима пренебрегли први приказивачи овог дела, једна је од његових најсветлијих тачака. Представници правих странаца у делу, мадаме Серафина и Боанвентура, супружници Ернфелд и јеврејски индустријалац Соломон Голдштајн, типски су представници својих нација, класа и професија. Ликови које су савремени историјски догађаји у овоме лику трансформисали у странце, шокачки пар Каја и Иво, описани су као интегрални део света коме припада и сам аутор, без икакве националне дистанце, са много пажње и разумевања за Шокце, народ са обала Саве, пређашње дуговековне границе два велика царства. Лик лепе Каје један је од најпотпунијих и најмање сентименталних ликова жена у целокупном стваралаштву Јакова Игњатовића, а његова временом стечена страност данас му обезбеђује и титулу најзаокруженијег лика странца у пишевом опусу. Аутентична представа Каје допуњена је чак и карактеристичним песмама које је радо певала, те би лик Каје требало данас да буде општепознати модел за Шокицу у књижевности, а не заборављен споредни лик из *Патнице*. Такође, породица Папастаки, која баштини све оно што цинцарски народ држи на вечитој позицији странца у средини у коју се на крају асимилира, вредан је детаљ из панонске ризнице карактера деветнаестог века, који прати развојни пут ликова Цинцара од Милована Видаковића и Стерије, али и најављује даљи развој оваквих ликова. Госпођа Папастакиница, Српкиња удата у цинцарску кућу, обрнуто је по свему креирана од Илићевог несуђеног кир-Дише, и њена интеграција у средину у коју је удајом доспела је потпуна, те она постаје та која на крају и самог свог цинцарског супруга учи финесама пословања на граници закона и морала. Такође, лик старе Ромкиње Саре, представљен је поново по Јашином обрасцу у којем он има свакако разумевања за овај народ без сталног места боравка, а њена функција у делу, као и кајање које након преваре

осећа, чине ову старицу не само типом ромске врачаре и гатаре, него ликом који остварује свој пуни потенцијал. Напоследку, сагледан кроз ликове странца, овај роман ипак као да само главној и насловној протагонисткињи оспорава заокруженост, и писцу пребацује да је, градећи велику причу, најмање пажње посветио управо оној која треба да представља њену основу. На уштрб лика патнице Јелице, креирани су сви остали ликови у делу, а слобода која је аутору допустила да их обликује по властитој имагинацији и животним искуствима, а не по живом моделу, довела је до тога да ликови странца у овоме роману, поново, представљају један неоспориви, ако не и највећи, квалитет овога дела.

Сви побројани ликови странаца у романескном стваралаштву Јакова Игњатовића, било да се аутор наставља на постојећу традицију, попут Цинцара у српском роману којег наслеђује од Видаковића и Стерије, или сам ствара јединственог другог, попут своје слике Арапа, стоје као кичмени стуб слике странца у српском роману деветнаестог века. Њихов велики број, међусобне сличности и разлике, њихове улоге и употребе у делима нашег романописца, тема су која својим обимом напросто у сваком српском деветнаестовековном имагинаријуму мора бити значајна. Од средњовековних простора и пустињских пејзажа, до угарских велеграда, вароши и села, сви странци у делима Јакова Игњатовића стоје креирани као готови литерарни и имаголошки споменици епохе.

Након Игњатовића, наредна истражена слика странаца била је она са страница романа Лазара Комарчића. У стваралаштву овог аутора, као посебан и упечатљив карактер издваја се и вечити странац урбаних простора насељених Србима: стереотипни лик Цинцара, ћир Ставра Шећерџија из његовог романа *Бездушници*. Представљен на исти начин као сви Цинцари пре и после њега у српским деветнаестовековним романима, он је потврда укорењености стереотипа и међу онима који су било каквих предрасуда били сасвим ослобођени. Инклузивни Комарчић, којем страни нису ни они друге вере, ни другачијег завичајног порекла, ипак баштини све оне ставове о Цинцарима који нашу књижевност насељавају од лика Видаковићевог кир-Ставре пекара, па до првобитне тазбине Илићевог Хаџи Дише. Ћир Ставра је и хуморни врхунац овога аутора, јер је у представљњу овога лика сав баласт подразумеваних негативних карактеристика, попут Стерије или

Стеван Сремца, и Лазар Комарчић успео да представи створивши лик који, иако није позитиван, није ни по ком основу ни читаоцима одбојан. У својој креацији београдског занатлије, са тачке која читалаштву шаље јасну, али хумором додатно наглашену поруку, и Лазар Комарчић својим ћир Ставром сведочи о утемељности готовог лика Цинцарине, који се кроз деветнаести век само сели из једног српског романа у други.

Један од несумњивих квалитета Комарчићевог дела, његова је слика ликова – из данашње перспективе посматрано - странаца у њима, грађена постепено кроз његово дело, а потпуно елаборирана тек у роману *Мученици за слободу*. Вишеструко подељени првобитно јединствени национални идентитет, којем романописац прилази као тек делимично освешћеној будућој основи народног јединства, у овоме роману дао је по први пут слику Срба исламске вероисповести одвојену од стереотипне представе потурица и домаћих Турака. Увиђајући у првим суседима најближе сроднике, Комарчић је у складу са епохом гледао на српску народност као инклузивну, а не ексклузивну националну категорију. Као споменик жељи да јединство браће по крви и језику буде основа будућег заједничког деловања, Комарчић је и написао свој последњи роман у покушају да уједни одавно разједињене и да оне које сматра најближима, а не странцима, задржи од напуштања вековних огњишта. Да је наша академска критика била према стваралаштву овога романописца расположена бар делимично као његова бројна читалачка публика, можда би и поруке његових дела данас биле интересантније, а кроз време делотворније. Ипак, као споменик једне уједињавајуће политичке мисли, ликови Срба преведених у исламску вероисповест из романа Лазара Комарчића остају као трајан допринос једном, данас на свим пољима пораженом, братство-јединственом начину доживљавања најближих суседа.

После Комарчићевих представа и артикулисаних ставова о странцима, приказани су и странци у завршеним романима Јанка Веселиновића. Прави странци у његовом делу су Роми и Турци у његовој Мачви, једни као стални пратиоци српског народа, а други као постављени страни властодршци на поднебљу у којем је приказано време коначне српске оружане побуне против истих. О муслиманском живљу Босне и Херцеговине, Јанко Веселиновић гаји ставове као братском народу,

и ангажовање тих слојева друштва у српско-турском оружаном сукобу од 1804-1813. сматра и назива братоубилачким ратом. Његово искрено дивљење Карађорђевим устаницима представљено је кроз ликове који су, како и сам аутор тврди, од његове генерације толико другачији, да поједини међу њима, па чак и насловни јунак Станко Алексић, уместо архетипског примера јуначког Србина, без жеље ауторове, напоследку постају странци, и аутору који их приказује, и читаоцима који дело читају. У најпопуларнијем ауторовом роману, коначна хетеро-слика кроз ауто-слику, у шта се на крају праметнула прича о подизању Првог српског устанка у Мачви, стоји далеко иза много успелијег приказа истог периода датог у роману *Хаџи Ђера Драгутина Илића*, који нажалост међу публиком никада није досегнуо популарност *Хајдук Станка*.

Након Мачве, нова поднебља која су посредством Симе Матавуља стигла у српски роман деветнаестог века, Далмацију и Црну Гору, као и странце у њима, видимо описане у делу човека који је прошао пут од родног Шибеника, школовања у манастиру Крупи, учитељевања у Буковици и Равним Котарима, наставниковања у поморској школи у Херцег Новом, боравка и разноврсног ангажмана на Цетињу књаза Николе, те краја живота у Београду на размеђи деветнаестог и двадесетог века.

У првом Матавуљевом роману, представљен је лик младог *добјеглице* у Црну Гору, Чеха Јана. Дуализам његовог идентитета, његово претварање од младог романтичарског хероја који Европом јури тражећи братство, једнакост и слободу, у Јанка Јоковића Његуша, представио је Матавуљ, у овој романтизованој историји Црне Горе дајући, кроз овај лик странца, појединца из света који се у српском роману деветнаестог века у било којем српском поднебљу највише приближио свему ономе што је становнике тога краја чинило посебном и наоко затвореном заједницом. Црногорска топла добродошлица за јунака из света, верска трпељивост народа којег предводи поглавар који истовремено руководи и државом и црквом, представљени су у овом делу онаквима какве је Матавуљ желео да их са Цетиња одашаље у свет крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Преко слика морлака, тудешака и лацмана, остварена је слика црногорске историјске стварности, по постулату да је у романтизму историја увек у позадини текста.

Поред Црне Горе, Далмацију, свој завичај и „дио живот далматински и народ обију вјера“, Матавуљ је представио у свом другом објављеном роману, *Бакоњи фра Брни*, роману васпитања у којем је и сам аутор представљен у свом најбољем издању, као један велики смејач, и то раблеовског типа, који се са својим јунацима смеје јер му је до смеха а не до критике. Симо Матавуљ је описао народ за који је гајио неизмерну симпатију, и који је сматрао јединственим, упркос његовој конфесионалној раздјељености. Ликови странаца какве смо до сада у српском роману деветнаестог века сусретали, у овоме роману никако нису нити једни представници далматинског живља, али нарцизам малих разлика намеће нам визуру у којој позиција странаца у овоме роману бива сагледана управо у међусобном преплетеном односу *кришћана* и *ришћана*, и свом хуморном потенцијалу који се у његовом приказивању у датом историјском исечку остварује.

Као врхунац слике странца у српском роману деветнаестог века, у овоме раду описан је и Сремчев третман ликова несрпског порекла у његовима делима. Од првог Сремчевог романа, *Лимунације у селу*, до велике и значајне приповетке *Кир Герас*, која је такође интегрални део нашег истраживања, поред домаћег живља, описани су и становници српских подручја који су у њих досељени или дошли, а њихов пут од потпуних извањаца до интегрисаних припадника заједнице увек је хуморно третиран.

Лимунација је роман писан са једне политичке упоришне тачке, намењен деградацији супротног табора, који ипак није постао сатира, него је на најбољи могући начин утелотворио философију паланке. Од забринутости за права радника у Енглеској, до уприличавања прославе због промене државног уређења у Јужној Америци, све је еманација паланачког духа. И странци су у овом лику потпуни паланчани. Цинцарски угоститељ и његова мађарска невенчана супруга постају и по имену Срби, својом асимилацијом потврђујући да је философија паланке философија затвореног круга који нигде и ни у чему не допушта отпадништво.

У наредном Сремчевом роману, *Ивова слава*, који одише буком и весељем, од ликова странаца најупечатљивији су Роми, и најјасније је осликана њихова улога у оновременом Нишу, као и осоран, али не и нечовечански однос који је према њима имао један од Сремчевих најуспелијих и највољенијих ликова, Калча. Нијансиран

превасходно Калчиним ловцијским темпераментом и преувеличавањем, овај однос мора бити схваћен управо у колориту свеопштег претеривања које краси најпричљивијег и најпознатијег Ђувеч-кардаша. Иако препричава своје раније епизоде са Ромима – које не постоје нигде у стварности и пред сведоцима, као и његови ловачки успеси – и изриче им тобож љутите претње, Калча све чини само да би пред људима од свог лика правио протагонисту мноштва једночинки, које имају за циљ пре свега да насмеју и забаве све присутне. Поређења са Цинцарима и Турцима, приче о псу који је, због газде Арнаута, и сам тобож арнаутског порекла, присећања на странце са којима су тадашњи у српску државу новоинкорпорирани крајеви до јуче делили свакодневицу, доносе слику града и времена која је, управо због тог обиља другости, и била тако популарна и одлично прихваћена од читалаштва на свим подручјима српског језика. Осокољен успехом *Ивкове славе*, Сремац је своју књижевничку каријеру наставио пишући и описујући и даље стари, нестајући живот оријенталног Ниша, о којем је он, и сам дошљак у то поднебље, управо и кроз епизоде живота и сусрета са странцима у њему, оставио најбоља и најубедљивија сведочанства.

Међутим, пре нових записа о доживљајима на тадашњем крајњем југу српске државе, Сремац се вратио у свој родни крај, написавши роман *Поп Ђура и поп Спира*. У опширној и интересантној слици живота у наоко мирној панонској равници у деветнаестом веку, писац је и ликовима странаца представио у потпуности сво богатство и јединственост овога поднебља. Кроз ликове странкиња и странца, са којима Срби живе заједно, али и о којима имају и - најчешће оправдане – хуморне примедбе, приказано је да тек суживот испуњава свакодневицу догађајима који му дају пуни смисао. Упарени као и локални српски живаљ, у овоме роману се и људи других народности појављују у двоструким манифестацијама своје истоветности. Мађарске слушкиње Жужа и Ержа, њихови официрски удварачи Затрацени и Шецко-Једно, немачке сеоске торокуше фрау Габријела и Цвечкенмајерка, па чак и пар јеврејских привредника, Лоренц и Шолем Чивутин, увек су два пола једног истог типа, и увек тек заједно, као и свештеници и њихове супруге, чине један готов лик, представљајући детаљно тип карактеристичан за време и поднебље. Хумор као основна црта која одваја нпр.

српске жене од немачких, не штеди ни једну нацију, нити професију у Војводини. Истим смехом којим се добродушно подсмева и српском народу током целе књиге, Сремац се смеје и његовим суседима, истичући да управо тако, у тој позицији, ни у банатском селу не прави националне разлике у приказу паланачког менталитета. Интернационализам Сремчевог хумора оправдава и његову афирмацију суживота у његовом завичају, коју управо најгласније потврђује смех који не зна за националне разлике, већ само за оно што у њима може да послужи за добродушан, незлобан смех. Ипак, и док су сви спремни да се без икакве лоше примисли насмеју и најобичнијим, и најкрупнијим догађајима у животу својих сељана, у овом преплету Срба са осталима у Банату, као закључак може да стоји поп Спиринов резиме његове ситуације у којој му је тек најближи заиста активно и помогао, а који гласи „Тешко своме без свога!“.

Иако је цео свој матични српски народ Стеван Сремац истински волео и доживљавао својим, управо о једном странцу међу њима изradio је и посебну студију карактера, у којој је ликовима правих странаца само нагласио, како је он мислио, *аутсајдерство* Вукадиновог типа. Од свих Сремчевих јунака, анимализацију човековог карактера јасно је приказао Вукадин, који је отелотворио све карактеристике неукротивог магарца Буцефалоса кога је тријумфално појахао на крају дела. Анализирајући ликове странаца у овоме роману, доказали смо на још један начин да циљ Стевана Сремца ипак није био груби приказ потпуне анимализације човековог карактера, него само хуморно указивање на делимично јасне сличности људског и животињског света и манира. Колико је карактеризација Вукадинова заокружена Буцефалосом, толико је грађена и контактима са странцима, кроз чије се ликове јасније види и сам Вукадин. Од првог доласка у паланку и сусрета са италијанским музичарем који је као асистента у представи водио мајмуна, до тријумфалног завршетка дела у циркуској шатри у којој у интернационалној представи и сам Вукадин узима улогу, Сремац је у овом делу странце приказао као јасно одвојену другост, која фасцинира оне који су и од свога народа, како то барем овај писац мисли, болно другачији.

Живот старог Ниша, већ описан и представљен у роману *Ивкова слава*, Стеван Сремац толико је ценио и волео, да је могао у њега да инкорпорира и све

занимљиве догађаје који су се догодили било где на територији југа Србије. Сиже приче о љубави младога Манета и богаташке ћерке Зоне, који је разрадио у свој најјезгровитији роман, преселио је из Приштине, у којој се догадио, у Ниш, и заувек сачувао несвакидашњу љубавну причу, у којој је приказао оно најлепше од оријенталног Ниша. Праве странце у овом роману Сремац је портретисао из групе нестајућих странаца у нишкој средини, који су из града на Нишави нестали када и османска владавина. Бивајући једним од типичних обележја бившег времена и старог Ниша, њиховим нестанком и сам Сремац решио да југ Србије замени српском престоницом. Писац је почео на дневној бази да осуђује новине у животу града и убрзану европеизацију Ниша, који ће убрзо доживети судбину оновременог Београда. У Нишу су се губили трагови некадашње у јединствену оријенталну целину склопљене преплетене страности Балкана, и у њега су пристизали сви они означивачи универзалног и модерног доба које је свуда у Европи наступало. За разлику од Београда, који је тек постајао права престоница и метропола, Ниш је губио и своју јединственост, претапајући се из једне велике источњачке фантазије у обичан град у тадашњем пограничном појасу српске државе. Увидевши и сам такав расплет, и схвативши да му сметају све новотарије, и мале и велике, и новчани заводи и „швапске играчице и певачице“, у ствари све ситнице које најављују веће промене, те први знаци активног политичког живота и извесних будућих страначких подела и ратова, Стеван Сремац је Ниш заменио Београдом, али је и у граду своје младости до краја живота тражио барем и најситније детаље који би га сећали на његов одабрани и измаштани изгубљени *блискоисточни* нишки завичај.

Управо Београд био је позорница Сремчеве постхумно објављене опширне приповетке *Кир Герас*, која се у истраживању ликова странаца никако не сме заобићи. Цинцари, ти стандардни пратиоци развоја урбаног живота Србије, као и стандардни становници страница српских романа од Милована Видаковића до самог Првог светског рата, народ су којем је Сремац у овоме делу написао специфичан духовито схваћени предложак за националну историју. Кроз животопис Гераса Паскаписа и његову трансформацију у Ђерасима Паскаљевића, представљен је и грчки део српске престонице, који се кроз време претопио у већински народ или нестало заувек. Наизглед неинклузивно српство, у овом случају

лако је претопило у свој национални фонд целе генерације Цинцара, чији прелазак из једног православног народа у други је био још лакши, јер је само језичка баријера стајала између два слична и пре свега једноверна народа. Ма колико Стеван Сремац у овом делу инсистирао на посебности Цинцара, те на хуморном аспекту њиховог од Грка не јасно диференцираног идентитета, тек на самом крају дела, и он је сагласан да је једини начин да и Герасово наслеђе живи у Београду тај да се оно са остатком Београђана уједначи, а не да потенцира сопствену другост.

Својим вештим књижевним обликовањем стварности, Стеван Сремац успео је да се, мењајући средине, у суштини сам не мења. Оплемењен новим сазнањима и књижевном грађом, градио је вешто ликове и типове којим је у свакој датој средини приказивао посебности и општости времена и места у којем је дело смештено. У својој хумористичкој слици света, било да је писао о родној војвођанској равници, српским деветнаестовековним паланкама или престоном Београду и, на концу, о Нишу, указивао је на различито и битно, али и на оно што би обичном посматрачу и просечном приповедачу без сумње промакло. Као аутор великог броја дела који су својом тематиком покрили велик део српскога простора, успео је да се у свакој средини снађе као у властитој, и да остави у својим делим трајна и вредна хуморна сведочанства о животу Срба и њихових суседа и суграђана у деветнаестом веку.

Дајући за своје време исцрпан приказ свих народа у свом окружењу, Стеван Сремац фаворизовао је Србе, истичући српске врлине у односу на мане других, страних и другачијих. Ипак, ни критика других није отишла у неукусну меру, јер је била вођена, пре свега, запажањем разлика у својству њихове хуморне интерпретације. Етнички хумор потпомогнут је и у оно доба опште прихваћеним стереотипима, који се ни до данас нису много мењали, а чије се место у нашем схватању света само продубило. Поједине заблуде, пре свега о нашој супериорности и надмоћи, једнаке су биле и пре више векова, као и данас што су, а биле су, и остају, одлична подлога за стварање хуморних сцена и приказа, који, ако не желе већ да поуче, могу да укажу, кроз смех, на поједине лако поправљиве мане, које се, гледане строгим и на хумор непривиклим оком, на први поглед не примећују.

Хумор Стевана Сремца, представљен у овом раду кроз приказ ликова странаца у романима овога аутора, реконтекстуализован и реактуелизован, успева да из његових класичних дела поручи нову поруку. Пишући о ликовима и типовима, Сремац нам оставља водич кроз генезу социјалних девијација, указујући на смешовни моменат у настанку сваког данашњег прототипа. Појаве на које је својим доброћудним хумором указивао Сремац, узеле су у нашем савременом друштву маха и попримиле нови и другачији облик. Некада смешни аспекти друштвених аномалија, постају данас део наше озбиљне стварности, трансформишући Сремчев хумор у опору сатиру, иронију, пародију, гротеску.

У опусу наредног обрађеног романописца, Светолика Ранковића, оно што ликове у њему чини странцима, није њихово етничко порекло, него њихов тип личности, који је, по Деретићу, представио и почетак психолошког романа код Срба уопште и најавио наш модеран роман двадесетог века. Поред ликова који остају у сећању свакоме ко прочита његове романе, попут Ђурице, Станке, ча-Вуја, Љубице, Гојка и Љубомира/Леонтија, несумњиво би, да су околности биле другачије, и Светолик Ранковић у своје ненаписане романе уврстио и ликове странаца, било из визуре свог живота у Србији, или дана проведених у самој позицији странца на школовању у оновременој Русији. Болест која се постепено развијала, и која је утицаја имала и на квалитет и композицију његових романа, однела је писца у животном добу у којем је он тек био предодређен да створи велика дела, и спречила га у томе, а наш роман оставила сиромашнијим за једну потенцијално изузетну и до тада ненаписану студију другости.

Књижевно стваралаштво једног од најимпозантнијих људи српског деветнаестог века, Чедомиља Мијатовића, због његовог делимично страног порекла, целовековног суживота и плодотворне сарадње са странцима, као и самога краја живота у иностраној земљи, такође је морало бити уврштено у ово истраживање. Наивна слика странца, представљена општенародним стилем писца, најјасније у роману *Иконија, везирова мајка* говори о стереотипима који су из народне књижевности прешли у сам народ. Србин и његов завичај као основна мера ствари били су у овом роману кроз Иконијина поређења самерени са целом империјом која је истим тим Србима владала више векова. Наравно, у овоме роману је слика

таква да је просто незамисливо да ситуација није била обрнута. Иконија, која средњовековну визуру света баштини и не угрожава ни када присуствује пар векова млађем и живом приказу снаге империје на врхунцу пред собом, осим што је била пишчева фикција српске сеоске жене из седамнаестог века, јасно је приказала и какво је било и даље, на размеђи деветнаестог и двадесетог века, опште мишљење међу његовим читалаштвом о странцима. У осталим романима који су иза њега остали, приметан је развојни пут којим се књижевно стваралаштво овог ерудите кретало, и јасно је да би, да је само књижевност била оно што је Чедомиља Мијатовића занимало и опседао у животу, од њега настала и списатељска личност која би се помињала и ван маргина наше књижевне историје. Историја, која је код Мијатовића дала повод за настанак свих његових дела, и улога коју је и он сам у њој одиграо, као и њен неумитни ток који је тек својим ангажманом у нашем случају бар на тренутак успео да покрене и унапред, а не само циклично и уназад, спречили су овог великог и значајног човека да постане велики и значајан и на пољу литературе.

Након Мијатовића, истраживање се фокусирао на писца који је у српској књижевности деветнаестог века, барем на страницама својих романа, био највећи заговорник свесловенског јединства, на Милорада Поповића Шапчанина. Он је у својим романима представио српски народ и његове суседе у три средине које су послужиле као места радње његових дела. Босну, коју није походио и познавао, представио је у своме роману *Хасан-ага*, посредно, преко историјских хроника и бележака које је читао, а народ у њој јасна је слика његове романтичарске визуре света, која је присутна и у наредном његовом роману. Описујући Београд и Сремске Карловце, Кнежевину Србију и Српско Војводство, Шапчанин је, као и у својим описима Босне, за све народне муке и невоље, окривио странце, који су у тежак и неиздржив положај постављали његове сународнике, које је увек доживљавао бољим од свих оних који их окружују, а поготово од оних који долазе на његов животни простор из удаљених предела. Искрен пријатељ свог народа све три религије, Шапчанин је био деветнаестовековно и романтичарски занесени Славјанин, који је у другом и другачијем, иако је и сам имао прилику да путује и упозна и друге народе, другачије културе, пре свега по егзистенцију свог

националног бића видео немерљиву опасност. Свако деловање странаца, од самог Средњег века и продора на Балкана, до револуције из 1848, по Шапчанину је било погубно, а народно несналажење у ситуацијама у које су га странци довели било је, по Шапчанину, извор сваке наше националне трагедије, од Косовског боја, до пропасти Војводине. Његови ликови странаца, ако су издвојени из именоване масе других народа, и физички одговарају својим морално неподобним карактерима, а и када их не издваја појединачно, он сав извор несреће налази управо у њиховом деловању. Искрен патриота из времена рађања модерних нација, када су национална осећања бујала и била свуда и на сваки начин присутна, био је словенски топао и отворен према свим народима који су трпели тиранију великих сила, и то је у својим романима, посредством приказивања романтизоване историје Срба у Босни, Војводини и Србији, и приказао. Популарност његових дела лежала је управо и у чињеници да су у време њиховог настанка заиста и постојали људи који су се према припадности нацији и правима и обавезама које она са собом носи односили као јунаци Шапчанинових романа. У данашњем добу, када су се сва мерила до непрепознатљивости изменила, дела Милорада Петровића Шапчанина делују анахроно, али могу послужити и као прави сведоци и литерарни споменици једног у суштини, иако наивног, свакако племенитог, али кроз време и дешавања која је оно са собом донело, данас свакако ендемског, или неумитно пораженог, патриотског светоназора.

Сагледавајући целокупан опус романа српских аутора у деветнаестом веку, домен овог истраживања као књижевну грађу укључује и једног готово потпуно заборављеног писца, Стевана Матијашића. Данас, Стеван Матијашић се у литератури појављује само као аутор једног романа, *Грофица Агнеша Јанковић*, у коме кретање протагонисте Павла од централне Шумадије до Будима и Пеште, које завршава у Београду, описује и његов пут по семисоферном језгру, чије и средиште и периферију сједињује у свом животном искуству. Његово раније школовање у Немачкој и Француској, чини га на овом путу усмереним и на људе који су, због свог племенитог порекла и материјалне безбедности, могли да се путовању на Балкан посвете као посети својеврсном етнографском музеју на отвореном. Управо њихова запажања из позиције странца који то и јесте и није, јер давним пореклом

припада том поднебљу и народу, а о њему суд даје у својој домаћој средини, која је у туђини, при томе говорећи и страним језиком, уврстила су и овај роман у нашу студију. Једна до тад другачија визура, уколико се гледа са позиције прикупљања података о прошлости нашега народа, у нашој садашњости и скорој будућности претендује да постане управо угао гледања који ће, због обима расрбљеног и са ових поднебља заувек отишлог народа, бити једна од важних перспектива наше националне историје.

Писац који је неоправдано дуго времена био скрајнут, и за кога се везао атрибут заборављени, Драгутин Илић, и у овом раду представљен је онако како то заслужује, као једна изузетна стваралачка личност, чији се допринос српској књижевности може мерити и по његовој аутентичној слици странца коју је оставио у својим делима. Први објављени роман Драгутина Илића донео је у себи једну другачију визуру странца. Познавајући ислам као религију и оријенталне народе, у роману *Хаџи-Бера* је дата историјска слика у којој је објашњен детаљно сваки повод за народни устанак против Турака, и оправдан не само кривицом насилника који су у земљи коју су неколико векова држали окупираном зверствовали некажњено, него и у разједињености народној, која док није побеђена, ни говора о ослобођењу није могло бити. Странци, као други који јесу другачији, у овом роману не носе подразумевајућу негативну конотацију, него је свака изолована негативна карактеристика поткрепљена аргументацијом, и литерарном и историјском, па се детаљном анализом ликова може конституисати читав процес који је довео до дистинкције по вероисповести и делио свет отоманске Србије на два супротстављена пола. Градећи ликове Турака и у сценама у којима они бесно пирују, понешени сладострашћем, али и у онима у којима се Богу моле на свој начин, Драгутин Илић изградио је коначно Турке који постају појединци, а не тип преузет из народне епске традиције. Готово римска склоност ка баханалијама, источњачка раздражљивост и импулсивност, жеља да се страховладом потчини и онако обезвлашћена раја, у овом роману много је детаљније обрађена, него у најпопуларнијем српском историјском роману свих времена, *Хајдук Станку* Јанка Веселиновића. Иако је дело писца из Мачве и данас остало читаније и познатије од првог романа Илићевог, јасно је да је, као историјски роман, изграђен по мерилима

жанра и са мером у креирању ликова, *Хаџи-Ђера* дело које историјске околности слика много убедљивије и у којем живе ликови и типови из времена које се читаоцима и жели дочарати, а не романтичарски на почетак века враћени мачвански сељаци из времена позне Кнежевине Србије.

У другом роману овога аутора, насловљеном поново по протагонисти *Хаџи Диша*, страност као категорија била је једна од главних тема. Грађен као фигура чијим поступцима, али и идентитетом, руководе други, странци или домаћи, Диша пролази промене које се најбоље одражавају на његовој бинарној номенклатури. Док је Сремац од Гераса Паскалиса начинио Ђерасима Паскаљевића, на тај начин сачувавши једну стару и страну слику из прошлога времена, дајући јој потенцијал и за даљи, интегрисани развој у будућности, Илић је својим Дишом пародирао страност из угла домаћег живља, стављајући у позицију онога на коме се сав хумор дела базира управо национално неиспрофилсаног Дишу. Затвореним кругом немогућности трансформације, потврђено је опет да је асимилација једини начин сигурног опстанка у средини која се профилише у националну државу, каква је Кнежевина и потоња Краљевина Србија и била. Диша није успео да постане Грк, а ни Грци, како то време сведочи, нису успели да опстану ни као Грци, ни као Цинцари. Иако је титулу хаџије више носио као придев, него као апозицију, Диша је на крају пута постао оно што је од почетка и био: обичан српски занатлија, што је била судбина којој нико из трговачког Београда онога времена није успео да побегне. Национално уједначавање и србизација целе престонице, коју су пратили обрасце понашања свих држава и великих градова Европе онога времена, за крајњи резултат је имала и потпуно претапање Цинцара у Србе, што је онемогућило реверзибилни процес, који је у овом делу исмејан. Такође, да је оваква национална одредница била нешто што је једноставно време наметнуло као нужност, са којом су се, као потомци Герасима Паскалиса, напослетку изједначили и сви остали Београђани другачијег етничког или конфесионалног порекла, сведочи и чињеница да се готово целокупно градско становништво, у једном тренутку времена, пре Првог светског рата, изјашњавало као Срби. Даља подела једног политичког народа на Србе Православце, Србе Мухамеданце и Србе Мојсијеве вере, није доводила у питање чињеницу да је деветнаестовековна политика национале државе успела бар

у једном тренутку у времену да страност инкорпорира у себе, барем у највећој и најурбанијој средини у држави. Да је и српство барем у једном моменту било у потпуности инклузивно, најбоље се види по томе што су они њему најближи, по религији идентични, постајали и до данас остали Срби, у процесу који уколико би био избегнут, био би сматран друштвеном аномалијом. Управо на тој премиси да је претапање Цинцара у Србе, у датом контексту, природни процес и настаје ово дело, у којем је основна хуморна упоришна тачка чињеница да је неко ко би настојао да избегне устаљене форме понашања неизоставно изолован као стран и другачији, те као неко ко заслужује и подсмех околине, али и властиту студију карактера, која је напослетку овим романом и његовим насловним ликом и дата.

Драгутин Илић, писац који од романтизма преко реализма долази до експресионизма, у своме раду открио је Исток као исходиште, док је наш роман у пределима и ликовима са истока од почетка проналазио инспирацију. Пустућа као предео, поново повезује крај овога истраживања са почетком, јер у пределима пустиње и ликовима старца и пустињака, налазе се и зачеци српског романа у деветнаестом веку и први сусрети са странцима у њему, код Атанасија Стојковића и Милована Видаковића. Однос према странцима код Драгутина Илића, развија се до те мере да је један од ретких који не преузима стандардну стереотипију народне епике када предстаља Турке у својим делима, а слику странаца који су од почетка у нашем роману присутни, Цинцара, даје на начин који се од прве њихове појаве у нашој књижевности испоставио као најподеснији за приказивање њихових ликова, уз обавезну хуморну димензију.

Сагледавши читав српски деветнаести век кроз романе писане у њему, потврдили смо да „сопствене традиције и сопствену културу не можемо упознати ако не умемо да се одмакнемо од њих, што уопште не треба бркати са систематским оцрњивањем и јавним жигосањем, али ни са спокојним уверењем да смо увек у праву“ (Тодоров 2010: 95). Ставивши се у позицију проматраног странца у српском роману деветнаестог века, сагледали смо и сами из позиције извањца и нашу културу. У односу према онима који нису интегрални део у деветнаестом веку заокружене монолитне националне целине, види се и однос према себи самима. Од потпуног одбацивања различитог, до инклузије, пратилац готово свих

слика странца у српском роману 19. века био је хумор. Било да се странцима, најчешће Ромима и Цинцарима, српски писци подсмевају, или да се због њих или са њима заједно смеју, српски књижевници су кроз хумор на најбољи могући начин премостили све препреке међу различитим културама. Историјске визије света, уско везане за патријархалне визуре и колективно епско наслеђе, доводиле су до тога да се од суза националног заноса и глорификације властите нације ни не назиру путеви којима би се она зарад општег добробита повезала, а не стриктно и само одвојала од осталих. Када је угао посматрања сведен на слику која не произлази из гусларске традиције, него на афирмацију личних, макар и измишљених, сведочанстава о другачијим и другим људима, као и странцима у нашим пределима, и у њима је угледан појединац са којим се, макар и кроз третман понекад и суровог хумора, може и мора пронаћи заједнички културни именитељ. Језичка баријера, која је странце увек држала одвојенима од Срба, довела је и до тога да све док се они као странци и именују, као такви бивају и прихваћени. Сведочанство које третман Цинцара од Видаковића до Сремца и Илића оставља у нашој књижевности, управо о томе и говори. Одушевљење Грчком, „најстарија ескапистичка идеализација“ (Тодорова 2006: 233), било да произилази из цинцарске хеленофилије или је последица властите жеље за стицањем, пресељене и на поље идентитета (као код хаџи Дише, који се према народу односи као према материјалној категорији, у којој изједначава *припадам/имам са јесам*,) једна је од представа које су се одиграле пред читаоцима српских романа 19. века. Она је разумњива постала тек када је на чистом српском језику одиграна, односно када је Герасим Паскалис себе изједначио са својим, како их је он назвао, *варварским* унуцима. Варвари, као реч која сведочи о постојању *другог* који се не разуме и не познаје, јер одређује оне који не говоре грчким језиком, одредница је која сведочи о међусобном непознавању култура које не комуницирају. Комуникација, први предуслов за интеракцију, остварује се код нас тек када се сви шумови у каналу, који су представљени свиме оним што није једна од прихваћених варијанти српског језика, елиминишу. Схвативши да је све то процес који траје, разумевамо и да „ни једна култура није варварска, ни један народ није цивилизован“ (Тодоров 2010: 49), јер „цивилизовани су поступци и ставови, а не народи и појединци“ (Тодоров 2010:

41). Посматрајући све оне који су другачији као изоловану другост, сваког странца као нову и другачију слику која својим деловањем сведочи о својим вредностима, видимо и нове слике странца у нашим главама, које се

„не преносе саме по себи, него се с њима преносе и културне технике за опхођење са тим сликама, као и основни политички и друштвено-економски оквири, да стереотипи не би постали штетне предрасуде и клишеи о непријатељима, да митови не би прерасли у величање сопствене нације и шовинизам, да идентитети не би постали агресивни егоизми да би интеркултурално разумевање, прихватање страног, постало део стеченог културног хабитуса“ (Рот 2000: 283).

Користећи имагологију, науку која се бави „проучавање фикционалних дјела која или изравно приказују странце или се тичу неког више или мање стереотипног заједничког виђења неке стране земље“ (Chevrele 1989: 25-26), дали смо слику странаца у нашој књижевности, која је истовремено и слика оних који су те ставове износили. Лик странца у српском роману 19. века нуди прегршт слика, које, најчешће кроз хумор, сведоче и о историји, политици и социологији, и као једини ваљан закључак намећу потребу за комуникацијом и интеракцијом, афирмишући став да треба „волети Балкан без потребе да се њим поносимо или стидимо“ (Тодорова 2005: 6), а то ћемо најбоље урадити тако што ћемо се потрудити да све оне који са нама или поред нас живе детаљно упознамо и, без обзира на њихову визуру, не посматрамо као странце.

Литература

1. Примарна извори и грађа

а) Српски романи 19. века:

Атанацковић 1893: Атанацковић, Богобој, *Два идола*, Српска књижевна задруга, Београд, 1893.

Веселиновић 1955: Веселиновић, Јанко, *Сељанка: роман*, Рад, Београд, 1955.

Веселиновић 1970: Веселиновић, Јанко, *Хајдук Станко*, Матица српска, Српска књижевна задруга, Нови Сад, Београд, 1970.

Видаковић 1982: Видаковић, Милован, *Велимир и Босиљка*, приредила Марија Клеут, Нолит, Београд, 1982.

Видаковић 1924: Видаковић, Милован, *Касија Царица*, Т. Јовановић и Вујић, Београд, 1924.

Видаковић 1864: Видаковић, Милован, *Любезна сцена у веселомѢ двору Иве Загорице*, св.1, 2, Препечатао Єремїя Обрад. КараџићѢ, Београд, 1864.

Видаковић 2011: Видаковић, Милован, *Љубомир у Јелисијуму*, у *Милован Видаковић*, приредио Радослав Ераковић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2011.

Видаковић 1839: Видаковић, Милован, *СелімѢ и Меріма : морална повѣстѢ. Часть 1*, Писмены Јос. Баймела, Пешта, 1839.

Видаковић 1912: Видаковић, Милован, *Силоан и Милена : Српкиња у Енглеској*, Књижара и штампарија деоничког друштва Натошевић, Нови Сад, 1912.

Видаковић 2010: Видаковић, Милован, *Усамљени јуноша*, приредио и приповедачки осавременио Милисав Савић, Ариадна, Београд, 2010.

Игњатовић 1987а: Игњатовић, Јаков, *Ђурађ Бранковић*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1987.

Игњатовић 1987б: Игњатовић, Јаков, *Милан Наранџић*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1987.

Игњатовић 1987в: Игњатовић, Јаков, *Чудан свет, Стари и нови мајстори*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1987.

Игњатовић 1987г: Игњатовић, Јаков, *Трпен-спасен, Адам и берберин*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1987.

Игњатовић 1987д: Игњатовић, Јаков, *Васа Реишпект, Вечити младожења*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1987.

Игњатовић 1987ђ: Игњатовић, Јаков, *Патница*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1987.

Игњатовић 1988б, Јаков, *Друштвене приповетке*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1988.

Игњатовић 1988в, Јаков, *Романтичарско - историјске приповетке*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1988.

Илић 1988: Илић, Драгутин, *После милијон година; Секунд вечности*, приредио и поговор написао Сава Дамјанов, Народна библиотека Србије, Дечје новине, Београд, Горњи Милановац, 1988.

Илић 2001: Илић, Драгутин, *Госпођа Марија*, приредио Радослав Ераковић, СКЦ, Нови Сад, 2001.

Илић 1994: Илић, Драгутин, *Аутобиографија одлазећег*, приредио и предговор написао Сава Дамјанов, Соларис, Нови Сад, 1994.

Илић 1908: Илић, Драгутин, *Хаџи Душа*, Српска књижевна задруга, Београда, 1908.

Илић 1904: Илић, Драгутин, *Хаџи Ђера*, Српска књижевна задруга, Београда, 1904

Комарчић 1970а: Комарчић, Лазар, *Бездушници: роман*, Општинска заједница образовања, Прибој, 1970.

Комарчић 1970б: Комарчић, Лазар, *Мученици за слободу: роман из народног живота Босне и Херцеговине*, Општинска заједница образовања, Прибој, 1970.

Комарчић 1984: Комарчић, Лазар, *Два аманета*, Просвета, Београд, 1984.

Комарчић 1880: Комарчић, Лазар, *Драгоцена огрлица: прича у своје време*, Штампарија Н. Стефановића и Друга, Београд, 1880.

Комарчић 1981: Комарчић, Лазар, *Један разорен ум*, приредио, поговор и напомене написао Божур Хајдуковић, Нолит, Београд, 1981.

Комарчић 1902: Комарчић, Лазар, *Једна угашена звезда*, Д. Димитријевић, Београд, 1902.

Комарчић 1887: Комарчић, Лазар, *Мој кочијаш: слике 1883. године*, Штампариија Напредне странке, Београд, 1887.

Комарчић 1905: Комарчић, Лазар, *Просиоци*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд, 1905.

Матавуљ 1970: Матавуљ, Симо, *Биљешке једног писца, Бакоња фра Брне*, Матица српска, Српска књижевна задруга, Нови Сад, Београд, 1970.

Матавуљ 1902: Матавуљ, Симо, *Ускок*, Српска књижевна задруга, 1902.

Матијасић 1897: Матијасић, Стеван, *Грофица Агнеша Јанковић*, Бранково коло, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1897.

Мијатовић 1923: Мијатовић, Чедомиљ, *Иконија везирова мајка: приповетка из XVII века*, Т. Јовановић и Вујић, Београд, 1923.

Мијатовић 1929а: Мијатовић, Чедомиљ, *Рајко од Расине: приповетка с краја XVII века*, Т. Јовановић и Вујић, Београд, 1929.

Мијатовић 1929б: Мијатовић, Чедомиљ, *Кнез Градоје од Орлова Града: приповетка из времена боја на Косову*, Т. Јовановић и Вујић, Београд, 1929.

Стерија 2006: Поповић, Јован Стерија, *Бој на Косову или Милан Топлица и Зораида*, приредила Зорица Несторовић, Књижевна општина Вршац, Вршац, 2006.

Стерија 2007: Поповић, Јован Стерија, *Дејан и Дамјанка или Паденије босанског краљевства*, приредили Љиљана Суботић и Сава Анђелковић, Књижевна општина Вршац, Вршац, 2007.

Стерија 1999: Поповић, Јован Стерија, *Роман без романа*, приредио Горан Максимовић, Књижевна општина Вршац, Вршац, 1999.

Ранковић 1948: Ранковић, Светолик, *Горски цар*, Просвета, Београд, 1948.

Ранковић 1952: Ранковић, Светолик, *Порушени идеали*, у Ранковић, Светолик, *Сабрана дела 2*, Просвета, Београд, 1952.

Ранковић 1950: Ранковић, Светолик, *Сеоска учитељица*, Зора, Загреб, 1950.

Сремац 1907: Сремац, Стеван, *Зона Замфирова*, Српска књижевна задруга, Београд, 1907.

Сремац 1970а: Сремац, Стеван, *Ивкова слава, Вукадин, Приповетке*, Матица српска, Српска књижевна задруга, Нови Сад, Београд, 1970.

Сремац 1970б: Сремац, Стеван, *Поп Ђира и поп Спира, Приповетке*, Матица српска, Српска књижевна задруга, Нови Сад, Београд, 1970.

Сремац 1977а: Сремац, Стеван, *Поп Ђира и поп Спира ; Лимунација у селу*, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1977.

Сремац 1977б: Сремац, Стеван, *Ђир Моша Абеншаам, у Ивкова слава, Зона Замфирова, Приповетке, у Сабрана дела Стевана Сремца у шест књига, књига 2*, Просвета, Београд.

Стојковић 2010: Стојковић, Атанасије, *Аристид и Наталија*, прилагодио Владислав М. Тодоровић, Градска библиотека Рума, Рума, 2010.

Стојковић 2008: Стојковић, Атанасије, *Кандор или Откровење египатских тајни*, прилагодио Владислав М. Тодоровић, Градска библиотека Рума, Каирос, Рума, Сремски Карловци 2008.

Суботић 1881: Суботић, Јован, *Калуђер : истина и поезија*, Издање Књижаре Луке Јоцића и друга, Нови Сад, 1881.

Тодоровић 1958: Тодоровић, Пера, *Смрт Карађорђева: роман*, Космос, Београд, 1958.

Шапчанин б.г.а: Шапчанин, Милорад П, *Сањало*, у Шапчанин, Милорад П, *Целокупна дела*, књ. 2, Народна просвета, Београд, б.г.

Шапчанин б.г.б: Шапчанин, Милорад П, *Хасан-ага: историјска приповетка: по Чајковском, Куниберту и казивању других савременика*, В. Валожић, Београд, б.г.

б) Теоријски приручници, одабране књиге и студије:

Андерсон 1988: Андерсон, Бенедикт, *Нација: замишљена заједница*, превеле Ната Ченгић и Наташа Павловић, Плато, Београд, 1998.

Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности, уредила Горана Раичевић, Филозофски факултет, Нови Сад, 2014.

Атнонијевић 2007: Антонијевић, Драгана, *Карађорђе и Милош: између историје и предања*, Етнолошка библиотека, Београд, 2007.

- Баба 2004: Баба, Хоми К, *Смештање културе*, превео Растко Јовановић, Београдски круг, Београд, 2004.
- Бахтин 1978: Бахтин, Михаил, *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњега века и ренесансе*, с руског превели И. Шоп и Т. Вучковић, Нолит, Београд, 1978.
- Бахтин 1989: Бахтин, Михаил, *О роману*, превод Александар Бадњаревић, Нолит, Београд, 1989.
- Бергсон 1920: Бергсон, Анри, *О смеху, Есеј о значењу смешног*, превео с француског С. Цамоња, Издавачка књижарница С. Б. Цвијановића, Београд, 1920.
- Билефелд 1998: Билефелд, Улрих, *Странци: пријатељи или непријатељи*, XX век, Београд, 1998.
- Бошков 1988а: Бошков, Живојин, *Јаков Игњатовић*, Матица српска, Нови Сад, 1988.
- Брајовић 2007: Брајовић, Тихомир, *Идентично различито: компаративно имаголошки оглед*, Геопоетика, Београд, 2007.
- Бурума Маргалит 2004: Buruma, Ian, Avishai, Margalit, *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism*, Atlantic Books, London, 2004.
- Валденфелдс 2005: Валденфелдс, Бернхард, *Топографија страног: студије о феноменологији страног*, са немачког превео Драган Проле, Стилос, Нови Сад, 2005.
- Вукићевић 1930: Вукићевић, Милан, *Поглед на развитак српског романа*, б.и, Цетиње 1930.
- Вукићевић 2003: Вукићевић, Драгана, *Огледи о српском реализму*, Народна библиотека Стефан Првовенчани, Краљево, 2003.
- Гавриловић 2008: Гавриловић, Андра, *Знаменити Срби деветнаестог века*, Научна КМД, Београд, 2008.
- Гвозден 2003: Гвозден, Владимир, *Јован Дучић путописац. Оглед из имагологије*, Светови, Нови Сад, 2003.
- Гвозден 2011: Гвозден, Владимир, *Српска путописна култура 1914-1940 : студија о хронотопичности сусрета*, Службени гласник, Београд, 2011.

- Голдсворти 2000: Голдсворти, Весна, *Измишљање Руританије: империјализам маите*, превели с енглеског Владимир Игњатовић, Срђан Симоновић, Геопоетика, Београд, 2000.
- Гопчевић 2008: Гопчевић, Спиридон, *Црна гора и Црногорци*, приредио, са немачког превео и поговор написао Томислав Бекић, ЦИД, Подгорица, 2008.
- Грбић 2000: Грбић, Манојло, *Карловачко Владичанство : прилог к историји српске православне цркве. Књ. 1, Како је ово Владичанство постало из српскијех насеобина; каква му судба бијаше прије патријарха Чарнојевића, а каква послје њега до владике Ненадовића 1744*, фототипско издање дела из 1891, Никола Пашић, Београд, 2000.
- Дамјанов 2002: Дамјанов, Сава, *Ново читање традиције*, Дневник, Нови Сад, 2002.
- Дамјанов 2008: Дамјанов, Сава, *Апокрифна историја српске (пост)модерне*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Дамјанов 2011-2012: Дамјанов, Сава, *Српска књижевност искоса (изабрани књижевноисторијски и књижевнокритички радови)*, књига 1-5, Службени гласник, Београд, 2011-2012.
- Деретић 1980: Јован Деретић, *Видаковић и рани српски роман*, Матица српска, Нови Сад, 1980.
- Деретић 1981: Деретић, Јован, *Српски роман 1800-1950*, Нолит, Београд, 1981.
- Дроа 2010: Дроа, Роже-Пол, *Запад објашњен свима*, превела са француског Ивана Мисирлић-Бигард, Геопоетика, Београд, 2010.
- Ераковић 2004: Ераковић, Радослав, *Роман Драгутина Илића*, Мали Немо, Панчево, 2004.
- Ераковић, 2009: Ераковић, Радослав, *Скице рубних простора књижевног наслеђа*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Ериксен 2004: Ериксен, Томас Хилан, *Етницитет и национализам*, с енглеског превела Алаксандра Бајазетов Вучен, XX век, Београд, 2004.
- Живанчевић-Секеруш 2009: Живанчевић-Секеруш, Ивана, *Како (о)писати различитост? : слика Другог у српској књижевности*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2009.

Живковић 1997-1998: Живковић, Драгиша, *Европски оквири српске књижевности 1-6*, Просвета, Београд, 1997, 1998.

Живковић, Драгиша, *Европски оквири српске књижевности 5*, Просвета, Београд, 1994.

Иванић 1995: Иванић, Душан, *Облик и вријеме*, Просвета, Београд, 1995.

Иванић 1996: Иванић, Душан, *Српски реализам*, Матица српска, Нови Сад, 1996.

Измишљање традиције, зборник, уредили Ерик Хобсон, Теренс Рејнцер, превеле са енглеског Слободанка Глишић и Младена Прелић, XX Век, Београд, 2002.

Игњатовић 1989б: Игњатовић, Јаков, *Мемоари 2*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1989.

Игњатовић 1989в: Игњатовић, Јаков, *Мемоари 1*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1989.

Имагинарни Турчин, уредио Божидар Језерник, са енглеског превели Ален Бешић и Игор Цвијановић, XX век, Београд, 2010.

Јаус 1978: Ханс Роберт Јаус, *Естетика рецепције*, превела Дринка Гојковић, Нолит, Београд, 1978.

Јовићевић 2007: Јовићевић, Татјана, *Српски историјски роман 19. века*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2007.

Како видимо стране земље, Увод у имагологију, уредили Давор Дукић, Зринка Блажевић, Лахорка Плејић Поје, Ивана Брковић, Средња Еуропа, Загреб, 2009.

Кар 1989: Тит Лукреције Кар, *О природи ствари*, препев, предговор и критичке белешке Анице Савић Ребац, приредила Даринка Зличић, Књижевна заједница Новог Сада, Нови сад, 1989.

Кецмановић 2004: Кецмановић, Душан, *Рационално и ирационално у национализму*, XX век, Београд, 2004.

Константиновић 1984: Константиновић, Зоран, *Увод у упоредо проучавање књижевности*, СКЗ, Београд, 1984,

Константиновић 1993: Константиновић, Зоран, *Компаративно виђење српске књижевности*, Светови, Нови Сад, 1993.

- Константиновић 2006: Константиновић, Зоран, *Литерарно дело и национални менталитет : о једном интердисциплинарном приступу историји српске књижевности*, Народна књига – Алфа, Београд, 2006.
- Констатиновић 2004: Констатиновић, Радомир, *Философија паланке*, Откровење, Београд, 2004.
- Лазаревић Радак 2011: Сања Лазаревић Радак, *На границама Оријета: представе о Србији у енглеским и америчким путописима између два светска рата*, Мали Немо, Панчево, 2011.
- Лотман 2004: Лотман, Јуриј Михајлович, *Семиосфера : у свету мишљења : човек, текст, семиосфера, историја*, превела с руског Веселка Сантини, превод фрагмената са староруског Богдан Терзић, Светови, Нови Сад, 2004.)
- Максимовић 2003: Максимовић, Горан, *Тријумф смијеха : комично у српској умјетничкој прози од Доситеја Обрадовића до Петра Кочића*, Просвета, Ниш, 2003.
- Максимовић 2007: Максимовић, Горан, *Искусство и доживљаји, српске књижевне студије 19. вијека*, Филип Вишњић, Београд, 2007.
- Милановић 2009: Милановић, Жељко, *Од слика о другоме ка поетици : Стваралаштво Драгутина Ј. Илића*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Милановић 2012: Милановић, Жељко, *Два писца и Други*, Службени гласник, Београд, 2012.
- Ниче 2001. Ниче, Фридрих, *О користи и штети историје за живот*, са немачког превео Милан Табаковић, Светови, Нови Сад, 2001.
- Пажо 1994: Pageaux, Daniel-Henry, *Images*, Armand Colin, Paris, 1994.
- Поповић 1972: Поповић, Миодраг, *Историја српске књижевности, Романтизам 2*, Нолит, Београд, 1972.
- Приватни живот код Срба у деветнаестом веку : од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Ана Столић, Ненад Макуљевић, Клио, Београд, 2006.
- Проп 1984: Проп, Владимир Јаковљевич, *Проблеми комике и смеха*, превео с руског Б. Косановић, Дневник, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1984.

- Рот 2000: Рот, Клаус, *Слике у главама : огледи о народној култури у југоисточној Европи*, са немачког и енглеског превела Александра Бајазетов-Вучен, XX век, Београд, 2000.
- Савић 1898: Савић, Милан, *Из српске књижевности*, Нови Сад, 1898.
- Саид 2008: Саид, Едвард В, *Оријентализам*, превела с енглеског Дринка Гојковић, XX век, Београд, 2008.
- Скерлић 1965: Скерлић, Јован, *Јаков Игњатовић*, Просвета, Београд, 1965.
- Скерлић 1964а: Скерлић, Јован, *Писци и књиге 3*, Просвета, Београд, 1964.
- Скерлић 1964б: Скерлић, Јован, *Писци и књиге 2*, Просвета, Београд, 1964.
- Скерлић 1967: Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд, 1967.
- Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима*, зборник радова, уредио Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006.
- Смит, 1998: Антони Смит, *Национали идентитет*, превео с енглеског Слободан Ђорђевић, XX век, Београд, 1998.
- Спивак 2003: Спивак, Гајатри Чакраворти, *Критика пост-колонијалног ума*, превео Ранко Мاستиловић, Београдски круг, Београд, 2003.
- Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ*, зборник радова, уредио Ђорђе Нешић, Културни и научни центар Милутин Миланковић, Даљ, 2014.
- Тодоров 1994: Цветан Тодоров, *Ми и други: француска мисао о различитости*, превели са француског Бранко Јелић, Мира Перић и Мирјана Здравковић, XX век, Београд, 1994.
- Тодоров 2010: Тодоров, Цветан, *Страх од варвара : с оне стране судара цивилизација*, с француског превела Јелена Стакић, Карпос, Лозница, 2010.
- Тодорова 2006: Тодорова, Марија, *Имагинарни Балкан*, превеле с енглеског Драгана Старчевић и Бајазетов-Вучен, Александра, XX Век, Београд, 2006.
- Тодорова 2010: Тодорова, Марија, *Дизање прошлости у ваздух: огледи о Балкану и Источној Европи*, превела са енглеског Слободанка Глишић, XX век, Београд, 2010.
- Тутуров 2001: Тутуров, Милан, *Банатска рапсодија: историка Зрењанина и Баната*, Аурора, Нови Сад, 2001.

Флашар 1988: Флашар, Мирон, *Студије о Стерији*, Српска књижевна задруга, Београд, 1988.

Фуко 1998; Фуко, Мишел, *Археологија знања*, превео с француског Младен Козомара, Плато, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Београд, Нови Сад, Сремски Карловци, 1998.

Хобсбаум 2002, Хобсбаум, Ерик, *Доба екстрема: историја кратког двадесетог века: 1914-1991*, са енглеског превео Предраг Ј. Марковић, Дерета, Београд, 2002.

Христић 1989: Хситић, Коста Н., *Записи старог Београђанина*, Нолит, Београд, 1989.

Чалић 2004: Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941 : успорени напредак у индустријализацији*, превела с немачког Ранка Гашић, Клио, Београда, 2004.

Шоп 1982: Шоп, Иван, *Исток у српској књижевности*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1982.

в) Чланци и есеји:

Бодлер 1979: Бодлер, Шарл, *О суштини смеха и уопште о комичном у уметности*, у *Сликарски салони*, Народна књига, Београд, 1979.

Бошко Новаковић 1987: Новаковић, Бошко, *Демонски свет Патнице*, у Игњатовић 1987ђ.

Бошков 1987б: Бошков, Живојин, *Први роман Јакова Игњатовића*, у Игњатовић 1987а.

Вукићевић 2014: Вукићевић, Драгана, *Љубав галантома или љубав на бидермајерски начин* у зборнику *Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ*, стр. 78-107.

Гвозден 2001: Гвозен, Владимир, *Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига 49 (2001), свеска 1-2, стр. 211-223.

Дамјанов 1988: Дамјанов, Сава, *Драгутин Илић, писац фантастике*, у Илић 1988.

Дамјанов 1994: Дамјанов, Сава, *Тајна објава унутрашњег космоса*, у Илић 1994.

- Дамјанов 2014: Дамајнов, Сава, *Нова периодизација српске књижевности: културни идентитет прошлости или 21. века*, у зборнику *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности*.
- Ераковић 2011: Ераковић, Радослав, *Милован Видаковић – први српски бестселер писац*, у Видаковић 2011.
- Ераковић 2014: Ераковић, Радослав, *Горки тријумф паланачких аргонаута*, у зборнику *Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ*.
- Живковић 1970: Живковић, Драгиша, *Бидермајераски стил Јакова Игњатовића*, у *Европски оквири српске књижевности*, Просвета, Београд, 1970, стр. 287-325.
- Живковић 1977: Живковић, Драгиша, *Лик militis gloriosi код Симе Матавуља*, у *Европски оквири српске књижевности 2*, Просвета, Београд, 1977.
- Живковић 1987а: Драгиша Живковић, *Трпен-спасен хумористички роман Јакова Игњатовића*, у Игњатовић 1987г.
- Живковић 1987б., *Два романа Јакова Игњатовића, Ваца Рештект и Вечити младожења*, у Игњатовић 1987д.
- Живојин Бошков 87в: Живојин Бошков, *Историјски значај Милана Наранџића*, у Игњатовић 1987б.
- Иванић, 1991: Иванић, Душан, *Бакоња фра-Брне Симе Матавуља: тематско-мотивски склоп и форма излагања*, у књизи *Модели књижевног говора*, Нолит, Београд, 1991.
- Игњатовић 1886: Игњатовић, Јаков, *Отворено писмо уреднику Нашег доба*, Наше доба, бр. 2, 1886.
- Игњатовић 1988а: Игњатовић, Јаков, *Три српска списатеља*, у Јаков Игњатовић, *О књижевности*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1988.
- Игњатовић 1989а: Игњатовић, Јаков, *Публицистички списи 1*, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1989.
- Илић 1888: Илић, Драгутин, *Патница, роман Јакова Игњатовића* у Стражилову, годиште 4, број 28, свеска 7, 1888, стр. 441-444.
- Језерник 2010: Језерник, Божидар, *Имагинарни Турчин*, у зборнику *Имагинарни Турчин*.

Јерковић 2005: Јерковић, Јован, *Супстандард у Сремчевом Поп Ђири и Поп Спири'*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 2005, вол. 48, бр. 1-2.

Константиновић 1969: Константиновић, Раде, *Извањац и освајач*, у Матавуљ 1970.

Костић 2006: Костић, Ђорђе, *У јавном простору, који се лађом назива*, у *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, приредили А. Столић и Н. Макуљевић, Клио, Београд, 2006, стр. 838-863.

Крњевић 1981: Крњевић, Хатица, *Вешина ругалачка*, поговор у књизи Симо Матавуљ, *Бакоња фра-Брне*, Нолит, Београд, 1981, стр. 213.)

Лазаревић 1982: Лазаревић, Александра, *Библиографија оригиналних и преведних романа у српској књижевности од 1776. до 1850. године*, *Књижевна историја*, годиште 14, свеска 56 (1982), стр. 643-663.

Максимовић 1999: Максимовић, Горан, *Стеријин смијех у роману без романа*, Стерија 1999.

Максимовић 2014: Максимовић, Горан, *Градови, средине и људи у прози Јакова Игњатовића*, у зборнику *Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ*.

Марић 1950: Марић, Светислав, *Да ли је Стојковићев Кандор роман*, *Научни зборник Матице српске – серија друштвених наука*, свеска 1, 1950, стр. 159-165.

Марић 1969: Марић, Светислав, *Стојковићев превод Новог Завета*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига 17 (1969), свеска 1-2, стр. 16-40 и 217-239.

Матош 1968: Матош, Антун Густав, *Стеван Сремац, у Фељтони и есеји: о српским писцима*, Просвета, Београд, 1968.

Мисаиловића 1995, Мисаиловић, Миленка, *Савремена значења у стваралаштву Стевана Сремца на примерима приповетке Ивкова слава*, у *Стеван Сремац у књижевној критици*, Просвета, Ниш, 1995.

Муршич 2010: Муршич, Рајко, *Турчин као претеће Друго*, у зборнику *Имагинарни Турчин*, стр. 34.

Недић 1969: Недић, Љубомир, *Селанка Јанка Веселиновића*, у књизи *Студије из српске књижевности*, Матица Српска, Српска књижевна задруга, Ноци Сад, Београд, 1969.

Новаковић 1970: Новаковић, Бошко, *Стеван Сремац*, у: *Сремац 1970а*.

Новаковић 1988: Новаковић, Бошко, *Друштвене приповетке*, у *Игњатовић 1988б*.

Петровић 1906: Петровић, Никола С, *Јанко Веселиновић у франсуцкој књижевности*, *Босанкса вила*, бр. 11-12, 1906.

Петровић 1977: Петровић Вељко, *Предговор* у *Стеван Сремац 1977а*.

Петровић 2001: Петровић, Ана, *Miles gloriosus и Симо Матавуљ у тумачењу Драгише Живковића*, *Зборник Матице српске за класичне студије*, број 3, 2001, стр. 131-135.

Радин 2002: Радин, Ана, *Три 'географије' Стеван Сремца*, у *Изабрана дела*, Стеван Сремац, приредила Ана Радин, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2002.

Радонић 1953: Радонић, Јован, *Атанасије Стојковић*, *Глас САН*; свеска 212, Одељење друштвених наука; књ. 2, Српска академија наука, 1953, стр. 97-154.

Савић 2010: Савић, Милисав, *Коментари уз дело*, у *Видаковић 2010*.

Саџак 2014: Саџак, Младенко, *Динамизација прозе у роману „Васа Решеpekt“ Јакова Игњатовића*, у зборнику *Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ*.

Скерлић 1908: Скерлић, Јован, *Белешке*, Српски књижевни гласник, књига 21, 1908.

Шуица 2010: Шуица, Марко *Перцепција Османског царства у Србији*, у зборнику *Имагинарни Турчин*.

2. Речници:

Прегледни речник компаратистичке терминологије, аутори Бојана Стојановић Пантовић и др, Академска књига, Нови Сад, 2011.

Речник књижевних термина, уредио Драгиша Живковић, Романов, Бањалука, 2001.